

Злочин і кара

Федір Достоевський

ЧАСТИНА ПЕРША

I

На початку липня, надзвичайно жаркої пори,[1-01] якось надвечір, зі своєї комірчини, яку наймав у пожильців[1-02] в С-му провулку, на вулицю вийшов юнак і повільно, мовби в нерішучості, попрямував до К-на мосту.[1-03]

Він щасливо уникнув зустрічі зі своєю хазяйкою на сходах. Комірчина його містилася під самісіньким дахом високого п'ятиповерхового будинку і скидалася більше на шафу, ніж на житло. Хазяйка ж, у якої він наймав цю комірчину з обідом і обслугою, мешкала на поверх нижче, в окремій квартирі, і щоразу, йдучи з дому, він мусив проходити повз хазяйчину кухню, з майже завжди розчиненими навстіж дверима. І щоразу, коли він проходив мимо, його охоплювало якесь хворобливе і боязливе почуття, якого він соромився і від якого болісно кривився. Він дуже заборгував хазяйці і боявся з нею зустрічатись.

Не те щоб він був такий уже боязкий і затурканий, навпаки, але з деякого часу він перебував у дратівливому напруженні, схожому на іпохондрію.[1-04] Він так заглибився в себе і відцурався всіх, що боявся навіть будь-якої зустрічі, а не те що зустрічі з хазяйкою. Його допікали злидні; але останнім часом навіть скрутне становище перестало гнітити його. Про щоденні справи свої він зовсім перестав і не хотів думати. Та й хазяйки, по суті, він зовсім не боявся, хоч би що вона там замишляла проти нього. Але зупинялись на сходах, слухати всякі дурниці про весь цей буденний дріб'язок, до якого йому немає ніякого діла, всі ці приставання, щоб дав гроші, погрози, скарги, і до того ж самому викручуватись, просити вибачення, вибріхуватись, — ні, вже краще прослизнути якось кішкою по сходах і втекти, щоб ніхто не бачив.

А втім, цього разу власний страх зустрічі зі своєю кредиторкою навіть його самого прикро здивував, коли він вийшов на вулицю.

"На яке діло заміряюсь, а тимчасом таких дурниць боюся! — подумав він з дивною усмішкою. — Гм... справді... все в руках людини, і все вона мимо носа проносить виключно через саме боягузтво... це вже аксіома... Цікаво, чого люди найбільше бояться? Нового кроку, нового власного слова вони над усе бояться... А втім, я надто багато роздумую про всякі дурниці. Через те й нічого не роблю, що про дурниці думаю. А може, зрештою, й так: тому й фантазую, що нічого не роблю. Це я за останній місяць навчився фантазувати, день і ніч лежачи в своєму кутку і думаючи... про царя Гороха. Ну чого я зараз іду? Хіба я здатний на це? Хіба це серйозно? Анітрохи не серйозно. Так, заради фантазії сам себе тішу, іграшки! Ба й справді іграшки!"

Надворі спека була страшенна, до того ж задуха, штовханина, скрізь вапно, риштування, цегла, курява і той особливий літній сморід, такий знайомий кожному петербуржцеві, що не має можливості найняти дачу, — все це одразу неприємно

вдарило на і без того вже розладнані нерви юнака. А нестерпний сморід з пивниць, яких у цій частині міста особливо багато, і п'яні, що раз у раз траплялися йому, незважаючи на будень, доповнили огидний і сумний колорит картини. Почуття глибокої огиди на мить прозирнуло в тонких рисах юнака. До речі, він був напрочуд гарний з себе, з прекрасними темними очима, темно-русявий, стрункий, на зріст вище середнього. Але скоро його цілком охопила чи то глибока задума, чи навіть, певніше, щось схоже на забуття, і він пішов, уже не помічаючи нічого навколо, та й не маючи бажання помічати. Зрідка тільки бурмотів він щось сам до себе, через свою звичку до монологів, у чому він оце зараз сам собі признався. Разом з тим він і усвідомлював, що думки його часом плутаються і що він дуже ослаб: вже другий день він майже зовсім нічого не їв.

Він був так погано вдягнений, що інша, навіть звична до всього, людина посоромилася б удень виходити в такому лахмітті на вулицю. А втім, квартал був такий, що одягом тут важко було когось здивувати. Через близькість Сінної, велику кількість певного штибу закладів[1-05] і скупченість у цих глибинних петербурзьких вулицях і провулках[1-06] переважно цехового і ремісничого населення, загальна панорама рябіла часом такими суб'єктами, що годі було б і дивуватись, зустрівши подібну фігуру. Та стільки злобного презирства вже накіпіло в душі юнака, що, незважаючи на всю свою, іноді дуже молоду, делікатність, він найменше соромився свого дрантя на вулиці. Інша річ, коли доводилося зустрічатись з кимось із знайомих або з колишніми товаришами, з якими взагалі він не любив зустрічатись... Проте коли один п'яниця, якого невідомо чому і куди везли в цей час вулицею на величезному возі, запряженому величезним ломовиком, зненацька гукнув до нього: "Гей ти, німецький капелюшник!" і загорлав з усієї сили, показуючи на нього рукою, — юнак раптом зупинився і судомно схопився за свій капелюх. Капелюх цей був високий, круглий, ціммерманівський,[1-07] але геть уже зношений, зовсім рудий, весь у дірках і плямах; він уже не мав крисів і найпо-творнішим чином заломився набік. Та не сором, а зовсім інше почуття, схоже навіть на переляк, пойняло юнака.

"Я так і знав! — бурмотів він збентежено, — я так і думав! Оце вже найгірше! Отака тобі якась дурниця, якийсь найбезглуздіший дріб'язок, весь задум може зіпсувати! Справді, надто примітний капелюх... Кумедний, через те й примітний... До мого лахміття неодмінно потрібен картуз, хоча б стара покришка яка-небудь, а не це страховисько. Ніхто таких не носить, за версту помітять, запам'ятають... головне, потім згадають, ось тобі й доказ. Зараз треба бути якнайменш примітним... Дрібниці, дрібниці головне!.. Через отакі саме дрібниці завжди і гине все..."

Іти йому було недалеко, він навіть знав, скільки кроків від воріт його будинку: рівно сімсот тридцять. Одного разу їх полічив, коли вже дуже дійняли його мрії. Тоді він і сам ще не вірив у ці свої мрії і тільки дратував себе їх огидною, але спокусливою зухвалістю. Але тепер, через місяць, він уже починав дивитись на це інакше і, незважаючи на всі дражливі монологи про власне безсилля і нерішучість, "огидну" мрію якось навіть мимоволі звик приймати уже всерйоз, хоч усе ще сам собі не йняв

віри. Він навіть ішов зараз робити пробу своєму задумові, і з кожним кроком хвилювання його зростало.

Із завмиранням серця і нервовим дрозом підійшов він до величезного будинку, оберненого однією стіною на канаву, а другою — на вулицю.[1-08] В цьому будинку було безліч дрібних квартир, і заселений він був різними майстровими — кравцями, слюсарями, кухарками, різними німцями, дівицями, що промишляють собою, дрібним чиновництвом та ін. Під обома ворітьми і в обох дворах будинку так і снували туди й сюди люди. Тут служили три чи чотири двірники. Юнак був дуже задоволений, що нікого з них не зустрів, і непомітно прослизнув одразу ж з воріт праворуч на сходи. Сходи були темні й вузькі, "чорні", [1-09] та він уже все це знав і вивчив, і йому вся ця обстановка підходила: в такій темряві навіть і цікавого ока можна було не боятися. "Якщо оце тепер я так всього боюся, то що було б, якби й справді якось дійшло до самого діла?.." — подумав він мимоволі, сходячи на четвертий поверх. Тут заступили йому дорогу відставні солдати-носії, які виносили з однієї з квартир меблі. Він уже раніше знав, що в тій квартирі жив якийсь сімейний німець, чиновник: "Значить, цей німець тепер вибирається, і, отже, на четвертому поверсі на цих сходах і на цій площадці протягом якогось часу тільки квартира старої лишається зайнятою. Це добре... про всякий випадок..." — подумав він знову і подзвонив у квартиру старої. Дзвоник забрязкотів глухо, наче він був із жерсті, а не з міді. У подібних малих квартирах таких будинків вони майже завжди такі. Він уже забув звук цього дзвоника, і тепер цей особливий брязкіт немовби зненацька щось нагадав йому і викликав чітке відіння... Він так і здригнувся, дуже вже ослабли нерви цього разу. Через якусь хвилину двері ледь-ледь прочинилися: жилиця оглядала крізь малесеньку щілину прибулого з помітним недовір'ям, і тільки й видно було її очиці, що блискотіли з темряви. Та побачивши на площадці чимало людей, вона посміливішала і відчинила йому. Юнак переступив поріг у темну прихожу, розділену перегородкою, за якою була малесенька кухня. Стара стояла перед ним мовчки і запитливо дивилася на нього. Це була маленька суха бабуса, років шістдесяти, з гострими і злими очицями, з маленьким гострим носом, простоволоса. Білобрисе, мало посивіле волосся її було густо змащене оливою. На її тонкій і довгій шиї, схожій на курячу ногу, було намотане якесь фланелеве ганчір'я, а на плечах, незважаючи на жару, теліпалася зовсім потріпана і пожовкла хутряна кацавейка.[1-10] Стара щохвилини кашляла і крєктала. Певно, юнак подивився на неї якось особливо, бо і в її очах зненацька знову майнув той самий вираз недовіри.

— Раскольников, студент, був у вас місяць тому, — поспішив пробурмотіти юнак і злегка вклонився, згадавши, що треба бути чемнішим.

— Пам'ятаю, голубе, дуже добре пам'ятаю, що ви були, — виразно промовила бабуса, як і до того, не зводячи своїх запитливих очей з його обличчя.

— Так-от... знову, в тій самій справі... — говорив Раскольников далі, трохи збентежено і дивуючись недовірливості старої.

"А втім, може, вона і завжди така, та я того разу не помітив", — подумав він із

неприємним почуттям.

Стара помовчала, ніби вагаючись, потім відсторонилася, показала на двері в кімнату і сказала, пропускаючи гостя вперед:

— Пройдіть, голубе мій.

Невелика кімната, в яку ввійшов юнак, — з жовтими шпалерами, геранями і серпанковими занавісками на вікнах, — була тієї хвилини яскраво освітлена призахідним сонцем. "І тоді, виходить, сонце світитиме так само!.." — немовби між іншим майнуло в думці Раскольникова, і він бистрим поглядом окинув усе в кімнаті, щоб по можливості вивчити і запам'ятати розташування. Але в кімнаті не було нічого особливого. З меблів тут були лише диван з величезною увігнутою спинкою, круглий стіл овальної форми перед диваном, туалет із дзеркальцем у простінку, стільці попід стінами — все дуже старе і з жовтого дерева, та дві-три дешеві картинки у жовтих рамках, що зображували німецьких панянок із птахами в руках, — от і все. В кутку перед невеличкою іконою горіла лампада. Все було дуже чисте: і меблі, і підлога аж блищали. "Лизаветина робота", — подумав юнак. І порошинки не можна було знайти в усій квартирі. "Це в лютих і старих удовиць буває така чистота", — і далі міркував про себе Раскольников і з цікавістю скосив око на ситцеву занавіску перед дверима в другу малесеньку кімнатку, де стояли ліжко і комод старої і куди він ще й разу не заглядав. Уся квартира складалася з цих двох кімнат.

— Чого вам треба? — суворо спитала стара, ввійшовши в кімнату і як до того стаючи прямо перед ним, щоб дивитися йому просто в обличчя.

— Заставу приніс, ось! — І він витяг з кишені старий плоский срібний годинник. На звороті його кришечки був зображений глобус. Ланцюжок був сталевий.

— Але ж і попередній заставі вже строк. Ще позавчора місяць минув.

— Я вам проценти ще за місяць сплачу, почекайте.

— А це вже як я схочу, голубе, чекати чи річ вашу тепер-таки продати.

— А чи багато ж за годинника, Альоно Іванівно?

— Та з дешевиною ходиш, голубе, нічого, либонь, не вартий. За перстеник вам минулого разу два білетики[1-11] дала, а воно он і новий купити у ювеліра за півтора карбованця можна.

— Та карбованців хоч з чотири дайте, я викуплю, годинник батьків. Я незабаром гроші одержу.

— Півтора карбованця, і процент наперед. Отак.

— Півтора карбованця! — скрикнув юнак.

— Як хочете. — І стара подала йому назад годинника. Юнак узяв його і так розсердився, що хотів був уже піти, але зараз же схаменувся, згадавши, що йти більше нікуди і що він прийшов не тільки задля цього.

— Давайте! — сказав він грубо.

Стара полізла в кишеню по ключі і пішла в другу кімнату за завіску. Юнак, залишившись серед кімнати сам, з цікавістю прислухався і міркував. Було чути, як вона відімкнула комод. "Мабуть, верхню шухляду, — роздумував він. — Ключі вона, виходить,

у правій кишені носить... Усі на одній в'язці на сталевому кільці... І там один ключ є, втрое більший від усіх, із зубчастою борідкою, звичайно не від комода... Значить, є ще якась шкатулка або скринька... Оце й цікаво. Від скриньок здебільшого такі ключі... А втім, яка підлота усе це..."

Стара повернулася.

— Ось маєте, голубе: коли по гривенику на місяць з карбованця, то за півтора карбованця належить із вас п'ятнадцять копійок, за місяць вперед. Та за два попередніх карбованці з вас ще належить вперед, якщо лічити так само, двадцять копійок. Ось беріть.

— Як! То тепер уже карбованець п'ятнадцять копійок!

— Еге ж.

Юнак не став сперечатись і взяв гроші. Він дивився на стару і не квапився йти, немовби іще хотів щось сказати чи зробити, але наче не знав, що саме...

— Я вам, Альоно Іванівно, мабуть, цими днями, ще одну річ принесу... срібну... гарну... цигарницю одну... от тільки як у приятеля заберу...— Він збентежився і замовк.

— Ну тоді й будемо говорити, голубе.

— Прощайте... А ви все дома самі сидите, сестриці немає? — спитав він скільки міг невимушено, виходячи в прихожу.

— А вам яке до неї, голубе, діло?

— Та нічого особливого. Я так спитав. А ви вже зараз... Прощайте, Альоно Іванівно!

Раскольников вийшов остаточно збентежений. Збентеження це дедалі зростало. Спускаючись вниз, він кілька раз навіть зупинявся, немовби чимсь зненацька вражений. І, нарешті, вже на вулиці вигукнув:

"О Боже! яка усе це гидота! І невже, невже я... ні, це нісенітниця, це безглуздя! — додав він рішуче. — І невже такий жах міг спасти мені на думку? На який бруд здатне, однак, моє серце! Головне: брудно, паскудно, гидко, гидко!... І я, цілий місяць..."

Але він не міг виразити ні словами, ні вигуками свого хвилювання. Почуття безмірної огиди, яке починало гнітити його серце ще тоді, коли він тільки йшов до старої, досягло тепер такої сили і такої виразності, що він не знав, куди подітись від своєї туги. Він ішов по тротуару, наче п'яний, не помічаючи прохожих і нашттовхуючись на них, і опам'ятався вже аж на іншій вулиці. Оглядівшись, він побачив, що стоїть біля пивниці, в яку вхід був з тротуару сходами вниз, у підвальний поверх. З дверей, саме в ту мить, виходили двоє п'яних і, один одного підтримуючи і лаючи, вибиралися на вулицю. Довго не думаючи, Раскольников зразу ж спустився вниз. Ніколи досі не ходив він у пивниці, але тепер у нього паморочилося в голові, і до того ж мучила пекуча спрага. Йому захотілося випити холодного пива, тим більше що раптову слабкість свою він пояснював і тим, що був голодний. Він сів у темному і брудному кутку коло липкого столика, замовив пива і жадібно випив першу склянку. Відразу ж усе одлягло, і думки його проясніли. "Все це дурниці, — сказав він з надією, — і нічого тут було бентежитись! Просто фізичний розлад. Одна тільки склянка пива, шматок сухаря — і от за якусь мить міцніше розум, яснішає думка, укріплюються наміри! Тьху, як все це

гідко..." Та, незважаючи на цей презирливий плювок, він вже був веселий, неначе раптом звільнившись від якогось жахливого тягара, і дружелюбно окинув очима присутніх. Але навіть і в ту мить він невиразно передчував, що вся ця сприйнятливість до кращого була теж хворобливою.

У пивниці на той час лишалося мало людей. Крім отих двох п'яних, що трапилися на сходах, слідом за ними ж вийшла ще ціла юрба, чоловік з п'ять, з однією дівкою і з гармонією. Після них зробилося тихо і просторо. Залишились: якийсь п'яненко, але не дуже, міщанин на вигляд, що сидів за пивом; товариш його, гладкий, здоровезний, в сибіріці[1-12] і з сивою бородою, дуже захмелілий. Він задрімав і часом, зненацька, немовби спросоння, починав ляскати пальцями, широко розвівши руки, і підстрибувати всім тулубом на ослоні, однак не підводячись з нього, причому приспівував якусь нісенітницю, силкуючись пригадати слова, на зразок таких:

Цілий рік жону любив,

Ці-ілий рік жо-ну лю-убив...

Або раптом, прокинувшись, знову:

По Под'ячеській пішов,

Свою милую знайшов...[1-13]

Але ніхто не поділяв його щастя, мовчазний товариш його дивився на всі ці спалахи веселості навіть вороже і з недовірою.

Був тут і ще один чоловік, на вигляд начебто відставний чиновник. Він сидів окремо, перед своєю посудиною, зрідка відпиваючи і поглядаючи навколо. Він теж був неначе трохи схвильований.

II

Раскольников не звик до гурту і, як уже сказано, уникав будь-якого товариства, особливо останнім часом. Але тепер його раптом потягло до людей. Щось відбувалося в ньому немовби нове, і водночас він відчував якусь потребу бачити людей коло себе. Він так стомився за цілий місяць тієї зосередженої своєї туги і похмурого збудження, що хоч якусь мить хотілося йому передихнути в іншому світі, хай який буде, і, незважаючи на бруд обстановки, він із задоволенням лишався тепер у пивниці.

Хазяїн пивниці був у іншій кімнаті, але часто виходив у головну, спускаючись до неї звідкись сходами, причому спочатку з'являлися його чепурні наваксовані чоботи з великими червоними закатами. Він був у чумарці і в страшенно засмальцьованій чорній атласній жилетці, без галстука, а все обличчя його блищало, немовби вкрите мастилом, наче залізний замок. За прилавком стояв хлопчак років чотирнадцяти, і був ще другий хлопчак, молодший, який подавав, коли замовляли. Лежали накришені огірки, чорні сухарі і нарізана шматочками риба; від усього цього аж тхнуло. Стояла нестерпна задуха, і все тут так набралось винного запаху, що, здається, від самого цього повітря можна було за п'ять хвилин сп'яніти.

Трапляються часом зустрічі навіть із зовсім незнайомими нам людьми, що починають нас цікавити з першого погляду, якось ураз, раптово, хоч ще не вимовлено й слова. Отаке враження справив на Раскольникова той відвідувач, що сидів осторонь і

скидався на відставного чиновника. Юнак кілька разів пригадував потім це перше враження і навіть пояснював його передчуттям. Він раз у раз поглядав на чиновника, звичайно ще й тому, що той і сам вперто дивився на нього, і видно було, що йому дуже хочеться почати розмову. На інших же, хто був у пивниці, не виключаючи і хазяїна, чиновник дивився якимось звикло і навіть із нудьгою, а разом з тим і з відтінком певної гордовитої зневаги, наче на людей нижчої верстви й розвитку, з якими йому ні про що розмовляти.

Це був чоловік років уже за п'ятдесят, середній на зріст і кремезний, з сивиною і з великою лисиною, з жовтим, навіть зеленкуватим, набряклим від постійного пияцтва обличчям і припухлими повіками, з-за яких блищали маленькі, мов щілинки, але збуджені червонуваті очиці. Та щось було в ньому дуже дивне, в погляді його світилася начебто навіть захопленість, — можливо, там були і тяма, і розум, — та водночас прозиало немов і божевілля. Одягнений він був у старий, зовсім зношений чорний фрак з обірваними гудзиками. Один тільки ще якимось тримався, на нього він і застібався, певно все ще стараючись дотримуватись вимог пристойності. З-під нанкового жилета стирчала манишка,[1-14] вся зібгана, забруднена і залита. Обличчя його було голене, як годилося чиновникові, але давно, так що вже густо почала проростати сиза щетина. Та й у манерах його справді було щось солідно-чиновницьке. Але він хвилювався, куйовдив волосся і підпирав іноді, в тузі, обома руками голову, поклавши продрані лікті на мокрий і липкий стіл. Нарешті, він прямо подивився на Раскольника і голосно й твердо промовив:

— А чи дозволено буде, шановний добродію мій, звернутися до вас з розмовою пристойною? Бо хоч ви і не поважно виглядаєте, та досвід мій виявляє у вас людину освічену і до напоїв не звиклу. Сам я завжди поважав освіченість, поєднану з сердечними почуттями, і, крім того, перебуваю в чині титулярного радника. Мармеладов — на прізвище; титулярний радник.[1-15] Дозвольте запитати: служили, добродію?

— Ні, вчуся...— відповів юнак, почасти здивований і особливою витіюватістю мови, і тим, що так прямо, безцеремонно звернулись до нього. Хоч ще зовсім недавно його так тягло до людей, перше ж звернене до нього слово раптом повернуло звичайне для нього неприємне і дратівливе почуття огиди до всякого чужого, хто торкався або хотів тільки торкнутись його особи.

— Отже студент, або колишній студент! — вигукнув чиновник, — так я і думав. Досвід, шановний добродію, чималий досвід! — і він багатозначно приклав палець до лоба. — Були студентом або проходили науки! А дозвольте... — Він підвівся, похитнувся, узяв свою пляшку, склянку і підсів до юнака, трохи від нього навскоси. Він був п'яний, але промовляв легко і жваво, тільки зрідка трохи збиваючись і розтягуючи слова. З якоюсь навіть жадібністю накинувся він на Раскольника, неначе цілий місяць теж ні з ким не розмовляв.

— Шановний добродію мій,— почав він майже урочисто, — бідність не порок, це істина. Знаю я, що і пияцтво не добродіє, і це тим паче. Але убогство, добродію,

убозтво — це порок. У бідності ви ще зберігаєте своє благородство природжених почуттів, а в убозтві — ніколи і ніхто. За убозтво навіть і не києм виганяють, а мітлою вимітають із компанії людської, щоб зневажливіше було, і справедливо, бо в убозтві я перший сам ладен зневажати себе. І звідси — шинок! Шановний добродію, місяць тому дружину мою побив пан Лебезятников, а дружина моя не те що я! Розумієте? Дозвольте ще вас запитати, так, хоча б з простої цікавості: чи ночували ви коли-небудь на Неві, на барках з сіном?[1-16]

— Ні, не траплялося, — відповів Раскольников. — Це що ж таке?

— Так-от, я звідти, і вже п'яту ніч...

Він налив склянку, випив і задумався. Справді, на його одязі і навіть у волоссі де-не-де видно було налиплі билинки сіна. Дуже ймовірно було, що він п'ять днів не роздягався і не вмивався. Особливо руки були брудні, масні, червоні, з чорними нігтями.

Його мова, здавалося, викликала загальну, хоч і ліниву увагу. Хлопчаки за прилавком почали хихотіти. Хазяїн, здається, спеціально спустився з верхньої кімнати, щоб послухати "штукаря", і сів осторонь, час від часу ліниво, але статечно позіхаючи. Очевидно, Мармеладов був тут давно відомий. Та й нахилу до витіюватої мови набув, певно, через звичку до частих розмов у шинках з різними незнайомцями. Ця звичка переходить іноді в питущих у потребу, і переважно в тих із них, з якими дома поводяться суворо, роблять із них попихачів. Через те в компанії питців вони й стараються завжди немовби виклопотати собі виправдання, а коли вдасться, то навіть і повагу.

— Штукар! — голосно промовив хазяїн. — А чом не працюєш, чом не служите, коли чиновник?

— Чом я не служу, шановний добродію, — підхопив Мармеладов, звертаючись тільки до Раскольникова, наче це той поставив йому запитання, — чом не служу? А хіба серце в мене не болить від того, що я принижуюсь марно? Коли пан Лебезятников уже місяць тому дружину мою власноручно побив, а я лежав п'яненський, хіба я не страждав? Перепрошую, шановний юначе, чи траплялося вам... гм... ну хоча б випрошувати гроші в позичку безнадійно?

— Траплялося... тобто як же це безнадійно?

— А тобто цілком безнадійно, наперед знаючи, що з цього нічого не вийде. От ви знаєте, наприклад, наперед і досконально, що ця ось людина, цей найблагоденніший і найкорисніший громадянин, нізащо вам грошей не дасть, бо з якої речі, я вас питаю, він їх даватиме? Адже він знає, що я не віддам. Пожальє? Але ж пан Лебезятников, який стежить за новітніми думками, пояснював нещодавно, що жалість у наш час навіть наукою заборонена і що так уже робиться в Англії, де політична економія.[1-17] З якої ж речі, я вас питаю, він даватиме? І от, знаючи наперед, що не дасть, ви все-таки ідете і...

— Навіщо ж ходити? — спитав Раскольников.

— А коли немає до кого, коли йти більше нікуди! Адже ж треба, щоб кожній людині

хоч куди-небудь можна було піти. Бо буває такий час, коли неодмінно треба хоч куди-небудь та піти! Коли рідна дочка моя вперше по жовтому білету пішла,[1-18] і я теж тоді пішов... (дочка моя по жовтому білету живе...) — додав він у дужках, з деяким занепокоєнням дивлячись на юнака. — Нічого, шановний добродію, нічого! — поспішно з нарочитим спокоєм додав він, коли пирхнули обидва хлопчак за прилавком і осміхнувся сам хазяїн. — Нічого! Цього кивання глав не соромлюсь, бо всім уже все відомо, і все таємне стає явним;[1-19] і не з презирством, а з покорою до цього ставлюсь. Хай собі! Хай! "Се людина!"[1-20] Перепрошую, юначе: чи можете ви... Та ні, тут слід висловитись сильніше і виразніше: не чи можете ви, а чи насмілитесь ви, дивлячись зараз на мене, сказати ствердно, що я не свиня?

Юнак промовчав.

— Отже,— повів далі промовець, солідно і навіть з якоюсь особливою цього разу гідністю, переждавши хихотіння, що знову пройшло по кімнаті.— Отже, хай я свиня, а вона дама! Я звіриний образ маю, а Катерина Іванівна, дружина моя,— особа освічена й уроджена штаб-офіцерська дочка.[1-21] Хай, хай я негідник, вона ж і серця високого і почуттів, облагороджених вихованням, сповнена. А тимчасом... о, коли б вона пожаліла мене! Шановний добродію, шановний добродію мій, та треба ж, щоб у кожної людини було хоч одне таке місце, де б і її пожаліли! А Катерина Іванівна дама хоч і великодушна, але несправедлива... І хоч я й сам розумію, що коли вона і чуба мого скубе, то скубе його не інакше, як від жалю сердечного (бо, повторюю це і не соромлюсь цього, вона таки скубе мені чуба, добродію, — підтвердив він з величезною гідністю, почувши знову хихотіння), але, Боже ж мій, що, коли б вона хоч раз... Та ні! ні! все це марно, і даремно говорити! даремно говорити!.. бо вже й не раз бувало жадане, і не раз уже жаліли мене, але... така вже моя вдача, а я природжена тварюка!

— Ще б пак! — зауважив, позіхаючи, хазяїн.

Мармеладов рішуче вдарив кулаком по столу.

— Така уже моя вдача! А чи знаєте ви, чи знаєте ви, добродію мій, що я навіть панчохи її пропив? Не черевики, бо це хоч скільки-небудь було б природно, а панчохи, панчохи її пропив! Косиночку її з козячого пуху теж пропив, даровану, давню, її власну, не мою; а живемо ми в холодному кутку, і вона цієї зими застудилася і кашляти почала, вже кров'ю. А діток маленьких у нас троє, і Катерина Іванівна в роботі зі світанку аж до смерку, скребе і мие і дітей обмиває, бо до чистоти змалку звикла, а у самої груди кволі і до сухот схильні, і я це відчуваю. Хіба я не відчуваю? І чим більше п'ю, тим більш і відчуваю. Через те й п'ю, що пияцтво жалість і співчуття в мені будить... П'ю, бо суґубо страждати хочу! — І він, наче в розпачі, похилив голову на стіл.

— Шановний юначе,— повів він далі, знову підводячи голову,— на обличчі вашому читаю я наче якусь скорботу. Скоро тільки ввійшли, я прочитав її, тому зараз же й звернувся до вас. Бо, розповідаючи вам історію життя свого, не на позорище себе виставляти хочу перед цими гуляками, яким і без того все відомо, а чутливу й освічену людину шукаю. Знайте ж, що дружина моя в благородному губернському дворянському інституті виховувалася і при випуску з шаллю танцювала[1-22] в присутності

губернатора та інших осіб, за що золоту медаль і похвальний лист одержала. Медаль... ну, медаль ту продали... давно вже... гм... похвальний лист і досі у неї в скрині лежить, і ще недавно його хазяйці показувала. З хазяйкою у неї без кінця-краю чвари, та захотілося хоч би перед ким-небудь попишатися і розповісти про щасливі минулі дні. І я не осуджую, не осуджую, бо останнє, що у неї ще лишилося, — це спогади її, а все інше пішло прахом! Еге ж; дама палка, горда, і голови ні перед ким не схилить. Підлогу сама мие і на самому чорному хлібі сидить, а неповаги до себе не стерпить. Через те і панові Лебезятникову на брутальність його не схотіла змовчати, і коли побив її за те пан Лебезятников, то не стільки від побоїв, скільки від образи злягла. Вдовою вже взяв її, з трьома дітками, сама дрібнота. Вийшла заміж за першого чоловіка, за офіцера піхотного, з любові, і з ним утекла з дому батькового. Чоловіка любила безмірно, але той картами захопився, під суд попав, з тим і помер. Бив він її під кінець; а вона хоч і не дарувала цього йому, що мені достеменно і з документів відомо, але й досі згадує його зі сльозами і мені ним докоряє, і я радий, я радий, бо хоч в уяві своїй зрить себе колись щасливою... І лишилася вона після нього з трьома малими дітками в повіті далекому і дикому, де і я тоді перебував, і лишилася в таких страшних злиднях, що я хоч і чимало бачив сумних пригод, але навіть і описати не спроможний. Рідня ж уся відвернулася. Та й сама горда була, занадто горда була, занадто горда... І ось тоді, шановний добродію мій, тоді я, теж удівець, і від першої дружини чотирнадцятирічну дочку мавши, одружитися зі мною запропонував, бо не міг дивитись на такі муки. Можете уявити самі, до якої міри її бідування доходило, коли вона, освічена і вихована і з родини відомої, за мене погодилась піти! Але пішла! Плачучи й ридаючи та руки ламаючи — пішла! Бо нікуди було йти. Розумієте, розумієте ви, шановний добродію, що значить, коли вже нікуди більше йти? Ні! Цього ви ще не розумієте... І цілий рік я обов'язок свій сповняв благочестиво і свято і не доторкався до цього (він ткнув пальцем у пляшку), бо серце маю. Але й цим не міг догодити; а тоді посади позбувся, і теж не з якоїсь провини, а через зміну в штатах, і тоді доторкнувся!.. Півтора року вже буде, як опинилися ми, нарешті, після блукань і незчисленних поневірянь, у цій пречудовій і багатьма пам'ятниками прикрашеній столиці. І тут я посаду дістав... Дістав і знову втратив. Ви це розумієте? Тут уже з власної провини втратив, бо час мій прийшов... А проживаємо тепер у кутку, у хазяйки Амалії Федорівни Ліппевехзель, а з чого живемо і чим платимо, не відаю. Живе ще там багато хто і крім нас... Содом найнеподобніший... гм... еге ж... А тим часом виросла і донька моя, від першого шлюбу, і чого тільки натерпілася вона, дочка моя, від мачухи своєї, зростаючи, про те я і не казатиму. Бо хоч Катерина Іванівна і сповнена великодушних почуттів, але дама палка і дратівлива, і обірве... Еге ж! Ну, та нічого згадувати про те! Виховання, як ви й самі уявити можете, Соня не дістала. Пробував я з нею, років чотири тому, географію і всесвітню історію проходити, та через те, що я сам був не дуже обізнаний, та й потрібних підручників бракувало, бо які й були книжки... гм!.. ну, їх уже тепер і немає, тих книжок, то на тому й закінчилося все навчання. На Кірі Перському спинились.[1-23] Потім, уже зрілого віку дійшовши, прочитала вона кілька книжок змісту романтичного, та недавно ще,

стараннями пана Лебезятникова, одну книжку — "Фізіологію" Льюїса[1-24] — мабуть, знаєте? — з великим інтересом прочитала, і навіть нам уривки вголос вичитувала: от і вся її освіта. А тепер звернусь я до вас, шановний добродію мій, сам від себе із запитанням приватним: чи багато може, на вашу думку, бідна, але чесна дівчина чесною працею заробити?..[1-25] П'ятнадцять копійок на день, добродію, не заробить, якщо чесна і не має особливих талантів, та й то коли рук не покладаючи працюватиме! Та й то статський радник[1-26] Клопшток, Іван Іванович,— може, чували? — не тільки грошей за пошиття півдюжини голландських сорочок досі не віддав, ба навіть вигнав її, образивши, ногами затупотівши й обізвавши непристойно, буцімто комірчики на сорочках пошиті не за міркою і криво. А тут дітки голодні... А тут Катерина Іванівна, руки ламаючи, кімнатою ходить, та червоні плями в неї на щоках виступають,— що в хворобі цій завжди буває: "Живеш, мовляв, ти, дармоїдко, у нас, їси і п'єш, і теплом користуєшся ", а що тут п'єш і їси, коли дітки, й ті по три дні рісочки в роті не мають! Лежав я тоді... ну, та що вже! лежав п'яненький, і чую, говорить моя Соня (покірлива вона, і голосок у неї такий лагідний... білявенька, личко завжди бліде, худеньке), говорить: "Що ж, Катерино Іванівно, невже ж мені на таке діло піти?" А вже Дар'я Францівна, жінка зловмисна і поліції добре відома, разів зо три через хазяйку навідувалася. "А чого ж,— відповідає Катерина Іванівна з посмішечкою,— що там берегти? Ач, скарб який! " Але не винувайте, не винувайте, шановний добродію, не винувайте! Не при здоровому розумі це було мовлено, а у збудженому стані, в хворобі, під плач діток голодних, та й мовлено було більше щоб образити, ніж у прямому значенні... Бо Катерина Іванівна такої вже вдачі, і як розплачуться діти, хоча б з голоду, то зараз же бити їх починає. І бачу я, так годині о шостій, Сонечка встала, напнула хустинку, наділа бурнусик[1-27] і з квартири подалася, а о дев'ятій годині і назад прийшла. Прийшла, і просто до Катерини Іванівни, і на стіл перед нею тридцять карбованців мовчки поклала. І словечка при цьому не мовила, хоча б глянула, а взяла тільки нашу велику драдедамову зелену хустку (спільна така у нас хустка є, драдедамова),[1-28] накрила нею зовсім голову і лягла на ліжко, обличчям до стіни, тільки плічка та тіло все здригаються... А я, як і до того, в тому ж стані лежав... І бачив я тоді, юначе мій, бачив я, як потім Катерина Іванівна, так само й слова не мовивши, підійшла до Сонеччиного ліжечка і весь вечір у ногах у неї навколішках простояла, ноги їй цілувала, встати не хотіла, та так обидві й заснули разом, обнявшись... обидві... обидві... еге ж... а я... лежав п'яненький.

Мармеладов замовк, неначе голос у нього урвався. Потім раптом квапливо налив, випив і крекнув.

— Відтоді, добродію мій,— почав він, трохи помовчавши, — відтоді у зв'язку з одним неприємним випадком і за доносом недобрих людей, — чому особливо сприяла Дар'я Францівна, за те буцімто, що не виявили належної поваги до неї, — відтоді дочка моя, Софія Семенівна, жовтий білет змушена була взяти, і вже разом з нами через це не могла залишатись. Бо і хазяйка, Амалія Федорівна, того дозволити не хотіла (а сама ж раніше Дар'ї Францівні сприяла), та й пан Лебезятников... гм... Саме ж через Соню ото

й вийшла в нього ця історія з Катериною Іванівною. Спочатку сам добивався від Сонечки, а тут і в амбіцію раптом вдалися: "Як, мовляв, я, вельми освічена людина, в одній квартирі з отакою житиму?" А Катерина Іванівна не стерпіла, заступилася... ну й сталося... І заходить до нас Сонечка тепер більше смерком і Катерині Іванівні допомагає, і грошей, скільки може, приносить... А живе вона на квартирі у кравця Капернаумова, квартиру в них наймає, а Капернаумов кульгавий і недорікуватий, і все численне сімейство його теж недорікувате. І жінка теж недорікувата. В одній кімнаті мешкають, а Соня свою має, окрему, з перегородкою... Гм... еге ж... Люди хто й зна які бідні і недорікуваті... еге ж... Тільки встав я тоді вранці, убрався в лахміття своє, здійняв руки до неба і пішов до його превосходительства Івана Опанасовича. Його превосходительство Івана Опанасовича, може, знаєте?.. Ні? Ну, то божого чоловіка не знаєте! Це — віск... віск перед лицем Господнім; яко тоне віск!.. Навіть сльозу пустили, зволівши все вислухати. "Ну, каже, Мармеладов, ти вже раз не справдив моїх сподівань... Беру тебе ще раз під особисту свою відповідальність,— так і сказали,— пам'ятай, мовляв, іди!" Поцілував я слід його ніг, мислено, бо насправді не дозволили б, бо ж сановник і людина нових державних і освічених думок; повернувся додому, і як сказав, що на службу знову зарахований, і жалування одержую, господи, що тоді було!..

Мармеладов знову замовк, дуже схвилювавшись. У цей час увійшла з вулиці ціла компанія п'яниць уже й без того п'яних, і почулися біля входу звуки найнятої шарманки і надтріснутий голос дитини років, може, семи, що співав "Хуторок".[1-29] Стало шумно. Хазяїн і обслуга зайнялися прибулими. Мармеладов, не звертаючи на них уваги, вів далі свою розповідь. Він, здавалося, вже дуже ослаб, але чим більше п'янів, тим ставав балакучішим. Спогади про недавній успіх на службі немовби оживили його і навіть відбилися на обличчі його якимсь сяйвом. Раскольников слухав уважно.

— А було це, добродію мій, п'ять тижнів тому. Отож... тільки-но дізналися вони обидві, Катерина Іванівна і Сонечка, господи, наче я в царство Боже переселився. То було лежиш, як тварюка, тільки лайку й чуєш! А тепер: навшпиньки ходять, дітей вгамовують: "Семен Захарович на службі втомився, відпочиває, цитьте!" Кавою мене перед службою напувають, вершки кип'ятять! Вершки справжні купувати почали, чуєте! І яким побитом назбирали мені на обмундировку пристойну, одинадцять карбованців п'ятдесят копійок, не розумію? Взуття, манишки коленкорів[1-30] — чудові, віцмундир,[1-31] все за одинадцять з полтинником одстукали в щонайкращому вигляді. Повернувся я першого дня вранці зі служби, аж дивлюся: Катерина Іванівна дві страви приготувала, суп і солонину з хріном, про що досі й думати ніхто не міг. Суконь у неї немає ніяких, тобто зовсім ніяких, а тут наче в гості зібралась, причепурилась, і не те щоб було у неї щось, а так з нічого все зробити зуміють: причешуться, комірчик там який-небудь чистенький, нарукавнички, гляди — зовсім інша людина виходить, і помолодшала і погарнішала. Сонечка, голубка моя, тільки грішми допомагала, а самій, каже, мені тепер, поки що, у вас часто бувати не випадає,

хіба що смерком, щоб ніхто не бачив. Чуєте, чуєте? Прийшов я по обіді заснути, то що ж би ви думали, адже не витерпіла Катерина Іванівна: ще за тиждень перед тим з хазяйкою, з Амалією Федорівною, страшенно посварилася, а тепер на чашку кави запросила. Дві години просиділи і все шепталися: "Мовляв, тепер уже Семен Захарович на службі і платню одержує, і до його превосходительства сам ходив, і його превосходительство сам вийшов, усім чекати звелів, а Семена Захаровича мимо всіх під руку в кабінет провів". Чуєте, чуєте? "Я, звичайно, каже, Семене Захаровичу, пам'ятаючи ваші заслуги, і хоч ви й дотримувалися цієї легковажної слабості, але раз ви вже тепер обіцяєте, і, крім того, без вас у нас все шкереберть пішло (чуєте, чуєте!), то і покладаюся, каже, тепер на ваше благородне слово", тобто все це, не вам кажучи, взяла та й вигадала, і не те щоб з легковажності, для самої тільки похвалби! Та ні ж, сама всьому вірить, власними фантазіями сама себе потішає, їй-богу! І я не осуджую, ні, цього я не осуджую!.. Коли ж, шість днів тому, я першу платню мою — двадцять три карбованці сорок копійок — сповна приніс, котиком мене назвала: "Ах ти, котику, каже, ти мій!" І віч-на-віч, розумієте? А яка вже там в мені краса і який з мене муж? Та, бач, ущипнула за щоку: "Котику ти мій!" — каже.

Мармеладов замовк, хотів був посміхнутись, але раптом підборіддя його засіпалося. Він, однак, стримався. Цей шинок, розтерзаний вигляд, п'ять ночей на барках з сіном і штоф, а разом з тим ця болісна любов до дружини і сім'ї збивали його слухача з пантелику. Раскольников слухав напружено, але з болісним відчуттям. Він жалкував, що зайшов сюди.

— Шановний добродію, шановний добродію! — вигукнув Мармеладов, трохи заспокоївшись, — о, добродію мій, вам, може, все це смішно, як і іншим, і тільки даремно турбую я вас безглуздими цими мізерними дрібницями домашнього життя мого, ну, а мені не до сміху! Бо я все це можу відчувати... І протягом усього того райського дня мого життя і всього того вечора я і сам на крилах мрій ширяв: і, значить, як я все це улаштую, і діток одягну, і їй спокій забезпечу, і дочку мою рідну від безчестя в лоно сім'ї поверну. І ще, і ще... Зрозуміла річ, юначе. Ну, добродію ти мій (Мармеладов раптом неначе здригнувся, підвів голову і подивився своєму слухачеві просто у вічі), ну, а другого ж дня, після всіх цих своїх мріянь (тобто сталося це рівно п'ять діб тому) надвечір, я хитрим обманом, яко тать у ночі, [1-32] викрав у Катерини Іванівни ключ від її скрині, витяг, що лишилося від принесеної платні, скільки там було, вже не пам'ятаю, і от, дивіться на мене, все! П'ятий день із дому, і там мене шукають, і службі кінець, і віцмундир у пивниці біля Єгипетського мосту [1-33] в заставу віддав, а замість того одержав це одяння... і всьому кінець!

Мармеладов стукнув себе кулаком по лобі, зціпив зуби, заплющив очі і міцно сперся ліктем на стіл. Та за хвилину обличчя його раптом змінилося, і він з якимсь напускним лукавством і удаваною розв'язністю глянув на Раскольникова, засміявся і проказав:

— А сьогодні у Соні був, на похмілля ходив просити! Хе-хе-хе!

— Невже дала? — крикнув хтось із відвідувачів, крикнув і зареготав що мав сили.

— Оцей самий півштоф[1-34] на її гроші й куплено,— промовив Мармеладов, звертаючись тільки до Раскольника.— Тридцять копійок винесла, своїми руками, останні, все, що мала, сам бачив... Нічого не сказала, тільки мовчки на мене подивилася...

Так не на землі, а там... за людей печаляться, плачуть, а не докоряють, не докоряють! а це ж гірш болить, гірш болить, коли не докоряють!.. Тридцять копійок, еге ж. А вони ж і їй тепер потрібні, га? Як ви гадаєте, добродію мій? Адже вона тепер чистоти пильнувати мусить. А вона ж чимало коштує, ця чистота, особлива, розумієте? Розумієте? Ну, там помадки теж купити, бо не можна ж; спіднички крохмальні, черевичок такий собі, щоб був фіглярніший, аби ніжку виставити, коли калюжку доведеться переступати. Розумієте, розумієте, добродію мій, що означає ця чистота? Ну, а я от, кровний, сказати, батько її, тридцять отих копійок і забрав собі на похмілля! І п'ю оце. І вже пропив!.. Ну, хто ж такого, як я, пожаліє? га? Жаль вам тепер мене, добродію, чи ні? Кажи, добродію, жаль чи ні? Хе-хе-хе-хе!

Він хотів ще налити, та вже нічого було. Півштоф був порожній.

— А навіщо тебе жаліти? — крикнув хазяїн, що опинився знову біля них.

Вибухнув сміх, хтось навіть вилаявся. Сміялися і лаялися і ті, хто слухав, і хто не слухав, а так, дивлячись тільки на саму фігуру відставного чиновника.

— Жаліти! навіщо мене жаліти! — раптом заволав Мармеладов, підводячись з простягнутою вперед рукою, в рішучому запалі, мовби тільки й ждав цих слів. — Навіщо жаліти, кажеш ти? Справді! Мене жаліти немає за що! Мене розіп'яти треба, розіп'яти на хресті, а не жаліти! Але розіпни, судія, розіпни і, розіп'явши, пожалій його! І тоді я сам до тебе піду на розп'яття, бо не веселощів жадаю,— а скорботи й сліз!.. Може, думаєш ти, торгаше, що цей півштоф твій мені солодкий був? Скорботи, скорботи шукав я на дні його, скорботи і сліз, і зазнав, і знайшов, а пожаліє нас Той, хто всіх пожалів і хто всіх і вся розумів, Він єдиний, Він і судія. Прийде в той день і спитає: "А де дщерь, що мачусі лютій і сухотній, що дітям чужим і малим себе пожертвувала? Де дщерь, що отця свого земного, п'яницю непутящого, не жахаючись звірства його, пожаліла?" І скаже: "Приїди! Я вже простив тебе раз... Простив тебе раз... Прощаються ж і тепер гріхи твої мнозі, за те, що возлюбила много..."[1-35] І простить мою Соню, простить, я вже знаю, що простить... Я це тоді, коли в неї був, у своєму серці відчув! І всіх розсудить і простить, і добрих і лихих, і премудрих і смирних... І коли вже кінчить над усіма, тоді возглаголить і до нас: "Виходьте, — скаже, — і ви! Виходьте п'яненькі, виходьте слабенькі, виходьте соромітники!" І вийдемо ми всі, не стидаючись, і станемо. І скаже: "Свині ви! образу звіриного і печаті його;[1-36] але приїдіть і ви!" І возглаголять премудрі, возглаголять розумні: "Господи! навіщо цих приємлеш?" І скаже: "Тому їх приємлю, премудрі, тому приємлю, розумні, що жоден із них сам не вважав себе гідним цього..." І простягне до нас руки свої, і ми припадемо... і заплачемо... і все зрозуміємо! Тоді все зрозуміємо!., і всі зрозуміють... і Катерина Іванівна... і вона зрозуміє... Господи, хай прийде царствіє твоє!

І він сів на ослін, виснажений і знесилений, ні на кого не дивлячись, немов забувши

про все довкола і глибоко замислившись. Слова його справили деяке враження; на хвилину запанувала мовчанка, та незабаром знову залунали сміх і лайка:

— Розсудив!

— Забрехався!

— Чиновник!

І так далі, і тому подібне.

— Ходімо, добродію,— сказав раптом Мармеладов, підводячи голову і звертаючись до Раскольника, — доведіть мене.... Будинок Козеля, у дворі. Пора... до Катерини Іванівни...

Раскольникову давно вже хотілося піти, допомогти ж тому він думав і сам. Мармеладов виявився багато слабший на ноги, ніж на мову, і всією вагою обперся на юнака. Пройти треба було кроків двісті-триста. Чим ближче вони підходили до будинку, тим більше опановували п'яницю збентеження і страх.

— Я не Катерини Іванівни тепер боюся, — бурмотів він, хвилюючись, — і не того, що вона мені чуба скубти почне. Що там чуб! Дурниця чуб! Це я кажу! Воно навіть і краще, коли скубти почне, а я не того боюся... я... погляду її боюсь... еге ж... погляду... Червоних плям на щоках теж боюсь... і ще — її дихання боюсь... Чи бачив ти, як при цій хворобі дихають... коли схвильовані? Дитячого плачу теж боюсь... Бо, коли Соня не нагодувала, то... вже не знаю що! не знаю! А того, що битиме, не боюсь... Знай, чоловіче, що для мене такі побої не кара, а насолода... Бо без цього я й сам не можу обійтись. Воно краще. Хай попоб'є, душу розважить... воно краще... А от і будинок. Козелів будинок. Слюсаря, німця, багатого... веди!

Вони ввійшли з двору і піднялися на четвертий поверх. На сходах щодалі ставало темніше. Була вже майже одинадцята година, і хоч цієї пори в Петербурзі немає справжньої ночі, та вгорі на сходах було дуже темно.

Маленькі темні від бруду двері в самому кінці сходів були відчинені. Недогарок освітлював убогу кімнату кроків на десять завдовжки; всю її було видно з сіней. У кімнаті панувало безладдя, скрізь було розкидане різне дитяче дрантя. Задній кут був завішаний дірявим простиралом. За ним, певно, стояло ліжко. В самій же кімнаті були всього тільки два стільці і клейончастий, дуже обідраний диван, перед яким стояв старий кухонний сосновий стіл, нефарбований і нічим не покритий. На краю стола згасав лойовий недогарок у залізному свічнику. Виходило, що Мармеладов мешкав у окремії кімнаті, а не в кутку, але кімната його була прохідною. Двері в дальші приміщення чи клітки, на які була поділена квартира Амалії Ліппевехзель, були прочинені. Там стояв шум і галас. Реготали. Здається, грали в карти і пили чай. Долинали часом слова досить нецеремонні.

Раскольников одразу ж пізнав Катерину Іванівну. Це була страшенно схудла жінка, тонка, досить висока і струнка, з прекрасним ще темно-русявим волоссям і справді з розчервонілими до плям щоками. Вона ходила туди й сюди по своїй невеликій кімнаті, притиснувши руки до грудей, із засмаглими губами і нерівно, уривчасто дихала. Очі її блищали, мов у пропасниці, але погляд був різкий і нерухомий, і болісне враження

справляло це сухотне і схвильоване обличчя при прощальному світлі згасаючого недогарка, що тремтіло на обличчі її. Раскольникову вона здалася років тридцяти, і справді була не пара Мармеладову... Прибулих вона не почула і не помітила, здавалося, вона була в якомусь забутті, не слухала і не бачила. В кімнаті було душно, але вона не відчинила вікна, зі сходів ішов сморід, але двері на сходи були не зачинені; з внутрішніх приміщень, крізь прочинені двері, пливли хвилі тютюнового диму, вона кашляла, але дверей не зачиняла. Найменша дівчинка, років шести, спала на підлозі, якимось сидючи, скорчившись і уткнувши голову в диван. Хлопчик, на рік старший за неї, весь тремтів у кутку і плакав. Його, певно, тільки що били. Старша дівчинка, років дев'яти, височенька і тоненька, як сірник, у самій блаженській і геть подертій сорочечці і в накинутому на голі плечі старому драдедамовому бурнусику, пошитому їй, певно, два роки тому, бо він не сягав тепер і до колін, стояла в кутку біля маленького брата, обхопивши його шию своєю довгою, висохлою як тріска рукою. Вона, здається, заспокоювала його, щось нашіптувала йому, всіляко стримувала, щоб він, бува, знову не захникав, і водночас з острахом стежила за матір'ю своїми великими-великими темними очима, які здавалися ще більшими на її схудлому і зляканому личку. Мармеладов, не заходячи в кімнату, став біля порога навколішки, а Раскольникова проштовхнув наперед. Жінка, побачивши незнайомого, машинально спинилася перед ним, на мить опам'ятавшись і немовби міркуючи: чого це він увійшов? Та, певно, їй зразу ж здалося, що він іде в дальші кімнати, бо їхня була прохідною. Зміркувавши це і не звертаючи вже більше на нього уваги, вона підійшла до дверей у сіни, щоб зачинити їх, і раптом скрикнула, побачивши чоловіка, що стояв біля порога навколішках.

— А! — закричала вона несамовито, — повернувся! Арештант! Недолюдок!.. А де гроші? Що в тебе в кишені, показуй! І одяг не той! Де твій одяг? де гроші? кажи!..

І вона кинулася його обшукувати. Мармеладов зараз же слухняно і покірливо розвів руки на обидва боки, щоб тим полегшити обшук кишень. Грошей не було й копійки.

— Де ж гроші? — кричала вона. — О господи, невже він усе пропив! Адже дванадцять карбованців у скрині лишалось!.. — і раптом, розлютившись, вона вхопила його за волосся і потягла в кімнату. Мармеладов сам полегшував її зусилля, покірливо повзучи за нею на колінах.

— І це для мене насолода! І це для мене не кара, а на-со-ло-да, ша-нов-ний до-бро-ді-ю! — вигукував він, струшуваний за волосся і навіть раз стукнувшись лобом об підлогу. Дитина, що спала долі, прокинулась і заплакала. Хлопчик у кутку не витримав, задрижав, закричав і кинувся до сестри страшенно переляканий, мало не в припадку. Старша дівчинка тремтіла со сну, мов лист.

— Пропив! Усе, усе пропив! — кричала в розпачі сердешна жінка, — і одяг не той! Голодні, голодні! (і, ламаючи руки, вона показувала на дітей). О, трикляте життя! А вам, вам не сором,— раптом напустилася вона на Раскольникова, — з шинку! Ти з ним пив? Ти теж з ним пив! Геть!

Юнак поспішив піти, не кажучи й слова. До того ж внутрішні двері широко

відчинилися, і з них виглянуло кілька цікавих. Визирали зухвалі осміхнені голови з цигарками і люльками, в ярмулках. Видно було фігури в халатах і зовсім розхристані, у легких до непристойності костюмах, деякі з картами в руках. Особливо потішалися вони, коли Мармеладов, якого тягали за волосся, кричав, що це для нього насолода. Почали навіть входити в кімнату; розлігся, нарешті, зловісний вереск; це продиралася вперед сама Амалія Ліппевехзель, щоб навести порядок по-своєму, всоте налякати сердешну жінку лайливим наказом завтра ж звільнити квартиру. Виходячи, Раскольников устиг засунути руку в кишеню, закріпив скільки потрапило мідяків, що залишалися з розмінного в пивниці карбованця, і непомітно поклав на вікно. Потім уже на сходах він схаменувся і хотів був повернутися.

"Ну й дурницю я зробив,— подумав він,— тут у них Соня є, а мені самому потрібно". Та, зміркувавши, що взяти назад уже не можна і що все-таки він і без того не взяв би, він махнув рукою і пішов додому. "Соні ж помадди теж треба,— міркував він далі, йдучи вулицею, і ущипливо всміхнувся,— щось же коштує ця чистота... Гм! А Сонечка ж, десь певно, сьогодні і сама збанкрутує, бо ризик же, полювання на красного звіра... золотопромисловість...[1-37] от вони всі, виходить, і на бобах завтра без моїх грошей... Он яка Соня! Однак який же колодязь зуміли викопати! і користуються! Диви, і користуються ж! І звикли. Поплакали і звикли. До всього падлюка-людина звикає!"

Він задумався.

— Ну, а коли я збрехав,— мимоволі аж вигукнув він раптом, — коли справді не падлюка людина, весь взагалі, весь рід, тобто людський, тоді інше все — забобони, самі тільки страхи напущені, і немає ніяких перешкод, і так тому й слід бути!..

III

Наступного дня він прокинувся вже пізно, після тривожного сну, що анітрохи не підкріпив його. Прокинувся він жовчний, роздратований, злий і з ненавистю озирнув свою кімнату. Ця малюсінька комірчина, кроків на шість завдовжки, мала жалюгідний вигляд із своїми жовтенькими запиленими шпалерами, що скрізь повідліплювалися від стін, і була така низенька, що хоч трохи високій людині ставало в ній моторошно, і все здавалося, що от-от стукнешся головою об стелю. Меблі пасували до приміщення: було три старих стільці, не зовсім справних, фарбований стіл у кутку, на якому лежало кілька зошитів і книжок; вже з самого того, який товстий шар пилу укривав їх, видно було, що до них давно вже не доторкалася нічия рука; і, нарешті, — незграбна велика софа, яка займала мало не всю стіну і вшир половину всієї кімнати, колись оббита ситцем, але тепер геть уся обідрана, що правила Раскольникову за ліжко. Часто він спав на ній так, як був, не роздягаючись, без простирали, вкриваючись своїм старим, зношеним студентським пальтом і користуючись невеликою подушечкою, під яку підкладав усе, що мав з білизни, чисте і брудне, щоб було вище в головах. Перед софою стояв маленький столик.

Важко було б більш опуститись і обрости брудом; але Раскольникову це було навіть приємно в його теперішньому душевному стані. Він зовсім замкнувся в собі, мов черепаха у своїй шкаралупі, і навіть обличчя служниці, яка мала йому прислужувати і

заглядала іноді в його кімнату, викликало в нього приплив жовчі і конвульсії. Так буває у деяких мономанів,[1-38] що занадто на чомусь зосередилися. Квартирна хазяйка його вже два тижні не посидала йому їжі, а йому й на думку не спадало досі піти й порозумітися з нею, хоч і сидів без обіду. Настя, куховарка і єдина хазяйчина служниця, почасти рада була такому настроєві пожилиця і зовсім перестала в нього прибирати й замітати, так тільки, раз на тиждень, раптом бралася за віник. Вона ж і розбудила його тепер.

— Вставай, чого спиш! — гримнула вона над ним, — десята година. Я тобі он чаю принесла; може, вип'єш чайку? Охляв, мабуть?

Пожилець розплющив очі, здригнувся і пізнав Настю.

— А чай від хазяйки, чи як? — спитав він, повільно і з хворобливим виглядом підводячись на софі.

— Де там від хазяйки!

Вона поставила перед ним свій власний надтріснутий чайник, з уже спитим чаєм, і поклала дві жовті грудочки цукру.

— Ось, Насте, візьми, будь ласка, — сказав він, пошукавши в кишені (він так і спав одягнений) і витягнувши кілька мідяків, — піди і купи мені сайку. Та візьми там у ковбасній ковбаси трохи, яка найдешевша.

— Сайку я тобі зараз принесу, а чи не хочеш часом замість ковбаси щів? Добрі щі, вчорашні. Ще вчора тобі залишила, а ти прийшов пізно. Добрі щі.

Коли щі були принесені і він почав їсти, Настя сіла проти нього на софі і завела балачку. Вона була з села родом і дуже балакуча.

— А Парасковія Павлівна в поліцію он на тебе хоче скаржитись, — сказала вона.

Він дуже скривився.

— В поліцію? Чого їй треба?

— Грошей не платиш і хватири не звільняєш. Звісно, чого треба.

— Ат, до біса, ще цього не вистачало, — бурмотів він, зіплюючи зуби, — ні, це мені тепер... не до речі... Дурна вона, — додав він уголос. — Я сьогодні до неї зайду, поговорю.

— Що дурна вона, то це так, така ж, як і я, а ти чого ж, розумний, лежиш, як той лежень, пуття від тебе не видно? Раніш, кажеш, дітей ходив учити, а тепер чом нічого не робиш?

— Я роблю... — неохоче й суворо промовив Раскольников.

— Що робиш?

— Діло...

— Яке діло?

— Думаю, — серйозно відповів він, помовчавши.

Настя так і зайшлася сміхом. Вона була сміхотлива, і коли бува розсмішить хто, сміялася нечутно, колихаючись і трясучись усім тілом, аж поки й самій робилося млосно.

— Десять, певно, грошей купу надумав? — спромоглася вона, нарешті, вимовити.

— Без чобіт не можна дітей вчити. Та й наплювати!

— А ти в колодязь не плюй!

— За дітей мідяками платять. Що на копійки зробиш, — неохоче казав він далі, мовби відповідаючи на власні думки.

— А тобі б зразу весь капітал?

Він зчудовано глянув на неї.

— Еге ж, весь капітал, — твердо відповів він, помовчавши.

— Ну, ти легше, а то злякаєш; дуже вже страшно. Ну, то по сайку йти чи ні?

— Про мене.

— Стривай! От і забула! Тобі ж лист вчора без тебе прийшов.

— Лист! мені! Від кого?

— Від кого, не знаю. Три копійки листоноші своїх дала. Повернеш, чи як?

— Та неси ж, бога ради неси! — закричав, хвилюючись, Раскольников, — господи!

За хвилину з'явився лист. Так і є: від матері, з Р-ї губернії.[1-39] Він навіть зблід, беручи його. Давно вже не одержував він листів; а тепер і ще щось інше зненацька стиснуло йому серце.

— Насте, йди собі бога ради, ось твої три копійки, тільки йди швидше!

Лист тремтів у руках його, він не хотів розпечатувати при ній: хотів лишитися один з цим листом. Коли Настя пішла, він швидко підніс його до губів і поцілував, — потім довго ще вдивлявся в почерк адреси, в знайомий і милий йому дрібний і косенький почерк його матері, яка вчила його колись читати й писати. Він зволікав, він навіть немовби боявся чогось. Нарешті розпечатав: лист був чималий, важкий, на два лоти:[1-40] два великі поштові аркуші були списані дрібно-дрібнесенько.

"Любий мій Родю, — писала мати, — от уже більш як два місяці я не розмовляла з тобою листовно, через що сама страждала і навіть іншим разом ночі не спала, думаючи. Та, певно, ти не закинеш мені це вимушене моє мовчання. Ти знаєш, як я люблю тебе; ти один у нас, у мене і в Дуні, ти наше все, вся надія, сподівання наше. Що було зі мною, коли я довідалася, що ти вже кілька місяців як залишив університет, бо не маєш чим утримувати себе, і що уроків та інших заробітків твоїх вже не стало. Чим могла я з моїми стома двадцятьма карбованцями на рік пенсіону допомогти тобі? П'ятнадцять карбованців, які я послала тобі чотири місяці тому, я позичала, як ти й сам знаєш, у рахунок того ж таки пенсіону, в тутешнього нашого купця Опанаса Івановича Бахрушина. Він добра людина і був ще приятелем твого батька. Але, давши йому право на одержання за мене пенсіону, я змушена була чекати, поки виплачу весь борг, а це тільки тепер здійснилося, отож я нічого не могла за весь цей час послати тобі. Але тепер, хвалити Бога, я, здається, можу тобі ще вислати, та й взагалі ми можемо тепер навіть похвалитися фортуною, про що й поспішаю повідомити тебе. І, по-перше, чи здогадуєшся ти, мій любий Родю, що сестра твоя от уже півтора місяця як живе зі мною, і ми вже більше не розлучимось ніколи. Слава тобі Господи, кінчилися її муки, але розповім тобі все докладно, щоб ти дізнався, як усе було і що ми від тебе досі приховували. Коли ти писав мені, два місяці тому, що чув від когось, нібито Дуня

терпить багато грубощів у домі панів Свидригайлових, і допитувався у мене докладних пояснень, — що могла я тоді написати тобі у відповідь? Коли б я написала тобі всю правду, то ти, десь певно, все б кинув і хоч пішки, а прибув би до нас, бо я і характер і серце твоє знаю, і ти б не дав скривдити твою сестру. Я ж сама була в розпачі, та що ж мала робити? Я ж і сама всієї правди тоді не знала. Головна ж трудність була в тому, що Дунечка, ставши минулого року в їх дім гувернанткою, взяла наперед аж сто карбованців з умовою, що кожного місяця робитимуть вирахування з її платні, отже, і не можна було кинути роботу, не сплативши боргу. Гроші ж ті (тепер можу тобі все розповісти, серденько моє, Родю) взяла вона більше для того, щоб надіслати тобі шістдесят карбованців, які тобі були такі потрібні тоді, ті самі, що їх ти одержав від нас торік. Ми тоді тебе обманули, написали, що це з грошей, які Дунечка відклала раніше, але це було не так, а тепер пишу тобі всю правду, бо все тепер змінилося раптом, з волі Божої, на краще, і щоб ти знав, як любить тебе Дуня і яке в неї неоціненне серце. Справді, пан Свидригайлов спочатку поводився з нею дуже брутально і дозволяв собі різні нечемності і насмішки за столом... Але не хочу вдаватися в усі ці тяжкі подробиці, щоб не хвилювати тебе даремно, коли вже все тепер скінчилося. Коротко кажучи, незважаючи на добре і благородне ставлення Марфи Петрівни, дружини п. Свидригайлова, і всіх домашніх, Дунечці було дуже тяжко, особливо коли п. Свидригайлов перебував, за старою полковою звичкою своєю, під впливом Бахуса.[1-41] Та що ж з'ясувалося згодом? Уяви собі, що цей навіжений давно вже почував до Дуні пристрасть, але все приховував під виглядом грубощів і зневаги до неї. Може, він і сам соромився і жахався власних легкодумних надій, згадуючи, що він же в літах і батько сімейства, а тому й злостився мимоволі на Дуню. А може, брутальністю свого поводження і насмішками хотів тільки приховати від інших усю істину. Та, нарешті, не стримався і насмілювався зробити Дуні неприховану і мерзотну пропозицію, обіцяючи всіляко її обдарувати і, крім того, кинути все і виїхати з нею в інший маєток, а то і за кордон. Можеш уявити всі її страждання! Залишити одразу роботу не можна було не тільки через той борг, але й жаліючи Марфу Петрівну, яка могла б що-небудь запідозрити, таким чином довелось б посіяти в родині чвари. Та й для Дунечки був би великий скандал, вже б так не минулося. Були тут ще й різні інші причини, отже, раніше як за шість тижнів Дуня ніяк не могла сподіватися вирватись з цього жахливого дому. Ти, звичайно, знаєш Дуню, знаєш, яка вона розумна і з яким твердим характером. Дунечка багато може стерпіти і навіть в крайньому разі знайти в собі стільки самовладання, щоб не втратити своєї твердості. Вона навіть мені не написала про все, щоб не засмутити мене, а ми часто обмінювалися вістями. Кінець цьому прийшов несподівано. Марфа Петрівна випадково підслухала свого чоловіка, який умовляв Дунечку в саду, і, зрозумівши все зовсім неправильно, в усьому її ж і звинуватила, гадаючи, що то вона є всьому причиною. Сталася у них тут же в саду жахлива сцена: Марфа Петрівна навіть ударила Дуню, не хотіла нічого слухати, а сама цілу годину репетувала і, нарешті, наказала зараз же одвезти Дуню до мене в місто простим селянським возом, на який поскидали всі її речі, білизну, плаття, так як брали,

не-складене і незв'язане. А тут ще почалася злива, і Дуня, скривджена й ославлена, змушена була проїхати з візником аж сімнадцять верст на відкритому возі. Подумай тепер, що могла я тобі написати в листі, відповідаючи на твій, якого одержала два місяці тому, і про що писати? Сама я була в розпачі, правду написати тобі не сміла, бо надто великого тобі б це завдало болю, надто засмутило б тебе й обурило, та й що міг би ти вдіяти? Ще б себе занастив, та й Дунечка забороняла, а писати про всякі дрібнички, про те, про се, коли на душі таке горе, я не могла. Цілий місяць у нас по всьому місту ходили плітки про цю історію, і до того вже дійшло, що нам навіть до церкви не можна було ходити з Дунею через зневажливі погляди й перешіптування, і навіть уголос при нас бували розмови. Усі знайомі від нас відвернулися, всі перестали навіть вітатись, і я достеменно дізналася, що купецькі прикажчики і деякі канцеляристи намірялися учинити нам страшну образу, вимазавши дьогтем ворота нашої оселі,[1-42] так що хазяїн почав вимагати, щоб ми вибралися з квартири. А причиною всього цього була Марфа Петрівна, яка встигла звинуватити й ославити Дуню в усіх домах. Вона у нас з усіма знайома і того місяця раз у раз приїздила в місто, і через те, що вона трохи балакуча і любить розповідати про свої сімейні справи, а особливо скаржитись на свого чоловіка всім і кожному, що дуже негарно, то й рознесла всю історію за короткий час не тільки в місті, але й по цілому повіті. Я захворіла, Дунечка ж виявила більше твердості, і коли б ти бачив, як вона все зносила і мене ж розважала і підбадьорювала! Вона ангел! Та, завдяки милосердю Божому, наші муки скінчилися: пан Свидригайлов схаменувся і розкався і, певно, пожалівши Дуню, дав Марфі Петрівні повні й переконливі докази всієї Дунеччиної безвинності, а саме: лист, який Дуня ще до того, як Марфа Петрівна застала їх у саду, змушена була написати і передати йому, щоб відхилити особисті розмови і таємні зустрічі, що їх він домагався, і який, після від'їзду Дунечки, залишився у п. Свидригайлова. В цьому листі вона щонайпалкіше і з величезним обуренням докоряла йому саме за неблагогородність його поведінки щодо Марфи Петрівни, нагадувала йому, що він батько і сім'янин і, нарешті, як негідно з його боку мучити і робити нещасною і без того вже нещасну і беззахисну дівчину. Словом, любий Родю, лист той так благородно і зворушливо написаний, що я ридала, читаючи його, і досі не можу читати його без сліз. Крім того, на користь Дуні були й свідчення слуг, які бачили і знали багато більше, ніж гадав сам п. Свидригайлов, як це і завжди буває. Марфа Петрівна була страшенно вражена і "знову вбита", як сама вона нам признавалася, та зате цілком переконала в безвинності Дунеччиній і наступного ж дня, в неділю, приїхавши просто в собор, на колінах і зі слізьми благала Владичицю послати їй силу знести це нове випробування і виконати свій обов'язок. Потім, просто з собору, ні до кого не заїжджаючи, прибула до нас, розповіла нам усе, гірко плакала і, щиро каючись, обнімала Дуню і благала простити її. Того ж ранку, не гаючись, просто від нас поїхала по всіх знайомих у місті і скрізь у найприємніших для Дунечки словах, проливаючи сльози, зняла ганьбу з неї і вихваляла благородство її почуттів і поведінки. Мало того, всім показувала і читала вголос власноручний лист Дунеччин до пана Свидригайлова і навіть давала списувати з нього

копії (що, мені здається, вже й зайве). Таким чином, їй довелося кілька днів поспіль об'їжджати всіх у місті, бо деякі почали ображатись, що іншим віддано перевагу, і, таким чином, завелися черги, так що в кожному домі вже чекали і всі наперед знали, що такого ось дня Марфа Петрівна ось там читатиме цей лист, і на кожне читання знову збиралися навіть і ті, хто той лист вже кілька раз слухали і в себе вдома, і в інших знайомих по черзі. На мою думку, багато, дуже багато тут було зайвого, але Марфа Петрівна такої вже вдачі. Принаймні вона цілком зняла безчестя з Дунечки, і весь бруд цієї справи ліг незгладимою ганьбою на її чоловіка, як на головного винуватця, так що мені навіть і шкода його; занадто вже суворо обійшлися з цим навіженням. Дуню одразу ж почали запрошувати давати уроки в деяких домах, та вона відмовилась. Взагалі всі раптом почали до неї ставитись з особливою повагою. Все це допомогло, головним чином, і тому несподіваному випадкові, через який тепер багато що змінюється, можна сказати, вся доля наша. Знай, любий Родю, що до Дуні посватався жених і що вона встигла вже дати свою згоду, про що і поспішаю сповістити тебе якнайшвидше. І хоч справа ця уладалася і без твоєї поради, та ти, мабуть, не будеш ні на мене, ні на сестру в претензії, бо, як сам побачиш з усього, чекати і відкладати, поки одержимо твою відповідь, було б для нас неможливо. Та й сам ти не міг би заочно зважити все як годиться. А сталося так. Він уже надвірний радник,[1-43] Петро Петрович Лужин, і далекий родич Марфи Петрівни, яка багато цьому сприяла. Почав з того, що через неї сповістив про бажання з нами познайомитись, був як слід прийнятий, пив каву, а наступного дня надіслав листа, в якому дуже чемно освідчився і просив, щоб відповіли не гаючись і остаточно. Людина він ділова і зайнята, і поспішає тепер до Петербурга, так що йому кожна хвилина дорога. Звичайно, ми спочатку були дуже вражені, бо сталося все це занадто швидко і несподівано. Міркували і роздумували ми разом увесь той день. Він цілком благонадійний і забезпечений, служить на двох посадах і вже має свій капітал. Правда, йому вже сорок п'ять років, але він досить непоганий на вроду і ще може подобатись жінкам, та й взагалі людина він дуже солідна і пристойна; трохи тільки похмурий і немовби гордовитий. Але це, може, тільки так здається з першого погляду. Та й попереджаю тебе, любий Родю, коли зустрінешся з ним у Петербурзі, що станеться дуже скоро, то не роби висновку надто швидко, зопалу, як це властиво тобі, коли на перший погляд тобі щось у ньому і не сподобається. Кажу це про всякий випадок, хоч і впевнена, що він справить на тебе приємне враження. Та й крім того, щоб пізнати будь-яку людину, треба підходити до неї поступово й обережно, щоб не помилитися, не піддатися упередженню, бо помилку дуже важко потім виправити і загладити. А Петро Петрович, принаймні за багатьма ознаками, людина вельми поважна. Під час першого ж свого візиту він заявив нам, що він людина статечна, але багато в чому поділяє, як сам він висловився, "переконання нових поколінь наших" і ворог усіх забобонів. Говорив він і ще багато чого, бо трохи начебто гонористий і дуже любить, щоб його слухали, але ж це майже не порок. Я, звичайно, мало зрозуміла, та Дуня пояснила мені, що він хоч і невеликої освіти, але розумний і, здається, добрий. Ти знаєш характер сестри твоєї, Родю. Це дівчина тверда, розсудлива, терпелива і

великодушна, хоч і з палким серцем, це я добре в ній вивчила. Звичайно, ні з її, ні з його боку особливої любові тут немає, та Дуня, крім того що дівчина розумна, — водночас і благородна, мов ангел, і за обов'язок вважатиме зробити щасливим свого чоловіка, який у свою чергу дбатиме про її щастя, а в останньому ми не маємо, поки що, великих причин сумніватися, хоч і швидко щось, правду кажучи, уладналася справа. До того ж він дуже розважливий і, звичайно, сам побачить, що його власне подружнє щастя буде тим певнішим, чим щасливішою буде за ним Дунечка. А що там які-небудь нерівності в характері, які-небудь старі звички і навіть деяка розбіжність у поглядах (чого і в найщасливіших подружжях уникнути не можна), то щодо цього Дунечка сама мені сказала, що вона на себе надіється, що турбуватися тут нічого і що вона багато чого може стерпіти, за умови, коли далші стосунки будуть чесні і справедливі. Він, до речі, і мені здався спочатку начебто різким, але ж це, можливо, саме через те, що він прямодушний. Напевно це саме так. Наприклад, при другому візиті, вже діставши згоду, в розмові він висловився, що ще й раніше, не знаючи Дуні, вирішив узяти дівчину чесну, але без посагу, і обов'язково таку, що вже зазнала злиднів; бо, як пояснив він, чоловік нічим не повинен бути зобов'язаний своїй дружині, а багато краще, коли дружина вважає чоловіка за свого благодійника. Додам, що він висловився трохи м'якше і лагідніше, ніж я написала, бо я забула його справжні слова, а пам'ятаю саму тільки думку, і, крім того, сказав він це аж ніяк не умісне, а, певно, проговорився, захопившись розмовою, так що навіть старався потім виправитись і пом'якшити, та мені все-таки здалося це трохи начебто різким, і я сказала потім Дуні. А Дуня з досадою навіть відповіла мені, що "слова ще не дія", і це, звичайно, правильно. Перед тим як вирішити все, Дунечка не спала цілу ніч і, гадаючи, що я вже сплю, встала з ліжка і цілу ніч ходила туди й сюди кімнатою; нарешті, стала навколішки і довго та гаряче молилася перед іконою, а вранці об'явила мені, що дає згоду.

Я вже згадала, що Петро Петрович їде тепер до Петербурга. У нього там великі справи, і він хоче відкрити в Петербурзі публічну адвокатську контору.[1-44] Він уже давно займається клопотанням по судах у різних позовах і цими днями виграв один великий позов. А в Петербург йому тим потрібніше, що там у нього одна велика справа в сенаті.[1-45] Отже, любий Родю, він і тобі може стати в пригоді, навіть в усьому, і ми з Дунею вже вирішили, що ти, навіть із сьогоднішнього дня, міг би напевно почати свою майбутню кар'єру і вважати долю свою вже ясно визначеною. О, коли б це справдилося! Це була б така вигода, що треба вважати її не інакше як за пряму до нас милість Вседержителя. Дуня тільки й мріє про це. Ми вже ризикнули сказати кілька слів щодо цього Петрові Петровичу. Він висловився обережно і сказав, що, звичайно, оскільки йому без секретаря обійтись не можна, то, певна річ, краще платити жалування родичеві, ніж чужому, коли тільки він виявиться здібним до такої роботи (ще б пак ти та не був би здібним!), але ж тут-таки висловив і сумніви, мовляв, університетські заняття твої не залишать тобі часу для роботи в його конторі. Розмова тоді на тому й скінчилася, але Дуня ні про що, крім цього, тепер і не думає. Вона тепер, уже кілька днів, просто в якомусь запалі і склала вже цілий проект про те, що згодом

ти зможеш стати товаришем і навіть компаньйоном Петра Петровича в його позовних справах, тим паче що ти сам на юридичному факультеті. Я, Родю, цілком з нею згодна і поділяю всі її плани і сподівання, бо бачу в них повну ймовірність, і, незважаючи на теперішню, цілком зрозумілу ухильність Петра Петровича (бо він тебе ще ж не знає), Дуня твердо впевнена, що досягне всього своїм добрим впливом на майбутнього чоловіка, і в цьому вона переконана. Певна річ, ми остереглися проговоритись Петрові Петровичу хоч про що-небудь із цих дальших мріянь наших і, головне, про те, що ти будеш його компаньйоном. Він людина статечна і, можливо, сприйняв би дуже сухо, бо все це здалося б йому самим тільки мріянням. Ні я, ні Дуня й півслова ще не говорили з ним про велику надію нашу, що він допоможе нам сприяти тобі грішми, поки ти в університеті, тому не говорили, що, по-перше, це й само собою влаштується згодом, і він, напевно, без зайвих слів, сам запропонує (ще б пак у цьому та відмовив би він Дунечці). Тим більше що ти й сам можеш стати його правою рукою у конторі і діставати цю допомогу не як благодіяння, а як заслужену тобою платню. Так хоче влаштувати Дунечка, і я з нею цілком згодна. По-друге, тому не говорили, що мені особливо хотілося, щоб, коли відбудеться теперішня ваша зустріч, ви залишилися б як рівний з рівним. Коли Дуня захоплено говорила йому про тебе, він відповів, що всяку людину треба спочатку роздивитися самому, і якнайближче, щоб робити якийсь висновок, і що він уже сам, познайомившись з тобою, складе про тебе свою думку. Знаєш що, серце моє, Родю, мені здається, з деяких міркувань (які, проте, зовсім не стосуються Петра Петровича, а так, з деяких моїх власних, особистих, навіть, може, старечих, баб'ячих капризів), — мені здається, що я, можливо, краще зроблю, якщо житиму після їх шлюбу окремо, як і тепер живу, а не разом з ними. Я переконана цілком, що він буде такий благородний і делікатний, що й сам запросить мене і запропонує мені не розлучатися більше з дочкою, і коли ще не говорив досі, то, певна річ, тому, що й без слів це само собою зрозуміло; але я відмовлюсь. Я помічала в житті не раз, що тещі не дуже вже бувають чоловікам до серця, а я не тільки не хочу бути хоч комусь навіть найменшим тягарем, але й сама хочу бути зовсім вільною, поки у мене хоч який-небудь шматок та такі діти, як ти і Дунечка. Якщо можна буде, то оселюся біля вас обох, тому що, Родю, найприємніше ж я приберегла на кінець листа: знай же, любий друже мій, що, може, дуже скоро ми зійдемося усі разом знову й обнімемося усі троє після майже трирічної розлуки! Вже напевно вирішено, що я і Дуня виїжджаємо до Петербурга, коли саме, не знаю, але, в усякому разі, дуже, дуже скоро, навіть, може, через тиждень. Усе залежить від розпоряджень Петра Петровича, який тільки-но роздивиться в Петербурзі, зараз же і повідомить нас. Він хоче, з деяких міркувань, якнайшвидше поспішити з церемонією шлюбу і навіть, коли можна буде, справити весілля в ці ж м'ясиці,[1-46] а якщо не пощастить, бо дуже вже короткий строк, то зразу ж після Пречистої.[1-47]

О, з яким щастям пригорну я тебе до мого серця! Дуня страшенно хвилюється, думаючи про радісну зустріч з тобою, і сказала якось жартома, що вже тільки задля цього пішла б за Петра Петровича. Ангел вона! Вона тепер нічого тобі не приписує, а

веліла тільки мені написати, що їй так багато треба сказати тобі, так багато, що тепер у неї і рука не піднімається взятися за перо, бо в кількох рядках нічого не напишеш, а тільки себе розстроїш; веліла ж тебе обійняти якнайміцніше і передати тобі без ліку поцілунків" Але, незважаючи на те, що ми, може, дуже скоро самі зійдемося особисто, я все-таки тобі цими днями пошлю грошей, скільки зможу більше. Тепер, як довідалися всі, що Дунечка виходить за Петра Петровича, і мій кредит раптом збільшився, і я напевно знаю, що Опанас Іванович повірить мені тепер, у рахунок пенсіону, навіть до сімдесяти п'яти карбованців, так що я тобі, може, карбованців двадцять п'ять або навіть тридцять пришлю. Прислала б і більше, та побоююсь за наші витрати подорожні, і хоч Петро Петрович був такий добрий, що взяв на себе частину витрат на переїзд наш до столиці: сам запропонував власним коштом доставити наш вантаж і велику скриню (якось у нього там через знайомих), але все-таки нам треба мати дещо і на перший час по приїзді до Петербурга, куди не можна з'явитися без копійки, хоч на перші дні. А втім, ми вже розраховали з Дунечкою все до найменших дрібниць, і вийшло, що дорога коштуватиме небагато. До залізниці від нас усього тільки дев'яносто верст, і ми вже про всякий випадок домовилися з одним знайомим нам дядьком-візником, а там ми з Дунечкою претеплополучно прокотимося в третьому класі.[1-48] Отож, може, я тобі не двадцять п'ять, а усі тридцять карбованців примудрюся прислати. Але досить, два аркуші кругом списала, і місця вже більше не залишається, отака наша історія; ну та й пригод же скільки назбиралося! А тепер, серденько моє, Родю, обнімаю тебе до близької зустрічі нашої і благословляю тебе материнським благословенням моїм. Люби Дуню, свою сестру, Родю, люби так, як вона тебе любить, і знай, що вона тебе безмірно, більш за себе саму любить. Вона ангел, а ти, Родю, ти у нас все — вся надія наша, всі сподівання. Аби ти був щасливий, і ми тоді будемо щасливі. Чи молишся ти Богові, Родю, як і колись, і чи віриш ти в благість Творця і Визволителя нашого? Боюсь я, в серці своєму, чи не зачепило і тебе нове модне безвір'я? Коли так, то я за тебе молюся. Згадай, любий, як ще в дитинстві своєму, за життя твого батька, ти лепетав молитви свої у мене на колінах і які ми всі були тоді щасливі! Прощай, або, краще, до побачення! Обнімаю тебе міцно-міцно і цілую без ліку.

Твоя до смерті

Пульхерія Раскольников".

Майже весь час, поки читав Раскольников, від самого початку листа, обличчя його було мокре від сліз, але коли він закінчив, воно було бліде, скривлене судорогою, і тяжка, жовчна, зла усмішка зміїлася на його губах. Він припав головою до своєї блаженної і заяложеної подушки і думав, довго думав. Дуже колотилося його серце, збурювались його думки. Нарешті йому зробилося душно і тісно в цій жовтій комірчині, схожій на шафу або на скриню. Зору і думці не вистачало простору. Він ухопив капелюха і вийшов, цього разу вже не побоюючись зустрітися з кимсь на сходах: забув він про це. Прямував же він до Васильєвського острова через В-й проспект,[1-49] наче поспішаючи туди в якійсь справі, але, за своїм звичаєм, він не помічав дороги, ішов, щось шепочучи, і навіть промовляв уголос до себе, чим дуже дивував зустрічних.

Багато хто вважав його за п'яного.

IV

Лист матері змучив його. Але відносно найголовнішого, капітального пункту сумнівів у нього не виникло й на мить, навіть тоді ще, як він читав листа. Найголовніше в цій справі він уже вирішив, і вирішив остаточно: "Не бути цьому шлюбові, поки я живий, і під три чорти добродія Лужина!"

"Бо ця справа очевидна, — бурмотів він сам до себе, осміхаючись і наперед злісно торжествуючи від думки, що буде тільки так, як він вирішив.— Ні, матусю, ні, Дуню, не обманути мене вам!.. І ще просять вибачити, що моєї поради не спитали і без мене справу вирішили! Ще б пак! Думають, що тепер уже й розірвати не можна, та ще побачимо — можна чи ні! А відмовка ж яка капітальна: "вже така, мовляв, ділова людина Петро Петрович, така ділова людина, що й одружитися інакше не може, як на поштових, мало не на залізниці". Ні, Дунечко, все бачу і знаю, про що саме ти мені багато сказати збираєшся, знаю й те, про що ти всю ніч думала, кімнатою ходячи, і про що молилася перед Казанською Божою матір'ю, яка в матусі у спальні стоїть. На Голгофу[1-50] ж тяжко сходити. Гм... Отже, вирішено все остаточно: за ділову і раціональну людину наміряєтесь віддаватися, Євдокіє Романівно, що має свій капітал (вже має свій капітал, це солідніше, поважніше), служить на двох посадах і поділяє переконання нових наших поколінь (як пише матуся) і "здається, добрий", як зауважує сама Дунечка. Оце здається найчудовіше! І ця ж Дунечка за оте здається заміж іде!.. Чудово! Просто чудово!

...А цікаво, однак, для чого матуся мені про оті "нові покоління" написала? Чи просто для характеристики особи, чи з далекосяжнішою метою: задобрити мене на користь пана Лужина? О, хитрунки! Цікаво б з'ясувати ще одну обставину: до якої міри вони обидві були одверті одна з одною того дня, і тієї ночі, і увесь наступний час? Чи всі слова між ними були вимовлені прямо, чи обидві зрозуміли, що в тієї і в другій одне на серці і на думці, то й не варто вголос все вимовляти та даремно проговорюватись. Мабуть, воно почасти так і було, з листа видно: матусі він здався різким, трохи, і наївна матуся й полізла до Дуні зі своїми зауваженнями. А та, звичайно, розсердилася і "відповіла з досадою". Ще б пак! Кого не розлютує, коли все зрозуміло і без наївних запитань і коли вирішено, що вже ні про що говорити. І чого це вона пише мені: "Люби Дуню, Родю, а вона тебе більш за себе саму любить", часом чи не докори совісті її саму в глибині душі мучать за те, що дочкою синові згодилася пожертвувати. "Ти наше сподівання, ти наше все!"

О матусю!.. Злість накіпала в ньому дедалі більше, і коли б тепер зустрівся йому пан Лужин, він, здається, вбив би його!

Гм, це правда,— міркував він далі, йдучи за вихором думок, що крутився в його голові, — це правда, що до людини треба "підходити поступово і обережно, щоб пізнати її", але пан Лужин весь на видноті. Головне, "людина ділова і, здається, добра": ще б пак, тяжкий тягар взяв на себе — велику скриню своїм коштом доставляє! Ну де ж таки не добрий? А вони собі обидві, наречена й мати, візника наймають, на возі, рогожею

вкритім, їдуть (знаю, і я так їздив)! Байдуже! Адже тільки дев'яносто верст, "а там преблагополучно прокотимося в третьому класі", верст тисячу. І благородно: по своєму ліжку простягай ніжку, але ж ви, пане Лужин, де ж ви? Адже це ваша наречена... І не могли ж ви не знати, що мати під свій пенсіон на дорогу позичає? Звичайно, тут у вас спільний комерційний розрахунок, справа на взаємних вигодах і на однакових паях, отже, і витрати порівну; хліб-сіль разом, а тютюнець нарізно, за приказкою. Та й тут ота ділова людина їх обдурила трошки: адже вантаж коштує дешевше за їхній проїзд, а чого доброго, і задурно перевезеться. А що ж вони обидві, не бачать, чи що, цього, чи умисне недобачають? І раді, раді ж як! І подумати ж, що це ще тільки цвіт, а справжні ягоди ще будуть! Адже тут що головне: тут не скупість, не скарעדність головне, а тон усього цього. Адже це майбутній тон після шлюбу, провіщення... А матуся ж з якої речі гроші тринькає? З чим вона до Петербурга прибуде? З трьома карбованцями або з двома "білетиками", як каже та... стара... гм! На що ж жити в Петербурзі вона сподівається потім? Адже ж вона вже з якихось причин встигла догадатися, що їй з Дунею не можна буде жити разом після шлюбу, навіть і перший час? Добра людина ота, певно, якось тут прохопилася, виказала себе, хоч матуся і відмахується обома руками від цього: "Сама, мовляв, відмовлюсь". На що ж вона сподівається: на сто двадцять карбованців пенсіону, з відрахуванням на сплату боргу Опанасові Івановичу? Косиночки вона там зимові в'яже та нарукавнички вишиває, очі свої старечі псує. Але ж косиночки всього тільки двадцять карбованців на рік додають до тих ста двадцяти карбованців, це я знаю. Виходить, все-таки на благородство почуттів пана Лужина сподіваються: "Сам, мовляв, запропонує, проситиме". Аякже, наставляй кишеню! І отак воно завжди у цих шіллерівських прекрасних душ буває:[1-51] до останнього моменту вбирають людину в павині пера, до останнього моменту на добре, а не на лихе сподіваються, і хоч передчувають, що медаль зворотним боком повернеться, та нізачо собі загода в цьому не признаються, коробить їх від самої думки про це, обома руками від правди одмахуються, аж доти, поки ота прикрашена людина їм власноручно носа не наставить. А цікаво, чи є у пана Лужина ордени; закладаюся, що Анна в петлиці є[1-52] і що він її на обіді в підрядчиків та в купців надіває. Мабуть, і на весілля своє надіне! А втім, хай йому біс!

...Ну, та нехай вже там матуся, Бог з нею, вона вже така, але Дуня ж як? Дунечко, люба, та я ж знаю вас! Адже вам уже двадцятий ішов тоді, коли ми востаннє бачились: характер же ваш я вже збагнув. Матуся он пише, що "Дунечка багато може стерпіти". Це я знав, люба! Це я два з половиною роки тому вже знав і відтоді два з половиною роки про те думав, про те саме, що "Дунечка багато може стерпіти". Вже коли пана Свидригайлова, з усіма наслідками, може стерпіти, значить, справді багато може стерпіти. А тепер от уявили, разом із матусею, що й пана Лужина можна стерпіти, того, що викладає теорію про перевагу дружин, узятих із злиднів і облагодіяних чоловіками, та ще й викладає мало не при першій зустрічі. Ну та, правда, він "прохопився", хоч і раціональна людина (так що, може, зовсім і не прохопився, а саме й мав на увазі якнайшвидше все роз'яснити), але ж Дуня, Дуня? Адже для неї він як на видноті, а з

ним же жити. Адже вона самий чорний хліб їстиме і водою запиватиме, але ж душу свою не продасть, але ж моральну волю свою не віддасть за комфорт, за весь Шлезвіг-Гольштейн не віддасть,[1-53] а не те що за пана Лужина. Ні, Дуня не така була, скільки я знав, і... ну та вже, звичайно, не змінилася й тепер!.. Що й казати! Тяжкі Свидригайлови! Тяжко за двісті карбованців все життя в гувернантках по губернії тинятися, та я все-таки знаю, що сестра моя радше в негри піде до плантатора[1-54] або в латиші до остзейського німця,[1-55] ніж спідлить дух свій і почуття свої моральні зв'язком з людиною, якої не поважає і з якою їй нічого робити,— навіки, з самої тільки своєї особистої користі! І хай навіть пан Лужин буде весь з найщирішого золота або з цілого діаманта, і тоді не згодиться стати законною наложницею пана Лужина! Чому ж тепер згоджується? В чому ж тут причина? В чому ж розгадка? Справа ясна: для себе, для комфорту свого, навіть для врятування себе від смерті, не продасть себе, а для іншого он і продає! Для любої, для обожнюваної людини, продасть! От у чому вся наша причина й полягає: за брата, за матір продасть! Усе продасть! О, тут ми при нагоді і почуття свої моральні приборкаємо; волю, спокій, навіть совість, все, все на товкучку понесемо. Пропадай життя! Тільки б ті улюблені істоти були щасливі. Мало того, ще й свою власну казуїстику вигадасмо,[1-56] в єзуїтів запозичимо[1-57] і на якийсь час, може, і себе самих заспокоїмо, переконаємо себе, що так треба, справді треба, для доброї мети. Отакі ми і є, і все ясно, як день. Ясно, що тут не хто інший, як Родіон Романович Раскольников є причиною всього і на першому плані стоїть. Аякже, щастя його може влаштувати, в університеті утримувати, компаньйоном зробити в конторі, всю долю його забезпечити, можливо, багатим згодом буде, почесним, поважаним, а може статися, навіть славним громадянином закінчить життя! А мати? Та тут же Родя, неоціненний Родя, первісток! Ну як для того первістка хоч і такою дочкою не пожертвувати! О любі й несправедливі серця! Та де там; ми і від Сонеччиної долі, чого доброго, не відмовимось! Сонечка, Сонечка Мармеладова, довічна Сонечка, аж поки світ стоятиме! А чи ж жертву, жертву ту обидві ви виміряли сповна? Чи правильно це? Чи під силу? Чи на користь? І чи розумно? Та чи знаєте ви, Дунечко, що Сонеччина доля анітрохи не огидніша від долі з паном Лужиним? "Любові тут не може бути", — пише матуся. А що, коли, крім любові, ще й поваги не може бути, а, навпаки, вже є відраза, гидливість і зневага, що ж тоді? А й виходить тоді, що знову-таки "чистоти пильнувати" доведеться. Чи не так, скажете? Розумієте, розумієте, розумієте ви, що означає ця чистота? Чи не розумієте ви, що лужинська чистота така сама, що й Сонеччина, а може, навіть і гірша, паскудніша, підліша, бо ви, Дунечко, все-таки на якийсь комфорт покладаєте надію, а там просто про голодну смерть ідеться! "Дорого, дорого коштує, Дунечко, ця чистота!" Ну, а якщо потім не під силу буде, розкається? Скорботи ж скільки, туги, прокльонів, сліз, прихованих від усіх, скільки, бо не Марфа ж ви Петрівна? А з матір'ю що тоді буде? Адже ж вона і тепер вже неспокійна, мучиться, а тоді, коли все виразно побачить? А зі мною?.. Та що ж це ви справді про мене подумали? Не хочу я вашої жертви, Дунечко, не хочу, матусю! Не бути цьому, поки я живий, не бути, не бути! Не приймаю!"

Він раптом схаменувся і зупинився.

"Не бути? А що ж ти зробиш, щоб цьому не бути? Заборониш? А яке маєш право? Що ти їм можеш обіцяти у свою чергу, щоб право таке мати? Всю долю свою, все майбутнє їм присвятиш, коли закінчиш курс і посаду дістанеш? Чули ми це, але ж це буки,[1-58] а тепер? Адже тут треба тепер-таки що-небудь зробити, розумієш ти це? А ти що тепер робиш? Оббираєш їх же. Адже гроші їм під сторублевий пенсіон та під панів Свидригайлових під заставу дістаються! Від Свидригайлових тих, від Опанаса Івановича Бахрушина того чим їх порятуюєш, мільйонере майбутній, Зевес,[1-59] що їх долею розпоряджається? Аж через десять років? Та за ті десять років мати встигне осліпнути від косинок, а може, що й від сліз, від посту зачохне, а сестра? Ану, продумай лиш, що може статися з сестрою через десять років або за ці десять років? Догадався? "

Так мучив він себе і піддразнював цими запитаннями навіть з якоюсь насолодою. А втім, усі ці запитання були не нові, не несподівані, а старі, наболілі. Давно вже вони почали краяти і геть зранили його серце. Здавна вже зародилася в ньому оця теперішня туга, наростала, нагромаджувалася і останнім часом дозріла і сконцентрувалася, набравши форми жахливого, дикого і фантастичного питання, яке змучило його серце й розум, невідхильно вимагаючи розв'язання. А тепер цей лист матері раптом мов громом у нього вдарив. Ясно, що тепер треба було не тужити, не страждати пасивно, не обмежуватися самими міркуваннями про те, що питання нерозв'язні, а обов'язково щось зробити, і зараз же, і якнайшвидше. Хоч би що там було, треба зважитись хоч на що-небудь, або...

"Або відмовитись від життя зовсім! — вигукнув він раптом несамовито, — слухняно прийняти долю, якою вона є, раз назавжди, і задушити в собі все, відмовитись від усякого права діяти, жити і любити! "

"Розумієте, розумієте ви, шановний добродію, що значить, коли вже нікуди більше йти? — згадав він зненацька вчорашнє запитання Мармеладова, — бо треба, щоб кожній людині хоч куди-небудь можна було піти..."

Раптом він здригнувся: одна, теж учорашня, думка знову промайнула в його голові. Але здригнувся він не через те, що промайнула ця думка. Адже він знав, він передчував, що вона неодмінно "промайне", і вже чекав її, та й думка ця була зовсім не вчорашня. Але тут була різниця: місяць тому, і навіть вчора ще, вона була мрією, а тепер... тепер постала раптом не мрією, а в якомусь новому, грізному і зовсім не знайомому вигляді, і він раптом сам усвідомив це... Йому вдарило в голову, і потемніло в очах.

Він квапливо оглядівся, він шукав чогось. Йому хотілося сісти, і він шукав лаву, йшов він тоді по К-му бульвару.[1-60] Лава виднілася попереду, кроків за сто. Він пішов скільки міг швидше, але не дійшов ще до лави, як сталася з ним невеличка пригода, що на якийсь час привернула до себе всю його увагу.

Роздивляючись навкруги, коли шукав лаву, він помітив жінку, що йшла кроків за двадцять попереду, але спочатку не звернув на неї ніякої уваги, як і на всі предмети, що досі мелькали перед ним. Йому вже не раз траплялося пройти, наприклад, додому і

зовсім не пам'ятати дороги, якою йшов, і він уже звик так ходити. Але в цій жінці було щось дивне, що з першого ж погляду впадало в очі, поступово він почав до неї придивлятися, спочатку нехотя і начебто з досадою, а далі все пильніше й пильніше. Йому раптом захотілося збагнути, що саме в цій жінці такого дивного? По-перше, вона, мабуть, дівчина дуже молоденька, йшла в таку спеку простоволоса, без парасольки і без рукавичок,[1-61] якось смішно розмахуючи руками. На ній було шовкове, з легкої матерії ("матер'яне") платтячко, але теж якось дуже чудно надіте, ледь застебнуте, і ззаду біля талії, там, де починається спідничка, розірване, цілий шмат звисав теліпаючись. Маленька косиночка була накинута на оголену шию, але стирчала якось криво, набік. До того ж дівчина йшла нетвердо, спотикаючись і навіть хитаючись на всі боки. Ця зустріч, нарешті, остаточно зацікавила Раскольника. Він наздогнав дівчину біля самої лави, але, дійшовши до лави, вона так і впала на неї, скраю, закинула на спинку лави голову і заплющила очі, видно, від надмірної втоми. Вдивившись у неї, він зараз же догадався, що вона зовсім п'яна. Дивним і диким було це видовище. Він навіть подумав, чи не помиляється часом. Перед ним було напрочуд молоденьке личко дівчини років шістнадцяти, навіть, може, тільки п'ятнадцяти, — маленьке, білявеньке, гарненьке, але зовсім розчервоніле і немовби припухле. Дівчина, здається, вже мало що розуміла: одну ногу заклала за другу, причому виставила її багато більше, ніж годилося, і, за всіма ознаками, не усвідомлювала, що вона на вулиці.

Раскольников не сів і йти далі не хотів, а стояв перед нею, вагаючись. Цей бульвар і завжди буває безлюдний, а тепер, о другій годині і в таку спеку, тут нікого майже не було. А проте збоку, кроків за п'ятнадцять, на краю бульвару, спинився якийсь добродій, з усього видно було, що йому дуже хотілося також підійти до дівчини з певною метою. Він теж, мабуть, побачив її ще здалека і наздоганяв, але йому перешкодив Раскольников, і він кидав на нього люті погляди, стараючись, однак, щоб той їх не помітив, і нетерпляче чекав своєї черги, коли надокучливий обірванець піде. Річ була зрозуміла. Добродій цей був років тридцяти, кремезний, опасистий, кров з молоком, з рожевими губами і з вусиками і дуже чепурно одягнений. Раскольников украй розлютився, йому раптом захотілося якось зневажити цього гладкого франта. Він на хвилину залишив дівчину і підійшов до нього.

— Ей ви, Свидригайлов! Вам чого тут треба? — grimнув він, стискаючи кулаки і сміючись своїми запіненими від злості губами.

— Що це значить? — суворо спитав той, нахмуривши брови з погордливим здивуванням.

— Забирайтесь геть, ось що!

— Як ти смієш, каналія!..

І він змахнув хлистом. Раскольников кинувся на нього з кулаками, не зваживши навіть і на те, що огрядний пан міг управитись і з двома такими, як він. Але в ту ж мить хтось міцно схопив його ззаду, між ними став городовий.

— Годі, панове, не годиться битися в публічних місцях. Вам чого треба? Хто такий? — суворо звернувся він до Раскольника, розглядивши його лахміття.

Раскольников подивився на нього уважно. Це було браве солдатське обличчя з сивими вусами і бакенами і з розумним поглядом.

— От ви мені й потрібні,— крикнув він, хапаючи його за руку. — Я колишній студент, Раскольников... Це й вам слід знати, — звернувся він до панка,— а ви йдіть лишень сюди, я вам щось покажу...

І, захопивши городского за руку, він потяг його до лави.

— Ось, дивіться, зовсім п'яна, зараз тільки йшла по бульвару: хто її знає, з яких, а не схоже, щоб повія. Найпевніше, що десь напоїли і насміялися... в перший раз... розумієте? та так і пустили на вулицю. Подивіться, як розірване плаття, подивіться, як його надіто: адже її одягали, а не сама вона одяглася, та й одягали невмілі руки, чоловічі. Це видно. А тепер дивіться-но туди. Отой франт, з яким я оце хотів битися, мені незнайомий, вперше бачу його, але він її теж помітив, коли вона йшла, п'яну, що себе не тямить, і йому страшенно хочеться підійти і перехопити її, — бо вона в такому стані,— завезти куди-небудь... І вже це напевно так: уже повірте, що я не помиляюсь. Я сам бачив, як він за нею йшов назирці, тільки я йому перешкодив, він і тепер все чекає, коли я піду. Он він зараз відійшов трохи, стоїть, немовби цигарку запалює... Як би нам йому не дати? Як би нам її додому відправити, — поміркуйте-но!

Городовий вмить усе зрозумів і зміркував. Гладкий панок був, звичайно, певної породи, лишалася дівчинка. Служивий нахилився над нею, щоб розглядіти ближче, і щирий жаль відбився в його погляді.

— Ой, сердешна! — сказав він, хитаючи головою,— ще ж зовсім дитина. Насміялися, це так воно і є. Слухайте, панночко,— почав він кликати її, — де ви мешкаєте? — Дівчина розплющила стомлені і посоловілі очі, тупо глянула на них і відмахнулася рукою.

— Слухайте,— сказав Раскольников, — ось (він пошукав у кишені і витяг двадцять копійок, знайшлися), ось, візьміть візника і накажіть йому одвезти її додому. От тільки б адресу нам узнати!

— Панночко, чуєте, панночко! — знову почав городской, взявши гроші, — я зараз візника для вас найму і сам вас припроваджу. Куди накажете? Га? Де ви квартируєте?

— Геть ідіть!., пристають... — пробурмотіла дівчинка і знову відмахнулася рукою.

— Ой, негарно ж як! Та й соромно ж, панночко! Страм же який! — Він знову похитав головою, присоромлюючи, жаліючи й обурюючись. — Але ж і задача! — звернувся він до Раскольникова і ще раз побіжно знову оглянув його від голови до ніг. Дивним, мабуть, і він йому здався: в такому лахмітті, а сам гроші дає!

— А ви далеко звідси їх знайшли? — спитав він.

— Кажу ж вам: попереду мене йшла, хитаючись, тут-таки на бульварі. Як до лави дійшла, так і впала.

— Ой, страм який тепер пішов по світу, господи! Отаке немудряче, а вже п'яне! Насміялися, це так воно і є! Он і платтячко їхнє розірване... Ой, розпуста яка нині пішла!.. А мабуть, з благородних буде, з бідних тільки... Нині таких багато завелось. На вигляд наче з ніжних, не інакше як панночка,— і він знову схилився над нею.

Може, і в нього росли такі ж доньки — "наче панночки і з ніжних", із замашками добре вихованих і з усяким перейнятим уже модничанням...

— Головне,— клопотався Раскольников,— оцьому мерзотникові як би не дати! Бо він же з неї теж насміється! Видно ж, чого він хоче; ач падлюка, не йде!

Раскольников говорив голосно і показував на панка рукою. Той почув і хотів було знову розсердитись, але схаменувся і обмежився самим тільки зневажливим поглядом. Потім повільно відійшов ще кроків на десять і знову спинився.

— Не дати їм — це можна,— відповів унтер-офіцер, замислившись.— От коли б вони сказали, куди їх доставити, а то... Панночко, чуєте, панночко! — схилився він знову.

Та раптом зовсім розплющила очі, подивилась уважно, неначе збагнула щось таке, підвелася з лави і пішла назад у той бік, звідки прийшла.

— Тьху, безсоромні, чіпляються! — промовила вона, ще раз відмахнувшись. Пішла вона швидко, але як і перед тим дуже хитаючись. Франт пішов за нею, але іншою алеєю, не зводячи з неї очей.

— Не турбуйтеся, не дам,— рішуче сказав усач і рушив слідом за ними.

— Ой, розпушта яка нині пішла! — повторив він уголос, зітхаючи.

В ту ж мить щось немов ужалило Раскольникова, враз його наче перевернуло.

— Стривайте, гей! — закричав він вслід усачеві.

Той обернувся.

— Облиште! Що вам? Киньте! Нехай собі потішиться (він показав на франта). Вам який клопіт?

Городовий не розумів і пильно дивився на нього. Раскольников засміявся.

— Е-ех! — промовив служивий, махнувши рукою, і пішов слідом за франтом і за дівчиною, певно вважаючи Раскольникова або за божевільного, або за щось ще гірше.

"Двадцять копійок мої забрав,— злісно сказав Раскольников, залишившись один. — Ну хай і з того теж візьме та й відпустить із ним дівчинку, на тому і скінчиться... І чого я вплутався тут допомагати? Та чи мені ж допомагати комусь? Чи маю я право? Та хай вони поковтають один одного живцем, — мені що? І як я смів віддати ці двадцять копійок. Хіба вони мої?"

Незважаючи на ці дивні слова, йому зробилося дуже тяжко. Він сів на залишену лаву. Думки не держалися купи... Та й взагалі тяжко йому було думати в ту хвилину про будь-що. Він би хотів зовсім забутись, все забути, потім прокинутись і почати зовсім заново...

"Сердешна дівчинка! — сказав він, подивившись на спустілий край лави. — Прийде до пам'яті, поплаче, потім мати дізнається... Спочатку ляпасів надає, а потім висіче, боляче і з ганьбою, може й прожене... А не прожене, однаково пронюхають Дар'ї Францівни, і почне швендяти моя дівчинка туди й сюди. А там невдовзі лікарня (і це завжди у тих, які в матерів живуть дуже чесних і потай від них погулюють), ну а далі... а далі знову лікарня... вино... шинки... і ще лікарня... років через два-три каліка, а всього й прожила дев'ятнадцять або вісімнадцять років од сили... Хіба я не бачив таких? А як вони такими ставали? Та отак всі й ставали... Тьху! А нехай! Це, кажуть, так і

повинно бути. Якийсь процент, кажуть, повинен йти щороку... кудись... до чорта, мабуть, щоб інших освіжати і їм не перешкоджати. Процент![1-62] А чудні, справді, у них ці слівця: вони такі заспокійливі, наукові. Сказано: процент, отже, і тривожитись нема чого. От коли б якесь інше слово, ну, тоді... було б, може, не так спокійно... А що, коли й Дунечка якось у процент потрапить! Коли не в той, то в інший?..

А куди ж я йду? — подумав він зненацька. — Дивно. Адже я чогось ішов. Як листа читати закінчив, так і пішов... На Ва-сильєвський острів, до Разуміхіна я йшов, он куди, тепер... пригадав. Але навіщо ж, одначе? І яким чином думка йти до Разуміхіна впала мені в голову саме тепер? Чудно як!"

Він дивувався з себе. Разуміхін був один з його колишніх товаришів по університету. Цікаво, що Раскольников, перебуваючи в університеті, майже не мав товаришів, усіх цурався, ні до кого не ходив і у себе приймав неохоче. А втім, і від нього незабаром усі відвернулися. Ні в загальних сходках, ні в розмовах, ні в забавах, ні в чому він якось не брав участі. Вчився він посилено, не жаліючи себе, і за це його поважали, але ніхто не любив. Був він дуже бідний і якось зарозуміло гордий і відлюдний, начебто щось ховав у собі. Деяким товаришам його здавалося, що він дивиться на них усіх, мов на дітей, згорда, ніби він усіх їх випередив за переконаннями, знаннями та розвитком, і що на їх переконання та інтереси він дивиться як на щось несерйозне.

А з Разуміхіним він чомусь зійшовся, тобто не те щоб зійшовся, а був з ним говіркішим, одвертішим. А втім, з Разуміхіним і не можна було бути в інших відносинах. Це був надзвичайно веселий і компанійський хлопець, добрий до простоти. Проте за цією простотою ховались і глибина, і гідність. Кращі з його товаришів бачили це, всі його любили. Був він розумний, хоч і справді часом дуже простуватий. Зовнішність його привертала увагу, був він високий, худий, завжди погано голений, чорноволосий. Іноді він буянив і мав славу силача. Колись уночі, в компанії, він одним ударом збив якогось поліцейського вершків дванадцяти на зріст. Пити він міг хтозна-скільки, але міг і зовсім не пити; часом він бешкетував навіть надміру, але міг і зовсім не бешкетувати. Разуміхін вирізнявся ще тим, що ніякі невдачі його ніколи не бентежили, і ніякі погані обставини, здавалося, не могли пригнітити його. Він міг квартирувати хоч на даху, зносити страшенний голод і незвичайний холод. Був він дуже бідний і сам утримував себе, добуваючи гроші різною роботою. Він знав безліч джерел, де міг почерпнути хоч який-такий заробіток. Якось він цілу зиму зовсім не топив своєї кімнати і твердив, що це навіть приємно, бо в холоді краще спиться. Тепер він теж був змушений вийти з університету, але ненадовго, і з усіх сил намагався виправити становище, щоб можна було продовжувати навчання. Раскольников не був у нього вже місяців з чотири, а Разуміхін і не знав навіть, де він живе. Раз якось, місяців зо два тому, вони було зустрілися на вулиці, але Раскольников одвернувся і навіть перейшов на другий бік, щоб той його не помітив. А Разуміхін хоч і помітив, та пройшов мимо, не бажаючи тривожити приятеля.

"Справді, я у Разуміхіна недавно ще хотів роботи просити, щоб він мені уроки знайшов або що-небудь інше,— додумувався Раскольников, — але чим же тепер він мені може допомогти? Припустимо, уроки знайде, припустимо, навіть останньою копійкою поділиться, коли є у нього копійка, так що можна навіть і чоботи купити, і костюм полагодити, щоб на уроки ходити... гм... Ну, а далі? На мідяки що ж я зроблю? Мені хіба це тепер потрібно? Справді, смішно, що я пішов до Разуміхіна..."

Питання, чому він пішов тепер до Разуміхіна, тривожило його більше, ніж навіть йому самому здавалося, занепокоєно відшукував він якийсь зловісний для себе зміст у цьому, здавалося б, найзвичайнісінькому вчинку.

"Що ж, невже я все хотів виправити самим Разуміхіним і всьому вихід знайшов у Разуміхіні?" — запитував він себе, дивуючись.

Він думав і тер собі лоба, і, дивна річ, якимось випадково, зненацька і майже сама собою, після довгого роздуму, впала йому в голову дивна думка.

"Гм... до Разуміхіна,— промовив він раптом зовсім спокійно, наче дійшовши остаточного вирішення, — до Разуміхіна я піду, це звичайно... але — не тепер... Я до нього... другого дня після того піду, коли вже те буде зроблено і коли все по-новому піде..." І раптом він отямився.

"Після того,— скрикнув він, схоплюючись з лави,— та хіба те буде? Невже справді буде? "

Він залишив лаву і пішов, майже побіг, він хотів було повернути назад, звідки прийшов, але власний дім йому раптом став дуже противним: саме там, у кутку, в цій жахливій шафі, і визрівало все це от уже більше як місяць, і він пішов просто вперед.

Нервовий дроз його перейшов у якийсь гарячковий, він відчував навіть, що його морозить, у таку спеку йому ставало холодно. Немовби із зусиллям почав він, майже несвідомо, з якоїсь внутрішньої потреби, вдивлятися в усі зустрічні предмети, наче посилено шукав розваги, але це погано вдавалося йому, і він щохвилини поринав у задуму. Коли ж знову, здригаючись, підводив голову й озирався навколо, то зразу ж забував, про що оце тільки думав і навіть де проходив. Отак пройшов він весь Васильєвський острів, вийшов на Малу Неву, перейшов міст і завернув на Острови.[1-63] Спочатку зелень і свіжість дали відряду його стомленим очам, звиклим до міської куряви, до вапна і до величезних будинків, що душать і гнітять. Тут не було ні задухи, ні смороду, ні пивниць. Але скоро і ці нові, приємні відчуття перейшли в болісні і дратівні. Іноді він зупинявся перед якою-небудь прикрашеною зеленню дачею, дивився на огорожу, бачив здалеку, на балконах і терасах, вичепурених жінок, в саду бігали діти. Особливо цікавили його квіти, він на них дивився найдовше. Траплялися йому також розкішні коляски, вершники і вершниці, він проводжав їх цікавим поглядом і забував про них, перш ніж вони зникали з очей. Раз він спинився і перелічив свої гроші, залишилося близько тридцяти копійок. "Двадцять городовому, три Насті за листа...— значить, Мармеладовим дав учора копійок сорок сім або п'ятдесят", — нащось підрахував він, але скоро забув навіть, для чого і гроші витяг з кишені. Він згадав про це, проходячи повз якусь харчевню, і відчув, що хоче їсти. Зайшовши

всередину, він випив чарку горілки і з'їв шматок пирога з якоюсь начинкою. Доїв він його вже на вулиці. Він дуже давно не пив горілки, і вона враз подіяла, хоч і випив всього тільки одну чарку. Ноги його зненацька обважніли, і він відчув, що його змагає сон. Він рушив додому; але, дійшовши вже до Петровського острова, спинився, зовсім знесилений, зійшов з дороги в кущі, ліг на траву і вмить заснув.

У хворобливому стані сни вирізняються часто дивною виразністю, яскравістю і надзвичайною подібністю до справжнього життя. Виникає часом дивовижна картина, але обстановка і весь процес усього видіння бувають при цьому такі ймовірні і з такими тонкими, несподіваними подробицями, які, проте, художньо відповідають усій повноті картини, що їх і не вигадати наяву цьому ж самому сновидцеві, хоч би він був такий же художник, як Пушкін або Тургенев. Такі сни, хворобливі сни, завжди надовго запам'ятовуються і справляють сильне враження на розстроєний і вже збуджений організм людини.

Страшний сон наснився Раскольникову. Приснилося йому його дитинство, ще в їх маленькому місті. Йому років сім, і гуляє він у святковий день, надвечір, зі своїм батьком за містом. Небо сіре, день задушливий, місцевість зовсім така ж, якою він її пам'ятав: навіть у пам'яті його вже стерлися ті подробиці, які ожили, коли він бачив її уві сні. Маленьке місто стоїть відкрите, мов на долоні, навколо ані деревця; десь дуже далеко, біля самого обрію, чорніє лісок. За кілька кроків від останнього міського городу стоїть шинок, великий шинок, що завжди викликав у нього дуже неприємне почуття і навіть страх, коли він проходив повз нього, гуляючи з батьком. Там завжди юрмилося стільки людей, так горлали, реготали, лаялися, так погано і сипло співали і так часто билися; біля шинку тинялися завжди п'яні з такими страшними пиками... Зустрічаючись з ними, він пригортався до батька і весь тремтів. Біля шинку польова дорога, завжди курна, і курява на ній завжди така чорна. Йде вона, звиваючись, далі і кроків за триста огинає вправо міське кладовище. Серед кладовища цегляна, із зеленим куполом, церква, куди він разів зо два на рік ходив з батьком і матір'ю до обідні, коли правили панахиди по його бабусі, яка вмерла вже давно і якої він ніколи не бачив. Йдучи до церкви, вони завжди брали з собою коливо на білому блюді, в салфетці, а коливо було рисове з цукром і родзинками, вдавленими в рис у вигляді хреста. Він любив цю церкву і старовинні ікони в ній, здебільшого без оправ, і старого священика з тремтячою головою. Поруч бабусиної могили, де лежала плита, була й маленька могила його меншого брата, який умер, коли йому було шість місяців, і якого він теж зовсім не знав і не міг пам'ятати: але йому сказали, що в нього був маленький брат, і він щоразу, коли відвідував кладовище, побожно і поштиво хрестився над могилою, вклонявся їй і цілував її. І от сниться йому: вони з батьком ідуть дорогою до кладовища і проходять повз шинок; він тримає батька за руку і з острахом оглядається на шинок. Особлива обставина привертає його увагу: цього разу тут неначе гулянка, юрба вичепурених міщанок, жінок, їхніх чоловіків і різного наброду. Всі п'яні, всі співають, а біля шинку стоїть віз, але дивний віз. Це один з тих важких возів, у які запрягають здоровезних ломовиків і перевозять на них товари і винні бочки.

Він завжди любив дивитись на цих величезних ломовиків, довгогривих, з товстими ногами, коли вони, йдучи спокійною, мірною ходою, везуть за собою цілу гору якої-небудь поклажі, анітрохи не насаджуючись, мовби їм з возами навіть легше, ніж без возів. Але тепер, дивна річ, у такий великий віз впряжена була маленька, охляла булана селянська шкапина, одна з тих, які, — він не раз це бачив,— надриваються часом з високим возом дров або сіна, особливо коли віз застрягне в багні або в колії, і при цьому їх завжди так немилосердно, так дошкульно б'ють батогами візники, іноді навіть по самій морді і по очах, а йому так шкода, так шкода їх, що він мало не плаче, а матуся завжди було одводить його від віконця. Та от раптом стає дуже шумно: з шинку виходять з криком, з піснями, з балалайками п'яні-п'янісінькі великі такі чоловіки в червоних і синіх сорочках, в сіряках наопашки. "Сідай, усі сідай! — кричить один, ще молодий, з гладкою такою шиєю і з м'ясистим, червоним, мов буряк, обличчям, — усіх доведу, сідай!" Але зараз же вибухає сміх, вигуки:

— Отака шкапина та повезе!

— Та ти, Миколко, при своєму розумі: таку кобилчину в он якого воза запряг!

— А їй, буланій, десь певно, вже років із двадцять буде, братця!

— Сідай, усіх доведу! — знову кричить Миколка, першим скануючи на воза, бере віжки і стає на передку на весь зріст. — Гнідим кудись Матвій поїхав,— кричить він з воза, — а кобилчина оця, людоньки, тільки серце моє крає: отак, здається, і вбив би, дурно хліб їсть. Кажу, сідай! Навскач пуцу! Навскач піде! — І він бере в руки батіг, з насолодою готуючись шмагати булану.

— Та сідай, чого там! — регочуть у натовпі.— Чуєш, навскач піде!

— Вона навскач уже, мабуть, років з десять не бігала.

— Побіжить!

— Не шкодуй, братця, бери кожний батога, готуй!

— Ай справді! Бий її!

Всі лізуть на Миколчин віз з реготом і жартами. Налізло чоловік із шість, і ще можна сісти. Беруть із собою якусь жінку, гладку й рум'яну. Вона в кумачах,[1-64] у кичці[1-65] з бісером, на ногах коти,[1-66] лускає горіхи і посміюється. Навколо в юрбі теж сміються, та й справді, як не сміятись: така ледача кобилчина та таку вагу навскач повезе! Два парубки на возі зразу ж беруть по батогу, щоб допомагати Миколці. Лунає: "но!", шкапина смикає з усієї сили, але не те що навскач, а навіть і з місця насилу зрушує. Тільки дрібно переступає ногами, крекче і присідає від ударів трьох батогів, що сипляться на неї, мов горох. Сміх на возі і в натовпі посилюється, але Миколка сердиться і в люті шмагає кобилчину частіше, наче й справді вірить, що вона піде навскач.

— Пустий мене, братця! — кричить з юрби якийсь парубок, що й собі розласувався.

— Сідай! Усі сідай! — горлає Миколка. — Всіх повезе. Зашмагаю.— І шмагає, й шмагає, і від озвіріння вже й не знає, чим і бити.

— Татусю, татусю,— кричить хлопчик батькові,— татусю, що вони роблять! Татусю, бідну конячку б'ють!

— Ходімо, ходімо,— каже батько,— п'яні, бешкетують, дурні, ходімо, не дивись! — і хоче вести його далі, але він виривається з батькових рук і, не тямлячи себе, біжить до конячки. Але вже бідній конячці погано. Вона задихається, стає на якусь мить, знову смикає, мало не падає.

— Бий до смерті! — репетує Миколка,— на те пішлося. Зашмагаю!

— Та чи на тобі хреста немає, чи що, навіжений! — кричить якийсь дідок з натовпу.

— Чи то ж видано, щоб така шкапина отаку вагу везла, — додає інший.

— Заганяєш! — кричить третій.

— Не руш! Моє добро! Що хочу, те й роблю. Сідай ще хто! Всі сідай! Хочу, щоб доконче навскач пішла!..

Зненацька регіт вибухає залпом і вкриває все: кобилчина не знесла такого биття і з безсилля почала хвицатися. Навіть дідок не витримав і усміхнувся. І справді: така ледача кобилчина, а ще й брикається.

Два парубки з натовпу дістають ще по батогу і біжать до конячини бити її з боків. Кожний біжить зі свого боку.

— По морді її, по очах шмагай, по очах! — викрикує Миколка.

— Пісню, братця! — гукає хтось з воза, і всі на возі підхоплюють. Розлягається розгульна пісня, з присвистом брязкотить бубон. Гладка жінка на возі лускає горіхи й осміхається.

...Він біжить біля конячини, він забігає наперед, він бачить, як її шмагають по очах, по самісіньких очах! Він плаче. Серце в нього завмирає, ллються сльози. Один з парубків зачіпає батогом по його обличчю; він не відчуває, він ламає руки, кричить, кидається до діда з сивою бородою, який, дивлячись на все це, осудливо похитує головою. Якась жінка бере його за руку і хоче кудись вести: але він виривається і знову біжить до конячки. Та вже зовсім знесилена, але ще раз починає хвицатися.

— Стривай, проклята! — скрикує розлючений Миколка. Він відкидає батіг, нахилиється і витягає з воза довгу і товсту голоблю, бере її за кінець в обидві руки і з силою замахується на булану.

— Доконає! — кричать навколо.

— Уб'є!

— Моє добро! — репетує Миколка і з усього розмаху б'є голоблею. Чути важкий удар.

— Шмагай її, шмагай! Чого ж перестали! — вигукують із натовпу.

А Миколка піднімає голоблю вдруге, і ще один удар з усього розмаху лягає на спину нещасної шкапини. Вона осідає всім задом, але стрибком знову стає на ноги і смикає, смикає з останніх сил на різні боки, щоб зрушити віз, але з усіх боків беруть її в шість батогів, а голобля знову здійсмається і б'є втретє, потім вчетверте, мірно, з розмаху. Миколка лютує, що не може з одного разу вбити.

— Живуча! — вигукують навколо.

— Зараз неодмінно здохне, братця, тут їй і кінець! — кричить із натовпу якийсь любитель.

— Сокирою її, чого там! Покінчити з нею разом,— репетує третій.

— А, бодай тобі трясця! Ану, розійдись,— несамовито скрикує Миколка, кидає голоблю, знову нахилиється і витягає з воза залізний лом.— Стережись! — кричить він і щосили ошелешує з розмаху свою бідну конячину. Вона захиталася, осіла, хотіла ще раз смикнути, але лом знову з усього розмаху лягає їй на спину, і вона падає на землю, наче їй підтяли всі чотири ноги разом.

— Добивай! — кричить Миколка і зіскакує, немов не тямлячись, з воза. Кілька парубків, теж червоних і п'яних, хапають що кому під руку потрапило, батоги, киї, голоблю — і біжать до конаючої кобилчини. Миколка стає збоку і починає вже марно бити ломом по спині. Шкапа простягає морду, тяжко зітхає і конає.

— Доконав! — кричать у натовпі.

— А чого ж навскач не йшла!

— Моє добро! — репетує Миколка, очі його налиті кров'ю, в руках лом, він стоїть, наче шкодуючи, що вже нема кого бити.

— Ай справді, видно, хреста на тобі немає! — кричать із натовпу вже багато голосів.

Але сердешний хлопчик вже не тямить себе. З криком він продирається крізь натовп до буланої, обнімає її мертво, скривавлену морду і цілує її, цілує її в очі і губи... Потім раптом схоплюється і несамовито кидається зі своїми кулачками на Миколку. В цю мить батько, який уже довго ганявся за ним, схоплює його нарешті і виносить з натовпу.

— Ходімо, ходімо! — каже він хлопчикові,— додому ходімо!

— Татусю! За що вони... бідну конячку... вбили! — схлипує він, але дух йому займає, і слова криками вихоплюються з його стиснених грудей.

— П'яні, бешкетують, не наше діло, ходімо! — говорить батько. Він обхоплює руками батькову шию, але в грудях йому стискає, стискає. Він хоче звести дух, скрикнути — і прокидається.

Він прокинувся весь спітнілий, з мокрим від поту волоссям, задихаючись, і підвівся, сповнений жаху.

— Слава богу, це тільки сон! — сказав він, сідаючи під деревом і глибоко зводячи дух. — Але що це? Чи не гарячка часом у мене починається: такий химерний сон!

Усе тіло його було наче розбите, на душі неспокійно і темно. Він поклав лікті на коліна і підпер обома руками голову.

"Боже! — скрикнув він,— та невже ж, невже ж я й справді візьму сокиру, битиму по голові, розітну їй череп... буду ослизатися на липкій, теплій крові, зламувати замок, красти і дрижати, ховатися, весь забризканий кров'ю... з сокирою... Господи, невже?"

Він тремтів наче лист, кажучи це.

"Та що ж це я,— вів він далі, знову підводячи голову і немовби в глибокому подиві,— адже я знав, що не витримаю цього, то нащо ж я досі себе мучив? Адже ще вчора, вчора, коли пішов робити цю... спробу, адже я вчора збагнув цілком, що не витримаю... То чому ж я тепер? Чому ж я й досі сумнівався? Адже вчора ж, спускаючись вниз сходами, я сам сказав, що це підло, гидко, низько, низько... адже мене від самої думки

наяву занудило і жах поймав...

Ні, я не витримаю, не витримаю! Нехай, нехай навіть немає ніякого сумніву в правильності усіх цих розрахунків, нехай і все, що надумано за цей місяць, ясне як день, правильне, як арифметика. Господи! Та я ж все одно не наважусь! Я ж не витримаю, не витримаю!.. Чому ж, чому і досі..."

Він звівся на ноги, зчудовано оглянувся навкруги, немовби дивуючись із того, що зайшов сюди, і подався на Т-в міст.[1-67] Він був блідий, очі йому горіли, знесилля було в усьому його тілі, але йому раптом наче стало легше дихати.

Він відчув, що вже скинув з себе страшний тягар, який гнітив його так довго, і на душі його зненацька стало легко й мирно. "Господи! — благав він, — покажи мені путь мою, а я зрікаюсь цього проклятого наміру мого!"

Ідучи через міст, він тихо й спокійно дивився на Неву, на яскраво-червону вечірню заграву. Незважаючи на слабкість свою, він навіть не почував втоми. Наче веред на серці його, що наривав весь місяць, раптом прорвало. Воля, воля! Він вільний тепер від цієї спокуси, від навождення, чар, від мани!

Згодом, коли він пригадував цей час і все, що сталося з ним у ці дні, хвилина за хвилиною, пункт за пунктом, риса за рисою, його до марновірного жаху вражала завжди одна обставина, хоч, по суті, і не зовсім незвичайна, але така, що повсякчас здавалася йому потім немовби якимсь приреченням долі. А саме: він ніяк не міг збагнути і з'ясувати собі, чому він, стомлений і знесилений, коли найвигідніше було повертатися додому короткою і прямою дорогою, пішов через Сінну площу, через яку йти йому було зовсім ні до чого. Гак був невеликий, але очевидний і зовсім не потрібний. Звичайно, десятки раз траплялося йому повертатися додому, не пам'ятаючи вулиць, якими він йшов. Але чому ж, запитував він завжди, чому ж така важлива, така вирішальна для нього і водночас така цілком випадкова зустріч на Сінній (якою навіть і йти йому не було чого) сталася саме тепер, у такий час, у таку хвилину в його житті, саме під такий настрій і саме за таких обставин, за яких тільки й могла вона, ця зустріч, найбільш вирішально вплинути на всю його долю? Немовби тут умисно підстерігала його!

Було близько дев'ятої години, коли він проходив Сінною. Всі торговці на столах, на лотках, у крамницях і крамничках замикали все або знімали і прибирали свій товар і йшли додому, як і їхні покупці. Коло харчевень у нижніх поверхах, у брудних і смердючих дворах Сінної площі, а найбільше коло пивниць, юрилося чимало різного і всякого ґатунку пройдисвітів і голодранців. Раскольников віддавав перевагу цим місцям, так само як і всім провулкам поблизу, коли виходив без діла на вулицю. Тут на лахміття його ніхто не кидав зневажливих поглядів, і можна було ходити в якому хоч одязі, нікого не скандалізуючи. Коло самого К-ного провулка,[1-68] на розі, міщанин і жінка, дружина його, торгували на двох столах крамом: нитками, тасьмою, хустками ситцевими тощо. Вони теж збиралися додому, але забарились, розмовляючи із знайомою, що випадково нагодилася. Знайома ця була Лизавета Іванівна, або просто, як всі звали її, Лизавета, менша сестра тієї самої бабки Альони Іванівни, колезької

реєстраторші[1-69] і лихварки, до якої вчора ходив Раскольников, щоб здати їй у заставу годинника і зробити свою спробу... Він давно вже знав усе про цю Лизавету, і навіть вона теж знала його трохи. Це була висока, незграбна, тиха й покірлива дівка, мало не ідіотка,[1-70] тридцяти п'яти років, що перебувала в повному рабстві у сестри своєї, працювала на неї день і ніч, тремтіла перед нею і зносила від неї навіть побої. Вона стояла з нерішучим виглядом, тримаючи в руках клунок, перед міщанином і жінкою і уважно слухала їх. Ті щось їй з особливим запалом доводили. Коли Раскольников зненацька побачив її, якесь дивне відчуття, схоже на найглибший подив, охопило його, хоч у зустрічі тій не було нічого дивного.

— Ви б, Лизавето Іванівно, і вирішили самі, особисто,— голосно говорив міщанин. — Приходьте лишень завтра, годині так о сьомій. І ті прибудуть.

— Завтра? — протяжно і задумано перепитала Лизавета, наче не зважаючись.

— От якого вам ота Альона Іванівна страху завдала! — заторохтіла дружина торговця, моторна молодичка. — Подивлюсь я на вас, зовсім ви мов мала дитина. І сестра ж вона вам не рідна, а зведена, а он яку волю взяла.

— Та ви цього разу Альоні Іванівні нічого й не кажіть, — перебив чоловік, — така вам моя порада, а зайдіть до нас, не питаючи. Справа та вигідна. А потім і сестриця самі зрозуміють це.

— Хіба й справді зайти?

— О сьомій годині, завтра, і від тих прийдуть, самі особисто й вирішите.

— І самоварчик наставимо,— додала жінка.

— Гарзд, буду, — промовила Лизавета, все ще вагаючись, і зібралася йти.

Раскольников у цей час вже пройшов далі і не чув нічого більше. Він проходив тихо, непомітно, намагаючись не пропустити жодного слова. Подив, що охопив його спочатку, мало-помалу змінився жахом, аж наче мороз пройшов по його спині. Він дізнався, отак зненацька, зовсім несподівано дізнався, що завтра, рівно о сьомій годині вечора, Лизавети, сестри старої лихварки і єдиної її сожительки, дома не буде, і, отже, стара рівно о сьомій годині вечора залишиться дома сама.

До його квартири було вже лише кілька кроків. Він увійшов до себе, мов засуджений до смерті. Ні про що він не міркував і зовсім не міг міркувати, але всім еством своїм раптом відчув, що немає у нього більше ні можливості вільно роздумувати, ні власної волі і що все раптом вирішено остаточно.

Звичайно, коли б навіть цілі роки довелося йому чекати, то й тоді не можна було б напевно сподіватись на випадок, який становитиме більш очевидний крок до успішного здійснення задуму, ніж той, що несподівано стався тепер. В усякому разі важко було б дізнатись напередодні і напевно, з більшою точністю і з найменшим ризиком, без усяких небезпечних розпитувань і висліджувань, що завтра, саме о такій-от годині, та стара, на яку готується замах, буде дома сама-самісінька.

VI

Згодом Раскольникову трапилося якось дізнатись, навіщо саме міщанин і жінка запрошували до себе Лизавету. Справа була найзвичайнісінька, і не було в ній нічого

такого особливого. Приїждже і збідніле сімейство випродувало речі, одяг тощо, все жіноче. А через те що на ринку продавати не вигідно, то й шукали перекупки, а Лизавета цим промишляла: брала комісії, виконувала різні доручення і мала велику практику, бо була дуже чесною і завжди визначала крайню ціну: яку ціну покладе, так тому й бути. Розмовляла ж взагалі мало і, як уже згадувалось, була така покірлива і боязка...

Але Раскольников останнім часом зробився марновірним. Сліди марновірства лишалися в ньому ще довго по тому і цілком не зникли ніколи. І в усій цій справі він завжди потім схильний був бачити якусь дивну таємничість, начебто наявність якихось особливих впливів і збігів. Ще взимку один знайомий йому студент, Покорев, від'їжджаючи в Харків, у розмові з ним повідомив адресу старої Альони Іванівни на той випадок, коли доведеться йому позичати гроші під заставу. Довго він не йшов до неї, бо мав уроки і якось та перебивався. Місяця півтора тому він згадав про адресу, у нього було дві речі, придатні для застави: старий батьків срібний годинник і маленький золотий перстеник з трьома якимись червоними камінчиками, подарований йому при прощанні з сестрою, на спогад. Він вирішив віднести перстеник; розшукавши стару, з першого ж погляду, ще нічого не знаючи про неї особливого, відчув до неї непереборну огиду, взяв у неї два "білетики" і, повертаючись назад, зайшов у якийсь поганенький трактирчик. Він замовив чаю, сів і глибоко замислився. Дивна думка наклеювалася в його голові, мовби курча з яйця, і щодалі дужче захоплювала його.

Майже поруч нього біля другого столика сиділи студент, якого він зовсім не знав і не пам'ятав, і молодий офіцер. Вони щойно закінчили гру на більярді і почали пити чай. Раптом він почув, що студент говорить офіцерові про лихварку, Альону Іванівну, колезьку секретаршу, [1-71] і повідомляє її адресу. Самий цей випадок здався Раскольникову якимсь дивним: він оце тільки звідти, а тут якраз про неї ж і йдеться. Звичайно, випадковість, але він-от не може позбутись тепер одного дуже незвичайного враження, а тут якраз йому неначе хтось прислужується: студент зненацька починає розповідати товаришеві про цю Альону Іванівну різні подробиці.

— Славна вона, — говорив він, — у неї завжди можна грошей добути. Багата, як той жид, може зразу п'ять тисяч дати, але й дрібного заставою не гребує. Наших багато в неї перебувало. Тільки ж стерво страшенне...

І він почав розповідати, яка вона люта, вередлива, що варт тільки на день прострочити заставу, і пропала річ. Дає вчетверо менше, ніж та річ коштує, а процентів по п'ять і навіть сім бере на місяць і т. д. Студент розбалакався і розповів, крім того, що в старій є сестра, Лизавета, яку вона, така маленька і паскудна, раз у раз б'є і тримає в цілковитому поневоленні, мов малу дитину, хоч Лизавета мало не восьми вершків на зріст.

— Справжній тобі феномен! — вигукнув студент і зареготав.

Вони почали говорити про Лизавету. Студент розповідав про неї з якимсь особливим задоволенням і весь час сміявся, а офіцер з великою цікавістю слухав і просив студента прислати йому цю Лизавету лагодити білизну. Раскольников не

пропустив жодного слова і зразу про все довідався. Лизавета була менша, зведена (від різних матерів) сестра старої, і було їй уже тридцять п'ять років. Вона працювала на сестру вдень і вночі, була в домі за куховарку і за прачку і, крім того, шила на продаж, навіть підлоги мити наймалася, і все сестрі віддавала. Ніякого замовлення і ніякої роботи не сміла взяти на себе без дозволу старої. А сестра вже склала свою духівницю, що відомо було Лизаветі, якій за духівницею не припадало й копійки, нічого, крім рухомого майна, стільців та іншого, гроші ж усі стара відказувала в якийсь монастир у Н-ій губернії,[1-72] на довічний помин душі. Була ж Лизавета міщанка, а не чиновниця, дівиця, і з себе дуже негарна, височезна на зріст, з довгими, наче викрученими великими ногами, завжди в стоптаних козових черевиках, тримала себе охайно. Головне ж, з чого дивувався і сміявся студент, було те, що Лизавета раз у раз була вагітна...

— Але ж ти кажеш, що вона потворна? — зауважив офіцер.

— Атож, смаглява така, наче солдат переодягнений, але, знаєш, зовсім не потворна. У неї таке добре обличчя і очі. Навіть дуже. Доказ — багатьом подобається. Тиха така, покірлива, лагідна, згідлива, на все згідлива. А посмішка в неї навіть дуже гарна.

— Та вона, десь певно, і тобі подобається? — засміявся офіцер.

— Бо чудна. Ні, я тобі от що скажу. Я б цю прокляту бабу вбив би і пограбував, і запевняю тебе, що без найменшого докору совісті, — із запалом додав студент.

Офіцер знову зареготав, а Раскольников здригнувся. Як це було дивно!

— Стривай, я тобі серйозне запитання поставити хочу,— почав гарячитися студент. — Я зараз, звичайно, пожартував, але дивись: з одного боку, пришепелювате, нісенітне, нікчемне, люте, хворе бабисько, нікому не потрібне, і навпаки, для всіх шкідливе, яке саме не знає, навіщо животіє, і яке завтра ж саме собою помре. Розумієш? Розумієш?

— Ну, розумію,— відповів офіцер, втуплюючись очима у свого збудженого товариша.

— Слухай далі... З другого боку, молоді, свіжі сили, що гинуть марно без підтримки, і це тисячами, і це всюди! Сто, тисячу добрих справ і заходів, які можна б зробити й уладнати на бабчині гроші, одказані на монастир! Сотні, може, тисячі життів, спрямованих на добру путь, десятки сімейств, урятованих від злиднів, від розкладу, від загибелі, від розпусти, від венеричних лікарень, — і все це на її гроші. Вбий її і візьми її гроші, аби з їх допомогою присвятити потім себе служінню всьому людству і загальній справі: як ти гадаєш, чи не загладиться один невеличкий злочин тисячами добрих вчинків? За одне життя — тисячі життів, урятованих від гниття і розкладу. Одна смерть і сто життів натомість — та тут же арифметика! Та й що важить на загальних терезах життя тієї мізерної, дурної і лютої баби? Не більш як життя воші, таргана, та й того не варте, бо баба та — істота шкідлива. Вона чуже життя заїдає: вона он нещодавно Лизаветі пальця зо зла вкусила, замалим не відрізали!

— Звичайно, вона не гідна жити, — зауважив офіцер, — але ж тут природа.

— Е, брат, та природу ж виправляють і спрямовують, а без цього довелося б

потонути в забобонах. Без цього жодної б великої людини не було. Кажуть: "обов'язок, совість",— я нічого не хочу говорити проти обов'язку й совісті, — але ж як ми їх розуміємо? Чекай, я тобі ще одне запитання поставлю. Слухай!

— Ні, ти почекай, я тобі запитання поставлю. Слухай!

— Ну?

— От ти тепер говориш і ораторствуєш, а скажи ти мені: сам ти уб'єш ту стару чи ні?

— Звичайно, ні! Я для справедливості... Та й не в мені тут справа...

— А як на мене, коли сам ти не наважуєшся, то тут і немає ніякої справедливості! Ходім ще партію!

Раскольников був надзвичайно схвилюваний. Певна річ, усе це були звичайнісінькі і не нові вже, не раз чувані, в інших тільки формах і з інших приводів, молоді розмови й думки. Але чому саме тепер довелося йому почути саме таку розмову і такі думки, коли у власній голові його тільки що зародилися... точнісінько такі ж думки? І чому саме тепер, коли він виніс зародок своєї думки від старої, якраз і потрапляє він на розмову про стару?.. Дивним завжди здавався йому цей збіг... Величезний вплив цієї коротенької трактирної розмови на нього виявився під час дальшого розвитку подій: немовби справді було тут якесь приречення долі, віщування...

.....

Повернувшись з Сінної, він кинувся на диван і цілу годину просидів без руху. Тим часом смеркло, свічки в нього не було, та й на думку не спадало йому засвічувати. Він ніколи не міг пригадати: думав він тоді про що-небудь чи ні? Нарешті, його знову почало трусити, морозити, він зрадів, догадавшись, що на дивані можна й лягти. Скоро міцний, важкий сон наліг на нього, неначе придавив.

Він спав надзвичайно довго і без снів. Настя, прийшовши до нього наступного ранку о десятій годині, насилу добудилася. Вона принесла йому чаю й хліба. Чай був знову спитий і знову в її власному чайнику.

— Ач розіспався! — скрикнула вона з обуренням, — І весь час спить!

Він підвівся через силу. Голова його боліла, він став було на ноги, зробив кілька кроків по своїй комірчині і впав знову на диван.

— Ще спати! — скрикнула Настя, — та ти хворий, чи що?

Він нічого не відповів.

— Чаю хочеш?

— Потім,— проказав він через силу, знову заплющуючи очі й одвертаючись до стіни.

Настя постояла над ним.

— І справді, може, хворий,— сказала вона, повернулася і пішла.

Вона прийшла знову о другій годині, з супом. Він лежав, як і допіру. Чай стояв непочатий. Настя навіть образилася і спересердя почала штовхати його.

— Чого спиш! — вигукнула вона, з огидою дивлячись на нього.

Він підвівся і сів, але нічого не сказав їй і дивився вниз.

— Хворий, чи що? — спитала Настя, і знову не дістала відповіді.

— Ти хоч би на вулицю вийшов,— сказала вона, помовчавши, — тебе хоч би вітром обвіяло. Їстимеш, чи як?

— Потім,— мляво проказав він,— іди собі! — і махнув рукою.

Вона постояла ще трохи, з жалем подивилася на нього і пішла.

Через якийсь час він підвів очі і довго дивився на чай і на суп. Потім узяв хліб, ложку і почав їсти.

Він з'їв небагато, без апетиту, ложок зо три-чотири, немовби машинально. Голова боліла менше. Пообідавши, він простягнувся знову на дивані, але заснути вже не міг, а лежав без руху долілиць, уткнувшись обличчям у подушку. Йому все марилося, і все дивні такі були марення: найчастіше ввижалося йому, що він десь в Африці, в Єгипті, в якомусь оазисі. Караван відпочиває, спокійно лежать верблюди; навкруги пальми ростуть цілим колом, усі обідають. А він все тільки воду п'є, просто зі струмка, що тут-таки, поруч, тече і дзюрчить. І прохолодно так, і чудова-чудова така голуба вода, холодна, біжить по різноколірних камінцях і по такому чистому, із золотими блискітками піску... Зненацька він виразно почув, що б'є годинник. Він здригнувся, отямився, підвів голову, глянув у вікно, зміркував, котра година, і враз схопився, зовсім опам'ятавшись, наче його хтось зірвав з дивана. Навшпиньки підійшов він до дверей, прочинив їх і почав прислухатися, що діється внизу на сходах. Серце його страшенно колотилося. Але на сходах було тихо, наче всі вже спали... Конче вразило його, що він міг проспати в такому забутті з учорашнього дня і нічого ще не зробив, нічого не приготував. А тимчасом, може, й шосту годину било... І незвичайна гарячкова і якась розгублена метушливість пойняла його раптом, замість сну й отупіння. А втім, готування було недовге. Він докладав усіх зусиль, щоб усе зміркувати і нічого не забути, а серце все колотилося, стукотіло так, що йому і дихати стало важко. По-перше, треба було петлю зробити і до пальта пришити, — хвилинна справа. Він поліз під подушку і відшукав у напханій під нею білизні зовсім подерту, стару, непрану свою сорочку. З неї він видер тасьму на вершок завширшки і вершків на вісім завдовжки. Цю тасьму склав він удвоє, скинув з себе своє широке, міцне, з якоїсь товстої бавовняної матерії літнє пальто (єдиний його верхній одяг) і почав пришивати обидва кінці тасьми під ліву пахву зсередини. Руки його трусилися, поки він шив, але він упорався, і так, що зовні нічого не було видно, коли він знову одягнув пальто. Голка й нитки були в нього вже давно наготовлені і лежали в шухляді, в папірці. Що ж до петлі, то це була дуже вдала його власна вигадка: петля призначалася для сокири. Не можна ж по вулиці нести сокиру в руках. А якщо й під пальтом сховати, то все-таки довелося б рукою підтримувати, що теж було б помітно. Тепер же, з петлею, варто тільки вкласти в неї лезо сокири, і вона висітиме спокійно, під пахвою зсередини, всю дорогу. Заклавши ж руку в бічну кишеню пальта, він міг і кінець сокирища придержувати, щоб воно не колихалося, а що пальто було дуже широке, справжній мішок, то і не могло бути помітно зовні, що він щось рукою через кишеню притримує. Цю петлю він теж уже два тижні тому придумав.

Покінчивши з цим, він просунув пальці в маленьку щілину, між його "турецьким" диваном і підлогою, пошукав біля лівого кутка і витяг давно вже наготовану і сховану там заставу. Ця заставка була однак зовсім не заставка, а просто дерев'яна, гладенько вистругана дощечка, завбільшки і завтовшки така, якою могла б бути срібна цигарниця. Цю дощечку він випадково знайшов під час однієї зі своїх прогулянок, у якомусь дворі, де у флігелі містилася якась майстерня. Вже потім він додав до дощечки гладеньку і тонку залізну пластинку, — певно, уламок від чогось, — яку теж знайшов тоді ж на вулиці. Склавши обидві дощечки, з яких залізна була меншою від дерев'яної, він дуже міцно зв'язав їх разом, хрест-навхрест, ниткою, потім акуратно і красиво обгорнув їх у чистий білий папір і обв'язав так, щоб важко було розв'язати. Це для того, щоб на якийсь час відвернути увагу старої, коли вона почне поратися з пакуночком, і вибрати, таким чином, зручну хвилину. Залізна ж пластинка додана була для ваги, щоб стара хоч у першу мить не догадалася, що "річ" дерев'яна. Все це він зберігав до певного часу під диваном. Тільки що він витяг заставу, аж зненацька десь на дворі пролунав чийсь крик:

— Сьома година давно!

— Давно! Боже мій!

Він метнувся до дверей, прислухався, вхопив капелюх і почав спускатися вниз своїми тринадцятьма сходинками, обережно, нечутно, мов кішка. Треба було зробити ще найважливіше — вкрасти з кухні сокиру. Те, що діяти слід сокирою, він вирішив уже давно. У нього був ще складаний садовий ніжик, але на ніж, а надто на свої сили, він не покладався, тому й вибрав остаточно сокиру. Відзначимо до речі одну особливість усіх остаточних вирішень, які він уже прийняв у цій справі. Вони мали одну дивну властивість: чим остаточнішими вони ставали, тим більш потворними, безглуздими зразу ж робилися в його очах. Незважаючи на всю тяжку внутрішню боротьбу, він за весь час ніколи і на мить не міг увірувати в здійсненність свого задуму.

І якби навіть сталося коли-небудь так, що він би вже все до найменшої дрібниці розібрав й вирішив остаточно і сумнівів не лишалось б уже більше ніяких, — то тоді, здається, він і відмовився б від усього, як від справи жахливої, безглуздої і неможливої. Але невирішених пунктів і сумнівів лишалось ще безліч. Що ж до того, де взяти сокиру, то ця дрібниця його анітрохи не турбувала, бо не було нічого легшого за це. Річ у тому, що Настя ніколи не сиділа дома, особливо вечорами: то побіжить до сусідів, то в крамничку, а двері завжди кидає навстіж. Хазяйка тільки через те й сварилася з нею. Отже, варто лише потихеньку ввійти, коли настане час, у кухню і взяти сокиру, а потім, за годину (коли вже все скінчиться), ввійти і покласти назад. Але виникали й сумніви: він, припустимо, прийде за годину, щоб покласти назад, а Настя вже тут, повернулася. Звичайно, треба пройти мимо і дочекатися, поки вона знову піде. А що, коли тим часом почне шукати сокиру і не знайде, розкричаться, — от і підозріння або принаймні привід до підозріння.

Але це ще були дрібниці, про які він і думати не починав, та й ніколи було. Він думав про головне, а дрібниці відкладав до того часу, коли сам в усьому переконається.

Але останнє здавалося абсолютно нездійсненним. Так принаймні здавалося йому самому. Ніяк він не міг, наприклад, уявити собі, що коли-небудь закінчить думати, встане і — просто піде туди... Навіть недавно спробу свою (тобто візит з наміром остаточно оглянути місце) він тільки пробував зробити, але зовсім не насправжки, а так: "мовляв, піду і спробую, доки ж тільки фантазувати" — і зразу ж не витримав, плюнув і втік, лютий на самого себе. А тимчасом, здавалося б, весь аналіз, тобто моральне розв'язання питання, він уже закінчив: казуїстика його вигострилася, як бритва, і сам у собі він уже не знаходив свідомих заперечень. Але остаточно він просто не вірив собі і вперто, рабськи, шукав заперечень на стороні і навпомацки, начебто хтось його силував і тяг до того. Останній же день, що так несподівано настав і приніс остаточно вирішення, подіяв на нього майже зовсім механічно: немовби хтось взяв його за руку і потягнув за собою, непереборно, сліпо, з неприродною силою, без заперечень. Наче краєм одягу він потрапив у колесо машини, і його почало втягати в неї.

Спочатку — а втім, ще й задовго до цих подій — його цікавило одне питання: чому так легко виявляються і розкриваються майже всі злочини і так явно виступають сліди майже всіх злочинців? Потроху він прийшов до різноманітних і цікавих висновків, і, на його думку, найголовніша причина полягає не стільки в матеріальній неможливості приховати злочин, як у самому злочинцеві; сам же злочинець, і майже кожен, у момент злочину зазнає якогось занепаду волі й розуму, і їх заступає, навпаки, дитяча феноменальна легковажність, і саме в той момент, коли найбільш потрібні розум і обережність. За його переконанням виходило, що це затьмарення розуму і занепад волі охоплюють людину наче хвороба, розвиваються поступово і доходять до найвищого свого моменту незадовго до вчинення злочину, тривають у тому ж вигляді в самий момент злочину і ще якийсь час після нього, залежно від індивідуума; потім минають так само, як минає кожна хвороба. Питання ж: чи хвороба спричиняє самий злочин, чи злочин, якимось через особливу природу свою, завжди супроводиться чимсь подібним до хвороби? — він ще не počував себе спроможним розв'язати.

Дійшовши до таких висновків, він вирішив, що з ним особисто, в його справі, не може бути таких хворобливих переворотів, що розум і воля ні в якому разі не залишать його протягом усього часу, поки виконуватиметься задумане, і вже хоч би з тієї причини, що задумане ним — "не злочин"... Проминаємо весь той процес, унаслідок якого він дійшов цього рішення; ми й без того надто забігли вперед... Додамо тільки, що фактичні, суто матеріальні труднощі справи взагалі відігравали в думках його цілком другорядну роль. "Варт тільки зберегти над ними всю волю і весь розум, і вони, у свій час, всі будуть переборені, коли дійде до найменших тонкощів, до усіх подробиць..." Але до самої справи не доходило. Остаточним своїм вирішенням він продовжував найменше вірити, і коли настав час, усе вийшло зовсім не так, а якимось само собою, навіть майже несподівано.

Одна зовсім незначна обставина поставила його в безвихідь, ще перш як він спустився зі сходів. Порівнявшись з хазяйчиною кухнею, двері в яку, як і завжди, були розчинені навстіж, він скося обережно глянув туди, щоб спочатку перевірити: чи немає

там, замість відсутньої Насті, самої хазяйки, а коли немає, то чи добре причинено двері в її кімнату, щоб вона теж як-небудь звідти не визирнула, коли він увійде за сокирою? Але як же він здивувався, побачивши раптом, що Настя цього разу не тільки вдома у себе на кухні, а ще й зайнята ділом: витягає з корзинки білизну і вішає на вірьовках! Побачивши його, вона перестала розвішувати, обернулася і весь час дивилася на нього, поки він проходив. Він відвів очі і пройшов, начебто нічого не помічаючи. Але справі був кінець: сокири немає! Це його вразило страшенно.

"І чого це я вигадав,— думав він, підходячи до воріт, — чого це я вигадав, що її неодмінно в цей час не буде вдома? Чому, чому, чому я так напевно це вирішив? " Він був приголомшений, навіть ніби принижений. Від злості йому хотілося сміятися з себе. Тупа, звіряча лютя закипіла в ньому.

Він спинився в роздумі біля воріт. Іти на вулицю так, про людське око, гуляти, йому було огидно, повертатися додому — ще огидніше. "І таку нагоду назавжди втратив!" — пробурмотів він, безцільно стоячи біля воріт, просто проти темної комірочки двірника, теж відчиненої. Раптом він здригнувся. З двірникової комірчини, яка була від нього за два кроки, з-під лави праворуч щось блиснуло йому в очі... Він озирнувся навкруги — нікого. Навшпиньки підійшов він до двірницької, спустився вниз двома сходинками і стиха покликав двірника. "Так і є, немає дома! Але ж десь близько, у дворі, бо двері розчинені навстіж". Він миттю кинувся до сокири (це була сокира) і витяг її з-під лави, де вона лежала між двома полінами; тут же, не виходячи, прикріпив її до петлі, обидві руки засунув у кишені і вийшов із двірницької; ніхто не помітив! "Не розум, то біс", — подумав він, дивно осміхаючись. Цей випадок дуже підбадьорив його.

Він ішов вулицею тихо й повагом, не поспішаючи, щоб не викликати ніяких підозрінь. Мало дивився на зустрічних, навіть старався зовсім не дивитись на них і бути щонайменше примітним. Тут згадав він про свій капелюх. "Боже мій! І гроші були позавчора, і не міг перемінити на картуза! " Прокльон вихопився з душі його.

Зазирнувши випадково, одним оком, у крамничку, він побачив, що там, на стінному годиннику, вже десять хвилин на восьму. Треба було і поспішати, і водночас зробити гак: підійти до будинку в обхід, з іншого боку...

Раніше, коли доводилося йому уявляти собі все це, він іноді думав, що буде страшенно боятись. Але тепер він не дуже боявся, навіть не боявся зовсім. Увагу його займали в цю мить навіть якісь сторонні думки, та й то ненадовго. Проходячи повз Юсупов сад, він навіть дуже захопився був думкою про будівництво високих фонтанів[1-73] і про те, як би вони добре освіжали повітря на всіх площах. Поволі він перейшов до думки, що коли б поширити Літній сад на все Марсове поле і навіть з'єднати з палацовим Михайлівським садом,[1-74] то це була б прекрасна й найкорисніша для міста річ. Тут зацікавило його зненацька: чому це в усіх великих містах людина навіть тоді, коли вона не змушена до того необхідністю, якимось особливо схильна жити й оселятися в таких місцях, де немає ні садів, ні фонтанів, де бруд і сморід і різна погань. Тут йому пригадалися його власні прогулянки Сінною, і він на мить опам'ятався. "Які дурниці, — подумав він. — Ні, краще зовсім ні про що не думати!

"Так, мабуть, ті, кого ведуть на страту, горнуть думками до всіх предметів, які їм трапляються по дорозі", — майнуло у нього в голові, але тільки майнуло, мов блискавка, він сам хутчій погасив цю думку... Та от уже й близько, ось і будинок, ось і ворота. Десь раптом годинник вибив один раз. "Що це, невже пів на восьму? Бути цього не може, мабуть, поспішають! "

На щастя його, на воротах знову все обійшлося благополучно. Мало того, навіть, мов навмисно, в ту саму мить тільки що поперед нього в'їхав у ворота величезний віз сіна, який зовсім закривав його весь час, поки він проходив підворіття, і тільки віз виїхав із воріт у двір, він миттю прослизнув праворуч. Чути було, там, по той бік воза, як кричало й сперечалося кілька голосів, але його ніхто не помітив і назустріч ніхто не трапився. Багато вікон, які виходили на цей величезний квадратний двір, було тоді відчинено, але він не підвів голови — не мав сили. Сходи до старої були близько, зразу з воріт праворуч. Він уже був на сходах...

Перевівши подих і притиснувши рукою серце, що мало не вискакувало з грудей, тут-таки намацавши і поправивши ще раз сокиру, він почав обережно і тихо сходити вгору, раз у раз прислухаючись. Але й на сходах у ту пору було зовсім безлюдно; усі двері були зачинені, і ніхто йому не зустрівся. На другому поверсі двері в одну порожню квартиру були, правда, розчинені навстіж, і там працювали малярі, але й ті не глянули в його бік. Він постояв, подумав і рушив далі. "Звичайно, було б краще, коли б їх тут зовсім не було, але... над ними ще два поверхи".

Але ось і четвертий поверх, ось і двері, ось і квартира навпроти; та, порожня. На третьому поверсі квартира, що під лихварчиною, за всіма ознаками теж порожня: візитну картку, яка була прибіта до дверей цвяшками, знято,— виїхали!.. Він задихався. На якусь мить зринула в нього думка: "Чи не повернутись?" Але він нічого не відповів собі на це і почав прислухатись, що робиться в квартирі старої: мертва тиша. Потім ще раз прислухався, що там, внизу, на сходах, слухав довго і пильно... Далі оглядівся востаннє, увесь підібрався, оправився і ще раз поторкав у петлі сокиру. "Чи не блідий я... занадто? — думалося йому, — чи не помітно, що хвилююсь? Вона недовірлива... Чи не зачекати ще... поки серце вгамується?.."

Але серце не вгамовувалось. Навпаки, наче навмисно, колотилося дужче, дужче, дужче... Він не витримав, повільно простягнув руку до дзвоника і смикнув. За півхвилини подзвонив ще раз, уже дужче.

Тиша. Дзвонити даремно було нічого, та йому й не годилося. Стара, звичайно, була дома, але вона обережна і до того ж сама. Він почасти знав її звички... і ще раз припав вухом до дверей. І чи то чуття його були такі загострені (що взагалі важко припустити), чи справді було виразно чути, але раптом він розрізнив наче обережне шарудіння рукою біля замкової ручки і наче шелест плаття об самі двері. Хтось тихо стояв біля самого замка і, як і він зовні, прислухався, причаївшись по той бік і, здається, теж припавши вухом до дверей...

Він навмисно поворушився і щось вголос пробурмотів, щоб і знаки не дати, що

ховається; потім подзвонив утретє, але тихо, солідно і без будь-якого нетерпіння. Згадуючи про це потім, яскраво, виразно — ця хвилина відкарбувалася в пам'яті навіки,— він збагнути не міг, звідки взяв стільки хитрості, тим більше що розум його часом начебто зовсім затьмарювався, а тіла свого він майже і не відчував... Ще за мить він почув, що засув знімають.

VII

Двері, як і тоді, прочинилися на маленьку щілинку, і знову два пильних і недовірливих ока втупилися в нього з темряви. Тут Раскольников розгубився і зробив було важливу помилку.

Боячись, що стара злякається того, що вони лишилися сам на сам, і не сподіваючись, що вигляд його її заспокоїть, він узявся за двері і потягнув їх до себе, щоб стара часом не надумала знову замкнутись. Помітивши це, вона не смикнула дверей до себе, але й не випустила ручки замка, так що він мало не витяг її, разом із дверима, на сходи. Побачивши, що вона стоїть у дверях, не даючи йому ввійти, він пішов просто на неї. Та відскочила злякано, хотіла було щось сказати, але якось наче не змогла і тільки дивилася на нього широко відкритими очима.

— Здрастуйте, Альоно Іванівно, — почав він скільки міг невимушено, але голос не послухався його, затремтів, урвався, — я вам... річ приніс... та ось краще ходімо сюди... до світла...— І, залишивши її, він сам без запрошення пройшов у кімнату. Стара побігла за ним, язик у неї розв'язався.

— Господи! Та чого вам?... Хто такий? Що вам потрібно?

— Та що це ви, Альоно Іванівно... знайомий ваш... Раскольников... ось заставу приніс, що обіцяв недавно...— І він простягнув їй заставу.

Стара глянула була на заставу, але зразу ж втупилась просто в очі непроханому гостеві. Вона дивилася пильно, злісно і недовірливо. Минула, мабуть, хвилина: йому приверзлося навіть у її очах щось подібне до насмішки, немовби вона вже про все догадалася. Він відчував, що втрачає впевненість, що йому вже майже страшно, так страшно, що, здається, коли б вона дивилась отак, не кажучи й слова, ще з півхвилини, він би втік звідти.

— Та чого ви так дивитесь, наче не пізнали? — промовив він раптом теж із злістю. — Хочете — беріть, а ні — я до інших піду, мені ніколи.

Він і не думав це сказати, а так, само зненацька вихопилося.

Стара схаменувалась, і рішучий тон гостя її, видно, заспокоїв.

— Та чого ж ти, голубе, так раптом... що це? — спитала вона, дивлячись на заставу.

— Срібна цигарниця: адже я говорив минулого разу.

Вона простягнула руку.

— Та що це ви такий блідий? Он і руки трусяться. Викупався, чи що, голубе?

— Пропасниця,— відповів він уривчасто. — І не схочеш, та будеш блідий... коли їсти нема чого, — додав він, ледве вимовляючи слова. Сили знову зраджували його. Але відповідь здалася правдоподібною, стара взяла заставу.

— Що це? — спитала вона, ще раз пильно оглянувши Раскольникова і зважуючи

заставу на руці.

— Річ... цигарниця... срібна... подивіться.

— Та щось наче й не срібна... Ач накрутив як.

Силкуючись розв'язати шнурок і обернувшись до вікна, до світла (всі вікна в неї були зачинені, незважаючи на задуху), вона на кілька секунд зовсім його залишила і стала до нього спиною. Він розстебнувся і звільнив сокиру з петлі, але ще не витяг зовсім, а тільки придержував правою рукою під пальтом. Руки були в нього страшенно безсилі, сам він відчував, як вони з кожною миттю щодалі більше терпли і дерев'яніли. Він боявся, що не витримає і впустить сокиру... зненацька в голові йому наче запаморочилося.

— Та що він тут накрутив! — з досадою вигукнула стара і зробила рух у його бік.

І хвилини не можна було гаяти більше. Він витяг сокиру зовсім, замахнувся, тримаючи її обома руками, що здавалися йому ніби чужими, і майже без зусилля, майже машинально, опустив на голову обухом. Удар вийшов слабким. Та тільки він раз опустив сокиру, де й взялася в ньому сила.

Стара, як і завжди, була простоволоса. Біляве з сивиною ріденьке волосся її, як звичайно густо змащене оливою, було заплетене в мишачу кіску і підібране під уламок рогового гребінця на потилиці. Удар прийшовся в самісіньке тім'я, чому сприяв її малий зріст. Вона скрикнула, але дуже слабо, і раптом так і осіла на підлогу, хоч і встигла ще піднести обидві руки до голови. В одній руці все ще тримала "заставу". Тут він з усієї сили вдарив раз і другий, все обухом, і все по тім'ю. Кров хлинула, як з перекинутої склянки, і тіло повалилося навznak. Він відступив, дав упасти і зараз же схилився до її обличчя; вона була вже мертва. Очі були вирачені, наче хотіли вистрибнути, а лоб і все обличчя зморщені і спотворені судомогою.

Він поклав сокиру на підлогу, біля мертвої, і зараз же поліз їй у кишеню, стараючись не забруднитися кров'ю,— в ту саму праву кишеню, з якої вона минулого разу витягала ключі. Він був при повному розумі, вже не було затьмарень, не паморочилося в голові, але руки все ще дрижали. Він згадав потім, що був навіть дуже пильним, обережним, все старався не забруднитись... Ключі він зразу ж витяг; всі вони, як і тоді, були в одній в'язці, на одному сталевому кільці. Одразу ж він побіг з ними в спальню. Це була зовсім маленька кімната з величезним кіотом. Біля другої стіни стояло велике ліжко, дуже чисте, з шовковою, зшитою з клаптиків, ватною ковдрою. Біля третьої стіни — комод. Дивна річ: як тільки він почав підбирати ключі до комода, як тільки почув їх брязкотіння, наче судорога пройшла тілом. Йому знову захотілося кинути все і піти геть. Але це тривало лише мить; тікати було пізно. Він навіть усміхнувся на себе, аж раптом інша тривожна думка вдарила йому в голову. Йому зненацька здалося, що стара ще жива й ще може прийти до пам'яті. Залишивши ключі й комод, він побіг назад, до тіла, вхопив сокиру і замахнувся ще раз над старою, але не вдарив. Сумніву не було, що вона мертва. Нахилившись і розглядаючи її знову ближче, він побачив ясно, що череп був роздроблений і навіть звернутий трохи набік. Він хотів помацати пальцем, але відсмикнув руку, і так було видно. Крові тим часом натекла вже

ціла калюжа. Раптом він помітив на її шиї шнурок, смикнув його, але шнурок був міцний і не зривався, до того ще й намок у крові. Він спробував витягти так, з пазухи, але щось заважало, застрягло. В нетерпінні він змахнув було знову сокирою, щоб рубонуть по шнурку тут-таки, по тілу, зверху, але не посмів, і з зусиллям, забруднивши руки й сокиру, провозившись хвилини зо дві, розрізав шнурок, не торкаючись сокирою тіла, і зняв; він не помилився — гаманець. На шнурку були два хрестики, кипарисовий і мідний, і, крім того, фініфтяний образок; і тут-таки разом з ними висів невеликий замшевий засмальцьований гаманець зі сталевим обідком і колечком. Гаманець був дуже туго напханий; Раскольников сунув його в кишеню, не одкриваючи, хрестик кинув старій на груди і, захопивши цього разу й сокиру, подався назад у спальню.

Він поспішав страшенно, вхопив ключі і знову почав возитися з ними. Але все якось невдало: не входили вони в замки. Не те щоб руки його так дрижали, але він все помилявся: хоч бачить, наприклад, що ключ не той, не підходить, а все-таки встромляє. Раптом він пригадав і зміркував, що цей великий ключ із зубчастою борідкою, який тут же начеплений серед інших маленьких, певна річ, зовсім не від комода (як і минулого разу йому спало на думку), а від якої-небудь скриньки, і що в цій саме скриньці, може, все й сховано. Він облишив комод і зараз же поліз під ліжку, знаючи, що скриньки старі жінки звичайно ставлять під ліжка. Так і є: стояла чимала скринька, більш аршина завдовжки, з випуклим віком, оббита червоним сап'яном, зі сталевими цвяшками по ньому. Зубчастий ключ прийшовся і відімкнув. Зверху, під білим простиралом, лежала заяча шубка, крита червоним гарнітуром; під нею була шовкова сукня, потім шаль, а далі, вглиб, здавалося, лежало саме ганчір'я. Насамперед він заходився витирати об червоний гарнітур свої замащені кров'ю руки. "Червоне, ну а на червоному кров непримітніша", — зміркував він і раптом схаменувся, подумав злякано: "Господи! Божеволію я, чи що?"

Але тільки поворушив це ганчір'я, як раптом з-під шубки вислизнув золотий годинник. Він кинувся все перегортати. Дійсно, між ганчір'ям були перемішані золоті речі — певно, все застави, здані й невикуплені — браслети, ланцюжки, сережки, шпильки тощо. Деякі були у футлярах, інші просто загорнуті в газетний папір, але акуратно й дбайливо, в подвійні аркуші, і кругом обв'язані тасьмою. Не гаючись, він почав напихати ними кишені штанів і пальта, не розглядаючи і не розкриваючи згорток і футлярів; але він не встиг багато набрати...

Раптом йому почулося, що в кімнаті, де лежала стара, ходять. Він спинився і застиг, мов мертвий. Але все було тихо, певно, здалося. Зненацька виразно долинув ледь чутний зойк, чи то ніби хтось тихо й уривисто простогнав і замовк. Потім знову мертва тиша, хвилину або дві. Він сидів навпочіпки біля скриньки і чекав, ледве зводячи дух, а потім враз схопився, взяв сокиру і вибіг із спальні.

Серед кімнати стояла Лизавета, з великим клунком у руках, і дивилася заціпеніло на вбиту сестру, вся біла як полотно і наче не маючи сил крикнути. Побачивши його, вона затремтіла, мов лист, дрібним дрожем, і по всьому обличчю її побігли судороги, підвела руку, розкрила рота, але все-таки не скрикнула і повільно, задкуючи, почала

відступати від нього в куток, пильно, у вічі, дивлячись на нього, але все без крику, наче їй бракувало повітря, щоб скрикнути. Він кинувся на неї з сокирою, губи її скривилися так жалібно, як у дуже маленьких дітей, коли вони починають чогось лякатися, пильно дивляться на той предмет, що їх лякає, і збираються закричати. І така ця бідолашна Лизавета була проста, затуркана і налякана раз назавжди, що навіть рук не звела захистити своє обличчя, хоч це був би найприродніший жест тої миті, бо сокира була зведена прямо над її обличчям. Вона тільки трохи піднесла свою вільну ліву руку, але не до обличчя, і повільно простягла її до нього вперед, наче відстороняючи його. Удар прийшовся просто по черепу, вістрям, і зразу прорубав усю верхню частину лоба, майже до тім'я. Вона так і впала. Раскольников зовсім був розгубився, схопив її клунок, кинув його знову і побіг у прихожу.

Страх охоплював його щодалі більше, особливо після цього другого, зовсім несподіваного вбивства. Йому хотілося якнайшвидше втекти звідси. І коли б у той час він був спроможний краще бачити і міркувати, коли б тільки міг збагнути всю скрутність свого становища, весь жах, все безумство і всю химерність його, зрозуміти при цьому, скільки труднощів ще доведеться йому подолати, а може, й злочинств учинити, щоб вирватись звідси і дістатися додому, то цілком можливо, що він кинув би все і зараз же пішов би сам на себе заявити, і навіть не з страху за себе, а з самого тільки жаху й огиди до того, що він накоїв. Особливо огида здійслюлася і росла в ньому дедалі більше. Ні за що в світі не пішов би він тепер до скриньки і навіть у кімнати.

Але якась байдужість, мовби навіть якась задума, почала поволі оволодівати ним: часом він наче забувався чи, краще сказати, забував про головне і чіплявся думкою за дрібниці. А втім, зазирнувши в кухню і побачивши на ослоні відро з водою, [1-75] він догадався вимити руки й сокиру. Руки його були в крові і липли. Сокиру він опустив лезом просто у воду, схопив кусок мила, що лежав на розбитому блюдечку, на підвіконні, і почав, просто у відрі, відмивати собі руки. Відмивши їх, він витяг і сокиру, вимив залізо і довго, хвилин зо три, відмивав дерево, де закривавилось, навіть намилив ці місця. Далі все обтер білизною, що тут-таки сушилася на вірьовці, протягнутій через кухню, і потім довго і пильно оглядав сокиру біля вікна. Слідів не залишилось, тільки сокирище ще було мокре. Старанно вклав він сокиру в петлю під пальто. Потім, скільки давало можливості світло в півтемній кухні, оглянув пальто, штани, чоботи. Ніде, на перший погляд, начебто нічого не було, тільки на чоботях темніли плями. Він намочив ганчірку і обтер чоботи. Він знав однак, що оглядає погано, і, можливо, є щось таке, що впадає в очі, чого він не помічає. Замислений став він серед кімнати. Важка, темна думка піднімалася в ньому — думка, що він діє безглуздо і що зараз неспроможний ні міркувати, ні захистити себе, що зовсім, може, не те треба робити, що він робить тепер... "Боже мій! Треба тікати, тікати!" — пробурмотів він і кинувся в передпокій. Але тут чекав на нього такий жах, якого, безумовно, він ще й зроду не зазнавав.

Він стояв, дивився і не йняв віри очам: двері, зовнішні двері, з прихожої на сходи, ті самі, в які він недавно дзвонив і увійшов, були незамкнені, навіть на цілу долоню прочинені: ні замка, ні засува, весь час, увесь цей час! Стара не замкнула за ним,

можливо, з обережності. Але господи! Бачив же він потім Лизавету! І як міг, як міг він не догадатись, що ввійшла ж вона якось. Не крізь стіну ж.

Він кинувся до дверей і засунув їх.

"Та ні, знову не те! Треба йти, йти..."

Він зняв засув, розчинив двері і почав прислухатися, чи не чути чого на сходах.

Довго він вслухався. Десь далеко, внизу, певно коло воріт, голосно і верескливо кричали чийсь два голоси, сперечалися і лаялись. "Чого вони?.." Він чекав терпеливо. Нарешті якось одразу все затихло, мов відрізало; розійшлися. Він уже хотів вийти, аж раптом на поверх нижче з гуркотом розчинилися двері на сходи, і хтось почав спускатися, наспівуючи якийсь мотив. "І які ото вони всі галасливі!" — майнула в нього думка. Він знову причинив за собою двері і переждав. Нарешті все замовкло, ані душі. Він уже ступив було на сходи, аж знову почув чийсь нові кроки.

Ці кроки долинули здалека, ще з самого початку сходів, але він дуже добре і ясно пам'ятав, що з першого ж звуку, тоді ж став підозрівати чомусь, що це неодмінно сюди, на четвертий поверх, до старої. Чому? Звуки, чи що, були такі особливі, значливі? Хо́да була важка, рівна, некваплива. Ось уже він проминув перший поверх, ось зійшов ще вище, все чутніше й чутніше! Почала долимати його тяжка задишка. От уже й третій поверх почався... Сюди! І раптом здалося йому, що він наче за́костенів, що це наче уві сні, коли сниться, що доганяють, близько, хочуть убити, а сам наче приріс до місця і руками поворушити не в силі.

І, нарешті, коли вже гість почав сходити на четвертий поверх, тільки тоді він весь раптом стрепенувся і встиг-таки швидко й спритно прослизнути назад із сіней у квартиру і причинити за собою двері. Далі вхопив засув і тихо, нечутно, поклав його на петлю. Інстинкт допомагав. Закінчивши все, він причаївся, не дихаючи, просто біля самих дверей. Непроханий гість був уже теж біля дверей. Вони стояли тепер один проти одного, як недавно він зі старою, коли двері розділяли їх, а він прислухався.

Гість кілька раз важко віддихнув. "Гладкий і великий, мабуть", — подумав Раскольников, стискаючи сокиру в руці. Справді, все це наче снилося. Гість взявся за дзвоник і з силою смикнув.

Як тільки брязнув жерстяний звук дзвоника, Раскольникову раптом причулось, що в кімнаті ворухнулися. Якийсь час він навіть серйозно прислухався. Незнайомий смикнув ще раз, ще почекав і зненацька почав нетерпляче, з усієї сили торгати ручку дверей. З жахом дивився Раскольников, як підстрибує в петлі гак засува і з тупим страхом чекав, що от-от засув зіскочить. Справді, це здавалося можливим: так сильно смикали. Він було намірився придержати засув рукою, але той міг догадатись. Голова його наче знову почала паморочитись. "От упаду", — майнула думка, але незнайомий заговорив, і він зараз же опам'ятався.

— Та що вони там, позасинали чи подушив їх хто. Тррри-кляті! — заревів він мов з бочки. — Агов, Альоно Іванівно, стара відьмо! Лизавето Іванівно, краса невимовна! Відчиняйте! У, трикляті, сплять вони, чи що?

І знову, розлютившись, він раз десять підряд з усієї сили смикнув дзвоник. Десь

певно, це була людина владна і своя в цьому домі.

В ту саму мить раптом дрібна, кваплива хода почулася недалеко на сходах. Підходив ще хтось. Раскольников і не розчув спочатку.

— Невже нема нікого? — дзвінко й весело закричав той, хто підійшов, просто звертаючись до першого відвідувача, який все ще смикав дзвоник. — Добридень, Кох!

"Судячи з голосу, певно, дуже молодий", — подумав зненацька Раскольников.

— Та чорт їх знає, двері мало не висадив, — відповів Кох.— А ви ж звідки мене знаєте?

— Ну от! А позавчора ж, у "Гамбрінусі", аж три партії підряд виграв у вас на більярді.

— А-а-а...

— То немає їх, чи що? Дивно. Дурниця якась. Куди б старій піти? У мене діло.

— Та й у мене, чоловіче, діло!

— Ну, то що ж робити? Значить, назад. Е-ех! А я було думав грошей добути! — вигукнув юнак.

— Звичайно, назад, але навіщо було призначати? Сама мені, відьма, час призначила. Мені ж он який світ сюди іти. Та й за яким чортом їй швендяти, не розумію? Цілий рік сидить, відьма, кисне, ноги болять, а тут раптом і на гулянки!

— Може, у двірника спитати?

— Що?

— Куди пішла і коли повернеться?

— Гм... чорт... спитати... Та вона ж нікуди не ходить... — І він ще раз торгнув за ручку дверей.

— Ат, чорт, нічого не вдієш, треба йти!

— Стривайте! — вигукнув раптом юнак, — дивіться: бачите, як двері відстають, коли торгати?

— Ну?

— Значить, вони не на замку, а на засуві, на защіпці тобто! Чуєте, як засув брязкотить?

— Ну?

— То як же ви не розумієте? Значить, хтось із них дома. Коли б обидві пішли, то зовні б замкнули ключем, а не на засув зсередини. А тут, — чуєте, як засув брязкотить. А щоб зачинитися зсередини, треба бути дома, розумієте? Виходить, дома сидять, та не відмикають!

— Чи ба! А й справді! — закричав здивований Кох. — То чого ж вони там? — І він несамовито почав торгати двері.

— Стривайте! — вигукнув знову юнак,— не торгайте! Тут щось не те... адже ви дзвонили, торгали,— не відчиняють, отже, або вони обидві непритомні, або...

— Що?

— А ось що: ходімо, лишень, по двірника; хай він їх сам розбудить.

— Справді!

Обидва рушили вниз.

— Стривайте! Ви залиштеся тут, а я побіжу вниз по двірника.

— Навіщо залишатись?

— Та мало що?..

— Ай справді...

— Я ж на судового слідчого готуюсь! Тут очевидно, оч-че-видно щось не те! — палко вигукнув юнак і подався сходами вниз. Кох залишився, смикнув ще раз злегка дзвінок, і той дзенькнув раз; потім несильно, неначе розмірковуючи і роздивляючись, почав торгати ручку дверей, притягаючи і пускаючи їх, щоб переконатися ще раз, що вони на самому засуві. Потім пихкаючи нахилився і став дивитись у замкову щілину, але в ній зсередини стримів ключ, отже, й нічого не могло бути видно.

Раскольников стояв і стискав сокиру. Він був наче в нестямі. Він готувався навіть битися з ними, коли вони ввійдуть. Коли вони стукотіли в двері і змовлялися, йому кілька раз спадало на думку покінчити все разом і озватися до них з-за дверей. Часом хотілося йому почати лаятись з ними, дражнити їх, поки не одчинили. "Швидше б уже!" — майнуло в його голові.

— Одначе він, чорт...

Час минав, хвилина, друга — ніхто не йшов. Кох почав нервувати.

— Одначе чорт!..— вигукнув він зненацька, втративши терпець і, кинувши вартування, подався теж униз, поспішаючи і гупаючи по сходах ногами. Кроки стихли.

Раскольников скинув засув, прочинив двері, нічого не чути, і раптом, зовсім уже не думаючи, вийшов, причинив скільки міг щільніше двері за собою і рушив униз.

Він вже проминув третій поверх, аж раптом почув гомін нижче — куди подітись! Ніде ж не сховаєшся. Він побіг було назад, знову в квартиру.

— Ей, дідько лисий! Держи!

З криком вирвався хтось вниз з якоїсь квартири і не те що побіг, а наче покотився вниз сходами, репетуючи:

— Митько! Митько! Митько! Митько! Митько! Чорти б тебе ухопили!

Крик закінчився вереском; останні звуки долинули вже знадвору; все затихло. Але в ту ж саму мить кілька чоловік, голосно і швидко розмовляючи, почали шумно сходити вгору, їх було троє чи четверо. Він почув дзвінкий голос юнака. "Вони!"

У розпачі рушив він їм просто назустріч: будь що буде! Спинять, усе пропало, пропустять, теж усе пропало: запам'ятають. Вони вже зближалися: між ними лишалось всього півповерха, — і раптом порятунок! За кілька сходинок від нього, праворуч, порожня і навстіж розчинена квартира, та сама квартира другого поверху, в якій працювали малярі, а тепер, мов навмисно, пішли. Вони ото, мабуть, і вибігли з таким лементом. Підлоги тільки що пофарбовані, серед кімнати стоять діжечка і черепок з фарбою і з квачем. Миттю прослизнув він у відчинені двері і причаївся за стіною. І вчасно: вони стояли вже на самій площадці. Потім повернули вгору і, голосно розмовляючи, пройшли мимо, на четвертий поверх. Він виждав, вийшов навшпиньках і побіг вниз.

Нікого на сходах. Коло воріт теж. Швидко проминув він підворіття і завернув по вулиці ліворуч.

Він дуже добре знав, він ще й як добре знав, що вони в цю мить уже в квартирі, що вони дуже здивувались, побачивши її відімкнутою, тимчасом як тільки що вона була замкнена, що вони вже дивляться на тіла і що мине не більше хвилини, як вони догадаються і остаточно зрозуміють, що тут оце зараз тільки був убивця і встиг десь сховатись, прослизнути повз них, утекти; догадаються, може, і про те, що він у порожній квартирі був, поки вони вгору проходили. А проте ні в якому разі не смів він прискорити ходи, хоч до першого рогу лишалося кроків із сто. "А чи не завернути в підворіття якесь і переждати де-небудь на незнайомих сходах? Ні, біда! А чи не кинути кудись сокиру? Чи не взяти візника? Біда, біда!"

Нарешті, ось і провулок, він завернув у нього напівмертвий, тут він був уже наполовину врятований і розумів це: менше підозрінь, до того ж тут було людно, і він губився в юрбі, мов піщинка. Але всі ці муки так його знесли, що він ледве посувався. Піт виходив із нього краплями, шия була геть мокра.

— Ач, нализався! — гукнув хтось йому, коли він вийшов на канаву.

Він погано тепер тямив себе; чим далі, тим гірше. Але пам'ятав, проте, як раптом, вийшовши на канаву, злякався, що мало людей і що тут примітніше, і хотів було повернути назад у провулок. Незважаючи на те, що він мало не падав, все-таки пішов у обхід і повернувся додому зовсім з іншого боку.

Не в повній пам'яті пройшов він і у ворота свого будинку; принаймні він уже був на сходах, коли згадав про сокиру. А тимчасом треба було зробити дуже важливу справу: покласти сокиру назад, і якнепомітніше. Звичайно, він уже не в силі був зміркувати, що, може, багато краще було б йому зовсім не класти сокиру на своє місце, а підкинути її, хоча б згодом, кудись на чужий двір.

Але все обійшлося благополучно. Двері в двірницьку були причинені, але не замкнені, отже, найімовірніше було, що двірник дома. Та він уже до того втратив здатність міркувати, що просто підійшов до двірницької і розчинив двері. Коли б двірник спитав його: "чого треба?" — він, можливо, так прямо і подав би йому сокиру. Але двірника знову не було, і він устиг покласти сокиру на те саме місце під лавою, навіть поліном прикрив, як було тоді. Нікого, жодної душі не зустрів він потім аж до самої своєї кімнати, хазяйчині двері були зачинені. Ввійшовши до себе, він кинувся на диван так, як був. Він не спав, але перебував у забутті. Коли б хтось зайшов тоді в його кімнату, він би зараз же схопився і закричав. Безформні уривки якихось думок так і роїлися в його голові, але він ні одної не міг схопити, ні на одній не міг спинитися, хоч як силкувався...

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Так пролежав він дуже довго. Траплялося, що він наче й прокидався, і тоді помічав, що вже давно ніч, але встати йому не спадало на думку. Нарешті він побачив, що вже видно по-денному. Він лежав на дивані горілиць, ще не зовсім отямившись від

недавнього забуття. До нього різко долинали страшні, несамовиті крики з вулиці, а втім, він вислухував їх під своїм вікном щоночі о третій годині. Саме вони й розбудили його тепер. "А! ось уже і з пивниць п'яні йдуть, — подумав він, — третя година, — і раптом схопився, немовби його хто зірвав з дивана. — Як! Вже третя година!" Він сів на дивані,— і тут усе пригадав! Раптом, враз усе пригадав!

У першу мить він думав, що збожеволіє. Страшний холод охопив його, але холод був і від гарячки, яка вже давно почалася в нього під час сну. А тепер раптом вдарив такий озноб, що мало зуби не повилітали, і все в ньому так і заходило. Він розчинив двері і почав слухати: в домі все спало. З подивом оглядав він себе і все навколо в кімнаті і не розумів: як це він міг вчора, ввійшовши, не заціпнути двері і кинутись на диван не тільки не роздягнувшись, а навіть у капелюху: той скотився і тут же лежав долі, поряд з подушкою. "Коли б хто зайшов, що б він подумав? Що я п'яний, але..." Він кинувся до віконця. Світла було досить, і він мерщій почав себе оглядати, всього, з ніг до голови, весь свій одяг: чи немає слідів? Але так не можна було: трусячись від ознобу, почав він скидати з себе все і знову оглядати з усіх боків. Він обдивився все, до останньої нитки й клаптика, і, не ймучи собі віри, повторив огляд разів зо три. Але не було нічого, здається, ніяких слідів, тільки на тому місці, де штани внизу пообтріпувалися і звисала бахрома, на цій бахромі лишились густі сліди закипілої крові. Він ухопив великий складаний ніж і пообрізував бахрому. Більше, здається, нічого не було. Раптом він згадав, що гаманець і речі, які він забрав у старої зі скриньки, ще й досі у нього лежать у кишенях. Він і не подумав досі витягти їх і сховати! Не згадав про них навіть тепер, коли одяг оглядав! Що ж це? Миттю кинувся він витягати їх і викидати на стіл. Повибиравши все, навіть повивертавши кишені, щоб переконатись, чи не залишилося ще чого, він усю цю купу переніс у куток. Там, у самому кутку, внизу, в одному місці шпалери були розірвані і відстали од стіни: зараз же почав він усе запихати в цю дірку, під папір. "Ввійшло! Все з-перед очей геть і гаманець теж! " — радісно думав він, підвівшись і тупо дивлячись у куток, на дірку, яка ще більше випнулася. Раптом він увесь здригнувся від жаху: "Боже мій, — шепотів він розпачливо, — що зі мною? Хіба це сховано? Хіба так ховають? " Правда, він і не розраховував на речі; він гадав, що будуть самі тільки гроші, а тому й не приготував заздалегідь місця, — "але ж тепер, тепер я чого радію? — думав він. — Хіба так ховають? Справді розум мене зраджує"! Знеможений, сів він на диван, і зараз же нестерпний озноб знову затрусив його. Машиналино потяг він колишнє своє студентське зимове пальто, що лежало поблизу, на стільці, тепле, але вже майже вщент подране, укритися ним, і сон та марення враз охопили його. Він заснув.

Не більш як хвилин через п'ять він знову схопився і зараз же, в нестямі, знову кинувся до свого одягу. "Як це міг я знову заснути, в той час як нічого не зроблено! Так і є, так і є: петлю під пахвою досі не зняв! Забув, про таку річ забув! Такий доказ!" Він зірвав петлю і хутчій почав розривати її на шматки, запихаючи їх під подушку в білизну. "Шматки подертого полотна ні в якому разі не викличуть підозри; здається, так, здається, так!" — повторював він, стоячи посеред кімнати, і з напруженою до болю

увагою почав знову оглядати все навколо, подивився на підлозі і скрізь, чи не забув ще чогось? Упевненість, що все, навіть пам'ять, навіть звичайний глузд зраджують його, починала нестерпно його мучити. "Що, невже це починається, невже кара настає? Ось, ось, так і є! " Справді, обрізки бахроми, яку він пообтинав на штанях, так і валялися долі, серед кімнати, щоб перший же, хто ввійде, побачив! "Та що ж це зі мною!" — скрикнув він знову, мов несамопитий.

Тут спала йому на думку дивна річ: що, може, і весь його одяг у крові, що, може, багато плям, але він тільки не бачить їх, не помічає, бо тьма і пам'ять його ослабли... розум затьмарений... Раптом він пригадав, що й на гаманці теж була кров. "Ага! Отже, і в кишені теж повинна бути кров, бо я ж ще мокрий гаманець тоді в кишеню ткнув!" Миттю вивернув він кишеню, і — так і є — на матерії є сліди, плями! "Виходить, розум не зрадив ще зовсім, виходить, є ще тьма і пам'ять, коли сам спохватився і догадався! — подумав він з торжеством, глибоко й радісно зітхнувши на повні груди,— просто слабкість гарячкова, хвилиenne марення", — і він видер усю ліву кишеню зі штанів. У ту мить сонячний промінь освітив його лівий чобіт: на шкарпетці, що виглядала з чобота, неначе з'явилися знаки. Він скинув чобіт: "Справді знаки! Весь носок шкарпетки просяк кров'ю"; певно, він у ту калюжу необережно тоді вступив... "Але що ж тепер з цим робити? Куди подіти цю шкарпетку, бахрому, кишеню?"

Він згріб усе це в руку і стояв серед кімнати. "В грубу? Але в грубі насамперед почнуть ритися. Спалити? То чим спалити? Он і сірників навіть немає. Ні, краще вийти куди-небудь і все викинути. Авжеж! Краще викинути! — повторював він, знову сідаючи на диван, — і зараз, цю ж мить, не зволікаючи!.." Але замість того голова його знову схилилася до подушки, знову зледенів його нестерпний озноб; він знову потяг на себе шинель. І довго, кілька годин, в маренні його мучила поривами думка, що "от би зараз, не зволікаючи, треба б піти куди-не-будь і все викинути, щоб нічого тут не лишалось, швидше, швидше! " Він кілька раз поривався підвестися з дивана, та вже не міг. Остаточно збудив його сильний стукіт у двері.

— Та відчини, живий, чи ні? І все ото він спить! — гукала Настя, грюкаючи кулаком у двері,— цілісінькі тобі дні, мов той пес, спить! Пес і справді! Відчиняй, чи що. Одинадцята ж година!

— А може, і дома немає! — промовив чоловічий голос.

"Еге! Та це ж голос двірника... Чого йому треба?"

Він схопився і сів на дивані. Серце колотилося так, що аж боляче зробилося.

— А заціпнувся ж хто? — заперечила Настя,— ач, замикається почав! Самого, чи що, вкрадуть? Відчини, розумнику, прокинься!

"Чого треба? Навіщо двірник? Все відомо. Чинити опір чи пустити? Пропадай..."

Він трохи підвівся, нахилився вперед і відщепнув двері.

Кімната його була така маленька, що можна було зняти заціпку, не встаючи з ліжка.

Так і є: стоять двірник і Настя.

Настя якось дивно його оглянула. Він визивно і розпачливо глянув на двірника. Той

мовчки простягнув йому сірого, складеного вдвоє папірця, запечатаного пляшковим сургучем.

— Повістка з контори, — сказав він, подаючи папірця.

— З якої контори?..

— В поліцію, значить, кличуть, у контору. Звісно, яка контора.

— В поліцію!.. Чого?..

— А мені звідки знати. Кличуть, то йди. — Він пильно подивився на юнака, озирнувся навколо і повернувся, щоб іти.

— Либонь, зовсім занедужав? — зауважила Настя, не зводячи з нього очей. Двірник теж на мить обернув голову. — З учорашнього дня в жару, — додала вона.

Він не відповів і тримав в руках папірця, не розпечатуючи.

— Та вже не вставай, — вела далі Настя, розжалобившись і побачивши, що він спускає з дивана ноги. — Хворий, то й не йди, не згорить. Що це у тебе в руках?

Він подивився: в правій руці у нього відрізані шматки бахроми, шкарпетка і клапти видраної кишені. Так і спав з ними. Потім уже, думаючи про все це, згадав він, що й прокидаючись у жару, міцно-міцно стискував усе це в руці і так знову засинав.

— Ач, лахміття якогось назбирав і спить з ним, наче зі скарбом... — І Настя зайшлася своїм хворобливо-нервовим сміхом. Миттю впхнув він усе під шинель і втупився в неї очима. Хоч і не міг він у ту мить як слід розмірковувати, але відчував, що з людиною не так поводитимуться, коли прийдуть її забирати. "Але ж... поліція?"

— Чаю б випив? Хочеш, чи як? Принесу, лишилося...

— Ні... я піду, я зараз піду, — бурмотів він, зводячись на ноги.

— Та ти ж і зі сходів не зійдеш.

— Піду...

— Ну, як хочеш.

Вона вийшла слідом за дворником. Зараз же кинувся він до світла оглядати шкарпетку і бахрому: "Плями є, та не так вже й помітно; все забруднилося, затерлося і вже вицвіло. Хто не знає наперед — нічого не розбере. Настя, виходить, нічого не могла помітити здалека, хвалити Бога!" Тоді з трепетом розпечатав він повістку і почав читати; довго читав він і нарешті зрозумів. Це була звичайнісінька повістка з кварталу, треба було з'явитися сьогодні, о пів на десяту, в контору квартального наглядача.[2-01]

"Та що ж це таке? Ніяких я справ сам по собі не маю з поліцією! І чому саме сьогодні? — думав він з болісним здивуванням. — Господи, та швидше б уже!" Він було став на коліна молитись, але навіть сам засміявся, — не з молитви, а з себе. Поквапливо почав одягатись. "Пропаду так пропаду, байдуже! Шкарпетку надіти! — спало йому раптом на думку, — ще більше затреться в пилу, і сліди зникнуть". Та тільки він надів, зараз же і зірвав її з огидою і жахом. Зірвав, але, згадавши, що іншої немає, взяв і надів знову — і знову засміявся. "Все це умовно, все відносно, все самі тільки форми, — подумав він мигцем, самим тільки краєчком думки, а сам трусився усім тілом, — адже от і надів! Адже закінчив тим, що надів!" Сміх, проте, зараз же змінився розпачем. "Ні, не під силу..." — подумалося йому. Ноги його дрижали. "Від страху", —

пробурмотів він сам собі. Голова паморочилася і боліла від жару. "Це хитрість! Це вони хочуть заманити мене хитрістю і раптом збити на всьому", — думав він далі, виходячи на сходи. "Погано те, що я майже в маренні... я можу ляпнути якусь дурницю..."

На сходах він згадав, що залишає всі речі так, у дірці під шпалерами,— "тут, чого доброго, навмисно без нього обшук", — згадав і спинився. Але такий відчай і такий, якщо можна так сказати, цинізм загибелі раптом охопили його, що він махнув рукою і пішов далі.

"Тільки б швидше!..."

На вулиці знову була нестерпна спека, хоч би крапля дощу за всі ці дні. Знову курява, цегла й вапно, знову сморід із крамничок і пивниць, знову щохвилини п'яні, чухонці-рознощики[2-02] і напіврозвалені прольотки візників. Сонце яскраво блиснуло йому в очі, так що боляче стало дивитись, і в голові зовсім запаморочилось, — звичайне відчуття людини, коли її морозить, а вона ясного сонячного дня вийшла раптом на вулицю.

Дійшовши до повороту на вчорашню вулицю, він з тяжкою тривогою заглянув у неї, на той будинок... і зразу ж відвів очі.

"Якщо спитають, я, може, і скажу", — подумав він, підходячи до контори.

Контора була від нього за чверть версти. Вона тільки що переїхала в нове приміщення, в новий будинок, на четвертий поверх. У старому приміщенні він був колись випадково, але дуже давно. Ввійшовши у ворота, він побачив праворуч сходи, якими спускався чоловік із книгою в руках: "двірник, певно; значить, тут і є контора", — і він став сходити вгору навмання. Питати ні в кого ні про що не хотів.

"Увійду, стану навколішки — і все розповім..." — подумав він, виходячи на четвертий поверх.

Сходи були вузьенькі, круті і в помях. Усі кухні всіх квартир на всіх чотирьох поверхах виходили на ці сходи, і двері їх не зачинялися майже цілий день. Через те тут стояла нестерпна задуха. Вгору і вниз піднімалися і спускалися двірники з книжками під пахвою,[2-03] поліцейські й різний люд обох статей — відвідувачі. Двері в саму контору були теж розчинені навстіж. Він увійшов і спинився в прихожій. Тут стояли і чекали якісь чоловіки. Задуха тут теж була страшенна і, крім того, до нудоти тхнуло свіжою, ще не висхлою як слід фарбою на тухлій оліфі в недавно пофарбованих кімнатах. Постоявши тут трохи, він вирішив пройти ще вперед, в дальшу кімнату. Кімнати були всі малюсінькі й низенькі. Страшенне нетерпіння гнало його далі й далі. Ніхто не помічав його. В другій кімнаті сиділи й писали якісь писарі, одягнені хіба що трохи краще за нього, на вигляд усі дивні якісь люди. Він звернувся до одного з них.

— Чого тобі?

Він показав повістку з контори.

— Ви студент? — спитав той, глянувши на повістку.

— Так, колишній студент.

Писар подивився на нього, проте без будь-якої цікавості. Це був на диво скуйовджений чоловік з якимось раз і назавжди застиглим виразом в очах.

"Від цього нічого не дізнаєшся, бо йому все одно", — подумав Раскольников.

— Ідіть туди, до письменоводителя,[2-04] — сказав писар і тицьнув уперед пальцем, показуючи на найдальшу кімнату.

Раскольников увійшов у цю кімнату (четверту числом), тісну і повну-повнісіньку публіки, — людей трохи краще вдягнених, ніж у попередніх кімнатах. Серед відвідувачів було дві дами. Одна в траурі, бідно вбрана, сиділа за столом навпроти письменоводителя і щось писала під його диктовку. Друга ж дама, огрядна і багрово-червона, з плямами, показна жінка, і вбрана щось уже надто пишно, з брошкою завбільшки з чайне блюдечко на грудях, стояла осторонь і чогось чекала. Раскольников сунув письменоводителеві свою повістку. Той побіжно глянув на неї, сказав "почекайте" і далі диктував траурній дамі.

Раскольников звів дух з полегшенням. "Мабуть, не те!" Потроху він почав сміливішати, він умовляв сам себе всіма силами підбадьоритися і опам'ятатись.

"Яка-небудь дурниця, яка-небудь зовсім незначна необережність, і я можу себе виказати! Гм... шкода, що тут повітря немає, — ще подумав він, — задуха... В голові ще більше паморочиться... і розум теж..."

Він відчув страшенне безладдя в думках, боявся, що кінець кінцем не зможе володіти собою. Він силкувався приліпитись думкою до чогось, думати про що-небудь зовсім стороннє, але це ніяк не вдавалося. Письмоводитель, проте, дуже цікавив його: йому весь час хотілося хоч що-небудь дізнатися, розгадати вже з самого його вигляду. Це був зовсім молодий чоловік, років двадцяти двох, зі смаглявою і рухливою фізіономією, що виглядав старішим за свої роки, одягнений за модою і фатовато, з проділом на потилиці, розчесаний і напomadжений, з безліччю перснів і каблучок на білих, відчищених щітками пальцях і золотими ланцюжками на жилеті. До якогось іноземця, що був тут, він навіть промовив кілька слів по-французьки, і дуже задовільно.

— Луїзо Іванівно, ви б сіли,— сказав він між іншим вичепуреній багрово-червоній дамі, яка все стояла, немовби не сміючи сісти без запрошення, хоч стілець був поруч.

— Ich danke,[*] — сказала та й тихо, з шовковим шелестом, опустила на стілець. Ясно-голуба з білим мереживним оздобленням сукня її, наче повітряна куля, поширилася навколо стільця і зайняла мало не півкімнати. Запахло духами. Але дама, видно, ніяковіла від того, що займає півкімнати і що від неї так пахне духами, усміхалася боязливо і нахабно водночас, але з явним неспокоєм.

Траурна дама, нарешті, кінчила і почала підводитись. Зненацька, шумно, з хвацьким виглядом, якимось особливо поводячи в такт крокам плечима, увійшов офіцер, кинув кашкета з кокардою на стіл і сів у крісло. Пишна дама так і підстрибнула з місця, угледівши його, і з якимсь особливим захватом почала присідати, але офіцер не звернув на неї найменшої уваги, а вона вже не сміла при ньому сісти. Це був помічник квартального наглядача. Він мав рудуваті вуса, що горизонтально стирчали в обидва боки, і надзвичайно дрібні риси обличчя, яке, проте, нічого особливого, крім хіба що нахабства, не виражало. Скося і майже з обуренням подивився він на Раскольникова: занадто вже на ньому поганий був одяг, а постава, незважаючи на все приниження, все

ще не відповідала одягові; Раскольников, з необережності, дивився на нього надто довго і пильно, так що той навіть образився.

— Тобі чого? — крикнув він, певно дивуючись, що такий обірванець і не думає знічуватись під його грізним оком.

— Викликали... за повісткою... — ледве відповів Раскольников.

— Це в справі про стягнення з них грошей, зі студента,— заквапився письмоводитель, відриваючись від паперів. — Ось, — і він передав Раскольникову зошит, показавши там місце, — читайте!

"Грошей? Яких грошей? — думав Раскольников, — але... отже, вже напевно не me!" І він здригнувся з радості. Йому враз стало зовсім, зовсім легко. Наче тягар з плечей спав.

— А о якій годині вам з'явитись написано, шановдобродь? — вигукнув поручик, не знати з чого щодалі більше ображаючись, — вам пишуть о дев'ятій, а тепер уже дванадцята година!

— Мені принесли тільки чверть години тому, — голосно і через плече відповів Раскольников, який теж зненацька і несподівано для себе розсердився, навіть відчуваючи в цьому деяке задоволення. — І того досить, що я, хворий, в гарячці, прийшов!

— А ви не кричіть тут!

— Я й не кричу, а дуже рівно говорю, а це ви на мене кричите, а я студент і кричати на себе не дозволю.

Помічник так скипів, що в першу мить навіть нічого не міг вимовити, і тільки якісь бризки вилітали з його вуст. Він схопився з місця.

— Мо-о-о-вчать! Ви в присутствії.[2-05] Прошу не гр-р-ру-біянити!

— Та й ви в присутствії! — вигукнув Раскольников, — і мало того, що кричите, ще й цигарку палите, отже, всім нам неповагу чините. — Проказавши це, Раскольников відчув невимовну насолоду.

Письмоводитель з усмішкою дивився на них. Запальний поручик був, видно, спантеличений.

— Це не ваше діло! — прокричав він, нарешті, якимсь неприродно голосно, — а от дайте-но відзив, якого від вас вимагають. Покажіть-но йому, Олександрє Григоровичу. Скарги на вас! Грошей не сплачуєте! Ач який сокіл вилетів ясний!

Але Раскольников уже не слухав і жадібно схопив папір, шукаючи мерщій розгадки. Прочитав раз, удруге, і не зрозумів.

— Це що ж таке? — спитав він письмоводителя.

— Це гроші з вас за позиковим листом вимагають, стягнення. Ви повинні або сплатити з усіма витратами, пенею тощо, або дати писаний відзив, коли зможете сплатити, а разом з тим і зобов'язання не виїжджати, поки борг не сплатите, із столиці і не продавати та не утаювати свого майна. А позикодавець вільний продати ваше майно, а з вами учинити, як велить закон.

— Та я... нікому не винен!

— Це вже нас не обходить. А до нас ось надійшов для стягнення прострочений і законно опротестований позиковий лист на сто п'ятнадцять карбованців, який ви видали вдові, колезькій асесорші Зарніциній, дев'ять місяців тому, і від удови Зарніциної перейшов сплатою до надвірного радника Чебарова; ми й пропонуємо вам дати відзив із цього приводу.

— Та вона ж моя хазяйка?

— Ну то що ж, що хазяйка?

Письмоводитель дивився на нього з поблажливо-співчутливою усмішкою, а разом з тим і з деяким торжеством, як на новачка, що його ще тільки починають обстрілювати: "А що, мовляв, як ти себе тепер відчуваєш?" Але яке, яке було йому тепер діло до позикового листа, до стягнення! Чи варте це тепер хоч якоїсь тривоги, хоч якоїсь навіть уваги! Він стояв, читав, слухав, відповідав і навіть сам запитував, але все це машинально. Торжество самозбереження, врятування від гнітючої небезпеки, — ось що сповнювало в цю мить усе його єство, без передбачення, без аналізу, без подальших загадувань і відгадувань, без сумнівів і без запитань. Це була мить повної, щирої, чисто тваринної радості. Але саме в цю хвилину в конторі вибухнуло щось подібне до грому з блискавкою. Поручик, все ще приголомшений тим, як зухвало з ним розмовляли, весь палаючи гнівом і, очевидно, маючи на думці підтримати уражену амбіцію, напустився на бідолашну "пишну даму", яка позирала на нього з безглуздою усмішкою, відколи він увійшов.

— А ти, така-сяка ще й отака, — гримнув він раптом на все горло (траурна дама вже пішла), — у тебе там що минулої ночі скоїлось? га? Знову скандал, дебош на всю вулицю вчиняєш. Знову бійка й пиятика. В арештний дім закортіло! Адже я тобі вже говорив, я вже попереджав тебе десять раз, що водинадцять не подарую. А ти знову, знову, така-сяка ти й отака!

Навіть папір випав з рук Раскольникового, і він дико дивився на пишну даму, яку так безцеремонно шпетили, але скоро, проте, змиркував, у чому річ, і зараз же вся ця історія почала йому навіть дуже подобатись. Він слухав із задоволенням, так навіть, що хотілося реготати, реготати, реготати... Всі нерви його так і стрибали.

— Ілля Петрович! — почав було письменник обережно, але спинився, щоб трохи виждати, бо роздратованого поручика не можна було вгамувати інакше, як тримаючи за руки, це він уже знав з досвіду.

А щодо пишної дами, то спочатку вона так і затремтіла від грому й блискавки; але дивна річ: чим довше і чим крутіше лаявся поручик, тим вигляд її ставав люб'язнішим, тим чарівнішою робилася її усмішка, звернена до грізного поручика. Вона тупцювала на місці і безперервно присідала, з нетерпінням вичікуючи, коли ж нарешті і їй дадуть змогу вкинути слово, і дочекалася.

— Ніякий шум і бійка в мене не був, пане капітен, — наче горох розсипали, заторохтіла вона раптом жваво по-російськи, але з сильним німецьким акцентом, — і ніякий, ніякий шкандаль, а вони прийшов п'ян, і це я все розповідь, пане капітен, а я не винен... у мене благородний дім, пане капітен, і благородне поведження, пане капітен, і

я завжди, завжди сама не хочив ніякий шкандаль. А вони зовсім прийшов п'ян і потім знову три фляшки замовив, а потім сам підняв ноги і став ногом фортеп'ян грав, і це зовсім недобре в благородний дім, і він ганц фортеп'ян ламав і зовсім, зовсім тут немає ніякий манір, а я сказав. А він фляшка взяв і почав усіх ззаду фляшкою штовхав. І тут як я став, швидко двірник кликав і Карль прийшов, він узяв Карль і око побив, і Генрієт теж око побив, а мені п'ять раз щоку бив. І це так неделікатно в благородний дім, пане капітен, і я кричав. А він на канав вікно одчиняв і почав у вікно, як маленький швиня, вищав, і це страм. І як можна у вікно на вулиць як маленький швиня, вищав? Фуй-фуй-фуй! І Карль ззаду його за фрак од вікна тягнув і тут, це правда, пане капітен, йому зайн рок подрав. І тоді він кричав, що йому п'ятнадцять карбованець ман мус штраф платив. І я сама, пане капітен, п'ять карбованець йому зайн рок платив. І це неблагородний гість, пане капітен, і всякий шкандаль робив! Я, говорив, на вас великий сатир гедрюкт[2-06] буде, бо я в усіх газет можу про вас усе писав.

— З писак, значить?

— Так, пане капітен, і який же це неблагородний гість, пане капітан, коли в благородний дім...

— Ну-ну-ну! Годі! Я вже тобі говорив, говорив, я ж тобі говорив...

— Ілля Петрович! — знову значуще промовив письмоводитель.

Поручик швидко глянув на нього; письмоводитель злегка хитнув головою.

— ...Так от же тобі, шановна Лавізо Іванівно, останнє моє слово, і це вже справді востаннє, — вів далі поручик. — Якщо у тебе ще хоч раз у твоєму благородному домі зчиниться скандал, то я тебе саму на цугундер,[2-07] як ото високим штилем кажуть. Чула? Так літератор, писака, п'ять карбованців у "благородному домі " за фалду взяв? Он вони які, письменники! — і він метнув зневажливий погляд на Раскольникову. — Позавчора в трактирі теж історія: пообідав, а платити не хоче, "я, мовляв, вас у сатирі за те опишу". На пароплаві теж один такий, на тому тижні, поважне сімейство статського радника, дружину і дочку найпаскуднішими словами обізвав. З кондитерської недавно в шию одного виштовхали. От вони які, писаки, літератори, студенти, глашатаї... тьху! А ти забирайся! Я ось сам до тебе загляну... тоді стережись! Чула?

Луїза Іванівна з гарячковою люб'язністю кинулася присідати на всі боки і, присідаючи, дозадкувала до дверей, але в дверях наштовхнулася спиною на поважного офіцера з щирим виразом на свіжому обличчі і з чудовими, дуже густими білявими баками. Це був сам Никодим Хомич, квартальний наглядач. Луїза Іванівна поспішила присісти мало не до самої підлоги і часто, дрібно ступаючи й підстрибуючи, вилетіла з контори.

— Знову грім і блискавка, знову буря, смерч, ураган! — ласкаво і дружельбно звернувся Никодим Хомич до Іллі Петровича, — знову розтривожили серце, знову закипів! Ще на сходах чув.

— Та що там! — з благородною недбалістю промовив Ілля Петрович (і навіть не що там, а якось: "Та-а щьо тем!"), переходячи з якимись паперами до іншого стола і на

ходу картинно в такт крокам поводячи плечима: якою ногою ступив, туди й плече, — ось маєте: пан письменник, тобто студент, колишній студент, грошей не платить, векселів надавав, квартиру не звільняє, без кінця на них ідуть скарги, а туди ж образитись зволили, що я цигарку при них палив! Самі п-п-підлоту чинять, а ось, будь ласка, гляньте на них: ось вони які є в найпривабливішому вигляді!

— Бідність не порок, друже, ну та що там! Звісно, порошок, не міг образи знести. Ви за що-небудь, певно, на нього образились і самі не здержались, — говорив Никодим Хомич, люб'язно звертаючись до Раскольникового, — та це ви даремно: най-бла-го-о-ород-ніша, я вам скажу, людина, але порошок, порошок! Спалахнув, скипів, згорів — і край! І все минуло! І в результаті саме тільки золоте серце! Його і в полку прозвали: "поручик-порошок"...

— І який ще п-п-олк був! — вигукнув Ілля Петрович, вельми задоволений, що його так приємно полоскотали, але все ще не зовсім заспокоївшись.

Раскольникову раптом захотілося сказати їм усім щось надзвичайно приємне.

— Прошу пробачити, капітане, — почав він вельми розв'язно, звертаючись раптом до Никодима Хомича, — зрозумійте ж моє становище... Я готовий навіть просити у них вибачення, коли в чомусь зі свого боку був нечемний. Я бідний і хворий студент, пригнічений (він так і сказав: "пригнічений") бідністю. Я колишній студент, бо тепер не можу утримувати себе, але я одержу гроші... У мене мати і сестра в —ї губернії... Мені пришлють, і я... сплачу. Хазяйка моя добра жінка, але вона так озлилася від того, що я уроки втратив і не плачу четвертий місяць, що не посилає мені навіть обідати... І не розумію зовсім, який це вексель! Тепер вона з мене править за позиковим цим листом, та що ж я їй заплачу, розміркуйте самі!..

— Але ж це нас не обходить...— знову було зауважив письменник.

— Стривайте, стривайте, я з вами цілком згоден, але дозвольте і мені сказати,— підхопив знову Раскольников, звертаючись не до письменника, а все ще до Никодима Хомича, але стараючись з усіх сил звертатися також і до Іллі Петровича, хоч той вперто удавав, що копається в паперах і підкреслено не звертає на нього уваги,— дозвольте і мені зі свого боку пояснити, що я живу в неї вже близько трьох років, від самого того часу, коли приїхав з провінції, і раніше... раніше... а втім, чому ж мені і не признатися зараз, із самого початку я пообіцяв, що одружусь з її дочкою, обіцянка була словесна, цілком вільна... Це була дівчина... а втім, вона мені навіть подобалась... хоч я і не був закоханий... словом, молодість, тобто я хочу сказати, що хазяйка мене тоді охоче кредитувала, і я провадив почасти таке життя... я дуже був легковажний...

— Від вас зовсім не вимагають таких інтимностей, шанов-доброді, та й часу немає,— грубо і з торжеством перебив було Ілля Петрович, але Раскольников схвилювано і собі перебив його, хоч йому раптом надзвичайно важко стало говорити.

— Але дозвольте, дозвольте ж мені хоча б почасти все розповісти... як було діло і... в свою чергу... хоч це й зайве, згоден з вами, розповідати, — але рік тому ця дівчиця вмерла з тифу, я ж лишився жильцем, як був, і хазяйка, коли переїхала на теперішню квартиру, сказала мені... і сказала по-дружньому... що вона цілком у мені впевнена і все

таке... але чи не погоджусь я, мовляв, дати їй цей позиковий лист на сто п'ятнадцять карбованців — стільки, як вона вважала, я їй заборгував. Дозвольте: вона так і сказала, що коли я дам цей папір, вона знову кредитуватиме мене скільки потрібно і що ніколи, ніколи зі свого боку — це її власні слова були — вона не скористається цим папером, аж поки я сам не сплачу... І от тепер, коли я і уроки втратив і їсти мені нічого, вона і подає до стягнення... Що ж я тепер скажу?

— Всі ці зворушливі подробиці, шановдобродь, нас не обходять, — зухвало відрізав Ілля Петрович, — ви повинні дати відзив і зобов'язання, а що ви там були закохані і всі ці трагічні місця; до цього нам зовсім немає діла.

— Ну це ти вже... жорстоко... — пробурмотів Никодим Хомич, сідаючи до стола і теж починаючи підписувати. Йому якось соромно стало.

— Пишіть же, — сказав письмоводитель Раскольникову.

— Що писати? — спитав той якось особливо грубо.

— А я вам продиктую.

Раскольникову здалося, що письмоводитель повівся з ним зневажливіше і презирливіше після його сповіді, — та, дивна річ, — йому раптом самому зробилося зовсім байдуже до хоч би чийої думки, і зміна ця сталася якось миттю, одразу. Коли б він захотів подумати трохи, то, звичайно, здивувався б з того, як міг він так говорити з ними ще хвилину тому і навіть нав'язуватись зі своїми почуттями? І звідки взялися ці почуття? Навпаки, тепер, коли б раптом кімната наповнилася не квартальними, а найщирішими друзями його, то й тоді, здається, у нього не знайшлося б для них жодного людського слова, так пусто раптом стало в його серці. Страшне відчуття нестерпної, безмірної самотності і відчуженості вразило його душу. Не жалюгідність його сповіді Іллі Петровичу або власного приниження перед поручиком перевернули раптом так йому серце. О, яке йому діло тепер до власної підлоти, до всіх цих амбіцій, поручиків, німкенів, стягнень, контор та всього іншого. Коли б у цю мить його присудили навіть спалити, то й тоді він не ворухнувся б, навіть навряд чи вислухав би уважно вирок. З ним робилося щось дивне. Відчуття було зовсім нове, незнайоме. Такого він ще ніколи не переживав. Не те щоб він розумів, але він виразно відчував, усією силою відчуття, що не тільки зворушливі експансивні, як оце щойно, але навіть хоч би які там розмови йому вже не можна більше заводити з цими людьми в квартальній конторі, і хай би тут усі були його рідні брати і сестри, а не квартальні поручики, то й тоді йому зовсім не слід було б звертатися до них і ні в якому навіть випадку життя; він ніколи ще досі не переживав такого дивного і жахливого відчуття. І що над усе нестерпніше — це було більш відчуття, ніж свідомість, ніж розуміння; безпосереднє відчуття, найбільшнє відчуття з усіх, які він пережив на своєму віку.

Письмоводитель почав диктувати йому форму звичайного в такому випадку відзиву, тобто сплатити не можу, обіцяю ось тоді (коли-небудь), з міста не виїду, майна ні продавати, ні дарувати не буду тощо.

— Та ви писати не можете, у вас перо з рук падає, — зауважив письмоводитель, з цікавістю придивляючись до Раскольникова. — Ви хворі?

— Так... у голові паморочиться... кажіть далі!

— Та все, підпишіться.

Письмоводитель взяв у нього папір і повернувся до інших.

Раскольников віддав перо, але замість підвестися й піти поклав обидва лікті на стіл і стиснув руками голову. Наче цвях йому вбивали в тім'я. Дивна думка спала йому раптом: встати зараз, підійти до Никодима Хомича і розповісти йому все про вчорашнє, все до останньої дрібниці, потім піти разом із ним на квартиру і показати їм, де сховано речі в кутку, в дірці. Потяг був такий сильний, що він уже підвівся з місця, щоб здійснити свій намір. "Чи не подумати ще хоч хвилину? — майнуло в голові.— Ні, краще не роздумуючи, і геть тягар із плечей!" Але раптом він спинився, мов прикипів до місця: Никодим Хомич захоплено щось говорив Іллі Петровичу, і до нього долинули слова:

— Бути того не може, обох звільнять. По-перше, все суперечить, дивіться: навіщо їм двірника кликати, коли б це вони вчинили? На себе доносити, чи як? Чи хитруючи? Ні, це було б занадто хитро! І, нарешті, студента Пестрякова бачили коло самих воріт обидва двірники і міщанка в ту саме мить, коли він заходив: він ішов із трьома приятелями і розстався з ними коло самісіньких воріт, і де живе вона у двірників розпитував, ще коли приятелі не пішли. Чи ж буде такий розпитувати, де живе, коли з таким наміром ішов? А Кох, так той, перш ніж до старої заходити, вниз у срібляра півгодини сидів і рівно за чверть до восьмої від нього нагору до старої пішов. Тепер обміркуйте...

— Але дозвольте, як же у них така суперечність сталася: самі запевняють, що стукали і що двері були замкнені, а через три хвилини, коли з двірником прийшли, виявляється, що двері відімкнені?

— В тому й штука: вбивця неодмінно там сидів і замкнувся на засув; і неодмінно б його там заскочили, коли б Кох не зробив дурниці, не пішов сам за двірником. А він саме в оцей проміжок і встиг спуститися сходами і прошмигнути повз них як-небудь. Кох обома руками хрестився: "Коли б я там, каже, лишився, він би вискочив і мене вбив сокирою". Російський молебень хоче відправити, хе-хе!..

— А вбивцю ніхто не бачив?

— Та де ж тут побачити? Будинок — Ноїв ковчег,[2-08] — зауважив письменник, який прислухався зі свого місця.

— Справа ясна, справа ясна! — переконано повторив Никодим Хомич.

— Ні, справа дуже неясна, — скріпив Ілля Петрович.

Раскольников взяв свого капелюха і попрямував до дверей, але до дверей не дійшов...

Коли він опритомнів, то побачив, що сидить на стільці, що його підтримує справа якийсь чоловік, що зліва стоїть другий чоловік і тримає жовту склянку з жовтою водою, і що Никодим Хомич стоїть перед ним і пильно дивиться на нього; він підвівся зі стільця.

— Що це, ви хворі? — досить різко спитав Никодим Хомич.

— Вони ще як підписувалися, то ледве пером водили,— зауважив письмоводитель, сідаючи на своє місце і беручись знову до паперів.

— А давно ви хворі? — гукнув Ілля Петрович зі свого місця, так само перебираючи папери. Він, звичайно, теж розглядав хворого, коли той знепритомнів, але зразу ж відійшов, скоро той прийшов до пам'яті.

— З учорашнього...— пробурмотів у відповідь Раскольников.

— А вчора з дому виходили?

— Виходив.

— Хворий?

— Хворий.

— О якій годині?

— О восьмій годині вечора.

— А куди, дозвольте спитати?

— По вулиці пройшовся.

— Коротко і ясно.

Раскольников відповідав різко, уривисто, блідий мов полотно, не опускаючи чорних запалених очей своїх перед поглядом Іллі Петровича.

— Він ледве на ногах стоїть, а ти...— почав Никодим Хомич.

— Ні-чо-го! — якось особливо проказав Ілля Петрович.

Никодим Хомич хотів було додати ще щось, але, глянувши на письмоводителя, який теж дуже пильно дивився на нього, замовк. Усі раптом замовкли. Дивно було.

— Ну, гаразд,— закінчив Ілля Петрович,— ми вас не затримуємо.

Раскольников вийшов. Він ще встиг розчути, як, щойно за ним зачинилися двері, в кімнаті раптом почалася жвава розмова, найбільш виділявся голос Никодима Хомича, який щось запитував... На вулиці він зовсім опам'ятався.

"Обшук, обшук, зараз обшук! — твердив він про себе, поспішаючи дійти, — прокляті! підозрівають!" Недавній страх знову охопив його всього, з ніг до голови.

II

"А що, коли вже й був обшук? Що, коли їх зараз у себе й застану? "

Та от і його кімната. Нічого й нікого, ніхто не заглядав. Навіть Настя ні до чого не доторкалася. Але, господи! Як же він міг лишити все в цій дірці?

Він кинувся в куток, засунув руку під шпалери і почав витягати речі і наповнювати ними кишені. Всього виявилось вісім штук: дві маленькі коробки з сережками чи з чимсь подібним, — він добре не роздивився, потім чотири невеличкі сап'янові футляри. Один ланцюжок був просто загорнутий у газетний папір. І ще щось у газетному папері, здається, орден.

Він поклав усе в різні кишені, в пальто і в праву кишеню штанів, що лишалася ціла, дбаючи, щоб не було примітно... Гаманець теж узяв разом з речами. Потім вийшов з кімнати, покинувши тепер двері навіть зовсім навстіж.

Він ішов швидко, твердим кроком, і хоч почував себе так, ніби все в нього поламане, та свідомості не втрачав. Боявся він погоні, боявся, що через півгодини,

через чверть години може вийти вже інструкція стежити за ним; значить, хоч би там що було, треба вчасно сховати кінці. Треба впоратись, поки ще лишилося хоч скільки-небудь сил і хоч якась здатність розмірковувати... Куди ж іти?

Це було вже давно вирішено: "Кинути все в канаву, і кінці у воду, і край". Так вирішив він ще вночі, в маренні, в ті короткі хвилини, коли, — він пам'ятав це, — кілька раз поривався встати і йти: "Швидше, швидше, і все викинути". Але викинути, як виявилось, було дуже важко.

Він бродив по набережній Єкатерининського каналу вже з півгодини, а може й більше, і кілька раз поглядав на сходи в канаву, де на них натрапляв. Але годі було й думати здійснити намір: тут або плоти стояли коло самих сходів, і на них жінки прали білизну, або човни були прив'язані, і скрізь людей хто й зна скільки, та й звідусіль з набережних, з усіх боків, можна бачити, помітити: підозріло, що людина навмисно зійшла вниз, спинилась і щось кидає у воду. А що коли футляри не потонуть, а попливуть? та й звичайно, це буде так. Кожен побачить. І без того вже всі так і дивляться, зустрічаючись, оглядають, наче їм тільки й діла до нього... "Чого це так, чи мені, може, здається", — думав він.

Нарешті, спало йому на думку, що чи не краще буде піти куди-небудь на Неву? Там і людей менше, і непомітніше, і, в усякому разі, зручніше, а головне — далі від тутешніх місць. І здивувався раптом: як це він цілих півгодини бродив у тузі та в тривозі, і в небезпечних місцях, а цього не міг надумати раніше! І тільки тому аж півгодини на безрозсудну справу згаяв, що так уже раз уві сні, в маренні вирішено було! Він ставав дуже неуважним і забутливим, і знав це. Конче треба було поспішати!

Він пішов до Неви В-м проспектом,[2-09] але дорогою йому раптом ще спало на думку: "Навіщо на Неву? Навіщо у воду? Чи не краще зайти кудись дуже далеко, знову хоч на острови, і там десь у безлюдному місці, в лісі, під кущем,— закопати все це і дерево, про всякий випадок, запам'ятати?" І хоч він відчував, що не в силі ясно і розумно обмірковувати всього в цю мить, але думка йому здалася правильною.

Та і на острови йому не судилося потрапити, а сталося інше: виходячи з В-го проспекту на площу, він зненацька побачив ліворуч від себе вхід у двір, оточений зовсім глухими стінами. Справа, од самих воріт, далеко в двір тяглася глуха небілена стіна сусіднього чотириповерхового будинку. Зліва, паралельно глухій стіні і теж од самих воріт, починався дерев'яний паркан, який, кроків за двадцять у глибині двору, завертав ліворуч. Це було глухе відгороджене місце, де лежали якісь матеріали. Далі, в глибині двору, виглядав з-за паркана ріг низького, закуреного цегляного сарая, мабуть, частина якоїсь майстерні, певно, каретної або слюсарної, чи щось подібне до того; скрізь, майже від самісіньких воріт, чорніло багато вугільного пилу. "От куди б підкинути й піти!" — спало йому раптом на думку. Не помічаючи нікого у дворі, він завернув у ворота і побачив, якраз поблизу воріт, прилаштований до паркана жолоб (як це часто буває в таких будинках, де багато фабричних, артільних, візників та ін.), а над жолобом, тут-таки на паркані, написано крейдою звичайний у таких випадках дотеп: "Тута зупинятися заборонено". Отже, вже й те добре, що ніякого підозріння, чого

зайшов і спинився. "Тут усе так разом і кинути де-небудь купкою і піти!"

Оглянувшись ще раз, він уже й руку встромив у кишеню, аж раптом біля самісінької зовнішньої стіни, між ворітьми і жолобом, де й всієї відстані було не більш як аршин, помітив він великий необтесаний камінь, вагою приблизно, може, пуда на півтора, що прилягав до цегляної вуличної стіни. За цією стіною була вулиця, тротуар, чути було, як сновигали прохожі, яких тут завжди чимало, але за ворітьми його ніхто не міг побачити, хіба що зайшов би хтось із вулиці, що, звичайно, цілком могло статися, а тому треба було поспішати.

Він нахилився до каменя, взяв його за край міцно, обома руками, зібрав усі свої сили і перевернув його. Під каменем була невелика заглибина: зараз же він почав викидати в неї все з кишені. Гаманець ліг на самий верх, і все-таки в заглибині лишалось ще місце. Потім він знову взявся за камінь, одним обертом повернув його тим боком, яким він лежав досі, і той став на своє місце, хіба що трошки здався вищим. Але він підгриб землі й утоптав по краях ногою. Нічого не було помітно.

Тоді він вийшов і попрямував до площі. Знову велика, ледве стримувана радість, як і тоді в конторі, охопила його на мить. "Сховано кінці! І кому, кому на думку може спасти шукати під цим каменем? Він тут, може, з того часу, як ставили будинок, лежить і ще стільки ж пролежить. А хоч би й знайшли: хто на мене подумає? Кінець! Доказів немає!" І він засміявся. Справді, він пригадував потім, що засміявся нервовим, дрібним, тихим, довгим сміхом, і все сміявся, весь час, поки переходив через площу. Але коли він вийшов на К-й бульвар, де два дні тому зустрівся з тією дівчинкою, сміятися йому вже більше не хотілося. Інші думки полізли в голову. І здалося йому раптом, що не зможе він тепер без огиди пройти повз ту лаву, на якій він тоді, після того, як пішла дівчинка, сидів і міркував, і страшенно буде тяжко зустріти знову того вусача, якому він тоді дав двогривеник. "Чорт його забирай!"

Він ішов, поглядаючи навкруги неухважно і злісно. Всі думки його кружляли тепер навколо одного якогось головного пункту, — і він сам відчував, що це справді-таки головний пункт і є і що тепер, якраз тепер, він лишився сам на сам з цим головним пунктом, — і що це навіть вперше за останні два місяці.

"А чорт забирай усе це! — подумав він раптом у випадку страшенної злості.— Ну почалося, то й почалося, чорт з ним, з новим життям! Яке ж дурне все це, господи!.. А скільки я набрехав і нападлючив сьогодні. Як мерзотно загравав і запобігав перед тим паскудою Іллею Петровичем! А втім, дурниця й це! Наплювати мені на всіх, та й на те, що я загравав і запобігав! Зовсім не те! Зовсім не те!.."

Раптом він спинився; нове, цілком несподіване і надзвичайно просте запитання разом збило його з пантелику і гірко його вразило:

"Якщо справді все це зроблено було свідомо, а не по-дурному, якщо в тебе справді була певна й тверда мета, то чому ж ти й досі не заглянув у гаманець і не знаєш, що тобі дісталось, заради чого всі муки прийняв і на такий підлотний, гидкий, низький вчинок свідомо йшов? Та ти ж он у воду хотів його зараз кинути, гаманець той, разом з усіма речами, яких ти теж ще не бачив... Як же це так?"

Справді, це так, все це так. Він, проте, це й раніше знав, і зовсім це не нове запитання для нього, і коли вночі вирішено було у воду кинути, то вирішено без усяких вагань і заперечень, а так, начебто так і слід тому бути, начебто інакше і не може бути... Справді, він усе це знав і все пам'ятав; та, мабуть, чи й не вчора ще це було так вирішено, в ту саму хвилину, коли він над скринькою сидів і футляри з неї витягав... Адже так!..

"Це через те, що я дуже хворий, — похмуро вирішив він нарешті, — я сам змучив і змордував себе і сам не тямлю, що роблю... І вчора, і позавчора, і весь цей час мучив себе... Одужаю і... не мучитиму себе... А що, коли зовсім і не одужаю? Господи! Як це все мені обридло!.." Він ішов не зупиняючись. Йому дуже хотілося хоч трохи перепочити від цих думок, але він не знав, що зробити і до чого вдатися. Одне нове, непоборне відчуття з кожною хвилиною наростало в ньому: це була якась безмежна, майже фізична огида до всього, що зустрічалось і оточувало, вперта, злісна, ненависна. Йому гидкі були всі зустрічні, гидкі були їхні обличчя, хода, рухи. Просто наплював би на кого-небудь, вкусив би, здається, коли б хтось заговорив до нього...

Він спинився раптом, коли вийшов на набережну Малої Неви, на Васильєвському острові, біля мосту. "Отут він живе, в цьому будинку, — подумав він.— Що це, та либонь я до Разуміхіна сам прийшов! Знову та сама історія, що й тоді... А дуже одначе цікаво: спеціально я прийшов чи просто так, ішов, та сюди й потрапив? Все одно, сказав я... позавчора... що до нього після того другого дня піду, то що ж, і піду. Начебто я вже і не можу тепер зайти..."

Він піднявся до Разуміхіна на п'ятий поверх.

Той був дома, у своїй комірчині, якраз працював, писав, і сам відчинив йому. Вони не зустрічалися місяців з чотири. Разуміхін сидів у халаті, що вже майже цілком перетворився на лахміття, в туфлях на босу ногу, скуйовджений, неголений і невмитий. На обличчі його відбилось здивування.

— Що з тобою? — закричав він, оглядаючи з голови до ніг товариша, потім помовчав і присвиснув.

— Невже так погано? Та ти, брат, і мене перевершив,— додав він, дивлячись на лахміття Раскольников. — Та сідай же, стомився, мабуть! — і коли той звалився на клейончастий турецький диван, що був ще гірший від його власного, Разуміхін збагнув раптом, що гість його хворий.

— Та ти серйозно занедужав, чи знаєш ти це? — Він почав щупати його пульс, Раскольников вирвав руку.

— Не треба, — сказав він,— я прийшов... ось що: у мене уроків ніяких... я хотів... а втім, мені зовсім не потрібні уроки...

— А знаєш що? Адже ти мариш! — зауважив Разуміхін, пильно придивляючись до нього.

— Ні, я не марю... — Раскольников встав з дивана. Йдучи до Разуміхіна, він не подумав про те, що з ним доведеться зійтися віч-на-віч. А тепер досить було однієї миті, щоб він уже переконався, що найменш має зараз бажання сходитись віч-на-віч з будь-

ким у цілому світі. Вся лють піднялася в ньому. Він мало не захлинувся від злості на себе самого, скоро переступив поріг Разуміхіна.

— Прощай! — сказав він раптом і рушив до дверей.

— Та ти стривай, стривай, дивак!

— Не треба!.. — ще раз промовив Раскольников, знову вириваючи руку.

— То за яким же чортом ти приходив! Очманів ти, чи що? Адже це... навіть образливо. Я так не пущу.

— Ну, слухай: я прийшов до тебе, бо, крім тебе, нікого не знаю, хто б допоміг... почати... бо ти від усіх їх добріший, тобто розумніший, і обміркувати можеш... А тепер я бачу, що нічого мені не треба, чуєш, зовсім нічого... нічиїх послуг і співчуття... Я сам... один... Ну й годі! Дайте мені спокій!

— Та стривай ти, мацапура! Зовсім здурів! Про мене, зрештою, як хочеш. Уроків і в мене немає, та й наплювати, а є на Товкучому[2-10] книгопродавець Херувимов, це теж своєрідний урок. Я його тепер на п'ять купецьких уроків не проміняю. Він такі виданнячка робить і природничо-наукові книжиці випускає, — та як ще розходяться! Самі заголовки чого варті! От ти завжди твердив, що я дурний, їй-богу, брат, є дурніші за мене! Тепер ідеями теж захопився, сам ані бельмеса не тямить, ну а я, звичайно, заохочую. Отут два з лишком аркуші німецького тексту, як на мене — найбезглуздішого шарлатанства: одним словом, розумують: жінка — людина чи не людина? Ну і, зрозуміло, урочисто доводиться, що людина. Херувимов це по лінії жіночого питання готує;[2-11] я перекладаю: розтягне він ці два з половиною аркуші аркушів на шість, вигидаємо найпишнішу назву на півсторінки і пустимо по полтиннику. Піде! За переклад мені по шість карбованців з аркуша, тож за все карбованців п'ятнадцять припаде, і шість карбованців узяв я наперед. Закінчимо це, почнемо про китів перекладати, потім з другої частини "Confessions"[2-12] якісь дуже нудні плітки теж намітили, перекладати будемо; Херувимову хтось сказав, що нібито Руссо — це своєрідний Радищев.[2-13] Я, звичайно, не суперечу, чорт із ним! Ну хочеш другий аркуш "Чи жінка — людина?" перекладати? Коли хочеш, то бери зараз текст, пера бери, папір — все це од видавця — і бери три карбованці, бо я за весь переклад наперед узяв, за перший і другий аркуш, то, виходить, три карбованці прямо на твою пайку й припадуть. А закінчиш аркуш — ще три карбованчики одержиш. Та ще ось що, будь ласка, за послугу якусь не вважай з мого боку. Навпаки, скоро ти ввійшов, я вже й зміркував, чим ти мені будеш корисний. По-перше, я в орфографії не дуже сильний, а по-друге, в німецькій іноді просто швах, так що все більше сам вигадую і тільки тим і втішаюся, що від цього ще краще виходить... Ну, а хто його знає, може, воно і не краще, а гірше виходить... Береш чи ні?

Раскольников мовчки взяв німецькі аркуші статті, взяв три карбованці і, не сказавши й слова, вийшов. Разуміхін здивовано подивився йому вслід. Але, дійшовши вже до першої лінії, Раскольников раптом повернувся, піднявся знову до Разуміхіна і, поклавши на стіл і німецькі аркуші і три карбованці, знову-таки не кажучи й слова, вийшов.

— Та в тебе біла гарячка, чи що! — заревів, скипівши нарешті, Разуміхін. — Чого ти комедію ламаєш! Навіть мене збив з пантелику... Чого ж ти приходив, коли так, чорт?

— Не треба... перекладів...— пробурмотів Раскольников, уже спускаючись сходами.

— То якого ж тобі біса треба? — закричав згори Разуміхін.

Той мовчки спускався.

— Слухай, ти! Де ти живеш?

Відповіді не було.

— Ну, то й іди собі під три чор-р-рти!..

Але Раскольников уже виходив на вулицю. На Миколаївському мосту[2-14] йому судилося ще раз зовсім опам'ятатися через один дуже неприємний для нього випадок. Його боляче хльоснув батогом по спині кучер якоїсь коляски за те, що він замалим не потрапив під коні, хоч кучер разів зо три чи чотири гукав йому. Удар батога так розлютив його, що він, відскочивши до перил (не знати чому він ішов по самій середині мосту, де їздять, а не ходять), злісно заскреготав і заклацав зубами. Навколо, звичайно, лунав сміх.

— І правильно!

— Пройдисвіт якийсь.

— Звісно, п'яним прикинеться та навмисно і лізе під колеса, а ти за нього відповідай.

— Тим промишляють, добродію, тим промишляють...[2-15]

Але в ту мить, коли він стояв біля перил і все ще безтямно і злісно дивився вслід колясці, потираючи спину, раптом відчув він, що хтось суне йому в руку гроші. Він подивився: немолода купчиха, в хустці і сап'янових черевиках, і з нею дівчина, в капелюшку і з зеленою парасолькою, мабуть, дочка. "Візьми, чоловіче добрий, ради Христа". Він узяв, а вони пішли далі. Грошей двогривеник. З його одягу і зовнішнього вигляду вони, мабуть, вирішили, що це жебрак, справжній випрохувач копійок на вулиці, а цілий двогривеник, певно, тому дали, що отой удар батогом розчулив їх.

Він затиснув двогривеник у руці, пройшов кроків з десять і обернувся обличчям до Неви, в напрямі палацу.[2-16] На небі не було жодної хмаринки, а вода майже голуба, що на Неві трапляється так рідко. Купол собору, який ні з якої точки не вимальовується краще, ніж коли дивитись на нього звідси,[2-17] з мосту, не доходячи кроків із двадцять до каплиці,[2-18] так і сяяв, і крізь чисте повітря можна було виразно розглядіти навіть кожну його прикрасу. Біль від удару ущух, і Раскольников забув про нього; одна неспокійна і не зовсім виразна думка захопила його тепер цілком. Він стояв і дивився вдалину довго й пильно, це місце було йому особливо знайоме. Коли він ходив в університет, то, — здебільшого повертаючись додому, — бувало часто, разів, мабуть, із сто, спинявся саме на цьому ж місці, пильно вдивлявся в цю справді прекрасну панораму і щоразу дивувався з одного невиразного і чудного свого враження. Незрозумілим холодом віяло на нього завжди від цієї чудової панорами, духом німим і глухим сповнена була для нього ця пишна картина... Дивувався він щоразу зі свого похмурого і загадкового враження і відкладав розгадку цього, не довіряючи собі, на

майбутнє. Тепер враз згадав він про всі ці колишні свої питання і вагання, і здалося йому, що згадав він тепер про них не випадково. Вже саме те здалося йому химерним і чудним, що він на тому ж таки місці спинився, що й колись, немовби й справді може про те саме думати тепер, що й колись, і тими ж темами й картинами цікавитись, якими цікавився... ще так недавно. Навіть майже смішно йому стало, і водночас стиснуло груди до болю. В якійсь глибині, внизу, десь ледь помітне під ногами, привиділося йому тепер усе це минуле, і колишні думки, і колишні завдання, і колишні теми, і колишні враження, і вся ця панорама, і він сам, і все, все... Здавалося, він злітав кудись угору, і все зникало з очей. Зробивши мимовільний рух рукою, він раптом відчув у кулаці затиснутий двогривеник. Він розтулив кулак, пильно подивився на монету, розмахнувся і кинув її у воду, потім обернувся й рушив додому. Йому здалося, що він неначе ножицями відрізав себе сам від усіх і всього в цю мить.

Він прийшов до себе вже надвечір, отже, ходив загалом годин шість. Де і як ішов назад, нічого він цього не пам'ятав. Роздягтись і весь дрижачи, наче загнаний кінь, він ліг на диван, натягнув на себе шинель і одразу ж задрімав...

Прокинувся він, коли вже зовсім смеркло, від страшного крику. Боже, що це за крик! Таких неприродних звуків, такого зойку, голосіння, скреготу, сліз, биття і лайки він ніколи ще не чув і не бачив. Він і уявити не міг такого звірства, такої несамовитості. Жажнувшись, підвівся він і сів на своєму ложі, знову і знову завмираючи й мордуючись. Але бійка, крики і лайка долинали дедалі дужче. І от, на превеликий подив, він раптом почув голос своєї хазяйки. Вона скигвила, вищала й голосила, поспішаючи, хапаючись, випускаючи слова, так що й розібрати нічого не можна було, про щось благаючи, — звичайно, про те, щоб її перестали бити, бо її нещадно били на сходах. Голос того, хто бив, зробився таким страшним від злості й люті, що вже тільки хрипів, але все-таки і він теж щось говорив, і теж швидко, нерозбірливо, поспішаючи й захлинаючись. Раптом Раскольников затремтів, мов лист: він пізнав той голос; це був голос Іллі Петровича. Ілля Петрович тут і б'є хазяйку! Він б'є її ногами, товче її головою об сходинок, — це ясно, це чути по звуках, по зойках, по ударах! Що це, світ перевернувся, чи що? Чути було, як на всіх поверхах, на всіх сходах збиралися люди, долинали гомін, вигуки, піднімалися сходами, стукотіли, грюкали дверима, збігалися. "Але за що ж, за що, і як це можна!" — повторював він, серйозно думаючи, що він зовсім збожеволів. Але ні, він дуже виразно чує! То, виходить, і до нього зараз прийдуть, коли так, "бо це... мабуть, усе це через те саме... через учорашнє... Господи!" Він хотів защепнути двері, але рука не піднялася... та й марно! Страх кригою ліг на його душу, змучив його, заморозив його... Та от, нарешті, весь цей гамір, що тривав не менш як десять хвилин, почав повільно затихати.

Хазяйка стогнала й ойкала, Ілля Петрович все ще погрожував і лаявся... Та от, нарешті, здається, і він замовк, от уже і не чути його. "Невже пішов! Господи!" Справді, от іде до себе й хазяйка, все ще стогнучи й плачучи... от і двері у неї зачинилися... От натовп розбрідається зі сходів по квартирах, — дивуються, сперечаються, перегукуються, то підвищуючи голоси до крику, то знижуючи до шепоту. Мабуть, їх

було багато, мало не весь будинок збігся. "Та, боже, хіба все це можливо! І чого, чого він приходив сюди! "

Раскольников безсило впав на диван, але вже не міг склепити очей, він пролежав з півгодини в таких муках, охоплений таким нестерпним безмежним жахом, якого ніколи ще не зазнавав. Раптом яскраве світло сяйнуло в його кімнаті: увійшла Настя зі свічкою і з тарілкою супу. Подивившись на нього уважно і розглядивши, що він не спить, вона поставила свічку на стіл і почала розкладати принесене: хліб, сіль, тарілку, ложку.

— Певно, від учорашнього не їв. Цілісінький день прошвендяв, а самого пропасниця трусить.

— Насте... за що били хазяйку?

Вона пильно подивилась на нього.

— Хто бив хазяйку?

— Зараз... півгодини тому, Ілля Петрович, наглядачів помічник, на сходах... За що він так її побив? і... чого приходив?

Настя мовчки і нахмурившись розглядала його, і довго так дивилася. Йому дуже неприємно зробилося від цього роздивляння, навіть моторошно.

— Насте, чого ж ти мовчиш? — несміло сказав він, нарешті, слабким голосом.

— Це кров,— відповіла вона, нарешті, тихо і немовби про себе.

— Кров... Кров!.. Яка кров?.. — бурмотів він, бліднучи і відсуваючись до стіни.

Настя мовчки дивилася на нього.

— Ніхто хазяйку не бив,— промовила вона знову суворим і рішучим голосом.

Він дивився на неї, ледве дихаючи.

— Я сам чув... я не спав... я сидів, — ще несміливіше сказав він. — Я довго слухав... Приходив наглядачів помічник... На сходи всі повибігали, з усіх квартир...

— Ніхто не приходив. А це кров у тобі кричить. Це коли їй виходу немає і вже скипатись почне, тут і почне верзтись... їсти будеш, чи як?

Він не відповів. Настя все стояла над ним, пильно дивилася на нього і не йшла.

— Пити дай... Настенько...

Вона пішла вниз і хвилини за дві повернулася з водою в білому глиняному кухлі; але він уже не пам'ятав, що було далі. Пам'ятав тільки, як ковтнув раз холодної води, проливши з кухля на груди. Потім знепритомнів.

III

А втім, він не був увесь час цілком непритомний у всі ті дні, поки хворів: це був гарячковий стан, з маренням і півсвідомістю. Багато що він згодом пригадав. То здавалося йому, що коло нього збирається сила людей і хочуть його взяти й кудись винести, дуже за нього сперечаються і сваряться. То зненацька він сам один у кімнаті, всі пішли і бояться його, і тільки вряди-годи трохи прочиняють двері, щоб подивитися на нього, погрожують йому, змовляються про щось між собою, сміються і дражнять його. Настю він часто пам'ятав біля себе; розрізняв і ще якогось чоловіка, дуже начебто йому знайомого, але кого саме — ніяк не міг догадатись і мучився від того,

навіть плакав. Іноді здавалося йому, що він уже цілий місяць лежить, а іноді — що все той самий день триває. А про те, — про те він зовсім забув; але ж весь час пам'ятав, що про щось забув, чого не можна забувати, — терзався, мучився, пригадуючи, стогнав, шаленів або знемагав, пойнятий нестерпним непоборним страхом. Тоді він рвався з місця, хотів тікати, але щоразу хтось спиняв його силоміць, і він знову знесилювався і непритомнів. Нарешті він зовсім прийшов до пам'яті.

Сталося це вранці, о десятій годині. Якраз у цей час, ясними днями, сонце завжди довгою смугою проходило по його правій стіні і освітлювало куток коло дверей. Біля ліжка його стояла Настя і ще якийсь чоловік, що з цікавістю його розглядав, але був зовсім йому не знайомий. Це був юнак у каптані, з борідкою, на вигляд він скидався на артільника. Крізь прочинені двері заглядала хазяйка. Раскольников підвівся.

— Хто це, Насте? — спитав він, показуючи на незнайомого.

— Бач, опритомнів! — сказала вона.

— Опритомніли, — озвався артільник. Догадавшись, що він опритомнів, хазяйка, яка досі визирала з-за дверей, зараз же причинила їх і сховалася. Вона і завжди була несмілива і не могла переносити всяких тяжких розмов; їй було років сорок, і була вона гладка й опасиста, чорноброва і чорноока, добра від повноти і від лінощів; і на вроду навіть дуже непогана. Соромлива ж була надміру.

— Ви... хто? — далі допитувався Раскольников, звертаючись до артільника. Але в ту ж мить знову відчинилися двері навстіж, і, трохи нахилившись, бо був надто високий, увійшов Разуміхін.

— Чисто тобі морська каюта, — вигукнув він, заходячи, — завжди лобом стукаюся; а теж квартирою називається! А ти, брат, опритомнів? Зараз від Пашеньки чув.

— Оце тільки опритомнів, — сказала Настя.

— Оце тільки опритомніли, — підтакнув знову артільник, осміхаючись.

— А ви ж самі хто будете? — спитав, зненацька звертаючись до нього, Разуміхін. — Я от, бачите, Вразуміхін; не Разуміхін, як мене всі величають, а Вразуміхін, студент, дворянський син, а він мій приятель. Ну а ви ж хто такий?

— А я в нашій конторі артільником, від купця Шелопаєва, і сюди у справі.

— То сідайте он на той стілець, — сам Разуміхін сів на другий, по той бік столика. — Це ти, брат, добре зробив, що опритомнів, — говорив він далі, звертаючись до Раскольникова. — Четвертий день майже зовсім не їси і не п'єш. Їй-право, чай з ложечки давали. Я до тебе два рази приводив Зосимова. Пригадуєш Зосимова? Оглянув тебе уважно і зразу сказав, що все пусте, — в голову, чи що, вдарило. Якась із нервами дурниця, пайок був поганий, каже, пива й хрину мало давали, через те й недуга, але байдуже, все мине і перемелеться. Молодець Зосимов! Добряче почав лікувати. Ну, то я вас не затримую, — звернувся він знову до артільника, — чи буде ваша ласка пояснити, з яким ділом прийшли? Май на увазі, Родю, з їхньої контори вже вдруге приходять; тільки перший раз не цей був, а інший, і ми з ним розмовляли. Це хто перед вами приходив?

— А треба гадати, це позавчора, точно. Це Олексій Семенович були; теж при

конторі у нас служать.

— Але ж він більш тямущий, ніж ви, як ви гадаєте?

— Еге ж; вони справді будуть солідніші.

— Похвально; ну, кажіть далі.

— А от через Опанаса Івановича Бахрушина, про якого, либонь, ви не раз чували, за просьбою вашої матусі, через нашу контору вам переказ, — почав артільник, прямо звертаючись до Раскольникового. — Якщо ви вже при повній пам'яті перебуваєте — тридцять п'ять карбованців вам вручити дозвольте, бо Семен Семенович від Опанаса Івановича, за проханням вашої матусі, знову про це повідомлення одержали. Певно, знаєте їх?

— Так... пам'ятаю... Бахрушин...— промовив Раскольников замислено.

— Чуєте: купця Бахрушина знає! — вигукнув Разуміхін. — Де ж пак не при повному розумі? А втім, я тепер бачу, що й ви теж тямуща людина. Нуте! Розумну мову приємно й слухати.

— Вони самі і є, Бахрушин, Опанас Іванович, і за проханням вашої матусі, яка через них у такий же спосіб уже переказувала колись, вони й цього разу не відмовили і Семена Семеновича цими днями повідомили зі своїх місць, щоб вам тридцять п'ять карбованців передати, в сподіванні кращого.

— От у "сподіванні кращого" у вас найкраще й вийшло; непогано теж і про "вашу матусю". Ну, то як же по-вашому: при повній він чи не при повній пам'яті, га?

— Про мене що ж. Ось тільки щодо розписочки слід би.

— Надряпає! Що у вас, книга, чи як?

— Книга, ось вона.

— Давайте сюди. Ну, Родю, вставай. Я тебе підтримаю; підмахни йому Раскольникового, бери перо, бо, брат, гроші нам тепер кращі від патоки.

— Не треба, — сказав Раскольников, відсторонивши перо.

— Чого це не треба?

— Не буду підписувати.

— Тьху, чорт, та як же без розписки?

— Не треба... грошей...

— Це грошей та не треба! Ну, це вже ти, чоловіче, брешеш, я свідок! Не турбуйтеся, будь ласка, це він тільки так... знову заїхав не туди. З ним одначе це і в здоровому стані трапляється... Ви людина розумна, і ми будемо ним керувати, тобто просто зверху рукою його водити, він і підпише. Беріться-но...

— А втім, я й іншим разом зайду.

— Ні, ні, навіщо ж вам турбуватись. Ви людина розумна... Ну, Родю, не затримуй гостей... бачиш, чекає, — і він серйозно приготувався водити рукою Раскольникового.

— Облиш, я сам... — сказав той, взяв перо і розписався в книзі.

Артільник поклав гроші і пішов.

— Браво! А тепер, брат, їсти хочеш?

— Хочу, — відповів Раскольников.

— У вас суп?

— Вчорашній,— озвалася Настя, яка весь час стояла тут-таки.

— З картоплею і з рисом?

— З картоплею і рисом.

— Напам'ять знаю. Неси суп та й чаю давай.

— Принесу.

Раскольников дивився на все з глибоким подивом і з тупим безтямним страхом. Він вирішив мовчати і чекати: що буде далі? "Здається, я не в маренні, — думав він, — здається, це насправді..."

За дві хвилини Настя повернулася з супом і повідомила, що зараз буде й чай. До супу з'явилися дві ложки, дві тарілки і весь прибор: сільниця, перечниця, гірчиця до м'яса та інше, чого раніше в такому порядку давно вже не подавалось. Скатерка була чиста.

— Не завадило б, Настенько, щоб Парасковія Павлівна пляшок зо дві пивця відкомандирувала. А ми вип'ємо.

— Ну, ти й швидкий який! — пробурмотіла Настя і пішла виконувати наказ.

Зчудовано й з напруженням продовжував приглядатися Раскольников. Тим часом Разуміхін пересів до нього на диван, незграбно, мов ведмідь, обійняв лівою рукою його за шию, незважаючи на те, що він і сам би міг підвестися, а правою підніс до його рота ложку супу, кілька раз спочатку подмухавши на неї, щоб той не обпікся. Та суп був хіба що теплий. Раскольников жадібно проковтнув одну ложку, потім другу, третю. Але після кількох ложок Разуміхін раптом припинив годування і пояснив, що відносно дальшого треба порадитись із Зосимовим.

Увійшла Настя, несучи дві пляшки пива.

— А чаю хочеш?

— Хочу.

— Катай швидше й чаю, Насте, бо щодо чаю, здається, можна і без факультету. А ось і пивце! — Разуміхін пересів на свій стілець, присунув до себе суп, яловичину і почав їсти з таким апетитом, наче не їв три дні.

— Я, брат Родю, у вас тут тепер щодня отак обідаю, — бурмотів він, наскільки дозволяв повний м'яса рот, — і це все Пашенька, твоя хазяєчка, хазяйнує, від усієї душі мене шанує. Я, звичайно, не вимагаю, ну, та й не протестую. А ось і Настя з чаєм. Яка проворна! Настенько, хочеш пивця?

— Ну тебе, пустун який!

— А чайку?

— Чайку можна.

— Наливай. Чекай, я тобі сам наллю, сідай до столу.

Він зараз же заходився порядкувати, налив, потім налив ще другу чашку, кинув обідати і пересів знову на диван. Як і до того, обхопив він лівою рукою хворого за шию, підвів його і почав напувати з чайної ложечки чаєм, знову раз у раз і дуже старанно дмухаючи на ложку, немовби в цьому процесі дмухання і полягав найголовніший і

рятівний пункт одужання. Раскольников мовчав і не опирався, хоч відчував, що у нього цілком досить сил, щоб підвестися і всидіти на дивані без сторонньої допомоги, що руки його зміцніли настільки, щоб вдержати ложку чи чашку, і що навіть, можливо, він міг би й ходити. Але з якоїсь дивної, мало не звіриної хитрості йому раптом спало на думку приховати до часу свої сили, притаїтися, прикинутись, якщо треба, навіть ще не зовсім тямущим, а тим часом вислухати і вивідати, що таке тут відбувається? А втім, він не подолав своєї огиди: сьорбнувши ложок десяти чаю, він раптом звільнив свою голову, вередливо відштовхнув ложку і повалився знову на подушку. Під голови йому дійсно було покладено тепер справжні подушки — пухові і з чистими наволочками; він це теж помітив і взяв до уваги.

— Треба, щоб Пашенька сьогодні ж нам малинового варення прислала, напій йому зробити, — сказав Разуміхін, сідаючи на своє місце і знову беручись до супу й пива.

— А де вона тобі малини візьме? — спитала Настя, тримаючи на розчепіренних п'яти пальцях блюдечко і цідячи в себе чай "крізь цукор".

— Малину, серце, вона візьме в крамничці. Бачиш, Родю, тут без тебе ціла історія сталася. Коли ти так безсовісно утік від мене, не сказавши, де живеш, мене раптом така злість взяла, що вирішив тебе розшукати і покарати. Того ж дня й приступив. Ото я вже попоходив та попорозпитував! Оцю теперішню квартиру я забув, а втім, я її ніколи й не пам'ятав, бо й не знав. Ну, а колишню квартиру, — пам'ятаю тільки, що коло П'яти Рогів, — Харламова будинок. Шукав, шукав я цей будинок Харламова, — а вийшло ж потім, що він зовсім і не Харламова той будинок, а Буха, — як іноді в звуках помиляєшся! Ну я й розсердився. Розсердився та й пішов — що буде, те й буде — на другий день в адресний стіл, і уяви собі: за дві хвилини тебе мені там розшукали. Ти там записаний.

— Записаний!

— Аякже, а от генерала Кобелева ніяк не могли там при мені розшукати. Та, довго розповідати. Скоро я нагрянув сюди, одразу ж з усіма твоїми справами ознайомився, з усіма, брат, з усіма, все знаю, он і вона бачила: і з Никодимом Хомичем познайомився, і Іллю Петровича мені показували, і з двірником, і з паном Заметовим, Олександром Григоровичем, письмоводителем у тутешній конторі, і, нарешті, й з Пашенькою, — це вже був вінець; он і вона знає...

— Улестив, — пробурмотіла Настя, лукаво усміхаючись.

— Та ви б у накладочку, Настасіє Никифоровно.

— Ну ти, шалапут! — зненацька вигукнула Настя і пирснула. — Та я ж Петрова, а не Никифорова, — додала вона раптом, коли перестала сміятись.

— Будемо цінувати. Ну так от, брат, щоб зайвого не говорить, я хотів спочатку тут електричний струмінь всюди пустити, так щоб усі забобони в тутешній місцевості враз викорінити, та Пашенька перемогла. Я, брат, зовсім і не сподівався, щоб вона була така... авенантненька...[*] га? Як по-твоєму?

Раскольников мовчав, хоч і на мить не зводив з нього свого стривоженого погляду, і тепер уперто дивився на нього.

— І навіть дуже, — говорив далі Разуміхін, анітрохи не збентежений мовчанкою і немовби підтакуючи вже одержаній відповіді, — і дуже навіть у порядку, з усіх боків.

— Ач, чортяка! — вигукнула знову Настя, якій розмова ця давала, видно, несказанне блаженство.

— Погано, брат, те, що ти з самого початку не зумів взятися як слід. З нею треба було не так. Адже це, так би мовити, зовсім несподіваний характер! Ну, та про характер потім... А тільки як, наприклад, довести до того, щоб вона тобі обіду сміла не присилати? Або, наприклад, цей вексель? Та ти збожеволів, чи що, векселі підписувати! Або, наприклад, ця затія зі шлюбом, коли ще дочка, Наталія Єгорівна, жива була... Я все знаю! Але я бачу, що це делікатна струна і що я йолоп, ти мені даруй. Та до речі про дурість: як ти гадаєш, адже Парасковія Павлівна зовсім, брат, не така дурна, як з першого погляду можна припустити, га?

— Авжеж... — процідив Раскольников, дивлячись убік, але розуміючи, що вигідніше підтримати розмову.

— Хіба ж не так? — вигукнув Разуміхін, певно зрадівши, що йому відповіли, — але ж і не розумна, га? Цілком, цілком несподіваний характер! Я, брат, часом не знаю, що й думати, запевняю тебе... що сорок їй уже є, це певно. Вона каже — тридцять шість, і на це повне право має. Одначе, присягаюся тобі, що суджу про неї більше розумово, за самою метафізикою; тут, брат, у нас така емблема зав'язалася, чисто тобі алгебра! Нічого не розумію! Ну, та все це дурниці, а тільки вона, побачивши, що ти вже не студент, уроків і костюма позбувся і що після смерті дочки їй уже нема чого з тобою родичатися, раптом злякалася, а через те, що ти, з свого боку, відлюдьком почав триматися і колишніх стосунків не підтримував, вона й надумала тебе з квартири прогнати. І давно вже вона це зробити хотіла, та векселя стало шкода. До того ж ти сам запевняв, що матуся заплатить.

— Це я через підлоту свою говорив... Мати в мене сама мало не з торбами ходить... а я брехав, щоб мене на квартирі тримали і... годували, — промовив голосно і виразно Раскольников.

— Та це ти благорозумно. Тільки вся штука в тому, що тут і нагодився пан Чебаров, надвірний радник і ділова людина.

Пашенька без нього нічого б не вигадала, занадто вже соромлива, ну, а ділова людина не соромлива, передусім, звичайно, він поставив запитання: чи є надія, що вдасться одержати гроші за вексельком? Відповідь: авжеж, бо така матуся є, що зі ста двадцяти п'яти карбованців своєї пенсії, хоч сама не їстиме, а вже Роденьку виручить, та й сестриця така є, що за братіка в кабалу піде. Ось на це він і покладався... Чого засовався? Я, брат, тепер усю твою підноготну знаю, недурно ти з Пашенькою занадто щиро розмовляв, коли ще вона родичалася з тобою, а тепер люблячи тебе кажу... Ото ж воно і є: чесна і чутлива людина говорить надто відверто, а ділова людина слухає та їсть, а потім і зовсім проковтне. От і віддала вона цей вексельок тому Чебарову, ніби він їй сплатив, а той формально опротестував, не посоромився. Хотів я йому, коли дізнався про все це, так, для очистки совісті, теж струмиськ пустити, та на той час у нас з

Пашенькою гармонія вийшла, я і звелів усю цю справу припинити, на самому, отже, початку, поручившись, що ти заплатиш. Я, брат, за тебе поручився, чуєш? Покликали Чебарова, десять карбованців йому в зуби, а папірець назад, і от за честь маю вам його вручити, — на слово вам тепер вірять, — ось, беріть, і надірвав я вже його, як потрібно.

Разуміхін поклав на стіл позикового листа; Раскольников подивився на нього і, не сказавши й слова, повернувся до стіни. Разуміхіна навіть покоробило.

— Бачу, брат, — промовив він за хвилину, — що знову я пошився в дурні. Думав тебе розважити і теревеннями потішити, а, здається, тільки роздратував.

— Це тебе я не пізнавав, коли був без пам'яті? — теж помовчавши трохи, спитав Раскольников, не повертаючи голови.

— Мене, і навіть до несамовитості доходили з цієї причини, особливо коли я якось Замєтова приводив.

— Замєтова?.. Письмоводителя?.. Навіщо?.. — Раскольников рвучко обернувся і вступився очима в Разуміхіна.

— Та чого ти так... Чого стривожився?.. Познайомитись із тобою побажав, сам побажав, бо багато ми з ним про тебе переговарили... Інакше від кого ж би я про тебе стільки дізнався? Славний, брат, він хлопець, пречудовий... По-своєму, звичайно. Тепер приятелі: мало не щодня зустрічаємось. Адже я в цю часть переїхав. Ти ще не знаєш? Оце тільки переїхав. У Лавізи з ним разів зо два побували. Лавізу ж пам'ятаєш, Лавізу Іванівну?

— Марив я, говорив що-небудь?

— Ще б пак! Не тямив же себе.

— Про що я марив?

— Отакої! Про що марив? Звісно, про що марять... Ну, брат, тепер, щоб часу не гаяти, до діла.

Він підвівся зі стільця і взявся за кашкет.

— Про що марив?

— От заторочив! Часом чи не за таємницю якусь боїшся? Не турбуйся: про графиню нічого не було сказано.[2-19] А от про бульдога якогось, та про сережки, та про ланцюжки якісь, та про Крестовський острів, та про двірника якогось, та про Никодима Хомича, та про Іллю Петровича, наглядачєвого помічника, багато було мовлено. Та, крім того, власною вашою шкарпеткою навіть дуже цікавились, дуже! Побивалися весь час: дайте, мовляв, і край. Замєтов сам по всіх кутках твої шкарпетки розшукав і власними, вимитими в парфумах, ручками, з перснями, вам цю негідь подавав. Тоді тільки і заспокоїлись, і цілу добу в руках цю негідь продержали: вирвати не можна було. Мабуть, і досі де-небудь у тебе під ковдрою лежить. А то ще бахроми на штани просив, та так же слізно! Ми вже допитувалися: яка ще там бахрома? Та нічого розібрати не можна було... Ну, а тепер до діла! Отут тридцять п'ять карбованців, з них десять беру, а години так через дві подам за них звіт. Тим часом дам знати і Зосимову, хоч і без того йому б давно слід бути тут, бо дванадцята ж година. А ви, Настенько, частіше без мене навідуйтеся, відносно пиття або там чогось іншого, що забажають... А

Пашеньці я й сам зараз, що треба, скажу. До побачення!

— Пашенькою кличе! Ач, хитрий біс! — проказала йому вслід Настя; потім відчинила двері і почала підслухувати, та не витерпіла і сама побігла вниз. Дуже вже їй цікаво було знати, про що він розмовляв там з хазяйкою, та й взагалі видно було, що Разуміхін її зовсім очарував.

Як тільки зачинилися за нею двері, хворий скинув із себе ковдру і, мов навіжений, схопився з ліжка. З пекучим, гарячковим нетерпінням чекав він, щоб вони швидше пішли, щоб зараз же без них і взятися до діла. Але до чого, до якого діла? — він тепер як навмисно й забув. "Господи! скажи ти мені тільки одне: знають вони про все чи ще не знають? А що коли вже знають і тільки прикидаються, дражнять, поки лежу, а тоді раптом увійдуть і скажуть, що все давно вже відомо і що вони тільки так... Що ж тепер робити? От і забув, як навмисно, враз забув, хоч оце тільки пам'ятав!.."

Він стояв серед кімнати і в тяжкій розгубленості оглядався навколо; підійшов до дверей, прочинив, прислухався, але це було не те. Раптом, наче пригадавши, кинувся він у куток, де в шпалерах була дірка, почав усе оглядати, встромив у дірку руку, пошукав, але й це не те. Він підійшов до груби, відчинив її і почав нишпорити в попелі: шматочки бахроми від штанів і клапти подраної кишені так і лежали, як він їх тоді кинув, отже, ніхто не дивився! Тут згадав він про шкарпетку, про яку розповідав зараз Разуміхін. Дійсно, ось вона на дивані лежить, під ковдрою, але вже так затерлася, забруднилася з того часу, що вже, звичайно, Заметов нічого не міг розглядіти.

"Ага, Заметов!.. контора!.. А чого це мене в контору кличуть? Де повістка?.. Ага!.., я сплутав: це тоді викликали! Я тоді теж шкарпетку оглядав, а тепер... тепер я був хворий. А чого Заметов заходив? Навіщо приводив його Разуміхін?.. — бурмотів він у безсиллі, сідаючи знову на диван. — Що ж це? Чи в мене й досі марення триває, чи все це насправді? Здається, насправді... А, пригадав: тікати! мерщій тікати, неодмінно, неодмінно тікати. Еге ж... а куди? А де мій одяг? Чобіт немає!

Прибрали! Сховали! Розумію! А, ось пальто — недобачили! Ось і гроші на столі, хвалити Бога! Ось і вексель... Я візьму гроші і піду, іншу квартиру найму, вони не відшукають!.. Але ж адресний стіл? Знайдуть! Разуміхін знайде. Краще зовсім утекти... далеко... в Америку, і наплювати на них! І вексель узяти... він там придасться. А ще що взяти? Вони думають, що я хворий! Вони й не знають, що я ходити можу, хе, хе, хе!.. Я по очах угадав, що вони все знають! Тільки б зі сходів спуститись! А коли в них там сторожа стоїть, поліцейські! Що це, чай? А, ось і пиво залишилося, півпляшки, холодне!

"

Він ухопив пляшку, в якій ще лишилося пива на цілу склянку, і з насолодою випив одним духом, неначе гасячи вогонь у грудях. Та не минуло й хвилини, як пиво вдарило йому в голову, а по спині пройшов легкий і навіть приємний озноб. Він ліг і натягнув на себе ковдру. Думки його, і без того хворі і безладні, почали плутатись щодалі більше, і незабаром сон, легкий и приємний, охопив його. З насолодою відшукав він головою зручне місце на подушці, щільніше загорнувся в м'яку ватну ковдру, яка була тепер на ньому замість колишньої подраної шинелі, тихо зітхнув і заснув глибоким, міцним,

цілющим сном.

Прокинувся він, почувши, що хтось увійшов до нього, розплющив очі і побачив Разуміхіна, який відчинив двері навстіж і стояв на порозі, вагаючись: заходити чи ні? Раскольников швидко підвівся на дивані і дивився на нього, неначе силкуючись щось пригадати.

— А, не спиш, ну от і я! Насе, тягни сюди клунок! — крикнув Разуміхін униз. — Зараз звіт матимеш...

— Котра година? — спитав Раскольников, тривожно озираючись.

— Та добре, брат, проспав: вечір надворі, мабуть, уже шоста. Годин шість із лишком спав...

— Господи! Що ж це я!..

— А що таке? На здоров'я! Куди поспішаєш? На побачення, чи що? Весь час тепер наш. Я вже години зо три тебе чекаю, два рази заходив, ти спав. До Зосимова двічі навідувався: нема дома, та й годі! Та нічого, прийде!.. І в своїх справах теж ходив. Я ж сьогодні переїхав, зовсім переїхав з дядьком. У мене ж тепер дядько... Ну, та хай йому, до діла!.. Давай-но сюди клунок, Настенько. От ми зараз... А як, брат, себе відчуваєш?

— Я здоровий, я не хворий... Разуміхін, ти тут давно?

— Кажу ж, три години чекаю.

— Ні, а раніше?

— Що раніше?

— З якого часу сюди ходиш?

— Та я ж тобі сьогодні вже говорив: невже не пам'ятаєш?

Раскольников задумався. Як уві сні привиджувалося те, що було вранці. Сам він не міг пригадати і запитливо дивився на Разуміхіна.

— Гм! — сказав той, — забув! Мені ще вранці здавалося, що ти все ще не при своєму... А тепер, проспавши, ти поздоровшав... Далєбі, далеко кращий вигляд маєш. Молодець! Ну, а тепер до діла! От зараз пригадаєш. Дивись-но сюди, чоловіче.

Він почав розв'язувати клунок, яким, видно, надзвичайно сам втішався.

— Чи повіриш, це, брат, у мене особливо на серці лежало. Бо треба ж з тебе людину зробити. Приступимо: почнемо зверху. Чи бачиш ти цього кашкетика? — запитав він, беручи з клунка досить гарненького, хоч водночас і дуже звичайного і дешевого картуза. — Ану, дай-но приміряти!

— Потім, згодом, — проказав Раскольников, капризно відмахуючись.

— Ні, ти вже, брат Родю, не опирайся, потім пізно буде, та і я цілу ніч не спатиму, бо ж без мірки, навмання купував. Якраз! — вигукнув він урочисто, примірявши, — мов на тебе шитий! Головний убір, це, брат, найперша річ у костюмі, своєрідна рекомендація. Толстяков, мій приятель, кожного разу мусить скидати свою покришку, входячи куди-небудь у людне місце, де всі інші в капелюхах і кашкетах стоять. Усі думають, що він від рабських почуттів, а він просто через те, що свого гнізда пташиного соромиться: соромливий такий. Ну, дивіться, Настенько, ось вам два головних убори: оцей пальмерстон (він узяв з кутка пом'ятого круглого капелюха Раскольникова, не

знати чому називаючи цю річ пальмерстоном[2-20]) або ця ювелірська штучка? Ану, Родю, оціни, як гадаєш, скільки заплатив? Настенько, — звернувся він до неї, побачивши, що той мовчить.

— Двогривеник, десь певно, віддав,— відповіла Настя.

— Двогривеник, дурна! — скрикнув він, образившись, — тепер за двогривеник і тебе не купиш, — вісімдесят копійок! Та й то через те, що ношений. Воно, правда, з умовою: цей зносиш, на той рік інший дурно дають, їй-богу! Ну, приступимо тепер до Сполучених Американських Штатів, як ото в гімназії у нас називали. Попереджаю, штанами горджуся, — і він розправив перед Раскольниковим сірі, з легкої літньої шерстяної матерії панталони, — ані дірочки, ані пляминочки, і зовсім не погані, хоч і ношені, така ж і жилетка, в один колір, як вимагає мода. А що ношені, то це, сказати правду, ще й краще: м'якше, ніжніше... Бачиш, Родю, щоб зробити кар'єру у вищому товаристві, досить, по-моєму, завжди додержувати сезону, якщо в січні спаржі не замовлятимеш, то кілька карбованців у кишені збережеш, так само і щодо цієї покупки. Тепер літній сезон, я й покупку літню зробив, бо на осінь сезон і без того теплішої матерії вимагатиме, то доведеться ж кидати... тим паче, що все це на той час вже не годитиметься, якщо не тому, що побагатшаєш, то через те, що благоденствуватимеш. Ну, кажи ціну! Скільки по-твоєму? — Два карбованці двадцять п'ять копійок! І пам'ятай, з тією ж умовою: ці зносиш, на той рік інші дурно береш! У крамниці Федяєва інакше не торгують: раз заплатив, і на все життя стане, бо вдруге і сам не підеш. Ну, приступимо тепер до чобіт — як вони вам подобаються? Тут уже видно, що ношені, та місяців на два вистачить, бо загранична ж робота і товар заграничний: секретар англійського посольства минулого тижня на товкучці продав; тільки шість днів і носив, та гроші були дуже потрібні. Ціна один карбованець п'ятдесят копійок. Здорово, га?

— Та, може, ще не прийдуться! — зауважила Настя.

— Не прийдуться! А це що? — спитав він і витяг з кишені старий, зашкарбанілий, весь облиплий засохлою гряззю, дірявий чобіт Раскольникова, — я із запасом ходив, мені і визначили за цим чудиськом справжній розмір. Усе це на совість робилось. А щодо білизни з хазяйкою порозумілися. Ось, по-перше, три сорочки, полотняні, але з модним верхом... Отже, вісім гривеників картуз, два карбованці двадцять п'ять інше вбрання, разом три карбованці п'ять копійок, півтора карбованця чоботи — бо дуже вже хороші,— а всього чотири п'ятдесят п'ять копійок, та п'ять карбованців уся білизна, — за все гуртом сторгувалися, — разом рівно дев'ять карбованців п'ятдесят п'ять копійок. Сорок п'ять копійок решти, мідяками, ось, будь ласка, прийміть, і таким чином, Родю, тепер у тебе знову одяга є, бо, на мою думку, твоє пальто не тільки ще може служити, а навіть має вигляд особливого благородства: от що значить у самого Шармера замовляти![2-21] Щодо шкарпеток та всього іншого, то вже сам подбаєш, грошей нам лишається двадцять п'ять карбованців, а відносно Пашеньки і сплати за квартиру не турбуйся, я домовився: кредит тобі найбезмежніший. А тепер, брат, дозволь тобі білизну перемінити, а то, мабуть, хвороба твоя в сорочці тільки тепер і сидить...

— Облиш! Не хочу! — відмахнувся Раскольников, який з огидою слухав напружено-жартівливу реляцію[2-22] Разуміхіна про купівлю вбрання.

— Так, брат, не можна, з якої ж речі я тоді чоботи топтав! — наполягав Разуміхін.
— Настенько, не соромтеся, а допоможіть, отак! — і, незважаючи на опір Раскольникова, він все-таки перемінив йому білизну. Той упав на подушки і хвилини зо дві не говорив ані слова.

"Чи довго ж ще не відчепляться! " — думав він.

— За які гроші все це куплено? — спитав він нарешті, дивлячись на стіну.

— За які? От тобі й маєш! Та за твої власні. Сьогодні ж артільник був, від Бахрушина, мати прислала, чи й це забув?

Раскольников понуро замислився. Довго мовчав. Нарешті вимовив:

— Тепер пригадую...

Разуміхін, насупившись, занепокоєно поглядав на нього. Двері відчинилися, і ввійшов високий і огрядний чоловік, начебто теж уже знайомий на вигляд Раскольникову.

— Зосимов! Нарешті! — вигукнув Разуміхін, зрадівши.

IV

Зосимов був високий і гладкий чоловік, з одутлим і безбарвно-блідим, чистовиголеним обличчям, з білявим прямим волоссям, в окулярах і з великим золотим перснем на припухлому від жиру пальці. Мав він років двадцять сім. Він був у широкому чепурному легкому пальті, у світлих літніх штанах, і взагалі все було на ньому широке, красиве і новісіньке; білизна бездоганна, ланцюжок до годинника масивний. Тримався він мовби в'яло і водночас завчено-розв'язно; претензія, яку він однак старанно приховував, прозирала раз у раз. Всі, хто знав його, вважали його людиною важкою, але говорили, що свою справу він знає.

— Я, брат, два рази до тебе заходив... Бачиш, опритомнів! — крикнув Разуміхін.

— Бачу, бачу: ну то як же ми тепер себе відчуваємо, га? — звернувся Зосимов до Раскольникова, пильно дивлячись на нього і сідаючи до нього на диван, у ногах, де зараз же і розкинувся в міру можливості.

— Та все хандрить, — говорив далі Разуміхін, — білизну ми йому зараз змінили, так мало не заплакав.

— Певна річ, білизну можна було б і потім, коли сам не хоче... Пульс славний. А голова все ще трохи болить, га?

— Я здоровий, я зовсім здоровий! — наполегливо і роздратовано показав Раскольников, підвівшись раптом на дивані і блиснувши очима, але зараз же впав знову на подушку і повернувся до стіни. Зосимов пильно стежив за ним.

— Дуже добре... все як слід, — мляво промовив він. — Їв що-небудь?

Йому розповіли і спитали, що можна давати.

— Та все можна давати... Супу, чаю... Грибів та огірків, звичайно, не слід, та й м'яса теж не треба, і... ну, та чого тут балакати!.. — Він презирнувся з Разуміхіним. — Мікстуру геть, і все геть, а завтра я подивлюся... Воно б і сьогодні... ну, та...

— Завтра ввечері я його гуляти веду! — вирішив Разуміхін, — в Юсупов сад, а потім в "Пале де Кристаль"[2-23] заїдемо.

— Завтра б я його ще не піднімав, а втім... трошки... ну, там побачимо...

— От досада, я сьогодні якраз новосілля справляю, тут же якихось два кроки, от би й він. Хоч би на дивані полежав серед нас! А ти ж будеш? — звернувся раптом Разуміхін до Зосимова, — гляди ж не забудь, обіцяв же.

— Буду, тільки, мабуть, пізніше. Що ти там влаштував?

— Та нічого, чай, горілка, оселедець. Пиріг подадуть: свої зійдуться.

— Хто саме?

— Та все тутешні і, далебі, все майже нові, — хіба що крім старого дядька, та й той новий: вчора тільки в Петербург приїхав, у якихось там справах: по рази й бачимось у п'ять років.

— Хто такий?

— Та нидів усе життя повітовим поштмейстером... Таку-сяку пенсію одержує, шістдесят п'ять років, не варт і говорити. Я його, проте, люблю. Порфирій Петрович прийде: тутешній пристав у слідчих справах... правознавець.[2-24] Та ти ж його знаєш...

— Він теж якийсь твій родич?

— Якийсь дуже далекий, та чого ти хмуришся? Як ви полаялись там колись, то через те, може, й не прийдеш?

— А наплювати мені на нього...

— Ото й краще. Ну, а ще — студенти, вчитель, чиновник один, музикант один, офіцер, Заметов...

— Скажи мені, будь ласка, що може бути спільного в тебе або ось у нього, — Зосимов кивнув на Раскольникову, — з якимось там Заметовим?

— Ой ці вже мені буркотуни! Принципи!.. і весь ти на принципах, мов на пружинах; жодного руху з власної волі зробити не смієш; а як на мене, хороша людина — от і принцип, і знати я нічого не хочу. Заметов людина чудова.

— І руки гріє.[2-25]

— Ну й руки гріє, і наплювать! То що ж, що гріє! — вигукнув раптом Разуміхін, якимось неприродно роздратовуючись, — я хіба хвалив тобі те, що він руки гріє? Я казав тільки, що він в певному розумінні хороший! А коли отак прямо, з усіх отих боків розглядати — то чи багато хороших людей лишиться? Та я певен, що за мене тоді з усіма тельбухами хіба що одну печену цибулину дадуть, та й то коли з тобою на додачу!..

— Це мало, я за тебе дві дам!..

— А я за тебе тільки одну! Ну, що скажеш іще! Заметов ще хлопчисько, я ще чуба йому намну, бо його треба привертати, а не відштовхувати. Тим, що відштовхнеш людину, — не виправиш, тим паче хлопчиська. З хлопчиськом вдвоє обережніше треба. Ой ви, тупиці прогресивні, нічогісінько ви не розумієте! Людину не поважаєте, себе кривдите... Та коли хочеш знати, то в нас, може, і справа одна спільна зав'язалася.

— Цікаво б узнати.

— Та все про того робітника, маляра тобто... Ми його обов'язково врятуємо! А втім, тепер і біди ніякої. Справа зовсім, зовсім тепер очевидна! Ми тільки пари піддамо.

— Який ще там маляр?

— Як? Хіба я не розповідав? Ні? Ага, я тобі тільки початок розповідав... про вбивство старої лихварки, чиновниці... ну, тут отой маляр тепер заплутався...

— Та про вбивство те я ще раніше за тебе чув і цією справою навіть цікавлюся... почасти... з однієї причини... і в газетах читав! Та от...

— Лизавету теж убили! — бовкнула зненацька Настя, звертаючись до Раскольниковою. Вона весь час стояла тут-таки, притулившись до одвірка, і слухала.

— Лизавету? — пробурмотів Раскольников ледве чутно.

— Та Лизавету, перекупку, хіба не знаєш? Вона сюди вниз ходила. Ще тобі сорочку лагодила.

Раскольников обернувся до стіни, де на брудних жовтих шпалерах з білими квіточками вибрав одну незграбну білу квітку, з якимись коричневими цяточками, і почав розглядати: скільки в ній пелюсток, які на пелюстках зазублинки і скільки цяточок? Він відчував, що у нього оніміли руки і ноги, наче їх відібрало, але й не пробував поворушитись і вперто дивився на квітку.

— Ну то що ж той маляр? — з якимось особливим незадоволенням перебив Зосимов балаканину Насті. Вона зітхнула і замовкла.

— А теж в убивці записали! — із запалом промовив Разуміхін.

— Докази є, чи як?

— Де в чорта докази! А втім, саме через доказ, але доказ той зовсім і не доказ, ось що треба довести! Це точнісінько як спочатку вони забрали і запідозрили цих, як їх пак... Коха та Пестрякова. Тьху! Як все це по-дурному робиться, навіть коли збоку глянути, гидко стає... Пестряков, можливо, сьогодні до мене зайде. До речі, Родю, ти цю історію вже знаєш, ще до твоєї хвороби сталося, саме напередодні того, як ти знепритомнів у конторі, коли там про це розповідали...

Зосимов з цікавістю подивився на Раскольниковою; той не ворухився.

— А знаєш що, Разуміхін? Оце дивлюся я на тебе: який ти одначе клопотун,— зауважив Зосимов.

— Хай так, а все-таки врятуємо! — вигукнув Разуміхін, стукнувши кулаком по столу.— Адже тут що найприкріше? Не те, що вони брешуть, брехню завжди простити можна; брехня річ мила, бо до правди веде. Ні, те досадно, що брешуть, та ще перед власною брехнею схиляються. Я Порфирія поважаю, але... Адже що їх, наприклад, передусім з пантелику збило? Двері були зачинені, а прийшли з двірником — відчинені: ну, значить, Кох та Пестряков і вбили. От яка в них логіка.

— Та не гарячись, їх просто затримали, не можна ж... До речі: я ж того Коха зустрічав, адже він, як виявилось, у старої речі прострочені скуповував? Уявляєш?

— Справді, шахрай якийсь! Він і векселі теж скуповує. Плутяга. Та хай йому лиха година! Я ж на що зложуся, розумієш ти? На рутину їх дряхлу, найпошлішу, закоснілу... зложуся... А тут, у самій цій справі, цілий новий шлях відкрити можна. За

самими психологічними тільки даними можна показати, як справжній слід знаходять. "У нас є, мовляв, факти!" Але ж факти ще не все; принаймні половина справи в тому, як з фактами поводитись умієш!

— А ти з фактами поводитись умієш?

— Та не можна ж мовчати, коли відчуваєш, серцем відчуваєш, що от міг би справі зарадити, коли б... Е!.. Ти справу цю докладно знаєш?

— Та от про маляра хотів би почути.

— Ага! Ну, слухай історію: рівно на третій день після вбивства, вранці, коли вони там морочилися ще з Кохом та Пестряковим,— хоч ті кожний свій крок довели: очевидність кричить! — виявляється раптом зовсім несподіваний факт. Якийсь селянин Душкін, власник пивниці, навпроти того самого будинку, приходить у контору і приносить ювелірський футляр із золотими сережками і розповідає цілу повість: "Прибіг, мовляв, до мене ввечері, позавчора, приблизно на початку дев'ятої,— день і година! Міркуєш? — робітник маляр, який і до того до мене вдень забігав, Миколай, і приніс мені оцю коробку із золотими сережками і з камінчиками, і просив за них під заставу два карбованці, і коли я спитав: де взяв? — відповів, що на панелі знайшов. Більше я його про те не розпитував, — це Душкін так каже,— я виніс йому білетик — карбованець тобто, бо зміркував, що коли не мені, то іншому в заставу віддасть, а все одно проп'є, то хай краще у мене річ лежить: далі, мовляв, покладеш, ближче візьмеш, а об'явиться щось або чутки підуть, тут я і представляю". Ну, звичайно, це він бабусин сон розповідає, бреше, як рудий собака, бо я цього Душкіна знаю, сам він лихвар і крадене переховує, і річ, що тридцять карбованців коштує, не для того, щоб "представити ", у Миколая підхопив. Просто злякався. Та хай йому лиха година, слухай; розповідає Душкін далі: "А селянина того, Миколая Дементьева, знаю змалечку, нашої він губернії й повіту, Зарайського, бо ми, мовляв, самі рязанські. А Миколай хоч і не п'яниця, а часом випиває, і відомо нам було, що він у тому самому будинку працює, фарбують вони разом із Дмитром, а з Дмитром вони з одного села. І одержавши білетик, він його тут-таки розміняв, випив разом дві скляночки, решту взяв і пішов, а Дмитра я з ним того разу не бачив. А наступного дня почули ми, що Альону Іванівну і сестрицю їхню Лизавету Іванівну сокирою вбито, а ми ж їх знали, і взяв мене тут сумнів щодо сережок, — бо відомо нам було, що небіжчиця під речі гроші давала. Пішов я до них у будинок і почав обережно так, потихеньку розпитуватись і передусім спитав: чи тут Миколай? І каже Дмитро, що Миколай загуляв, прийшов додому вдосвіта, п'яний, пробув дома хвилин так із десять і знову подався, і Дмитро його вже потім не бачив і роботу сам закінчує. А робота у них на тих самих сходах, де жили вбиті, на другому поверсі. Почувши все це, ми тоді нікому нічого не оповістили, — це Душкін каже, — а про вбивство все, що могли, розпиталися і повернулись додому все з тим же своїм сумнівом. А сьогодні вранці, о восьмій годині, — тобто це вже на третій день, міркуєш? — бачу, заходить до мене Миколай, не тверезий, та й не те щоб дуже п'яний, бо розуміти, що йому кажуть, може. Сів на ослін, мовчить. А, окрім нього, в пивниці на ту пору був лише один якийсь чоловік чужий, та ще спав на лаві другий, знайомий нам, та

двоє наших хлопчаків. "Бачив, питаю, Дмитра?" — "Ні, каже, не бачив". — "І тут не був?" — "Не був, каже, від позавчора". — "А цю ніч де ночував?" — "А на Пісках, каже, у коломенських"[2-26] зовсім якось неправдоподібно і в очі не дивиться. "А чув, питаю, що так, мовляв, і так, того самого вечора і тієї самої години, на тих сходах, скоїлося?" — "Ні, каже, не чув", — а сам слухає, очі вирячивши, і побілів раптом, мов крейда. Я ото йому розповідаю, аж дивлюсь, а він за шапку і почав підводитись. Тут і надумав я його затримати: "Стривай, Миколаю, кажу, хіба не вип'єш?" — а сам кивнув хлопчаківі, щоб на дверях став, та з-за стойки виходжу: а він од мене як чкурне, та на вулицю, та тікати, та в провулок — тільки я його й бачив. Тут і сумніву в мене вже не стало, бо його гріх, не інакше...

— Ще б пак!..— проказав Зосимов.

— Стривай! Кінець слухай! Кинулися, звісно, мерщій Миколая шукати: Душкіна затримали й обшук зробили, Дмитра теж, попотрусили і коломенських, — аж раптом позавчора і приводять самого Миколая: затримали його поблизу —ської застави, на постоялому дворі. Прийшов він туди, скинув з себе хрестик, срібний, і попросив за той хрестик шкалика. Дали. За якийсь час жінка в корівник пішла і бачить крізь щілину: він поруч у сараї очкурка до бантини прив'язав, петлю зробив, став на оцупок і хоче собі петлю на шию накинути: жінка закричала несамовито, позбігалися люди: "То он ти який!" — "А ведіть мене, каже, в таку он часть, в усьому повинюся". Ну, його належним чином і представили в ту часть, сюди тобто. Ну те, се, хто, як, скільки років — "двадцять два" — тощо. Запитують: "Коли працювали з Дмитром, то чи не бачили кого на сходах о такій і такій саме годині?" Відповідає: "Звісно, проходили, може, люди якісь, та ми не дивилися".— "А не чули чого-небудь, шуму якогось або що?" — "Нічого не чули такого особливого".— "А чи було відомо тобі, Миколаєві, того самого дня, що таку ось вдову такого ось дня та о такій ось годині з сестрою її вбито і пограбовано?" — "Нічого не знаю, нічого не відаю. Вперше від Опанаса Павловича, аж на третій день, у пивниці почув". — "А сережки де взяв?" — "На панелі знайшов". — "Чому наступного дня не прийшов з Дмитром на роботу?" — "Бо загуляв". — "А де гуляв?" — "А там і там". — "А чого тікав від Душкіна?" — "Бо дуже вже злякалися ми тоді".— "Чого злякався?" — "А що засудять".— "Як же ти міг злякатися цього, коли ти ні в чому не винний?.." Ну, віриш чи не віриш, Зосимов, це запитання було поставлено, і саме такими словами, це я напевно знаю, мені точно переказали. Як це тобі подобається, га?

— Ну, ні, докази ж одначе є.

— Та я не про докази тепер, а про запитання, про те, як вони завдання своє розуміють! Ну, та чорт!.. Ну, то насідали, насідали на нього, тиснули, тиснули, ну й признався: "Не на панелі, мовляв, знайшов, а у фатері знайшов, у якій ми з Дмитром працювали".— "Яким же чином?" — "А таким чином, що працювали ми ото з Дмитром цілий день до восьмої години, і йти збирались, а Дмитро взяв щітку та мені по пиці фарбою і мазнув, мазнув ото мені по пиці фарбою, та й тікати, а я за ним. І біжу ото я за ним, а сам кричу мов несамовитий, а там, де зі сходів у підворіття завертати — наскочив я з розгону на двірника і на панів, а скільки було з ним панів, не пригадую, а

двірник за те мене вилаяв, а другий двірник теж вилаяв, і двірникова жінка вийшла, теж нас вилаяла, і пан якийсь у підворіття входив з панею, і теж нас вилаяв, бо ми з Митькою впоперек дороги лягли: я Митьку за чуприну вхопив і повалив і почав дубасити, а Митька теж, з-під мене, за чуприну мене вхопив і собі почав дубасити, а робили ми оте не із злості, а по щирій дружбі, жартуючи. А потім Митька випручався та на вулицю й побіг, а я за ним, але не наздогнав і повернувся на фатеру сам, — бо прибрати треба було. Почав я прибрати і чекаю Дмитра, чи не надійде. Та біля дверей у сіни, за стіною, в закутку, на коробку й наступив. Дивлюся, лежить, у гумазі загорнута. Я гумагу ту розгорнув, бачу защіпочки такі малюсінькі, защіпочки ті ми поскидали — аж у коробці сережки..."

— За дверима? За дверима лежала? За дверима? — скрикнув зненацька Раскольников, мутним, зляканим поглядом дивлячись на Разуміхіна, і повільно підвівся, спираючись рукою, на дивані.

— Еге... а що? Що з тобою? Чого ти так? — Разуміхін теж підвівся з місця.

— Нічого!..— ледве чутно відповів Раскольников, опускаючись знову на подушку і знову повертаючись до стіни. Всі помовчали трохи.

— Задрімав, певно, спросоння, — проказав, нарешті, Разуміхін, запитально дивлячись на Зосимова; той зробив ледь помітно заперечний знак головою.

— Ну, розповідай же, — сказав Зосимов, — що ж далі?

— Та що ж далі? Скоро він побачив сережки, одразу ж, забувши і квартиру і Митьку, вхопив шапку і побіг до Душкіна і, як відомо, одержав від нього карбованця, а йому збрехав, що знайшов на панелі, і зараз же загуляв. А про вбивство твердить своє: "Нічого не знаю, нічого не відаю, тільки аж на третій день почув!" — "А чого ж ти досі не з'являвся?" — "Зі страху". — "А повіситись чого хотів?" — "Через думки". — "Через які думки?" — "А що засудять". Ну, от і вся історія. Тепер, як гадаєш, який вони з того висновок зробили?

— А чого там гадати, слід є, хоч який та є. Факт. Не на волю ж випустити твого маляра.

— Та вони ж його просто в убивці тепер записали! У них уже й сумнівів немає ніяких...

— Ну, це ти вже занадто; це ти гарячишся. Ну а сережки? Зрозумій сам, що коли того ж дня й години до Миколая в руки зі скрині старої потрапляють сережки,— зрозумій сам, що вони якось та повинні ж були потрапити? Це чимало важить при такому слідстві.

— Як потрапили? Як потрапили? — вигукнув Разуміхін, — і невже ти, лікар, ти, який, передусім, людину вивчати повинен і маєш можливість, більш ніж хто інший, натуру людську вивчити, — невже ти не бачиш, за всіма цими даними, яка натура отой Миколай? Невже не побачив, одразу ж, що все, що він говорив на допитах, є найсвятіша правда? Точнісінько так і потрапили в руки, як він казав. Наступив на коробку і підняв.

— Найсвятіша правда! Одначе ж сам признався, що перед цим збрехав.

— Слухай мене. Слухай уважно: і двірник, і Кох, і Пестряков, і другий двірник, і дружина першого двірника, і міщанка, що тоді у неї в двірницькій сиділа, і надвірний радник Крюков, який саме тоді з прольотки встав і в підворіття входив під руку з дамою, — всі, тобто вісім чи десять свідків, одностайно свідчать, що Миколай притиснув Дмитра до землі, лежав на ньому і дубасив, а той йому в чуприну вчепився і теж дубасив. Лежать вони впоперек дороги і прохід загороджують; їх лають з усіх боків, а вони, "мов малі діти" (буквальні слова свідків), лежать один на одному, вищать, борюкаються і регочуть, обидва регочуть що є сили, з такими кумедними пиками, і один одного наздоганяти, наче хлоп'ята, на вулицю вибігли. Чув? Тепер запам'ятай: тіла нагорі ще теплі, чуєш, теплі, так знайшли їх! Якщо вбили вони, або тільки сам Миколай, і при цьому пограбували із зломом скриньки або тільки брали якусь участь у грабунку, то дозволь тобі поставити лише одне запитання: чи збігається такий душевний стан, тобто виск, регіт, хлопчаче борюкання коло воріт — з сокирами, з кров'ю, зі злочинницькими хитрощами, обережністю, грабунком? Зараз оце вбили, всього якихось п'ять чи десять хвилин тому, — так виходить, бо тіла ще теплі, — і раптом, кинувши й тіла, і квартиру відчинену і знаючи, що зараз туди люди пішли, і здобич кинувши, вони, мов малі діти, борюкаються на землі, регочуть, загальну увагу до себе привертають, і десять одностайних свідків цього є!

— Звичайно, дивно! Ясна річ, неможливо, але...

— Ні, брат, не але, а коли сережки, що того ж дня і години опинилися у Миколая в руках, справді становлять важливу фактичну проти нього контру — яка однак просто пояснюється в його показаннях, отже, ще спірну контру, — то треба ж взяти до уваги факти і виправдні, і тим паче, що це — факти незаперечні. А як ти гадаєш, за характером нашої юриспруденції, чи візьмуть, чи здатні вони взяти до уваги такий факт, що ґрунтується єдино тільки на самій психологічній неможливості, на самому тільки душевному настрої, за факт незаперечний, і такий, що всі обвинувальні і речові факти, хоч які б вони були, руйнує? Ні, не візьмуть, не візьмуть нізащо, бо, мовляв, коробку знайшли, і чоловік повіситись хотів, "чого не могло бути, коли б не відчував себе винним!" Ось капітальне питання, ось через що я гарячуся! Зрозумій!

— Та я ж і бачу, що ти гарячишся! Стривай, забув спитати: чим доведено, що коробка з сережками справді зі скриньки старої?

— Це доведено, — відповів Разуміхін, насуплюючись і мовби нехотя. — Кох пізнав річ і заставника назвав, а той незаперечно довів, що річ справді його.

— Погано. Тепер ще: чи не бачив хто Миколая тоді, коли Кох та Пестряков нагору пішли, і чи не можна це чим-небудь довести?

— То ж бо і є, що ніхто не бачив, — відповів Разуміхін з досадою, — то ж бо й погано, навіть Кох і Пестряков їх не помітили, коли нагору йшли, хоч їх свідчення і не дуже багато б тепер важило. "Бачили, кажуть, що квартира була відімкнута, що в ній, мабуть, працювали, але, проходячи, уваги не звернули і не пам'ятаємо точно, були там тоді робітники чи ні".

— Гм. Виходить, одне тільки виправдання і є, що дубасили один одного і реготали.

Правда, це сильний доказ, але... Тепер скажи: а як ти сам усе це пояснюєш? Факт знайдення сережок чим пояснюєш, коли справді він їх так знайшов, як показує?

— Чим пояснюю? Та що ж тут пояснювати: справа ясна. Принаймні ясно, яким шляхом треба справу вести, ясно й доведено, і саме коробка довела. Справжній вбивця загубив ці сережки. Вбивця був нагорі, коли Кох і Пестряков стукали, і сидів зачинившись. Кох зробив дурницю і пішов униз; саме тоді вбивця вискочив і побіг теж униз, бо ніякого іншого виходу в нього не було. На сходах сховався він від Коха, Пестрякова і двірника в порожню квартиру, саме коли Дмитро й Миколай з неї вибігли, постояв за дверима, поки двірник і ті йшли нагору, перечекав, поки затихли кроки, і пішов собі спокійнісінько вниз якраз саме тоді, коли Дмитро з Миколаєм на вулицю вибігли, і всі розійшлися, і нікого коло воріт не лишилось. Може, й бачили його, та не примітили, хіба мало народу ходить? А коробка в нього випала з кишені, коли він за дверима стояв, і він не помітив, що випала, бо не до того йому було. Коробка ж ясно доводить, що він саме там стояв. От і все!

— Хитро! Ні, брат, це хитро. Це хитріше від усього!

— Та чому ж, чому ж?

— А тому, що занадто вже все чудно збіглося... і сплелось... наче в театрі.

— Е-ет! — скрикнув Разуміхін, але в цей час відчинилися двері, і увійшла нова, не знайома жодному з присутніх особа.

V

Це був добродій не молодий уже віком, манірний, поважний, з настороженою, бундючною фізіономією, який почав з того, що спинився у дверях, озираючись навкруги із образливо-неприховуваним здивуванням і немовби запитував поглядами: "Куди це я потрапив?" Недовірливо і навіть з нарочитим виглядом якогось переляку, замалим не образи, оглядав він тісну й низьку "морську каюту" Раскольниковова. З тим же подивом перевів і втупив потім очі в самого Раскольника, роздягненого, розпатланого, невмитого, який лежав на жалюгідному брудному своєму дивані і теж мовчки дивився на відвідувача. Потім, так само повільно, прибулий почав розглядати скуйовдженого, неголеного й нечесаного Разуміхіна, що у свою чергу зухвало-запитально дивився йому просто в очі, не рухаючись з місця. Напружена мовчанка тривала з хвилину, і, нарешті, як і слід було сподіватись, сталася невеличка зміна декорацій. Збагнувши, мабуть, з деяких, дуже, одначе, явних ознак, що підкреслено суворою поставою тут, у цій "морській каюті", нічогісінько не доб'єшся, добродій трохи пом'якшав і ввічливо, хоч і не без суворості, промовив, звертаючись до Зосимова і карбуючи кожний склад у своєму запитанні:

— Родіон Романович Раскольников, пан студент або колишній студент?

Зосимов повільно ворухнувся і, може, й відповів би, коли б Разуміхін, до якого зовсім не зверталися, не випередив його.

— А ось він лежить на дивані! А вам чого треба?

Це фамільярне "а вам чого треба?" так і підсікло бундючного добродія, він навіть мало не обернувся до Разуміхіна, але встиг-таки вчасно стриматись і швидше

повернувся знову до Зосимова.

— Ось Раскольников! — промимрив Зосимов, кивнувши на хворого, потім позіхнув, причому якось незвичайно широко розкрив свого рота і незвичайно довго тримав його так. Потім повільно потягнувся до своєї жилетної кишені, вийняв величезного випуклого золотого годинника, розкрив, подивився і так само повільно і ліниво потягнувся знову, щоб покласти його на місце.

Сам Раскольников увесь час лежав мовчки, навзгак, і не одриваючись, хоч і без будь-якого виразу в очах, дивився на прибулого. Обличчя його тепер, коли вже не було перед очима тієї цікавої квітки на шпалерах, дуже зблідло і відбивало надзвичайне страждання, немовби він тільки що переніс тяжку операцію або страшне катування. Але помалу погляд Раскольникова ставав уважнішим, потім у ньому прозирнуло здивування, потім недовірливість і навіть ніби боязнь. Коли ж Зосимов, показавши на нього, промовив: "ось Раскольников", він, раптом швидко підвівшись, наче скочивши, сів на ліжку і майже визивно, але уриваним і слабким голосом промовив:

— Так! Я Раскольников! Чого вам треба?

Гість пильно подивився і поважно проказав:

— Петро Петрович Лужин. Я сподіваюсь, що моє ім'я не зовсім вже вам не відоме.

Але Раскольников, який чекав чогось зовсім іншого, тупо й замислено подивився на нього і нічого не відповів, немовби ім'я Петра Петровича почув справді уперше.

— Як? Невже ви досі ще не одержали ніяких відомостей? — спитав Петро Петрович, трохи бентежачись.

У відповідь на це Раскольников повільно опустил руки за голову і почав дивитись на стелю. Нудьга відбилася на обличчі Лужина. Зосимов і Разуміхін ще з більшою цікавістю почали його розглядати, і він, видимо, нарешті сконфузився.

— Я гадав і сподівався, — замимрив він, — що лист, пущений уже з лишком десять днів тому, навіть замалим не два тижні...

— Слухайте-но, чого ж вам весь час стояти отак біля порога? — перебив раптом Разуміхін, — коли маєте що сповістити, то сідайте, а обом вам, з Настею, там тісно. Настенько, уступися трохи, дай пройти! Проходьте, ось вам стілець, сюди! Пролазьте ж!

Він одсунув свій стілець від стола, звільнив невеликий простір між столом і своїми колінами і чекав у трохи напруженій позі, щоб гість "проліз" у цю щілину. Момент був обраний так, що ніяк не можна було відмовитись, і гість поліз через вузький прохід, кваплячись і спотикаючись. Добравшись до стільця, він сів і недовірливо подивився на Разуміхіна.

— Ви не конфузьтеся, — бовкнув той, — Родя п'ятий день уже хворий і три дні марив, а тепер опритомнів і навіть їв з апетитом. Це ось його лікар сидить, тільки що його оглянув, а я Родьчин товариш, теж колишній студент, і тепер от доглядаю його, так що ви на нас не зважайте і не соромтесь, а кажіть далі, що вам там потрібно.

— Дякую. Та чи не потурбую я хворого своєю присутністю і розмовами? —

звернувся Петро Петрович до Зосимова.

— Н-ні, — промимрив Зосимов, — навіть розважити можете, — і знову позіхнув.

— О, він давно вже при пам'яті, з ранку! — провадив далі Разуміхін, фамільярність якого мала вигляд такої невдаваної простодушності, що Петро Петрович подумав і відчув себе бадьоріше, можливо почасти й тому, що цей обідранець і нахаба встиг-таки відрекомендуватись студентом.

— Ваша матуся...— почав Лужин.

— Гм! — голосно зробив Разуміхін.

Лужин подивився на нього запитально.

— Нічого, я так; говоріть...

Лужин знизав плечима.

—...Ваша матуся, ще коли я був з ними, почала до вас листа. Приїхавши сюди, я навмисно переждав кілька днів і не приходив до вас, щоб уже бути цілком певним, що ви повідомлені про все, але тепер, на мій подив...

— Знаю, знаю! — промовив раптом Раскольников з виразом найнетерпеливішої досади. — Це ви? Жених? Ну, знаю... і годі!..

Петро Петрович остаточно образився, але змовчав. Він намагався якнайшвидше збагнути, що все це означає? На хвилину запанувала мовчанка.

Тим часом Раскольников, який, відповідаючи, трохи повернувся до нього, почав раптом знову його розглядати, пильно і з якоюсь особливою цікавістю, наче до цього не встиг роздивитись його або наче його вразило в цьому добродії щось нове: навіть підвівся для цього навмисно з подушки. Справді, в загальному вигляді Петра Петровича вражало щось начебто особливе, завдяки чому назва "жених", так безцеремонно дана йому оце тільки, справді пасувала йому. По-перше, було видно і навіть дуже, що, чекаючи наречену, Петро Петрович поспішив скористатися з кількох днів, проведених у столиці, щоб нарядніше одягтися і причепуритись, що, проте, було річчю зовсім невинною і дозволенною. Навіть власне, може, трохи надмірне самовдоволення від усвідомлення приємної зміни в своїй зовнішності можна було зрозуміти заради такої нагоди, бо ж Петро Петрович перебував на лінії жениха. Весь одяг його був тільки що від кравця, і все було добре, крім хіба що того тільки, що все було занадто нове і занадто виказувало певну мету. Навіть елегантний новісінький круглий капелюх цю мету підкреслював: Петро Петрович якось уже надто шанобливо з ним поводився і надто обережно тримав його в руках. Навіть чудова пара справжніх жувенівських, бузкового кольору рукавичок[2-27] свідчила про те ж саме, хоча б тільки тим, що їх не надівали, а тільки носили в руках для параду. В убранні ж Петра Петровича переважали кольори світлі, такі, що молодять. На ньому був гарненький літній піджак ясно-коричневого відтінку, світлі легкі брюки, така ж жилетка, тільки що куплена тонка білизна, батистовий, дуже легкий галстучок з рожевими смужками, і що найкраще: все це навіть личило Петрові Петровичу. Обличчя його, дуже свіже і навіть гарне, і без того здавалося дуже молодим як на сорок п'ять років. Темні бакенбарди, у вигляді двох котлет, приємно прикрашали його і дуже гарно згущалися коло щойно

виголеного до блиску підборіддя. І навіть те, що його волосся, в якому, правда, де-не-де вже проступала сивизна, було розчесане й завите у перукаря, не надавало йому смішного або дурного вигляду, що звичайно буває завжди, коли завивають волосся, бо це неминуче робить мужчину схожим на німця, який іде під вінець. Коли ж і було щось у цій досить гарній і солідній фізіономії справді неприємне, відразливе, то до цього спричинялося вже інше. Роздивившись без церемонії п. Лужина, Раскольников ущипливо посміхнувся, знову опустив голову на подушку і почав, як і перед тим, дивитись на стелю.

Але пан Лужин скріпився і, здається, вирішив поки що не помічати всіх цих химер.

— Шкодую вельми й вельми, що застаю вас у такому стані, — роблячи над собою зусилля, знову порушив він мовчанку. — Коли б знав про вашу недугу, зайшов би раніше. Та, знаєте, зайнятість!.. Маю я до того ж дуже важливу справу в сенаті, як адвокат. Не кажу вже про ті турботи, про які й ви вгадуєте. Ваших, тобто матусю і сестру, чекаю з години на годину.

Раскольников поворушився і хотів щось сказати, на обличчі його відбилосся деяке хвилювання. Петро Петрович замовк, виждав, але оскільки той нічого не сказав, повів далі:

— ...З години на годину. Підшукав їм на перший час квартиру...

— Де? — слабо вимовив Раскольников.

— Зовсім недалеко звідси, будинок Бакалєєва...

— Це на Вознесенському, — перебив Разуміхін, — там два поверхи під номерами, купець Юшин держить; бував.

— Еге ж, номери...

— Погань страшенна: бруд, сморід та й підозріле місце; історії траплялися; та й чортзна-хто тільки там не живе!.. Я й сам заходив через скандальний випадок. А втім, дешево.

— Я, звичайно, не міг зібрати стільки відомостей, бо й сам людина нова, — ображено сказав Петро Петрович, — але ж дві вельми й вельми чистенькі кімнатки, а оскільки це на дуже короткий строк... Я підшукав уже справжню, тобто майбутню нашу квартиру, — звернувся він до Раскольникова, — і тепер її опоряджують, а поки що і сам тіснюся в номерах, за два кроки звідси, у пані Ліппевехзель, у квартирі одного мого молодого друга, Андрія Семеновича Лебезятникова; він ото ж мені й будинок Бакалєєва порадив...

— Лебезятникова? — повільно перепитав Раскольников, ніби щось пригадуючи.

— Атож, Андрій Семенович Лебезятников, служить у міністерстві. Може, знаєте?

— Та... ні... — відповів Раскольников.

— Даруйте, мені так здалося з вашого запитання. Я був колись опікуном його... дуже мила людина, молодий ще... і стежить за ідеями... Я ж залюбки зустрічаюся з молоддю, по ній бачиш, що в нас є нового. — Петро Петрович з надією озирнув усіх присутніх.

— Це ж у якому відношенні? — спитав Разуміхін.

— У найсерйознішому, так би мовити, в самій суті справи, — підхопив Петро Петрович, немовби зрадівши запитанню. — Я, бачите, вже десять років не навідувався в Петербург. Всі ці наші новини, реформи, ідеї — все це і нас торкнулося в провінції, але щоб бачити ясніше, і до того ж бачити все, треба бути в Петербурзі. Ну от, а моя думка така, що найбільше помітиш і дізнаєшся, спостерігаючи молоде покоління наше. І мушу признатись: порадувався...

— Чому саме?

— Запитання ваше обширне. Можу помилитись, але, здається мені, знаходжу ясніший погляд, більше, так би мовити, критики, більше діловитості...

— Це правда, — процідив Зосимов.

— Брешеш ти, діловитості немає, — вчепився Разуміхін. — Діловитість здобувається важко, і з неба дурно не падає. А ми замалим не двісті років як від усякого діла відучені...[2-28] щодо ідей, то, може, й бродять, — звернувся він до Петра Петровича, — і бажання добра є, хоч і дитиняче, і чесність навіть знайдеться, незважаючи на те, що тут сила-силенна насунуло шахраїв, а діловитості все-таки немає! Діловитість у чоботях ходить.

— Не погоджуюсь із вами, — із видимою насолодою заперечив Петро Петрович, — звичайно, є захоплення, неправильності, але не слід бути й надто суворим: захоплення свідчать про палке прагнення до дії і ще про те, що обставини несприятливі у нас. Якщо ж зроблено мало, то й часу ж було небагато. Про засоби я вже й не кажу. На мій же особистий погляд, коли хочете, навіть дещо й зроблено: поширено нові, корисні думки, поширено деякі нові, корисні твори, замість колишніх мрійливих і романтичних, література набирає більш зрілого відтінку, викорінено й осміяно багато шкідливих упереджень... Одним словом, ми безповоротно одрізали себе від минулого, а це, як на мене, вже дія...

— Розбалакався! Рекомендується, — промовив зненацька Раскольников.

— Що? — спитав Петро Петрович, не дочувши, але ж відповіді не дістав.

— Це все слушно, — поспішив докинути Зосимов.

— Правда ж? — повів далі Петро Петрович, приязно глянувши на Зосимова. — Згодні самі, — продовжував він, звертаючись до Разуміхіна, але вже з відтінком деякого торжества й переваги і мало не додав: "юначе", — досягнуто деякого успіху, або, як кажуть тепер, прогресу, хоча б в ім'я науки й економічної правди.

— Загальних!

— Ні, не загальних! Коли мені, наприклад, досі казали: "возлюби" і я возлюбляв, то що з того виходило? — провадив своє Петро Петрович, можливо з надмірною поспішністю, — виходило те, що я роздирав каптан надвоє, ділився з ближнім, і обидва ми лишалися наполовину голі, за відомою приказкою: "Хто два зайці гонить, жодного не догонить". А наука каже: возлюби передусім самого себе, бо все на світі на особистому інтересі побудовано. Возлюбиш самого себе, то й справи свої улаштуєш як слід, і каптан твій лишиться цілий.[2-29] Економічна ж правда додає, що чим більше в суспільстві упоряджено справ окремих осіб і, так би мовити, цілих каптанів, тим

міцніші його підвалини і тим краще упорядковується в ньому і спільна справа. Отже, дбаючи тільки і єдино за себе, я тим самим дбаю начебто й за всіх і веду до того, щоб ближній дістав трохи більше, ніж драний каптан, і вже не від приватних, поодиноких щедрот, а внаслідок загального прогресу. Думка проста, та, на жаль, вона надто довго не спадала нікому, її заступали захопленість і мрійливість, а, здавалося б, не якогось там великого розуму треба, щоб догадатись...

— Пробачте, я теж не дуже великорозумний, — різко перебив Разуміхін, — а тому облишмо. Я ж і заговорив навмисно, бо мені вся ця балаканина — самопотішання, всі ці безупинні, безперервні загальники і все те саме й те саме так за три роки обридли, що, їй-богу, червонію, не тільки коли я сам, а навіть коли при мені інші про це говорять. Ви, звичайно, поспішали відрекомендуватись у своїх знаннях, це можна пробачити, і я не осуджую. Я ж хотів тільки дізнатись тепер, хто ви такий, бо, бачите, до спільної справи останнім часом примазалося стільки різних спритників і так перекрутили вони на свою руч все, чого тільки торкнулися, що остаточно все діло спаскудили. Ну, а тепер досить про це!

— Шановний добродію! — обурено і водночас з надзвичайною гідністю почав п. Лужин, — чи не хочете ви, так безцеремонно висловлюючись, сказати, що і я...

— О, даруйте, даруйте... Чи ж міг я!.. Ну, й досить! — відрізав Разуміхін і круто повернувся до Зосимова, щоб продовжити перервану розмову з ним.

Петро Петрович показав себе досить розумним, щоб одразу ж цьому поясненню повірити. А втім, він вирішив хвилини через дві піти.

— Сподіваюсь, що почате тепер знайомство наше, — звернувся він до Раскольника, — після вашого одужання і зважаючи на відомі вам обставини, зміцніє ще більше... А надто ж бажаю вам здоров'я...

Раскольников навіть голови не повернув. Петро Петрович почав підводитись зі стільця.

— Убив напевно той, хто давав речі в заставу, — переконливо говорив Зосимов.

— Безумовно! — погодився Разуміхін. — Порфирій своїх думок не виказує, а заставників усе-таки допитує...

— Заставників допитує? — голосно спитав Раскольников.

— Еге ж, а що?

— Нічого.

— Звідки він їх бере? — спитав Зосимов.

— Кого Кох назвав, а кого прізвище на обгортках речей було записане, а хто й сам прийшов, почувши...

— Та й спритний же і досвідчений, певно, каналія! Яка сміливість! Яка рішимість!

— Ото ж то і є, що ні! — перебив Разуміхін. — Це ж вас усіх і збиває з пантелику. А я кажу — неспритний, недосвідчений і, напевно, це був перший його крок. Припусти точний розрахунок і спритну каналію, і вийде неймовірно. Припусти ж недосвідченого, і вийде, що самий тільки випадок його з біди й виніс, а випадок чого тільки не робить? Та він же й перешкод, можливо, не передбачав! А як діло провадить? — бере речі

вартістю в десять-двадцять карбованців, напихає ними кишеню, риється в баб'ячій скриньці, в дранті, — а в комоді, у верхній шухляді, в шкатулці, самих чистих грошей на півтори тисячі знайшли, крім білетів! І пограбувати до ладу не зумів, тільки й спромігся, що вбити! Перший крок, кажу тобі, перший крок; розгубився! І не завдяки розрахунку, а випадково викрутився!

— Це, здається, про недавнє вбивство старої чиновниці, — втрутився, звертаючись до Зосимова, Петро Петрович, який уже стояв з капелюхом і рукавичками в руці, але перш ніж піти, ще захотів докинути кілька розумних слів. Він, видно, дбав про вигідне враження, і пиха переборола благородність.

— Еге. Ви чули?

— Аякже, по сусідству...

— Подробиці знаєте?

— Не можу цього стверджувати; але мене цікавить щодо цього інша обставина, сказати б, питання в цілому. Не кажу вже про те, що злочинність у нижчому класі за останні років п'ять зросла і не кажу про повсюдні і безперервні грабунки та пожежі; більш дивує мене те, що злочинність і у вищих класах теж збільшується, і, так би мовити, паралельно. Там, як кажуть, колишній студент на великій дорозі пошту пограбував;[2-30] там передові, за громадським своїм станом, люди фальшиві гроші роблять;[2-31] там у Москві ловлять цілу компанію підроблювачів білетів останньої позики з лотереєю, — і серед головних учасників якийсь лектор всесвітньої історії;[2-32] там убивають нашого секретаря за кордоном, з причини грошової й загадкової...[2-33] І коли тепер цю стару, що давала гроші під заставу, вбив хтось з більш високих верств, бо мужики не заставляють золоті речі, то чим же пояснити цю з певного погляду розбещеність цивілізованої частини нашого суспільства?

— Змін економічних багато... — озвався Зосимов.

— Чим пояснити? — вчепився Разуміхін. — А от саме надто закоренілою неділовитістю і можна було б пояснити.

— Тобто як же це?

— А що відповів у Москві лектор отой ваш на запитання, навіщо він білети підробляв: "Усі багатіють хто як може, то й мені закортіло швидше розбагатіти". Дослівно не пригадую, але смисл такий, щоб, мовляв, на дурничку, швидше, без років труда! На всьому готовому звикли жити, чужим розумом перебуватися, жоване їсти. Ну, а прийшов час завітний, тут всяк і показав, чим він дихає...

— Але ж, одначе, моральність? І, сказати б, правила...

— Та ви власне чого хвилюєтесь? — несподівано втрутився Раскольников. — За вашою ж теорією вийшло!

— Як це так за моєю теорією?

— А доведіть до логічного кінця те, що ви оце проповідували, і вийде, що людей можна різати...

— Та що це ви! — скрикнув Лужин.

— Ні, це не так! — озвався Зосимов,

Раскольников лежав блідий, верхня губа його весь час сіпалася, він важко дихав.

— На все є міра, — гордовито вів далі Лужин, — економічна ідея ще не є запрошення до вбивства, і коли тільки припустити...

— А чи правда, що ви,— перебив раптом знову Раскольников тремтячим від злості голосом, у якому бриніла зловтіха з образливості своїх слів, — чи правда, що ви сказали вашій нареченій... в той самий час, коли від неї згоду дістали, що найбільш раді тому... що вона бідна... бо вигідніше брати дружину з бідності, щоб потім бути над нею володарем... і докоряти тим, що ви її облагодіяли?

— Шановний добродію! — злісно і роздратовано скрикнув Лужин, почервонівши і збентежившись, — шановний добродію... так перекрутити думку! Пробачте мені, але я мушу вам висловити, що для чуток, які дійшли до вас, або, краще сказати, до вас доведені, насправді немає ані найменших підстав, і я... підозріваю, хто... одним словом... ця стріла... одним словом, ваша матуся... Вона і без того здалася мені, за всіх своїх чудових якостей, схильною до захопленості й романтизму в думках... Але я все-таки був за тисячу верст від припущення, що вона в такому перекрученому фантазією вигляді могла зрозуміти і зобразити справу... І нарешті... нарешті...

— А знаєте що? — скрикнув Раскольников, підводячись на подушці і втуплюючись у нього блискаючим пронизливим поглядом, — знаєте що?

— А що? — Лужин спинився і чекав з ображенням і визивним поглядом.

Якусь мить тривала мовчанка.

— А те, що коли ви ще раз... насмілитесь вимовити хоч слово... про мою матір... то я вас зі сходів сторчака спущу!..

— Що з тобою! — вигукнув Разуміхін.

— А, так он воно що! — Лужин зблід і закусив губу. — Слухайте, добродію, мене, — почав він, роблячи паузи між словами і стримуючи себе щосили, але все-таки задихаючись, — я ще з першого кроку, одразу розгадав вашу неприязнь, але навмисно залишався тут, щоб переконатись ще більше. Багато чого я б міг простити хворому і родичеві, але тепер... вам... ніколи...

— Я не хворий! — скрикнув Раскольников.

— Тим більше...

— Забирайтесь під три чорти!

Але Лужин уже виходив сам, не договоривши, пробираючись знову між столом і стільцем; Разуміхін цього разу встав, щоб пропустити його. Не дивлячись ні на кого і навіть не кивнувши головою Зосимову, який давно вже кивав йому, щоб він дав спокій хворому, Лужин вийшов, піднявши з обережності на рівень із плечем свого капелюха, коли, нагнувшись, проходив у двері. І навіть згин спини його неначе промовив при цьому, що він несе звідси з собою страшенну образу.

— Та чи можна, чи можна ж так? — говорив збентежений Разуміхін, хитаючи головою.

— Залиште, залиште мене всі! — несамовито скрикнув Раскольников.— Та чи залишите ви мене, нарешті, мучителі! Я вас не боюсь! Я нікого, нічого тепер не боюсь!

Геть від мене! Я сам хочу лишитися, сам, сам, сам!

— Ходім! — сказав Зосимов, кивнувши Разуміхіну.

— Що ти, та хіба можна його так залишати.

— Ходім! — настійливо повторив Зосимов і вийшов.

Разуміхін подумав і побіг доганяти його.

— Гірше могло бути, коли б ми його не послухалися, — сказав Зосимов уже на сходах. — Дратувати не можна.

— Що з ним?

— Дати б йому поштовх який-небудь сприятливий, от би чого! Оце зараз він був здатний... Знаєш, у нього щось є на думці! Щось нерухоме, гнітюче... Цього я дуже боюся; безумовно, щось є!

— Та оцей добродій, може, Петро Петрович! З розмови видно, що він одружується з його сестрою і що Родя про це, перед тим, як занедужати, листа одержав...

— І чорт його приніс тепер; може, розладнав усю справу. А помітив ти, що він до всього байдужий, на все відмовчується, крім одного пункту, який і дратує його: це вбивство...

— Ай справді! — підхопив Разуміхін, — ще й як помітив! Цікавиться, лякається. Це його в самий день занедужання налякали, в конторі у наглядача; знепритомнів навіть.

— Ти мені розповіси про це докладніше ввечері, а я тобі дещо потім скажу. Цікавить він мене дуже! Через півгодини зайду навідатись... А втім, запалення не буде...

— Спасибі тобі! А я у Пашеньки тим часом почекаю і наглядатиму через Настю...

Раскольников, залишившись на самоті, з нетерпінням і тугою подивився на Настю; але та не поспішала виходити.

— Чаю, може, тепер вип'єш? — спитала вона.

— Потім! Я спати хочу! Залиш мене...

Він рвучко одвернувся до стіни; Настя вийшла.

VI

Та тільки вона вийшла, він встав, защепнув двері, розв'язав принесений Разуміхіним клунок з одягом, що його той знову зав'язав, і почав убиратися. Дивна річ: здавалося, він раптом став зовсім спокійним; не було ні напівбожевільного марення, як оце недавно, ні панічного страху, як всі останні дні. Це була перша хвилина якогось дивного, раптового спокою. Рухи його були точні й чіткі, за ними вгадувався твердий намір. "Сьогодні ж, сьогодні ж!..." — бурмотів він сам собі. Він розумів, проте, що ще кволий, але велике душевне напруження, яке перейшло у спокій, у рішучість, додавало йому сил і впевненості; а втім, він надіявся, що не впаде на вулиці. Убравшись зовсім в усе нове, він глянув на гроші, які лежали на столі, подумав і поклав їх у кишеню. Грошей було двадцять п'ять карбованців. Узяв також і всі мідяки, решту з тих десяти карбованців, що їх витратив Разуміхін на одяг. Потім тихо відщепнув двері, вийшов з кімнати, зійшов сходами вниз і зазирнув у розчинену навстіж кухню. Настя стояла до нього спиною і, схилившись, роздмухувала хазяйчин самовар. Вона нічого не чула. Та й

хто міг припустити, що він вийде? За якусь мить він був уже на вулиці.

Була, мабуть, восьма година, сонце сідало. Стояла така сама задуха, як і в попередні дні, але він пожадливо вдихнув це смердюче, курне, отруєне містом повітря. Голова йому почала трохи паморочитись, якась дика енергія заблищала раптом у його запалених очах і в його схудлому блідо-жовтявому обличчі. Він не знав та й не думав про те, куди йти, він знав одне: "що все це треба покінчити сьогодні ж, за одним разом, тепер-таки, що додому він інакше не повернеться, бо не хоче так жити". Як покінчити? Чим покінчити? Про це він не мав найменшого уявлення, та й думати не хотів. Він відганяв цю думку: вона мучила його. Він тільки відчував і знав, що треба, щоб усе змінилося так чи інакше, "хоч як би там було", повторював він з несамовитою, непорушною впевненістю і рішимістю.

За давньою звичкою він попрямував на Сінну тією ж дорогою, яку завжди вибирав для прогулянок. Поблизу Сінної, на вулиці, перед крамничкою з дрібним товаром, стояв молодий чорнявий шарманщик і крутив якийсь дуже зворушливий романс. Він акомпанував дівчині років п'ятнадцяти, яка стояла попереду, вдягнена мов панночка, в криноліні, в мантильці,[2-34] в рукавичках і в солом'яному капелюшку з вогняного кольору пером; усе це було старе і зношене. Вуличним, деренчливим, але досить приємним і сильним голосом вона співала романс, дожидаючи, чи не винесуть із крамнички якихось дві копійки. Раскольников спинився поряд з двома-трьома слухачами, послухав, витяг п'ятака і поклав у руку дівчині. Та раптом обірвала спів на високій ноті, в найбільш зворушливому місці, наче відтяла, різко гукнула шарманщиків: "годі!", і обоє поплентались далі, до іншої крамнички.

— Любите ви вуличний спів? — звернувся раптом Раскольников до якогось уже немолодого прохожого, що стояв поруч нього коло шарманки і мав вигляд фланера.[2-35] Той здивовано зирнув на нього. — Я люблю,— говорив далі Раскольников, але наче зовсім не про вуличний спів вів мову. — Я люблю, коли співають під шарманку холодного, темного і вологого осіннього вечора, неодмінно вологого, коли в усіх прохожих блідо-зелені і хворі обличчя; або, ще краще, коли сніг мокрий падає, зовсім прямо, без вітру, знаєте? а крізь нього ліхтарі газові блищать...[2-36]

— Не знаю... Пробачте... — пробурмотів добродій, зляканий і запитанням, і дивним виглядом Раскольникова, і перейшов на інший бік вулиці.

Раскольников пішов вулицею прямо і вийшов до того рогу на Сінній, де торгували міщанин і жінка, які розмовляли тоді з Лизаветою, але їх тепер не було. Пізнавши місце, він став, оглядівся і звернувся до молодого хлопця в червоній сорочці, що байдикував біля входу в борошняний лабаз.

— Адже це міщанин торгує тут на розі, з жінкою, з дружиною, га?

— Всякі торгують, — відповів хлопець, звисока оглядаючи Раскольникова.

— Як його звуть?

— Як охрестили, так і звуть.

— Чи й ти часом не зарайський? Якої губернії?

Хлопець знову подивився на Раскольникову.

— У нас, ваша вельможність, не губернія, а повіт, а повіявся ж мій брат, а я дома сидів, ото ж і не знаю... Ви вже даруйте, ваша вельможність, великодушно.

— Це харчевня отам, нагорі?

— Це трахтир, і більярд є, і принцеси знайдуться... тільки ну!

Раскольников перейшов через площу. Там, на розі, юрмився великий натовп, переважно чоловіки. Він увійшов у саму гущину, розглядаючи обличчя. Його чомусь тягло до кожного заговорити. Але люди не звертали на нього уваги і все щось гомоніли поміж себе, збиваючись купками. Він постояв, подумав і пішов направо, тротуаром, у напрямі до В-го.[2-37] Проминувши площу, він потрапив у провулок.

Він і раніше часто проходив цим недовгим провулком, що, вигинаючись коліном, вів із площі на Садову. Останнім часом його навіть часто тягнуло повештатись по всіх оцих місцях, коли нудьга ставала нестерпною, "щоб іще нестерпніше було". А тепер він ішов, ні про що не думаючи. Тут є великий будинок, весь зайнятий пивницями та іншими їстівно-випивальними закладами; з них раз у раз вибігали жінки, убрані, як буває, коли треба збігати кудись недалеко — простоволосі і в самих платтях. У двох-трьох місцях вони товпилися на тротуарі групами, переважно біля досить-таки веселих закладів, куди можна було потрапити, спустившись кількома сходами у підвальні приміщення. З одного з них у цей час линув грукіт і гамір на всю вулицю, там бренькала гітара, співали пісень, і було дуже весело. Велика група жінок юримлася біля входу, деякі сиділи на сходах, другі на тротуарі, треті стояли розмовляючи. Поруч, на бруківці, вештався, голосно лаючись, п'яний солдат з цигаркою і, здавалося, кудись хотів увійти, але куди саме, забув. Якийсь голодранець лаявся з іншим голодранцем, і якийсь у дим п'яний валявся поперек вулиці. Раскольников спинився коло жінок. Вони розмовляли сиплими голосами; всі були в ситцевих платтях, у козових черевиках і простоволосі. Деяким було років за сорок, але були й років по сімнадцять, майже всі з очима підбитими.

Його чомусь цікавив спів і весь цей грукіт і гамір, там, внизу... Звідти чути було, як, серед реготу і вереску, під звуки молодецької пісні, що її виводив тоненький фальцет у супроводі гітари, хтось завзято витанцював, відбиваючи такт каблуками. Він уважно, похмуро і замислено слухав, нахилившись коло входу і з цікавістю заглядаючи з тротуару в сіни.

Ой ти, будочник Яремо,

Ти не бий мене даремно!

— розливав тоненький голос співака. Раскольникову дуже захотілося краще розчути, що саме співають, неначе в цьому й було найголовніше.

"Може, зайти? — подумав він.— Регочуть! Сп'яну. А що ж, чи не напиться й собі?"

— Не зайдете, любий паничу? — спитала одна з жінок досить дзвінким і не зовсім ще осиплим голосом. Вона була молода і навіть не огидна — єдина така з усього гурту.

— Ач, гарненька! — відповів він, випроставшись і подивившись на неї.

Вона посміхнулася, комплімент їй дуже сподобався.

— Ви й самі дуже гарненькі, — сказала вона.

— Які худі! — зауважила басом інша, — з лікарні, чи що, виписались?

— Здається, й генеральські дочки, а носи у всіх кирпаті! — перебив, підійшовши раптом, якийсь чоловік, в арм'яку[2-38] нарозхрист, що був під чаркою і хитро осміхався. — Ач, веселощі які!

— Заходь, коли прийшов!

— І зайду! Насолода!

І він ринувся униз.

Раскольников рушив далі.

— Слухайте, пане! — гукнула вслід дівця.

— Що?

Вона засоромилась.

— Я, любий пане, завжди з вами рада буду час провести, а тепер от якось розгубилася. Подаруйте мені, приємний кавалер, шість копійок на випивку!

Раскольников витяг скільки витяглося: три п'ятаки.

— Ой, який же добрий панич!

— Як тебе звуть?

— А Дукліді питаєте.

— Ні, це вже казна-що, — зненацька зауважила одна з гурту, киваючи головою на Дукліді. — Це вже я й не знаю, як оце так просити! Я б, здається, із сорому крізь землю пішла...

Раскольников з цікавістю подивився на неї. Це була ряба дівка, років тридцяти, вся в синцях, з припухлою верхньою губою. Говорила й осуджувала вона спокійно і серйозно.

"Де це, — подумав Раскольников, ідучи далі, — де це я читав, як один якийсь засуджений до страти, за годину до смерті, говорить чи думає, що коли б довелося йому жити де-небудь на височині, на скелі,[2-39] і на такій вузькій площині, де б тільки дві ноги можна було поставити, а навколо були б безодні, океан, довічний морок, довічна самотність і довічна буря, — і треба було б лишатись так, стоячи на аршині[2-40] простору, все життя, тисячу років, вічність, — то краще так жити, ніж зараз вмирати! Тільки б жити, жити і жити! Хоч як би жити, — тільки жити!.. Яка правда! Господи, яка правда! Падлюка людина! І падлюка той, хто її за це падлюкою називає", — додав він перегодя.

Він вийшов на іншу вулицю. "Чи ба! "Кришталевий палац"! Це ж Разуміхін говорив про "Кришталевий палац". Але ж що я хотів? Ага, прочитати!.. Зосимов говорив, що в газетах читав..."

— Газети є? — спитав він, заходячи в досить просторий і навіть охайний трактир на кілька кімнат, правда, майже порожніх. Два-три відвідувачі пили чай, та в одній дальній кімнаті сиділа група, чоловік з чотири, і пили шампанське. Раскольникову здалося, що між ними Заметов. А втім, здалека не можна було добре роздивитися.

"Ет, нехай! " — подумав він.

— Горілки накажете? — спитав половий.

— Чаю подай. Та принеси ти мені газет, старих, так днів за п'ять підряд, а тобі дяка від мене буде.

— Слухаю. Ось сьогоднішні. І горілки накажете?

Старі газети і чай з'явилися. Раскольников сів і почав відшукувати: "Ізлер[2-41]—Ізлер — Ацтеки — Ацтеки — Ізлер — Бартола — Массімо[2-42] — Ацтеки — Ізлер... тьху, чорт! а ось замітки: провалилася зі сходів — міщанин згорів від горілки — пожежа на Пісках — пожежа на Петербурзькій — ще пожежа на Петербурзькій — ще пожежа на Петербурзькій — Ізлер — Ізлер — Ізлер — Ізлер — Массімо... Ага, ось..."

Він побачив, нарешті, те, чого дошукувався, і став читати; рядки стрибали в його очах, проте він дочитав усю "пригоду" і жадібно почав відшукувати в наступних номерах пізніші додатки. Руки його дрижали, перегортаючи аркуші, від гарячкового нетерпіння. Зненацька хтось сів поруч нього, коло його стола. Він підвів голову — Заметов, той самий Заметов, і в тому ж вигляді; з перснями, з ланцюжками, з проділом у чорному кучерявому і напوماдженому волоссі, в чепурному жилеті і в трохи потертому сюртуку[2-43] і несвіжій сорочці. Він був веселий, принаймні дуже весело і добродушно усміхався. Смагляве обличчя його трохи розшарілося од випитого шампанського.

— Як! Ви тут? — почав він здивовано і таким тоном, наче вони вже хтозна-відколи знайомі, — а мені вчора говорив Разуміхін, що ви все ще не при пам'яті. От диво! А я ж був у вас...

Раскольников знав, що він підійде. Він відклав газети і повернувся до Заметова. На його губах була посмішка, і якесь нове дратівливе нетерпіння прозиало в цій посмішці.

— Це я знаю, що ви були, — відповів він, — чув. Шкарпетку розшукували... А знаєте, Разуміхін захоплений вами, каже, що ви з ним до Лавізи Іванівни ходили, тієї самої, якій ви допомогти тоді хотіли, поручикові Пороху моргали, а він усе не розумів, пригадуєте? А чом би, здається, не зрозуміти, справа ясна... га?

— Ох і буян же він!

— Хто, Порох?

— Ні, приятель ваш, Разуміхін...

— А добре вам жити, пане Заметов; у найприємніші місця вхід безмитний! Хто це вас зараз шампанським накачував?

— А це ми... випили... Вже й накачував!

— Гонорарій! З усього зиск маєте! — Раскольников засміявся.— Нічого, хлопчику з черевцем, нічого! — додав він, ляснувши Заметова по плечу, — я ж не від злоби, а "по щирій дружбі, жартуючи", кажу, як той робітник ваш говорив, коли Митьку дубасив, у справі тієї старої.

— А ви звідки знаєте?

— Та я, може, більше від вас знаю.

— Якийсь ви дивний... Мабуть, ще дуже хворі. Даремно вийшли...

— А я вам дивним здаюся?

— Атож. Що це ви, газети читаєте?

— Газети.

— Багато про пожежі пишуть.

— Ні, я не про пожежі.— Тут він кинув загадковий погляд на Заметова; глузлива посмішка знову скривила його губи. — Ні, я не про пожежі, — говорив він далі, підморгуючи Заметову. — А признайтеся, любий юначе, що вам страшенно хочеться знати, про що я читав?

— Зовсім не хочеться, я так спитав. Хіба не можна спитати? Що це ви все...

— Слухайте, ви людина освічена, літературна, га?

— Я з шостого класу гімназії, — відповів Заметов не без гідності.

— З шостого! Ах ти, мій горобчику! З проділом, у перснях — багата людина! Та який же любий хлопчик! — Тут Раскольников зайшовся нервовим сміхом, просто в обличчя Заметову. Той відхилився і не те щоб образивсь, а дуже вже здивувався.

— Ой, який дивний! — повторив Заметов дуже серйозно. — Мені здається, що ви все ще марите.

— Марю? Брешеш, горобчику!.. То я дивний? Ну, а цікавий я для вас, га? Цікавий?

— Цікаві.

— То сказати, про що я читав, що розшукував? Он скільки номерів звелів притягти! Підозріло, га?

— Ну, скажіть.

— А вуха ж наставили?

— А чого мені їх наставляти?

— Потім скажу нащо, а тепер, мій любий, заявляю вам... ні, краще: "зізнаюся"... Ні, і це не те: "показання даю, а ви допитуєте" — отак! Еге ж, даю показання, що читав, цікавився... відшукував... розшукував... — Раскольников примружив очі і виждав, —розшукував — і для того й зайшов сюди — про вбивство старої чиновниці, — промовив він, нарешті, майже пошепки, майже впритул наблизивши своє обличчя до обличчя Заметова. Заметов дивився йому просто в очі, не ворущачись і не віддаляючи свого обличчя від його обличчя. Найдивнішим здалося потім Заметову, що аж цілу хвилину тривала в них мовчанка і аж цілу хвилину вони так один на одного дивилися.

— Ну що ж, коли й читали? — скрикнув він раптом здивовано і нетерпеливо. — А мені ж яке діло! Що в тому?

— Це ж та сама стара, — вів далі Раскольников усе ще пошепки і не поворухнувшись від вигуку Заметова, — та сама, про яку, пам'ятаєте, коли почали в конторі розповідати, а я знепритомнів. Що, тепер розумієте?

— Та що саме? Що... "розумієте"? — вимовив Заметов майже тривожно.

Нерухоме і серйозне обличчя Раскольникова раптом змінилося, і нараз він знову зайшовся своїм нервовим сміхом, наче зовсім не мав сили стриматись. І раптово пригадав він із надзвичайною виразністю, наче переживаючи все знову, ту недавню мить, коли він стояв за дверима, з сокирою, засув підстрибував, вони за дверима лаялися і добувалися, а йому нараз схотілося кричати їм, лаятись з ними, показати їм

язика, дражнити їх, сміятись, реготати, реготати, реготати!

— Ви або божевільний, або... — промовив Заметов — і замовк, наче вражений якоюсь раптовою думкою.

— Або? Що "або"? Ну, що? Ну, скажіть же!

— Нічого! — сердито відповів Заметов, — усе дурниця!

Обидва замовкли. Раптом Раскольников вибухнув випадковим сміхом, тоді замислився, посмутнішав. Він поклав лікті на стіл і підпер голову рукою. Здавалося, він зовсім забув про Заметова. Мовчанка тривала досить довго.

— Чого ж ви не п'єте чай? Прохолоне,— сказав Заметов.

— Га? Що? Чай?.. А й справді... — Раскольников сьорбнув зі склянки, поклав у рот шматочок хліба і раптом, подивившись на Заметова, наче все пригадав і мовби отямився: обличчя його в ту ж мить набрало попереднього насмішкуватого виразу. Він далі пив чай.

— Нині багато цих шахрайств розвелось, — сказав Заметов. — От недавно ще я читав у "Московских ведомостях", що в Москві цілу зграю фальшивомонетчиків викрили.[2-44] Ціле товариство було. Підробляли білети.

— О, це вже давно! Я ще місяць тому читав, — спокійно відповів Раскольников. — Так оце, на вашу думку, шахраї? — додав він, усміхаючись.

— А хіба ж не шахраї?

— Це? Це діти, бланбеки,[*] а не шахраї! Аж півсотні людей для такого діла збирається! Хіба так можна? Тут і трьох забагато, та й то, коли один в одному кожний більш ніж у самому собі упевнений. А то варт одному сп'яну проговоритись — і все загинуло. Бланбеки! Наймають ненадійних людей розмінювати білети в конторах: отаке діло та довірити першому стрічному? Ну, припустимо, вдалось і з бланбеками, припустимо, кожен собі по мільйону наміняв, ну, а далі? Ціле своє життя? Кожен один від одного залежить на ціле своє життя! Та краще вже повіситись! А вони он і розміняти не вміли: став у конторі міняти, одержав п'ять тисяч, і рука здригнулася. Чотири перелічив, а п'яту взяв без лічби, на віру, щоб тільки в кишеню та втекти якнайшвидше. Ну, і викликав підозріння. І лопнуло все через одного дурня! Та хіба так можна?

— Що рука здригнулася? — підхопив Заметов, — ні, таке, звичайно, може бути. Ні, я цілком переконаний, що може бути. Іншим разом не витримаєш.

— Цього?

— А ви либонь витримаєте? Ні, я б не витримав! За сто карбованців винагороди наражатись на такий жах! Іти з фальшивим білетом — і куди ж? у банкірську контору, де на цьому зуби з'їли, — ні, я б злякався. А ви не злякаєтесь?

Раскольникову раптом страшенно захотілося знову "язика показати". Мороз часом проходив по його спині.

— Я б не так зробив, — почав він здалека. — Я б ось як міняв: перелічив би першу тисячу, так разів з чотири з усіх кінців, до кожної кредитки придивляючись, і взявся б до другої тисячі, почав би її перелічувати, долічив би до середини, та й витяг би яку-

небудь п'ятдесятрублеву, та до світла, та перевернув би її і знову до світла — чи не фальшива часом? "Я, мовляв, боюсь: у мене родичка одна двадцять п'ять карбованців отак недавно втратила", та історію б тут розповів. А як почав би третю тисячу лічити — ні, стривайте: я, здається, там, у другій тисячі, сьому сотню не до ладу перелічив, сумнів бере, та відклав би третю, та знову до другої, — та отак би всі п'ять. А як кінчив би, з п'ятої та з другої витяг би по кредитці, та знову до світла, та знову, мовляв, сумнівно, "перемініть, будь ласка", — та до сьомого поту конторника б довів, так що він уже не знав би, як і здихатись мене! Закінчив би все нарешті, пішов би, двері б уже відчинив — та ні, пробачте, знову б повернувся спитати про щось, пояснення якесь дістати, — от як би я зробив!

— Ой, які ж ви страшні речі говорите! — сказав, сміючись, Заметов. — Тільки все це самі слова, а на ділі, певно, спіткнулися б. Тут, я вам скажу, на мою думку, не тільки нам з вами, навіть бувалій, одчайдушній людині за себе поручитись не можна. Та навіщо шукати — ось приклад: у нашій же часті стару оту вбили. От уже, здається, шибайголова, серед білого дня на всі ризики пішов, якимсь чудом урятувався, — а рука он все-таки здригнулась: обікрасти не зумів, не витримав, з усього видно...

Раскольников наче образився.

— Видно! А от упіймайте його, спробуйте, тепер! — скрикнув він, злорадно піддрочуючи Заметова.

— Що ж, і впіймають.

— Хто? Ви? Вам упіймати? Упрієте! Адже що у вас головне: розкидається людина грішми чи ні? То грошей не було, а тут раптом розтринькувати починає, — ну, звичайно, це він. Та вас отака дитина обдурить на цьому, коли захоче!

— То ж то і є, що вони всі так роблять, — відповів Заметов, — уб'є він хитро, життям важить, а потім зразу ж у шинку і піймається. На витраті їх і ловлять. Не всі ж такі, як ви, хитруни. Ви б у шинок не пішли, звичайно?

Раскольников насупив брови і пильно подивився на Заметова.

— Ви, здається, розласувалися і хочете дізнатись, як би я й тут вчинив? — спитав він незадоволено.

— Хотілося б, — твердо і серйозно відповів той. Надто щось серйозно почав він говорити й дивитися.

— Дуже?

— Дуже.

— Гаразд. Я от як би зробив, — почав Раскольников, знову раптом наближаючи своє обличчя до обличчя Заметова і знову пильно дивлячись на нього і говорячи пошепки, так що той навіть здригнувся цього разу. — Я б от як зробив: я б узяв гроші і речі і, як пішов би звідти, зараз би, не заходячи нікуди, подався б куди-небудь, де місце глухе і тільки паркани самі, і нема майже нічого, — хіба город якийсь або щось подібне. Наглядів би я там ще раніше, на цьому дворі, який-небудь камінь так на пуд або півтора вагою, де-небудь у кутку біля паркана, що відколи ставили будинок, може, лежить, зсунув би той камінь — під ним ямка повинна бути — та в ямку ту всі б речі й гроші і

поклав. Поклав би та й привалив би каменем, щоб лежав, як і до того, утоптав би ногою, та й пішов би собі. Та рік би, два б не брав, три б не брав,— ну, й шукайте! Був та нема!

— Ви божевільний, — вимовив Заметов чомусь теж майже пошепки і чомусь відсунувся раптом від Раскольника. У того заблищали очі; він дуже зблід; верхня губа його рухнулася і затремтіла. Він схилився до Заметова якомога ближче і почав ворухити губами, нічого не говорячи; так тривало з півхвилини, він усвідомлював, що робить, але не міг стриматись. Страшне слово, як тоді засув на дверях, так і стрибало на його губах: от-от вирветься, от-от тільки пустити його, от-от тільки вимовити!

— А що, коли це я стару і Лизавету вбив? — проказав він раптом і — отямився.

Заметов уражено глянув на нього і сполотнів. Лице його скривилося в усмішці.

— Та хіба це можливо? — вимовив він ледве чутно.

Раскольников злісно глянув на нього.

— Признайтесь, що ви повірили? Так? Адже так?

— Зовсім ні! Тепер більш, ніж будь-коли, не вірю! — покwapливо сказав Заметов.

— Піймався нарешті! Вловили горобчика. Виходить, вірили ж раніше, якщо тепер "більш, ніж будь-коли не вірите"?

— Та зовсім же ні! — вигукнув Заметов, видимо сконфужений. — Це ви для того і лякали мене, щоб до цього підвести?

— То не вірите? А про що ви без мене заговорили, коли я тоді з контори вийшов? А чого мене поручик Порох допитував, коли я опритомнів? Ей ти, — гукнув Раскольников половому, підводячись і беручи кашкета, — скільки з мене?

— Тридцять копійок усього, — відповів той, підбігаючи.

— Та ось тобі ще двадцять копійок на горілку. Ач скільки грошей! — простягнув він Заметову свою тремтячу руку з кредитками, — червоненькі, синенькі, двадцять п'ять карбованців. Звідки? А звідки одяг новий з'явився? Адже ж знаєте, що й копійки не було! Хазяйку ж, либонь, уже розпитували... Ну, годі! *Assez cause!*[2-45] До побачення... найприємнішого!..

Він вийшов, увесь трусячись від якогось дикого істеричного відчуття, в якому тимчасом була і нестерпна насолода, — а втім, він був похмурий, дуже стомлений. Обличчя його було скривлене, наче після якогось припадку. Втома швидко збільшувалася. Сили прибували тепер раптово, з першим же збудженням, з першим дратівним відчуттям, але одразу й залишали його, в міру того, як слабшало відчуття.

А Заметов, лишившись на самоті, сидів ще довго на тому ж місці в роздумі. Раскольников зненацька перевернув усі його гадки відносно відомого пункту, тепер уже в нього про все це була цілком тверда думка.

"Ілля Петрович — дурень! " — вирішив він остаточно.

Скоро Раскольников відчинив двері на вулицю, як раптом, на самому ганку, наштотхнувся на Разуміхіна. Обидва, навіть за крок ще, не бачили один одного, так що майже головами зіткнулись. Якийсь час міряли вони один одного поглядом. Разуміхін був страшенно здивований, та раптом гнів, справжній гнів, грізно заблискотів у його

очах.

— Так ось ти де! — гукнув він на все горло. — З ліжка втік! А я його там під диваном навіть шукав. На горище ж ходили! Настю мало не бив за тебе... А він ось де! Родько! Що це значить? Кажі всю правду! Признавайся! Чуєш?

— А те значить, що ви всі обридли мені смертельно, і я хочу бути сам, один, — спокійно відповів Раскольников.

— Один? Коли ще ходити не можеш, коли ще пика мов полотно біла, і задихаєшся! Дурень!.. Що ти в "Кришталевому палаці" робив? Зараз же признавайся!

— Пусті! — сказав Раскольников і хотів пройти повз нього. На цей раз уже терпець у Разуміхіна урвався: він міцно ухопив його за плече.

— Пусті? Ти смієш говорити: "пусті"? Та чи знаєш, що я зараз із тобою зроблю? Візьму на оберемок, зав'яжу вузлом та й однесу під пахвою додому, і замкну!

— Слухай, Разуміхін, — почав тихо і, з вигляду, зовсім спокійно Раскольников, — невже ти не бачиш, що я не хочу твоїх благодіянь? І яка охота благодіяти тим, хто... плює на це? Тим, нарешті, кому це справді тяжко переносити? Ну для чого ти відшукав мене на початку хвороби? Я, може, був би дуже радий умерти? Ну, невже я не досить показав тобі сьогодні, що ти мене мучиш, що ти мені... набрид! І охота ж справді мучити людей! Запевняю ж тебе, що все це серйозно заважає моєму одужанню, бо це безперервно дратує мене. Адже пішов же тоді Зосимов, щоб не дратувати мене! Відчепися ж, Бога ради, й ти! І яке право, нарешті, маєш ти затримувати мене силою? Та невже ти не бачиш, що я цілком при повному розумі оце кажу? Як, як, навчи, ублагати тебе, нарешті, щоб ти не в'язнув до мене і не благодіяв? Хай я невдячний, хай я низький, тільки відчепіться ви всі, бога ради, відчепіться! Відчепіться! Відчепіться!

Він почав спокійно, наперед тішачись зі страшної образливості своїх слів, а кінчив не тямлячи себе і задихаючись, як тоді в розмові з Лужиным.

Разуміхін постояв, подумав і пустив його руку.

— Забирайся ж під три чорти! — сказав він тихо і майже замислено. — Стій! — заревів він зненацька, коли Раскольников рушив з місця, — слухай мене. Заявляю тобі, що всі ви, до єдиного, — базіки і жалюгідні фанфарони! Заведеться у вас поганеньке стражданнячко — ви з ним, мов курка з яйцем, носитеся! Навіть і тут обкрадаєте чужих авторів. Ніяких ознак у вас самостійності! Зі спермацетної мазі[2-46] ви зроблені, а замість крові — сироватка! І нікому з вас я не вірю! Найголовніше для вас, за всіх обставин — як би на людину не бути схожим! Сті-і-й! — гукнув він з подвоєною люттю, помітивши, що Раскольников зробив рух, щоб пройти, — слухай до кінця! Ти знаєш, у мене сьогодні збираються на новосілля, може, вже й прийшли, та я там дядька залишив, — забігав оце, — приймати гостей. Так от, коли б ти не був дурнем, пошлим дурнем, заплішеним дурнем, не перекладом з іноземного... бачиш, Родю, я визнаю, ти хлопець розумний, але ти дурень! — так от, коли б ти не був дурнем, ти б краще до мене зайшов сьогодні, вечір посидіти, ніж даремно чоботи бити. Коли вийшов, то вже нічого робити! Я б тобі крісло таке м'яке підкотив, у хазяїв є... Чайок, компанія... А ні, то й на кушетці покладу, — все-таки між нами полежиш... І Зосимов буде. Зайдеш, чи

як?

— Ні.

— Брре-е-шеш! — нетерпляче скрикнув Разуміхін, — звідки ти знаєш? Ти не можеш відповідати за себе! Та й нічого ти в цьому не розумієш... Я тисячу раз так само з людьми розпльовувався і знову назад прибігав... Соромно зробиться — і вернешся до людини! Так запам'ятай же, будинок Починкова, третій поверх...

— Але ж так ви себе, чого доброго, кому-небудь бити дозволите, пане Разуміхін, заради самої тільки приємності робити благодіяння.

— Кого? Мене? За саму фантазію носа відкручу! Будинок Починкова, номер сорок сім, у квартирі чиновника Бабушкіна...

— Не прийду, Разуміхін! — Раскольников повернувся і вийшов.

— Закладаюся, що прийдеш! — крикнув йому навздогін Разуміхін. — Інакше ти... інакше знати тебе не хочу! Стривай, гей, Заметов там?

— Там.

— Бачив?

— Бачив.

— І говорив?

— Говорив.

— Про що? Ну та чорт із тобою, можеш не розповідати. Починкова, сорок сім, Бабушкіна, запам'ятай!

Раскольников дійшов до Садової й завернув за ріг. Разуміхін замислено дивився йому вслід. Нарешті, махнувши рукою, ввійшов у будинок, але спинився на середині сходів.

"Чорт забирай! — міркував він майже вголос, — говорить розумно, а начебто... Але ж і я дурень! Та хіба божевільні не говорять розумно? А он Зосимов, як мені здалося, саме цього і побоюється! — Він стукнув пальцем по лобі. — А що, коли... ну як його самого тепер пускати? Чого доброго, втопиться... Ех, дав я маху! Не можна!" І він побіг назад, навздогін Раскольникову, але того вже й сліду не було. Він плюнув і швидкою ходою повернувся в "Кришталевий палац" розпитати хутчій про все Заметова.

Раскольников пішов просто на —ський міст,[2-47] став посередині, біля перил, сперся на них обома ліктями і почав дивитись вздовж канави. Розставшись з Разуміхіним, він до того ослаб, що насилу добрався сюди. Йому захотілося де-небудь сісти або лягти на вулиці. Схилившись над водою, машинально дивився він на останній рожевий відблиск вечірньої заграви, на ряд будинків, які темніли в густіючому присмерку, на якесь віддалене віконце, де у мансарді, на набережній ліворуч, наче полум'ям осяяне останнім сонячним променем, що вдарив у нього на мить, на темну воду канави і, здавалось, уважно вдивлявся в цю воду. Нарешті, в очах його закрутилися якісь червоні кола, будинки захиталися, прохожі, набережні, екіпажі — все це закрутилося і застрибало навколо. Раптом він здригнувся, можливо, врятований знову від непритомності диким і химерним видовищем. Він відчув, що хтось став коло нього, справа, поруч; він глянув — і побачив високу жінку, в хустці, з жовтим довгастим

змарнілим обличчям і з запалими почервонілими очима. Вона дивилася просто на нього, але, очевидно, нічого не бачила і нікого не розрізняла. Раптом вона сперлася правою рукою на перила, підняла праву ногу і закинула її за ґрати, потім ліву і кинулась у канаву. Брудна вода розступилась, на якусь мить поглинула жертву, але за хвилину утоплена спливла, і її повільно понесло вниз за течією, головою і ногами у воді, спиною вгору; спідницю на ній збило і підняло над водою, мов подушку.

— Втопилася! Втопилася! — кричали десятки голосів; люди збігалися, обидві набережні обнизувались глядачами, на мосту, навколо Раскольника, з'юрмився натовп, напирючи і придавлюючи його ззаду.

— Ой, лишенько, та це ж наша Фросинка! — пролунав десь недалеко плачливий жіночий крик. — Людоньки, рятуйте! Батьки рідні, витягніть!

— Човна, човна! — кричали в юрбі.

Але човен був уже не потрібний: городовий збіг східцями вниз до канави, скинув з себе шинель, чоботи і кинувся у воду. Роботи було небагато: утоплена несло майже біля самих сходів, він схопив її за одяг правою рукою, лівою встиг ухопитись за жердину, яку простягнув йому товариш, і миттю утоплена витягли. Її поклали на гранітні плити сходів. Вона скоро прийшла до пам'яті, підвела голову, сіла, почала чхати і фиркати, не знати нащо обтираючи мокре плаття руками. Вона нічого не говорила.

— До нестями допилася, людоньки, до нестями, — вив той же жіночий голос, уже біля Фросинки, — недавно оце теж повіситись хотіла, з петлі вийняли. Пішла я тепер у крамничку, дівчисько коло неї наглядати лишила, — а воно ось гріх і стався! Міщаночка, людоньки, наша міщаночка, ондечки живе, другий будинок скраю, ось тут...

Люди розходились, поліцейські возилися ще з жінкою, хтось крикнув про контору. Раскольников дивився на все з чудним відчуттям бездумності й байдужості. Йому стало противно. "Ні, гидко... вода... не варто, — бурмотів він сам до себе. — Нічого не буде, — додав він, — нічого чекати... що це, контора... А чому Заметов не в конторі? Контора о десятій годині відчинена..." Він повернувся спиною до перил і оглядівся навколо себе.

"Ну то що ж! І піду! — проказав він рішуче і, зійшовши з мосту, попрямував у той бік, де була контора. В серці його було порожньо й глухо. Думати він не хотів. Навіть нудьга минула, не лишилося й сліду тієї недавньої енергії, що піднялася в ньому, коли він з дому вийшов, "щоб усе кінчити!" Цілковита апатія змінила її.

"Що ж, це вихід! — думав він, повільно і мляво йдучи набережною канави. — Все-таки кінчу, бо хочу... А чи ж вихід це? Та байдуже! Аршин простору залишиться, — хе! Який одначе кінець! Невже кінець? Скажу я їм чи не скажу? Е... чорт! Та й стомився ж я: де-небудь лягти або сісти б швидше! Найбільший сором, що дуже вже все по-дурному. Та наплювати і на це. Тьху, які нісенітниці весь час у голову лізуть..."

У контору треба було йти весь час прямо і на другому повороті взяти ліворуч: вона була тут, за два кроки. Але, дійшовши до першого повороту, він спинився, подумав, завернув у переулок і пішов у обхід, через дві вулиці, — може, так, без будь-якого

наміру, а може, щоб хоч на якусь хвилину ще протягти час. Він ішов і дивився в землю. Раптом неначе хтось шепнув йому щось на вухо. Він підвів голову і побачив, що стоїть коло того будинку, біля самісіньких воріт. З того вечора він тут не був і не проходив мимо.

Непереборне і незрозуміле бажання ніби штовхало його туди. Він увійшов у будинок, пройшов усе підворіття, потім у перший вхід справа і став підніматись знайомими сходами на четвертий поверх. На вузьких і крутих сходах було дуже темно. Він спинявся на кожній площадці і з цікавістю роздивлявся. На площадці першого поверху у вікні були вибиті всі шибки. "Цього тоді не було", — подумав він. Ось і квартира другого поверху, де працювали Миколай з Митькою: "Замкнена; і двері пофарбовані заново; віддається, отже, у найми". Ось і третій поверх... і четвертий... "Тут!" Він страшенно здивувався: двері в цю квартиру були відчинені навстіж, там були люди, чути було голоси; він цього зовсім не сподівався. Повагавшись трохи, він піднявся останніми сходами і увійшов у квартиру.

Її теж опоряджали заново; в ній були робітники; це його наче вразило. Йому здавалося чомусь, що він побачить усе точнісінько таким же, яким залишив тоді, навіть, може, й трупи на тих же місцях на підлозі. А тут: голі стіни, ніяких меблів; дивно якось! Він пройшов до вікна і сів на підвіконня.

Робітників було всього двоє, обидва молоді хлопці, але один багато молодший за другого. Вони обклеювали стіни новими шпалерами, білими з ліловими квіточками, замість колишніх жовтих, подертих і заялжених. Раскольникову це чомусь страшенно не сподобалось; він дивився на ці нові шпалери вороже, наче шкода було, що все тут так змінили.

Робітники, видно, загаялись, і тепер нашвидку згортали свій папір і збиралися додому. Поява Раскольникова майже не привернула їхньої уваги. Вони про щось розмовляли. Раскольников схрестив руки і почав прислухатись.

— Приходить вона, ото, до мене вранці,— говорив старший молодшому, — раносенько, вся вичепурена. "І чого ти, кажу, передо мною лимонничаєш, чого передо мною, кажу, апельсинничаєш?" — "Я хочу, каже, Тите Васильовичу, віднині і на весь час у повній вашій волі бути". Он воно як! А вже убрана як: журнал, чисто тобі журнал!

— А що це, дядечку, журнал? — спитав молодий. Він, очевидно, набирался життєвого досвіду у "дядечка".

А журнал, це є, братіку ти мій, такі малюночки кольорові, і прибувають вони сюди до тутешніх кравців щосуботи, поштою, з-за кордону, для того тобто, щоб знати, як кому вбиратися годиться, чоловікам і жіночій статі. Малюнок, значить. Чоловіків усе більше в бекешах[2-48] малюють, а вже по жіночій частині такі, брат, кралі, що віддай ти мені все, і того мало!

— І чого-чого в цьому Пітері нема! — із захватом вигукнув молодший, —крім батька-матері, все є!

— Крім цього, братіку ти мій, все знайдеться, — повчально закінчив старший.

Раскольников встав і пройшов у другу кімнату, де раніше були комод, ліжка,

скринька; без меблів кімната здалася йому дуже маленькою. Шпалери були ще ті самі; в кутку на шпалерах чітко вирізнялося місце, де стояв кіот з іконами. Він подивився і вернувся на своє вікно. Старший робітник вже скося придивлявся.

— Вам чого треба? — спитав він раптом, звертаючись до нього.

Замість відповіді Раскольников підвівся, вийшов на площадку сходів, взявся за ручку дзвоника і смикнув. Той же дзвоник, той же бляшаний звук! Він смикнув удруге, втретє; він прислухався і пригадував. Колишнє, нестерпно страшне, огидне відчуття починало все виразніше й чіткіше оживати в ньому, він здригався з кожним ударом, і йому ставало дедалі приємніше.

— Та чого тобі треба? Хто такий? — крикнув робітник, виходячи до нього. Раскольников увійшов знову в кімнати.

— Квартиру хочу найняти, — сказав він, — оглядаю.

— Фатеру вночі не наймають; а до того ж ви повинні з двірником прийти.

— А підлогу вимили; фарбуватимуть? — говорив далі Раскольников. — Крові немає?

— Якої крові?

— А стару ж тут убили з сестрою. Тут ціла калюжа була.

— Та що ти за один? — вигукнув занепокоєно робітник.

— Я?

— Ти.

— А тобі хочеться знати?.. Ходім у контору, там скажу.

Робітники здивовано подивились на нього.

— Нам іти час, загаялись. Ходім, Альошко. Замикати треба, — сказав старший робітник.

— Ну, ходім! — відповів Раскольников байдуже і пішов вперед, повільно спускаючись сходами.— Гей, двірник! — гукнув він, виходячи в підворіття.

Кілька чоловік стояло коло самих воріт, дивлячись на прохожих: обидва двірники, жінка, міщанин у халаті і ще хтось. Раскольников пішов просто до них.

— Чого вам? — озвався один із двірників.

— У контору ходив?

— Зараз був. А вам чого?

— Там сидять?

— Сидять.

— І помічник там?

— Був якийсь час. Нащо вам?

Раскольников не відповів і став поруч нього, задумавшись.

— Фатеру дивитись приходив, — сказав, підходячи, старший робітник.

— Яку фатеру?

— А де ми працюємо. "Нащо, каже, кров відмили? Тут, каже, вбивство трапилося, а я прийшов наймати". І в дзвоник почав дзвонити, мало не обірвав. А ходім, каже, в контору, там усе доведу. Причепився.

Двірник здивовано і насупившись розглядав Раскольникова.

— Та ви хто такі будете? — гримнув він якомога грізніше.

— Я Родіон Романович Раскольников, колишній студент, а живу в будинку Шиля, тут у переулку, недалеко звідси, у квартирі номер чотирнадцять. У двірника спитай... мене знає. — Раскольников проказав усе це якось ліниво і замислено, не обертаючись і пильно дивлячись на потемнілу вулицю.

— А ви чого у фатеру ту приходили?

— Дивитись.

— А що там дивитись?

— А от взяти б та й одвести в контору? — втрутився зненацька міщанин і замовк.

Раскольников через плече скосив на нього очі, подивився уважно і сказав так само тихо й ліниво:

— Ходім!

— Та й одвести б! — підхопив уже сміливіше міщанин. — Чого він про те допитувався, що в нього на думці, га?

— П'яний не п'яний, а бог його знає, — пробурмотів робітник.

— Та вам чого? — гримнув знову двірник, який починав серйозно сердитись, — ти чого причепився?

— А злякався — в контору? — насмішкувато сказав йому Раскольников.

— Чого злякався? Ти чого причепився?

— Пройдисвіт! — вигукнула жінка.

— Та чого з ним балакати, — крикнув другий двірник, здоровезний чолов'яга в арм'яку нарозхрист і з ключами за поясом. — Забирайся звідси! І справді пройдисвіт якийсь... Забирайся!

І, захопивши Раскольникова за плече, він виштовхнув його на вулицю. Той захитався було, але не впав, випростався, мовчки подивився на всіх глядачів і пішов собі.

— Чудний якийсь, — промовив робітник.

— Чудні нині стали люди, — сказала жінка.

— А все-таки одвести б у контору, — докинув міщанин.

— Не варто зв'язуватись, — вирішив високий двірник. — Справжній тобі пройдисвіт! Сам на те лізе, звісно, а зв'яжись, не розв'яжешся... Знаємо!

"То йти, чи ні", — думав Раскольников, спиняючись серед бруківки на перехресті й роздивляючись навколо, немовби сподівався від когось для себе рішення. Але ніщо не озивалося нізвідки; все навкруги було глухе й мертво, як те каміння, що по ньому він ступав, для нього мертво, тільки для нього... Раптом далеко, кроків за двісті від нього, в кінці вулиці, в згустілій темряві, розрізнув він натовп, гомін, крики... Серед юрби стояв якийсь екіпаж... Замерехтів серед вулиці вогник. "Що це?" Раскольников повернув праворуч і пішов на юрбу. Він неначе чіплявся за все і холодно усміхнувся, подумавши про це, бо вже напевно вирішив про контору і твердо знав, що зараз усе скінчиться.

VII

Серед вулиці стояла коляска, шикарна, панська, запряжена парою баских сірих коней; сідоків не було, і сам кучер, злізши з козлів, стояв поруч; коней тримали за

вуздечки. Навколо товпилося багато людей, попереду всіх поліцейські. В одного в руках був ліхтарик, яким він, нахилиючись, освітлював щось на бруківці, біля самих коліс. Усі гомоніли, кричали, ойкали; кучер стояв збентежений і зрідка повторював:

— Гріх який! Господи, гріх же який!

Раскольников протиснувся, скільки можна було, і побачив, нарешті, що викликало цю метушню й цікавість. На землі лежав тільки що збитий кінсьми чоловік, мабуть, непритомний, дуже погано вдягнений, але в "благородному" убранні, весь у крові. З обличчя, з голови бігла кров; усе обличчя було побите, подряпане, знівечене. Видно було, що роздавили мало не на смерть.

— Ой, лишенько! — голосив кучер, — як тут угледіти! Коли б я гнав дуже або не кричав йому, а то їхав, не поспішаючи, рівно. Всі бачили: люди збрешуть, то і я брешу. П'яний свічки не поставить — звісно!.. Бачу його, вулицю переходить, хитається, мало не падає, — крикнув раз, вдруге, втретє, та й придержав коней; а він прямісінько їм під ноги так і ліг! Навмисне він чи дуже вже був нетверезий... Коні ж молоді, пологливі, — рвонули, а він скрикнув — вони дужче... от і сталося лихо.

— Чистісінька правда! — посвідчив хтось із натовпу.

— Кричав він, це правда, аж три рази йому крикнув, — додав другий голос.

— В акурат три рази, всі чули, — підтвердив третій.

А втім, кучер був не дуже засмучений і зляканий. Видно було, що екіпаж належав багатому і чиновному власникові, який чекав де-небудь його прибуття, тому поліцейські вже, звичайно, немало подбають, щоб якось усе уладнати. Роздавленого треба було забрати в часті і в лікарню. Ніхто не знав, хто він такий.

Тим часом Раскольников протовпився і нахилився ще ближче. Зненацька ліхтарик яскраво освітив обличчя бідлахи; він пізнав його.

— Я його знаю, знаю! — закричав він, протовплюючись зовсім наперед, — це чиновник, відставний, титулярний радник, Мармеладов! Він живе тут, поблизу, в будинку Козеля... Лікаря швидше! Я заплачу, ось! — Він витяг з кишені гроші і показував поліцейському. Він був надзвичайно схвилюваний.

Поліцейські були задоволені, що дізналися, хто той роздавлений. Раскольников назвав і себе, дав свою адресу і з усіх сил, наче йшлося про рідного батька, умовляв щонайшвидше перенести непритомного Мармеладова в його квартиру.

— Ось тут, через три будинки, — клопотався він, — будинок Козеля, німця, багатого... Він оце, мабуть, п'яний, додому пробирався. Я його знаю... Він п'яниця... Там у нього сім'я, жінка, діти, дочка одна є. Доки ще в лікарню довеземо, а тут, певно, в тому ж будинку лікар є! Я заплачу, заплачу!.. Все-таки свій догляд буде, допоможуть одразу ж, а то він і помре, поки до лікарні...

Він навіть устиг сунути непомітно в руку; зрештою, справа була ясна і законна, і, в усякому разі, тут допомога була ближче. Потерпілого підняли і понесли; знайшлися помічники. Будинок Козеля був кроків за тридцять. Раскольников ішов ззаду, обережно підтримував голову і показував дорогу.

— Сюди, сюди! На сходи треба головою вгору вносити; повертайте... отак! Я

заплачу, я віддячу, — бурмотів він.

Катерина Іванівна, як і завжди, скоро випадала вільна хвилина, починала ходити туди й сюди маленькою кімнатою, від вікна до груби і назад, схрестивши руки на грудях, розмовляючи сама з собою і кашляючи. Останнім часом вона щодалі частіше і довше стала розмовляти зі своєю старшою дівчинкою, десятирічною Поленькою, яка хоч багато чого ще не розуміла, але зате дуже добре збагнула, що потрібна матері, і тому завжди стежила за нею своїми великими розумними оченятами і хитрувала, як могла, аби удати, що вона розуміє все чисто. Цього разу Поленька роздягала маленького брата, який цілий день нездужав, щоб покласти його спати. Чекаючи, поки йому змінять сорочечку, яку тієї ж ночі мали й випрати, хлопчик сидів на стільці мовчки, з серйозним виглядом, прямо й нерухомо, з простягнутими вперед ніжками, щільно стуленими до купи, п'яточками до публіки, носками нарізно. Він слухав, про що говорила матуся з сестрицею, надувши губки, витріщивши очки і не ворущаючись, точнісінько так, як звичайно повинні сидіти всі розумні хлопчики, коли їх роздягають, щоб покласти спати. Ще менша за нього дівчинка, в самому лахмітті, стояла біля ширми і чекала своєї черги. Двері на сходи були відчинені, аби дати хоч якийсь вихід хвилям тютюнового диму, які виривалися з інших кімнат і весь час примушували довго і тяжко кашляти сердешну сухотну. Катерина Іванівна неначе ще більше схудла за цей тиждень, і червоні плями на щоках її горіли ще яскравіше, ніж раніше.

— Ти не повіриш, ти й уявити собі не можеш, Поленько, — говорила вона, ходячи кімнатою, — як ми весело й розкішно жили в домі у татуся і як цей п'яниця погубив мене і всіх вас погубить! Татусь був статський полковник і вже майже губернатор;[2-49] йому лишався всього тільки один якийсь крок, так що всі до нього їздили й говорили: "Ми вас уже так і вважаємо, Іване Михайловичу, за нашого губернатора". Коли я... кахи! Коли я... кахи-кахи-кахи... о, трикляте життя! — скрикнула вона, відхаркуючи мокроту і схопившись за груди, коли я... О, коли на останньому балу... у предводителя...[2-50] мене побачила княгиня Безземельна,— яка мене потім благословляла, коли я виходила за твого татуся, Полю,— то зараз же спитала: "Чи не та це мила дівчина, яка з шаллю танцювала на випуску?"... (А дірку зашити треба; от узяла б голку та зараз би й заштопала, як я тебе вчила, а то завтра... кахи! завтра... кахи-кахи-кахи!.. гірше ро-оздере! — крикнула вона надриваючись)... Тоді ще з Петербурга тільки що приїхав камер-юнкер[2-51] князь Щегольської... протанцював зі мною мазурку і наступного дня хотів приїхати з оспівченням; але я сама подякувала вельми приємними словами і сказала, що серце моє давно належить іншому. Цей інший був твій батько, Полю; татусь страшенно сердився... А вода готова? Ну, давай сорочечку; а панчішки?... Лідо, — звернулася вона до маленької доньки, — ти вже так, без сорочечки, цю ніч переси; як-небудь... та панчішки теж поклади... Заразом випрати... Чого цей лахмітник не йде, п'яниця! Сорочку заносив, мов ганчірку якусь, подер геть-чисто... Все б заразом, щоб підряд дві ночі спину не гнути! Господи! Кахи-кахи-кахи-кахи! Знову! Що це? — скрикнула вона, побачивши юрбу в сінях і людей, що протискалися з якоюсь ношею в її кімнату. — Що це? Що це несуть? Господи!

— Куди ж тут покласти? — питав поліцейський, роздивляючись навколо, коли вже втягли в кімнату скривавленого і непритомного Мармеладова.

— На диван! Кладіть просто на диван, ось сюди головою, — показував Раскольников.

— Переїхали на вулиці! П'яного! — крикнув хтось із сіней.

Катерина Іванівна стояла вся біла і важко дихала. Діти перелякались. Маленька Лідочка скрикнула, кинулася до Поленьки, пригорнулася до неї і вся затрусилась.

Вклавши Мармеладова, Раскольников кинувся до Катерини Іванівни.

— Бога ради, заспокойтеся, не лякайтесь! — говорив він скоромовкою, — він переходив вулицю, його роздавила коляска, не турбуйтеся, він опритомніє, я звелів сюди нести... я у вас був, пам'ятаєте... Він опритомніє, я заплачу!

— Догулявся! — в розпачі скрикнула Катерина Іванівна і кинулася до чоловіка.

Раскольников скоро помітив, що ця жінка не з тих, які одразу ж зомлівають. Вмить під головою бідолахи опинилася подушка, про яку ніхто інший ще й не подумав; Катерина Іванівна почала роздягати його, оглядати, порядкувала швидко і не розгублювалась, забувши про себе саму, закусивши свої тремтячі губи і стримуючи крик, що от-от, здавалось, вихопиться з грудей.

Раскольников тим часом умовив когось побігти по лікаря. Той, як виявилось, жив через будинок.

— Я послав по лікаря, — повторював він Катерині Іванівні, — не турбуйтеся, я заплачу. Вода є?., і дайте салфетку, рушник, що-небудь, швидше; невідомо ще, як його поранено... Він поранений, а не вбитий, будьте певні... Що скаже лікар!

Катерина Іванівна метнулася до вікна; там, на продавленому стільці, в кутку стояла велика глиняна миска з водою, приготовленою для нічного прання дитячої і чоловічої білизни. Прала вночі сама Катерина Іванівна, власноручно, принаймні два рази на тиждень, а коли й частіше, бо дійшли до того, що змінної білизни вже майже не було зовсім, а було у кожного члена сім'ї по одній тільки штуці, а Катерина Іванівна не терпіла бруду і краще ладна була мучити себе ночами, працюючи над силу, коли всі сплять, щоб устигнути до ранку висушити на протягнутій вірвовці мокру білизну і подати чистою, ніж бачити бруд у домі. Вона вхопилася була за миску, щоб нести її на вимогу Раскольникова, та замалим не впала з ношею. Але той уже встиг знайти рушник, намочив його у воді і почав обмивати заюшене кров'ю обличчя Мармеладова. Катерина Іванівна стояла тут-таки, з болем переводячи подих і тримаючись руками за груди. Їй самій потрібна була допомога. Раскольников почав розуміти, що він, може, погано вчинив, умовивши перенести сюди потерпілого. Городовий теж стояв розгублений.

— Полю! — гукнула Катерина Іванівна, — біжи до Соні, швидше. Якщо не застанеш дома, все одно скажи, що батька потоптали коні і щоб вона зараз же йшла сюди... коли повернеться. Швидше, Полю! На, запнишь хусткою!

— Сцо є духу бізи! — гукнув зненацька хлопчик зі стільця і, проказавши це, знову завмер, сидючи все так само прямо, п'ятками вперед і носками нарізно, і витріщивши

оченята.

Тим часом кімната наповнилася так, що яблуку впасти було ніде. Поліцейські пішли, крім одного, який залишився на якийсь час і намагався вигнати публіку, що натовпилася зі сходів, знову назад на сходи. Натомість із внутрішніх кімнат повисипали мало не всі жильці пані Ліппевехзель, і спочатку товпилися тільки коло порога, а потім юрбою посунули в саму кімнату. Катерина Іванівна скипіла.

— Хоч би померти дали спокійно! — закричала вона на людей, — бач, який спектакль знайшли! З цигарками! Кахи-кахи-кахи! В шапках ще позаходьте!.. Та он один і є в капелюху... Геть! До мертвого тіла хоч пошану майте!

Кашель не дав їй продовжувати, але острашка вплинула. Катерини Іванівни, очевидно, навіть побоювались; жильці, один по одному, протіснилися назад до порога з тим дивним відчуттям задоволення, яке завжди можна спостерігти навіть серед найрідніших людей, коли раптом трапиться біда з їхнім близьким, і від якого не вільний жоден, без винятку, незважаючи навіть на найщиріші прояви жалю і співчуття.

За дверима, проте, хтось заговорив про лікарню, що тут, мовляв, не слід було б турбувати людей.

— Це вмирати не слід! — крикнула Катерина Іванівна і вже кинулася до дверей, щоб вибухнути на тих, що пішли вже з кімнати, страшним громом, але наштовхнулася коло порога на саму пані Ліппевехзель, яка оце тільки почула про лихо і прибігла давати всьому лад. Це була на диво сварлива й уперта німкеня.

— Ах, бог мій! — сплеснула вона руками, — ваш чоловік п'ян коні стоптав. В лікарень його. Я хазяйка!

— Амаліє Людвігівно! Прошу вас подумати про те, що ви кажете, — гордовито почала було Катерина Іванівна (з хазяйкою вона завжди розмовляла згорда, щоб та "пам'ятала своє місце", і навіть тепер не могла відмовити собі в цій приємності), — Амаліє Людвігівно...

— Я вам сказав раз-на-давніш, щоб ви ніколи не смів говорив мені Амаль Людвігівна, я Амаль-Іван!

— Ви не Амаль-Іван, а Амалія Людвігівна, і через те, що я не належу до ваших підлих лестунів, як-от пан Лебезятников, що сміється тепер за дверима (за дверима справді залунали сміх і крик: "зчепилися!"), то й завжди називатиму вас Амалією Людвігівною, хоч зовсім не можу зрозуміти, чому вам це ім'я не подобається. Ви бачите самі, що трапилось із Семеном Захаровичем; він помирає. Прошу вас зараз же зачинити ці двері і не пускати сюди нікого. Дайте хоч померти спокійно! Бо, запевняю вас, завтра ж вчинок ваш буде відомий самому генерал-губернаторові. Князь знав мене ще дівчиною і дуже добре пам'ятає Семена Захаровича, якому багато раз благодіяв. Усім відомо, що у Семена Захаровича було багато друзів і покровителів, яких він сам залишив через благородну гордість, почувавши згубну свою слабкість, але тепер (вона показала на Раскольникову) нам допомагає один великодушний добродій, який має гроші і зв'язки і якого Семен Захарович знав ще дитиною, і будьте певні, Амаліє Людвігівно...

Все це було вимовлено невтримною скоромовкою, чим далі, тим швидше, але кашель разом урвав красномовність Катерини Іванівни. В ту ж мить помираючий опритомнів і застогнав, і вона кинулась до нього. Хворий розплющив очі і, ще не пізнаючи і не розуміючи, почав вдивлятися в Раскольникову, що стояв над ним. Він дихав важко, глибоко й рідко; в кутках губ видавилася кров; піт виступив на лобі. Не пізнавши Раскольникову, він занепокоєно почав водити очима. Катерина Іванівна дивилася на нього смутним, але суворим поглядом, а з очей її бігли сльози.

— Боже мій! У нього всі груди роздавлені! Крові, крові скільки! — промовила вона в розпачі. — Треба зняти з нього весь верхній одяг! Повернись трохи, Семене Захаровичу, коли можеш, — крикнула вона йому.

Мармеладов пізнав її.

— Священника! — проказав він хрипким голосом.

Катерина Іванівна одійшла до вікна, притулилася лобом до віконної рами, з розпачем вигукнула:

— О, трикляте життя!

— Священника! — проказав знову помираючий після хвилинної мовчанки.

— Пішли-и-и! — крикнула йому Катерина Іванівна; він послухався окрику і замовк. Боязким, тужливим поглядом відшукував він її очима; вона знову повернулася до нього і стала в головах. Він трохи заспокоївся, але ненадовго. Скоро очі його спинилися на маленькій Лідочці (його улюблениці), яка тремтіла в кутку, мов у припадку, і позирала на нього своїми здивованими, по-дитячому пильними очима.

— А... а... — показував він на неї тривожно. Він щось хотів сказати.

— Чого ще? — гримнула Катерина Іванівна.

— Босенька, босенька! — бурмотів він, напівбожевільним поглядом показуючи на босі ніжки дівчинки.

— Мовчи-и-и! — роздратовано скрикнула Катерина Іванівна, — сам знаєш, чому босенька!

— Слава богу, лікар! — вигукнув зрадیلیй Раскольников.

Увійшов лікар, акуратний дідок, німець, озираючись з недовірливим виглядом; підійшов до хворого, взяв пульс, уважно обмацав голову і з допомогою Катерини Іванівни розстебнув геть змочену кров'ю сорочку й оголив груди хворого. Всі груди були покалічені, пом'яті й пошматовані; кілька ребер з правого боку поламано. З лівого боку, на самому серці, була зловісна, велика жовтяво-чорна пляма, слід страшного удару копитом. Лікар нахмурився. Поліцейський розповів йому, що потерпілого затягло в колесо і волокло, перекручуючи, кроків тридцять бруківкою.

— Дивно, як він ще опритомнів, — шепнув стиха лікар Раскольникову.

— Що ви скажете? — спитав той.

— Зараз помре.

— Невже ніякої надії?

— І найменшої немає. Доходить... До того ж голову дуже поранено... Гм. Воно, звичайно, можна кров пустити... але... це буде даремно. Через п'ять або десять хвилин

помре неодмінно.

— То краще вже пустіть кров!

— Ну нехай... А втім, я попереджаю вас, це буде зовсім даремно.

В цей час почулися ще кроки, натовп у сінях розступився, і на порозі з'явився священик із запасними дарами,[2-52] старенький і сивий. За ним пішов поліцейський, ще з вулиці. Лікар зараз же уступив йому місце і обмінявся з ним значливим поглядом. Раскольников упросив лікаря почекати хоч трохи. Той знизав плечима і залишився.

Всі відступили. Сповідь тривала недовго. Помираючий навряд чи розумів гаразд що-небудь; видавати міг тільки уривисті, невиразні звуки. Катерина Іванівна взяла Лідочку, зняла зі стільця хлопчика і, одійшовши в куток до груби, стала навколішки, а дітей поставила на коліна перед собою. Дівчинка тільки тремтіла; а хлопчик, стоячи голими колінцями на підлозі, розмірено підносячи рученятко, хрестився повним хрестом і вклонявся до землі, стукаючись лобом, що, видно, особливо тішило його. Катерина Іванівна закусувала губи і стримувала сльози; вона теж молилась, зрідка обсмикуючи сорочечку на дитині і встигнувши накинути на занадто оголені плечі дівчатка косинку, яку взяла з комода, не підводячись з колін і молячись. Тим часом цікаві знову почали відчиняти двері з внутрішніх кімнат. А в сінях усе щільніше й щільніше стовплювалися глядачі, жильці з усіх квартир, не переступаючи, проте, поріг кімнати. Один тільки недогарок освітлював усю сцену.

В цю мить із сіней, крізь натовп, швидко протиснулася Поленька, яка бігала по сестру. Вона ввійшла, насилу зводячи дух від швидкого бігу, скинула з себе хустку, відшукала очима матір, підійшла до неї і сказала: "Йде! На вулиці зустріла!" Мати пригнула її на коліна і поставила біля себе. З натовпу нечутно і боязко протовпилася дівчина, і дивною була її раптова поява в цій кімнаті, де панували злидні, лахміття, смерть і розпач. Вона була теж у лахмітті; убрання її було копійчане, але оздоблене по-вуличному, за смаком і правилами, що склалися в тому особливому світі, з яскраво і ганебно виказуваною метою. Соня спинилася в сінях коло самого порога, але не переступала його і дивилася пригнічено, не усвідомлюючи, здавалося, нічого, забувши і про своє перекуплене з четвертих рук шовкове, непристойне тут, квітчасте плаття з довжелезним кумедним хвостом, і широкий кринолін, що геть загородив двері, і про світлі черевики, і про парасольку, непотрібну вночі, але яку вона взяла з собою, і про химерний солом'яний круглий капелюшок з яскравим вогняного кольору пером. З-під цього надітого по-молодецькому набакир капелюшка виглядало худе, бліденьке і злякане личко з розкритим ротом і з нерухомими від жаху очима. Соня була мала на зріст, років вісімнадцяти, худенька, але досить гарненька блондинка з чудовими голубими очима. Вона пильно дивилася на ліжку, на священика; вона теж задихалася від швидкої ходи. Нарешті шепотіння, деякі слова в натовпі, мабуть, долетіли до неї. Вона похнюпилася, ступила через поріг і стала в кімнаті, але знову-таки коло самих дверей.

Сповідь і причастя скінчилися. Катерина Іванівна знову підійшла до чоловікової постелі. Священик відступив і, збираючись іти, хотів був сказати два слова, щоб

розрадити і напутити Катерину Іванівну.

— А куди ж я оцих подіну? — різко і роздратовано перебила вона, показуючи на малят.

— Бог милостивий; надійтеся на поміч Всевишнього, — почав священик.

— Е-ет! Милостивий, та не до нас!

— Це гріх, гріх, добродійко, — зауважив священик, хитаючи головою.

— А це не гріх? — крикнула Катерина Іванівна і вказала на помираючого.

— Може, ті, хто були мимовільною причиною, погодяться винагородити вас, хоча б за втрату доходів...

— Не розумієте ви мене! — роздратовано крикнула Катерина Іванівна, махнувши рукою. — Та й за що ж винагороджувати? Адже він сам, п'яний, під коні поліз! Яких доходів? Від нього не доходи, а тільки мука була. Адже він п'яниця, все пропивав. Нас обкрадав та в шинок носив, їхнє й моє життя в шинку перевів! І слава богу, що помирає! Витрат менше!

— Простити б треба в передсмертну годину, а це гріх, добродійко, такі почуття великий гріх!

Катерина Іванівна поралася коло хворого, вона подавала йому пити, обтирала піт і кров з голови, поправляла подушки і розмовляла зі священиком, зрідка встигаючи мимохідь обернутися до нього. Тепер же вона раптом накинулася на нього майже несамовито.

— Ех, батюшко! Самі це слова! Простити! От він прийшов би сьогодні п'яний, коли б не роздавили, сорочка ж на ньому одна, вся заношена, драна, то він би завалився спати, а я б до світу у воді полоскалася, обноси б його та дитячі прала, та потім висушила б за вікном, та одразу ж, як розвидниться, і штопати б сіла, — от моя й ніч!.. То де вже тут про якесь прощення говорити! Вже й так простила!

Глибокий, страшний кашель урвав її слова. Вона відхаркнула в хусточку і сунула її перед очі священикові, з боєм придержуючи другою рукою груди. Хусточка була вся в крові...

Священик схилив голову і не сказав нічого.

Мармеладов був у останній агонії; він не зводив очей з обличчя Катерини Іванівни, яка підійшла знову до нього. Йому все хотілося щось сказати їй; він уже й почав, із зусиллям ворушачи язиком і невиразно вимовляючи слова, але Катерина Іванівна, зрозумівши, що він хоче просити у неї прощення, зараз же владно крикнула на нього:

— Мовчи-и! Не треба!.. Знаю, що хочеш сказати!..

І хворий замовк; але в ту мить блукаючий погляд його впав на двері, і він побачив Соню... Досі він не помічав її: вона стояла в кутку в тіні.

— Хто це? Хто це? — мовив він раптом хрипким, задиханим голосом, страшенно хвилюючись і з жахом показуючи очима на двері, де стояла дочка, і силкуючись підвестись.

— Лежи! Лежи-и-и! — крикнула Катерина Іванівна.

Але він із неприродним зусиллям встиг спертись на руку. Він нестямно і нерухомо

дивився якийсь час на дочку, наче не пізнаючи її. Та й разу ще не бачив він її в такому убранні. Раптом він пізнав її, принижену, вбиту горем, вичепурену й засоромлену, що покірно чекала своєї черги проститися з конаючим батьком. Безмірне страждання відбилось на обличчі його.

— Соню! Дочко! Прости! — крикнув він і хотів простягнути до неї руку, але, втративши опору, зірвався і впав з дивана, просто обличчям на підлогу; кинулися піднімати його, поклали, але він уже кінчався. Соня слабо скрикнула, підбігла, обняла його і так і завмерла в цих обіймах. Він помер у неї на руках.

— Добився свого! — крикнула Катерина Іванівна, побачивши чоловіків труп, — ну, що тепер робити! За які гроші поховаю його! А чим он їх, їх чим завтра нагодую?

Раскольников підійшов до Катерини Іванівни.

— Катерино Іванівно, — почав він, — минулого тижня ваш покійний чоловік розповів мені про все своє життя і всі обставини... Будьте певні, що він говорив про вас із захопленою повагою. З того вечора, коли я дізнався, як він усім вам був відданий і як особливо вас, Катерино Іванівно, поважав і любив, незважаючи на свою згубну слабкість, з того вечора ми й стали друзями... Дозвольте ж мені тепер... сприяти... відданню останньої шани моему покійному другові. Ось тут... двадцять карбованців, здається, — і якщо це може стати вам у пригоді, то... я... одним словом, я зайду, — я обов'язково зайду... я, може, ще завтра зайду... Прощайте!

І він швидко вийшов з кімнати, настійливо протискуючись через натовп на сходи, але в натовпі раптом зштовхнувся з Никодимом Хомичем, який дізнався про нещастя і побажав розпорядитись особисто. Від часу сцени в конторі вони не зустрічались, але Никодим Хомич враз пізнав його.

— А, це ви? — спитав він.

— Помер, — відповів Раскольников. — Був лікар, був священик, усе в порядку. Не турбуйте надто сердешну жінку, вона й так сухотна. Підбадьорте її, якщо чим можете... Ви ж добра людина, я знаю... — додав він з усмішкою, дивлячись йому просто в очі.

— А як же ви одначе кров'ю замочилися, — зауважив Никодим Хомич, розгляdivши при світлі ліхтаря кілька свіжих плям на жилеті Раскольникова.

— Справді, замочився... я весь у крові! — проказав з якимсь особливим виглядом Раскольников, потім усміхнувся, кивнув головою і пішов униз сходами.

Він ішов повільно, не поспішаючи, був у гарячці і не усвідомлював цього, охоплений якимсь новим, неосяжним почуттям раптом пізнаного повного і радісного життя. Можливо, це почуття скидалось на почуття засудженого до страти, якому зненацька й несподівано оголошують помилування. На половині сходів догнав його священик, що повертався додому; Раскольников мовчки пропустив його вперед, обмінявшись з ним мовчазним поклоном. Але, вже проходячи останні сходинки, він почув раптом квапливі кроки за собою. Хтось наздоганяв його. Це була Поленька; вона бігла за ним і кликала його: "Слухайте-но! Слухайте!"

Він обернувся до неї. Дівчинка пробігла останній проліт і спинилася коло нього, на сходинку вище. Тьмяне світло проходило з двору. Раскольников побачив її худеньке,

але миле личко, що весело, по-дитячому, дивилося на нього, всміхалось йому. Вона прибігла з дорученням, яке, видно, їй самій дуже подобалось.

— Слухайте, як вас звуть?., а ще: де ви живете? — спитала вона квапливо, задиханим голосом.

Він поклав їй обидві руки на плечі і з якимсь щастям дивився на неї. Йому так приємно було на неї дивитись, — він сам не знав чому.

— А хто вас прислав?

— А мене прислала сестриця Соня, — відповіла дівчинка, ще веселіше усміхаючись.

— Я так і знав, що вас прислала сестриця Соня.

— Мене й матуся теж прислала. Коли сестриця Соня стала посилати, матуся теж підійшла і сказала: "Швидше біжи, Поленько!"

— Любите ви сестрицю Соню?

— Я її більше від усіх люблю! — з якоюсь особливою твердістю проказала Поленька, і усмішка її раптом стала якоюсь серйозною.

— А мене любити будете?

Замість відповіді він побачив, як наближається до його обличчя личко дівчинки, з пухленькими губами, що наївно протягнулися поцілувати його. Раптом тоненькі, як сірники, руки її охопили його міцно-міцно, голова схилилася до його плеча, і дівчинка тихо заплакала, пригортаючись обличчям до нього все дужче й дужче.

— Татуся шкода! — промовила вона через хвилину, підводячи своє заплакане личко і витираючи руками сльози, — все такі тепер нещастя пішли, — додала вона несподівано, з тим особливо солідним виглядом, якого старанно набирають діти, коли хочуть раптом говорити, як "дорослі".

— А татусь вас любив?

— Він Лідочку більше від усіх нас любив, — вела вона далі дуже серйозно і не усміхаючись, вже зовсім так, як говорять дорослі, — тому любив, що вона маленька і тому ще, що хвора, і їй завжди гостинця приносив, а нас він читати вчив, а мене граматики і закону Божого, — додала вона з гідністю, — а матуся нічого не говорила, а тільки ми знали, що вона це любить, і татусь знав, а матуся мене хоче по-французькому вчити, бо мені вже час набувати освіти.

— А молитись ви вмієте?

— Аякже, вміємо! Давно вже; я уже велика, то молюся тихенько, а Коля з Лідочкою разом з матусею вголос; спершу "Богородицю " прочитають, а потім ще одну молитву: "Боже, прости й благослови сестрицю Соню", а далі ще: "Боже, прости й благослови нашого другого татуся", бо наш старший татусь уже помер, а цей же нам другий, і ми й за того теж молимося.

— Поленько, мене звуть Родіон; помоліться коли-небудь і за мене: "і раба Родіона" — більш нічого.

— Все своє дальше життя молитимусь за вас, — гаряче мовила дівчинка і раптом знову засміялась, кинулася до нього і міцно знову обняла його.

Раскольников сказав їй, хто він, дав адресу і обіцяв завтра ж обов'язково зайти.

Дівчинка пішла у цілковитому захопленні від нього. Була одинадцята година, коли він вийшов на вулицю. Через п'ять хвилин він стояв на мосту, на тому самому місці, з якого недавно кинулася жінка.

"Досить! — проказав він рішуче й урочисто, — геть міражі, геть напускні страхи, геть примари!.. Є життя! Хіба я зараз не жив? Не вмерло ще моє життя разом зі старою бабою! Царство їй небесне і — годі, матінко, час спочити! Царство розуму і світла тепер і... і волі, і сили... і побачимо тепер! Позмагаємось тепер! — додав він визивно, немовби звертаючись до якоїсь темної сили і викликаючи її. — А я ж он уже погоджувався жити на аршині простору!

...Слабкий я дуже зараз, але... здається, вся хвороба минула. Я й знав, що мине, коли виходив з дому. До речі: будинок Починкова, це за два кроки... Обов'язково тепер до Разуміхіна, хоч би це й не за два кроки... хай виграє заклад!.. Хай і він потішиться, — нічого, хай!.. Сила, сила потрібна: без сили нічого не візьмеш; а силу ж треба добувати силою ж, саме оцього вони і не знають", — додав він гордо і самовпевнено і, насилу переступаючи ногами, пішов з мосту. З кожною миттю гордість і самовпевненість у ньому зростали, і в кожную наступну хвилину він ставав уже не тою людиною, якою був у попередню. Що ж одначе сталося такого особливого і так перевернуло його? Та він і сам не знав; йому, як людині, що хапається за соломинку, раптом здалося, що і йому "можна жити, що є ще життя, що не вмерло його життя разом зі старою бабою". Може, він занадто поспішив з висновком, але про це він не думав.

"А раба Родіона попросив усе-таки пом'янути, — зринуло раптом у його думці, — ну та це... про всякий випадок!" — додав він, і тут же сам засміявся зі своєї хлоп'ячої вихватки. Він був у чудовому настрої.

Він легко відшукав Разуміхіна; в будинку Починкова нового жильця вже знали, і двірник зараз же показав йому, куди йти. Вже з половини сходів можна було почути шум і жвавий гомін чималого товариства. Двері на сходи були відчинені навстіж; чути було вигуки й сперечання. Кімната Разуміхіна була досить велика, людей же зійшлося не менш як п'ятнадцять. Раскольников спинився в прихожій. Тут, за перегородкою, дві хазяйські служниці поралися коло двох великих самоварів, коло пляшок, тарілок і блюд з пирогом і закусками, принесених з хазяйської кухні. Раскольников послав за Разуміхіним. Той прибіг зраділий. З першого погляду помітно було, що він дуже багато випив, і хоч Разуміхін майже ніколи не міг напиться доп'яну, але цього разу щось було помітно.

— Слухай, — кваплячись заговорив Раскольников, — я прийшов тільки сказати, що ти виграв заклад і що справді ніхто не знає, що з ним може трапитись. Зайти ж я не можу: я такий слабкий, що зараз упаду. І тому здрастуй і прощай! А завтра до мене приходь...

— Знаєш що, проведу я тебе додому! Вже коли ти сам говориш, що слабкий, то...

— А гості? Хто цей кучерявий, що оце зараз сюди заглянув?

— Цей? А чорти його знають! Дядьків знайомий, мабуть, а може, і сам прийшов... Я з ними лишу дядька; це наймиліша у світі людина; шкода, що ти не можеш тепер

познайомитись. А втім, хай їх усіх чорт візьме! Їм тепер не до мене, та й мені треба освіжитись, бо ти, брат, до речі прийшов; ще дві хвилини, і я б там побився, їй-богу! Верзуть таку нісенітницю... Ти уявити собі не можеш, до якої міри може забрехатися, нарешті, людина! А втім, як не уявити? Хіба ми самі не брешемо? Та й хай брешуть: зате потім не брехатимуть... Посидь хвилинку, я приведу Зосимова.

Зосимов з якоюсь навіть жадністю накинувся на Раскольника; помітно було, що той його якось особливо цікавить; скоро обличчя його проясніло.

— Негайно спати, — вирішив він, оглянувши в міру можливості пацієнта, — а на ніч прийняти б одну штучку. Приймете? Я ще вранці заготовив... порошок один.

— Хоч два, — відповів Раскольников.

Порошок був тут-таки прийнятий.

— Це дуже добре, що ти сам його поведеш, — зауважив Зосимов Разуміхіну, — що завтра буде, побачимо, а сьогодні навіть дуже непогано: значна зміна після недавнього. Вік живи, вік учись...

— Знаєш, що мені зараз Зосимов шепнув, коли ми виходили, — бовкнув Разуміхін, як тільки вони вийшли на вулицю. — Я, брат, тобі все прямо скажу, бо вони дурні. Зосимов звелів мені балакати з тобою дорогою і тебе примусити балакати і потім йому розповісти, бо у нього ідея... що ти... божевільний або близький до того. Уяви ти це собі! По-перше, ти втриє розумніший за нього, по-друге, коли ти несповна розуму, то тобі наплювати на те, що в нього така нісенітниця в голові, а по-третє, цей кусок м'яса, і за спеціальністю своєю — хірург, схибнувся тепер на душевних хворобах, а відносно тебе до остаточного повороту в його думках спричинилася сьогоднішня розмова твоя із Замєтовим.

— Замєтов усе тобі розповів?

— Усе, і дуже добре зробив. Я тепер усю підноготну зрозумів, і Замєтов зрозумів... Ну та, одним словом, Родю... річ у тому... Я тепер п'яний трошки... Та це нічого... річ у тому, що ця думка... розумієш? дійсно у них наклеюувалася... розумієш? Тобто вони ніхто не сміли її висловити вголос, бо ж нісенітниця найбезглуздіша, а надто коли цього маляра взяли, все це лопнуло і погасло навіки. Але навіщо ж вони отаке, дурні? Я тоді Замєтова трохи віддубасив, — це між нами, брат; будь ласка, й знаку не подавай, що знаєш; я помітив, що він уразливий; у Лавізи трапилося, — але сьогодні, сьогодні все стало ясно. Головне, цей Ілля Петрович! Він тоді скористався з твоєї непритомності в конторі, та й самому потім соромно стало; я ж знаю...

Раскольников жадібно слухав. Разуміхін сп'яну проговорювався.

— Я знепритомнів тоді через те, що було душно і фарбою олійною тхнуло, — сказав Раскольников.

— Ще пояснює! Та й не сама фарба: запалення цілий місяць назрівало; Зосимов не дасть збрехати! А тільки який пригнічений тепер цей хлопчисько, так ти собі уявити не можеш! "Мізинця, каже, цієї людини я не гідний!" Твого тобто. У нього іноді, брат, виявляються добрі почуття. Але наука, наука йому сьогоднішня в "Кришталевому палаці", вінець усьому! Адже ти його злякав спочатку, мало не до корчів його довів! Ти

ж майже примусив його знову переконатись в усій цій неподобній нісенітниці і далі, раптом, — язика йому висолопив: "На, мовляв, що, взяв! " Краще не треба! Роздавив ти його, знищив тепер! Майстер ти, їй-богу, так їх і треба! Ех, не було мене там! Чекав він тебе тепер дуже. Порфирій теж хоче з тобою познайомитись...

— А... вже й цей... А в божевільні ж мене чому записали?

— Вже й в божевільні! Я, брат, здається, зайвого тобі наговорив... Вразило, бач, його тоді, що тебе самий тільки цей пункт цікавить; тепер ясно, чому цікавить; коли відомі всі обставини... і як це тебе роздратувало тоді і з хворобою сплелось... Я, брат, п'яний трохи, тільки, чорти його знають, у нього якась своя ідея є. Я кажу тобі: на душевних хворобах схибнув. Та тільки ти плюнь...

Якусь мить обидва помовчали.

— Слухай, Разуміхін, — заговорив Раскольников, — я тобі хочу сказати прямо: я зараз у мертвого був, один чиновник помер... я там усі свої гроші віддав... і, крім того, мене цілувала зараз одна істота, яка, коли б я і вбив кого-небудь, то теж... одним словом, я там бачив ще другу одну істоту... з вогняним пером... а втім, я забріхуюсь; я дуже слабкий, підтримай мене... зараз уже й сходи...

— Що з тобою? Що з тобою? — допитувався стривожений Разуміхін.

— У голові трохи паморочиться, та тільки не в тому річ, а в тому, що мені так сумно, так сумно! неначе жінці... справді! Дивись, що це? Дивись, дивись!

— Що таке?

— Хіба не бачиш? Світло в моїй кімнаті, бачиш? У щілину...

Вони вже стояли перед останніми сходами, поруч з хазяйчиними дверима, і справді, видно було знизу, що в кімнаті Раскольникова світиться.

— Дивно! Може, Настя, — зауважив Разуміхін.

— Ніколи вона в таку пору в мене не буває, та й спить вона давно, але... мені однаково! Прощай!

— Що ти? Та я проведу тебе, разом увійдемо!

— Знаю, що разом увійдемо, але мені хочеться тут потиснути тобі руку і тут з тобою попрощатися. Ну, давай руку, прощай!

— Що з тобою, Родю?

— Нічого, ходім, ти будеш свідком...

Вони почали сходити вгору, і в Разуміхіна майнула думка, що Зосимов, десь певно, має рацію. "Ех! Розстроїв я його моєю балаканиною!" — пробурмотів він сам собі. Зненацька, підходячи до дверей, вони почули голоси в кімнаті.

— Та що тут таке? — скрикнув Разуміхін.

Раскольников перший взявся за двері і відчинив їх навстіж, відчинив і став на порозі наче вкопаний.

Мати і сестра його сиділи на його дивані і чекали вже півтори години. Чому ж він найменше їх сподівався і найменше про них думав, незважаючи на неодноразові звістки про те, що вони виїжджають, їдуть, от-от прибудуть, останню з яких він одержав навіть сьогодні? Всі ці півтори години вони навперебій розпитували Настю, яка і тепер

стояла перед ними і геть усе вже встигла їм розповісти. Вони себе не тямили від переляку, коли почули, що він "сьогодні втік", хворий і, як видно з розповіді, не інакше як у маренні! "Боже, що з ним!" Обидві плакали, обидві витерпіли хресну муку за ці півтори години доживання.

Радісний, захоплений крик зустрів появу Раскольников. Обидві кинулися до нього. Але він стояв наче мертвий; нестерпна раптова свідомість ударила в нього, мов громом. Та й руки його не підіймалися обняти їх: не могли. Мати й сестра стискали його в обіймах, цілували його, сміялися, плакали... Він ступив уперед, похитнувся і впав на підлогу непритомний.

Тривога, крики жаху, стогін... Разуміхін, який стояв на порозі, влетів у кімнату, схопив хворого на свої міцні руки, і той вмить опинився на дивані.

— Нічого, нічого! — кричав він обом дамам, — це просто непритомність, дурниці! Зараз тільки лікар сказав, що йому багато краще, що він зовсім здоровий! Води! Ну, от він уже приходить до пам'яті, ну, от і опритомнів!..

І, вхопивши за руку Дунечку так, що мало не викрутив їй руки, він нахилив її подивитись на те, що "ось він уже й опритомнів". І мати і сестра дивилися на Разуміхіна як на провидіння, розчулено і вдячно; вони вже дізнались від Насті, чим був для їхнього Роді, під час усієї хвороби, цей "меткий юнак", як назвала його того ж вечора в інтимній розмові з Дунею сама Пульхерія Олександрівна Раскольников.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Раскольников підвівся і сів на дивані. Він мляво махнув Разуміхіну, аби припинити цілий потік його безладних і палких запевнень, що все буде гаразд, звернених до матері і сестри, взяв обох за руки і хвилини зо дві мовчки вдивлявся то в ту, то в другу. Мати злякалась його погляду. В цьому погляді прозиало сильне аж до страждання почуття, але водночас було щось застигле, навіть неначе безумне. Пульхерія Олександрівна заплакала.

Євдокія Романівна була бліда; рука її тремтіла в руці брата.

— Ідіть додому... з ним, — промовив він уривистим голосом, показуючи на Разуміхіна, — до завтра, завтра все... Давно ви приїхали?

— Увечері, Родю, — відповіла Пульхерія Олександрівна, — поїзд дуже спізнився. Але, Родю, я нізащо не піду тепер від тебе! Я ночую тут...

— Не мучте мене! — сказав він, роздратовано махнувши рукою.

— Я залишусь коло нього, — скрикнув Разуміхін, — не залишу його й на хвилину, і під три чорти там усіх моїх, хай хоч на стіни лізуть! Там у мене дядько за президента.

— Як, як я віддячу вам! — почала Пульхерія Олександрівна, стискаючи руки Разуміхіна, але Раскольников знову перебив її.

— Я не можу, не можу, — роздратовано повторював він, — не мучте! Годі, йдіть собі... Не можу!

— Ходім, матусю, хоч з кімнати вийдемо на хвилинку, — шепнула злякана Дуня, — ми його вбиваємо, це видно.

— Та невже ж я й не подивлюся на нього, аж після трьох років! — заплакала Пульхерія Олександрівна.

— Стривайте! — перепинив Раскольников їх знову, — ви весь час перебиваєте, а в мене думки плутаються... Бачили Лужина?

— Ні, Родю, але він уже знає про наш приїзд. Ми чули, Родю, що Петро Петрович був такий ласкавий, відвідав тебе сьогодні, — з деякою боязкістю додала Пульхерія Олександрівна.

— Еге ж... був такий ласкавий... Дуню, я оце сказав Лужину, що зі сходів його спущу, і прогнав його під три чорти...

— Родю, що ти! Ти, певно... ти не хочеш сказати, — почала злякано Пульхерія Олександрівна, але спинилася, дивлячись на Дуню.

Євдокія Романівна пильно вдивлялася в брата і чекала, що буде далі. Настя вже обох їх попередила про сварку, наскільки зуміла розібратися й переказати, і вони змучилися від здогадів і чекання.

— Дуню, — через силу говорив далі Раскольников, — я проти цього шлюбу, а тому ти й повинна, завтра ж, з першого ж слова, відмовити Лужину, щоб і духу його не було.

— Боже мій! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Брате, подумай, що ти говориш! — запально почала Євдокія Романівна, але одразу ж і стрималася. — Ти, може, тепер нездужаєш, ти стомився, — лагідно сказала вона.

— В гарячці? Ні... Ти йдеш за Лужина заради мене. А я жертви не приймаю. І тому, на завтра, напиши листа... з відмовою... Вранці дай мені прочитати, і край!

— Я цього не можу зробити! — скрикнула ображена дівчина. — З якої речі...

— Дунечко, ти теж запальна, облиш, завтра... Хіба ти не бачиш... — злякалася мати, кидаючись до Дуні. — Ох, ходімо вже краще!

— Марить! — закричав захмелілий Разуміхін, — а то як би він смів! Завтра всі ці дурощі вискочать... А сьогодні він справді його вигнав. Це так і було. Ну, а той розсердився... Ораторствував тут, знання свої виставляв, та й пішов, хвоста підібгавши...

— То це правда? — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— До завтра, братіку, — сумно сказала Дуня, — ходім, матусю... Прощай, Родю!

— Чуєш, сестро, — повторив він услід, зібравши останні сили, — я не марю зараз, цей шлюб — підлота. Хай я негідник, а ти не повинна... один хто-небудь... а я хоч і негідник, але таку сестру за сестру не вважатиму. Або я, або Лужин! Ідіть...

— Та ти з глузду з'їхав! Деспот! — заревів Разуміхін, але Раскольников уже не відповідав, а може, і не мав сили відповідати. Він ліг на диван і одвернувся до стіни цілком знеможений. Євдокія Романівна зацікавлено подивилася на Разуміхіна; чорні очі її блиснули: Разуміхін навіть здригнувся під цим поглядом. Пульхерія Олександрівна стояла приголомшена.

— Я нізащо не можу піти! — шептала вона Разуміхіну, мало не плачучи, — я залишуся тут, де-небудь... проведіть Дуню.

— І всю справу зіпсуєте! — теж прошептав роздратовано Разуміхін, — вийдемо хоч на сходи. Насте, світи! Присягаюсь вам, — говорив він і далі пошепки, уже на сходах, — що допіру нас, мене й лікаря, мало не побив! Розумієте ви це! Самого лікаря! І той змовчав, щоб не дратувати, й пішов, а я внизу залишився стерегти, а він одразу ж одягнувся і непомітно втік. І тепер утече, коли дратувати будете, вночі, та щось і заподіє собі...

— Ой, що ви кажете!

— Та і Євдокії Романівні не можна в номерах без вас самій! Подумайте, де ви зупинилися? А цей негідник, Петро Петрович, хіба не міг кращої вам квартири... А втім, знаєте, я трохи п'яний і тому... вилаяв; не звертайте...

— Але я піду до тутешньої хазяйки, — наполягала Пульхерія Олександрівна, — я ублагаю її, щоб вона дала мені й Дуні притулок на цю ніч. Я не можу залишити його так, не можу!

Розмовляючи, вони стояли на площадці сходів, перед самими хазяйчиними дверима. Настя світила їм із нижньої сходинки. Разуміхін був страшенно збуджений. Ще півгодини тому, проводжаючи Раскольникова додому, він був хоч і балакучий надміру, що сам добре усвідомлював, але зовсім бадьорий і майже свіжий, дарма що випив дуже багато цього вечора. А тепер він був ніби в якомусь захваті, і водночас начебто все випите вино знову, з подвоєною силою, кинулося йому в голову. Він стояв з обома дамами, схопивши їх обох за руки, і умовляв їх, наводячи їм доводи з дивною одвертістю і, певно, для більшої переконливості, майже за кожним словом, дуже міцно, мов у лещатах, до болю стискав їм обом руки і пожирав очима Євдокію Романівну, анітрохи не криючись. Від болю вони іноді виривали свої руки з його величезної й кошової долоні, але він не тільки не помічав, у чому річ, а ще міцніше притягував їх до себе. Коли б вони звеліли йому зараз кинутися заради них зі сходів сторч головою, то він миттю б це виконав, не розмірковуючи і не вагаючись. Пульхерія Олександрівна, сповнена тривоги за свого Родю, хоч і почувала, що юнак надто вже ексцентричний і дуже вже боляче тисне їй руку, але оскільки він був для неї єдиним порятунком, вона просто не хотіла помічати всіх цих ексцентричних дрібниць. Євдокія Романівна, яку теж все це стривожило, хоч була вона не з лякливих, з подивом і майже переляком зустрічала виблискуючі диким вогнем погляди братового друга, і тільки безмежна довіра, навіяна розповідями Насті про цю дивну людину, вдержала її од спроби втекти від нього, забравши з собою матір. Вона розуміла також, що їм і втекти, мабуть, від нього тепер уже годі було й думати. А втім, хвилин через десять вона вже заспокоїлась: Разуміхін належав до людей, які розкриваються одразу, в якому б не перебували настрої, так що всі дуже швидко дізнавалися, з ким мають справу.

— Та не можна ж до хазяйки, це ж просто дурниця! — палко переконував він Пульхерію Олександрівну. — Хоч ви й мати, та коли залишитесь, то доведете його до люті, і тоді казна-що буде! Слухайте, от що я зроблю: тепер коло нього Настя посидить, а я вас обох відведу до вас, бо самим вам не можна по вулицях; у нас у Петербурзі щодо цього... Ну, наплювати!.. Потім від вас зараз же біжу сюди і за чверть години, моє вам

слово честі, повідомлю вам: що з ним? спить чи ні? і все інше. Слухайте далі! Потім від вас миттю до себе, — там у мене гості, всі п'яні, — беру Зосимова — це лікар, який його лікує, він тепер у мене сидить, не п'яний, цей не п'яний, цей ніколи не п'яний! Тягну його до Родьки і потім одразу ж до вас, отже, протягом години ви дістанете про нього два повідомлення, — і від лікаря, розумієте, від самого лікаря; це ж не те, що від мене! Коли погано, присягаюсь, я вас сам сюди приведу, а коли добре, то й лягайте спати. А я цілу ніч тут перебуду, в снігах, він і не почує, а Зосимову звелю ночувати у хазяйки, щоб був під рукою. Ну що для нього тепер краще, ви чи лікар? Адже лікар корисніший, корисніший. Ну, ото ж і йдіть додому! А до хазяйки не можна, мені можна, а вам ні; не пустить, бо... бо вона дурна. Вона мене приревнує до Євдокії Романівни, коли хочете знати, та й до вас теж... А щодо Євдокії Романівни, то вже напевно. Це зовсім, зовсім несподіваний характер! А втім, і я теж дурень... Наплювати! Ходімо! Вірите ви мені? Ну, вірите ви мені чи ні?

— Ходім, мамо,— сказала Євдокія Романівна, — він, певно, зробить так, як обіцяє. Він воскресив уже брата, а коли правда, що лікар погодиться тут ночувати, то чого ж кращого?

— От ви... ви... мене розумієте, бо ви — ангел! — захоплено скрикнув Разуміхін. — Ходімо! Насте! Миттю нагору, і сиди там коло нього, хлопця молодого; я за чверть години повернуся...

Хоч все це й не заспокоїло Пульхерію Олександрівну, але вона вже не опиралася більше. Разуміхін взяв їх обох під руки і потягнув зі сходів. Проте він її непокоїв: "хоч і меткий, і добрий, та чи спроможний виконати, що обіцяє? Адже він в такому стані!.."

— А, розумію, ви думаєте, що я в такому стані! — перебив він її думки, угадавши їх і ступаючи своїми широчезними кроками тротуаром, так що обидві дами насилу встигали за ним, чого однак він не помічав. — Дурниця! тобто... я п'яний, як йолоп, та не в тому річ; я п'яний не від вина. А це, коли я вас побачив, мені в голову й вдарило... Та наплювати на мене! Не звертайте уваги: я мелю казна-що; я вас не достойний... Я вас зовсім, зовсім не достойний... А як одведу вас, вмить, тут-таки в канаві, виллю собі на голову цебра зо два води, і готовий... Коли б ви тільки знали, як я вас обох люблю! Не смійтесь і не сердьтесь!.. На всіх сердьтесь, а на мене ні! Я його друг, отже, й ваш друг. Я так хочу... Я це передчував... Минулого року, якусь мить таке було... А втім, зовсім не передчував, бо ви мов з неба впали. А я, мабуть, і цілу ніч не спатиму... Цей Зосимов боявся тоді, щоб він не збожеволів... От чому його дратувати не треба.

— Та що ви кажете! — скрикнула мати.

— Невже сам лікар так говорив? — спитала Євдокія Романівна злякано.

— Говорив, та це не те, зовсім не те. Він і ліки такі дав, порошок, я бачив, а ви якраз у цей час приїхали... Ех!.. Вам би краще завтра приїхати! Це добре, що ми пішли звідти. А через годину вам про все сам Зосимов відрепортує. Ось він таки не п'яний! І я буду не п'яний... І чого я так набрався? А того, що в суперечку втягли, проклятущі! А я ж зарікся сперечатись!.. І такі дурниці верзуть! Мало не побився! Я там дядька лишив головувати... Ну, чи повірите: цілковитої відмови від індивідуальності вимагають і в

цьому смак знаходять! Аби тільки самим собою не бути, аби тільки якнайменше на себе бути схожим! Оце вони за найвищий прогрес і вважають. І хоч би брехали вони своє, а то...

— Слухайте,— боязко перебила Пульхерія Олександрівна, але це тільки піддало жару.

— А ви що думаєте,— кричав Разуміхін ще голосніше, — ви думаєте, я проти того, що вони брешуть? Дурниця! Я люблю, коли брешуть! Брехня — це ж єдина людська перевага перед усіма організмами. Збрешеш — до правди дійдеш! Тому я й людина, що брешу. Ні до якої правди не доходили, не збрехавши перед тим разів чотирнадцять, а може, й сто чотирнадцять, а це в певному розумінні почесно; ну, а от ми й збрехати так, щоб то було своє, не вміємо! Ти мені бреши, та бреши своє, і я тебе тоді поцілую. Збрехати своє — та це ж майже краще, ніж сказати правду вже готову, з чужого голосу; в першому випадку ти людина, а в другому ти тільки птах! Правда не втече, а життя ж змарнувати можна; приклади були. Ну, що ми тепер? Усі ми, геть усі, без винятку, щодо науки, розвитку, мислення, винаходів, ідеалів, прагнень, лібералізму, здорового розуму, досвіду і всього, всього, всього, всього, всього, ще в першому підготовчому класі гімназії сидимо! Сподобалося чужим розумом жити — і допалися! Хіба ні? Адже правильно я кажу? — кричав Разуміхін, трясучи і стискаючи руки обох дам, — так чи ні?

— О боже мій, я не знаю,— промовила сердешна Пульхерія Олександрівна.

— Так, так... хоч я і не в усьому з вами згодна,— серйозно сказала Євдокія Романівна і в ту ж мить скрикнула, бо дуже вже боляче цього разу стиснув він їй руку.

— Так? Ви говорите, так? Ну то після цього ви... ви... — закричав він захоплено, — ви джерело доброти, чистоти, розуму й... досконалості! Дайте вашу руку, дайте... ви теж дайте вашу, я хочу поцілувати ваші руки тут, зараз, на колінах!

І він став на коліна серед вулиці, на щастя, в цей час безлюдної.

— Облиште, прошу вас, що ви робите? — скрикнула перелякана Пульхерія Олександрівна.

— Встаньте, встаньте! — і сміючись, і теж лякаючись, сказала Дуня.

— Нізащо, поки не дасте рук! От і все, і годі, і встав, і ходімо! Я нікчемний йолоп, я вас не гідний і п'яний, і сором мені... Любити я вас не гідний, але схилитися перед вами — це обов'язок кожного, коли тільки він не цілковита тварюка! От я й схилився... Ось і ваші номери, і вже через саме це правий Родіон, що вашого Петра Петровича вигнав! Як він смів вас у такі номери поселити? Це скандал! Чи знаєте ви, кого сюди пускають? А ви ж наречена! Ви наречена, так? Ну то я вам скажу, що ваш жених негідник після цього.

— Слухайте, добродію Разуміхін, ви забули... — почала було Пульхерія Олександрівна.

— Справді, ви маєте рацію, я забув усяку пристойність, сором мені! — схаменувся Разуміхін,— але... але... ви не можете на мене сердитись за те, що я так кажу! Бо я кажу щиро, а не через те, що... гм! це було б підло; одним словом, не через те, що я в

вас... гм!.. ну, та гаразд, не треба, не скажу, через що, не смію!.. А ми всі тоді, як тільки він увійшов, зрозуміли, що цей добродій не нашого кола. Не тому, що він увійшов завитий у перукаря, не тому, що він свій розум поспішав виставляти, а тому, що він шпигун і спекулянт, тому що він жид і фігляр, і це видно. Ви думаєте, він розумний? Ні, він дурень, дурень! Ну, чи ж він вам пара? Та боже ж мій! Бачите, добродійки мої, — спинився він раптом, вже коли підіймалися сходами в номери, — хоч вони в мене там усі п'яні, а проте всі чесні, і хоч ми й брешемо, адже і я теж брешу, та добрешемося ж, нарешті, й до правди, бо на благородній дорозі стоїмо, а Петро Петрович... не на благородній дорозі стоїть. Я хоч і лаяв їх зараз на всі заставки, але ж я їх усіх поважаю; навіть Заметова хоч не поважаю, та люблю, бо — щеня! Навіть цю тварюку Зосимова, бо — чесний і діло знає... Ну, годі, все сказано і прощено. Прощено? Адже так? Ну, ходім. Знаю я цей коридор, бував; отут у третьому номері, був скандал... Ну, де ви тут! Котрий номер? Восьмий? Ну, от на ніч зацепніться і нікого не пускайте. За чверть години повернуся зі звісткою, а потім ще за півгодини із Зосимовим, побачите! Прощайте, біжу!

— Боже мій, Дунечко, що це буде? — сказала Пульхерія Олександрівна тривожно й знічено.

— Заспокойтесь, мамо, — відповіла Дуня, скидаючи капелюшок і мантильку, — нам сам Бог послав цього добродія, хоч він і просто з якоїсь пиятики. На нього можна звіритись, запевняю вас. І все, що він уже зробив для брата...

— Ой Дунечко, бог його знає, чи прийде він! І як це я могла погодитись залишити Родю!.. І зовсім, зовсім не так сподівалась його зустріти! Який він був суворий, наче не радий нам...

Сльози забриніли в неї на очах.

— Ні, це не так, мамо. Ви не придивилися, ви увесь час плакали. Він надто знервований, бо серйозно хворий, — ось де всього причина.

— Ох, ця хвороба! Що ж буде, що ж буде! І як він говорив з тобою, Дуню! — сказала мати, боязко зазираючи в очі дочці, щоб прочитати всі її думки, і вже наполовину заспокоєна тим, що Дуня ж і захищає Родю, отже, простила його. — Я певна, що він завтра одумається, — додала вона, щоб уже все до кінця випитати.

— А я так певна, що він і завтра говоритиме те ж саме... про це, — відрізала Євдокія Романівна, і вже, звичайно, ця відповідь примусила Пульхерію Олександрівну замовчати, бо тут був пункт, про який вона дуже боялася тепер заводити мову. Дуня підійшла й поцілувала матір. Та мовчки міцно обійняла її. Потім сіла і в тривожному чеканні Разуміхіна боязко почала стежити за дочкою, яка, схрестивши руки, заходила туди й сюди кімнатою, теж чекаючи і поринувши в роздум. Таке ходіння з кутка в куток у глибокому замисленні було давньою звичкою Євдокії Романівни, і мати завжди якось боялась порушувати в такий час її задуму.

Разуміхін, звичайно, був смішний зі своєю раптовою пристрасстю до Євдокії Романівни, що спалахнула в ньому сп'яну; але, подивившись на Євдокію Романівну, особливо тепер, коли вона ходила, схрестивши руки, кімнатою, смутна й задумана,

може, багато хто зрозумів би його, коли б навіть не брати до уваги його ексцентричного стану. Євдокія Романівна була напрочуд вродлива — висока і струнка, міцна, впевнена,— що виявлялося в кожному її жесті і що, проте, анітрохи не робило її рухи менш м'якими і граціозними. Обличчям вона була схожа на брата, але її можна було навіть назвати красунею. Волосся в неї було темно-русяве, трохи світліше, ніж у брата; очі майже чорні, блискотливі, горді і водночас подеколи надзвичайно добрі. Вона була бліда, але не хворобливо бліда; лице її сяяло свіжістю і здоров'ям. Рот у неї був трохи замалий, а нижня губка, свіжа й червона, злегка випиналася вперед, разом із підборіддям, — єдина неправильність у цьому прекрасному обличчі, яка, проте, надавала йому особливої характерності і, між іншим, немовби гордовитості. Вираз обличчя її завжди був вдумливий, скорше серйозний, ніж веселий; зате як же пасувала усмішка до цього обличчя, як же личив їй сміх, веселий, молодий, щирий! Зрозуміло, що палкий, одвертий, простуватий, чесний, дужий як богатир і п'яний Разуміхін, який ніколи не бачив нічого подібного, з першого погляду зовсім втратив розум. До того ж випадок, мов навмисне, вперше показав йому Дуню в прекрасний момент любові й радості зустрічі з братом. Він бачив потім, як затремтіла в неї від обурення нижня губка у відповідь на грубі й невдячно жорстокі накази брата, — і був скорений.

Він, проте, сказав правду, коли проговорився тоді сп'яну на сходах, що ексцентрична хазяйка Раскольникова, Парасковія Павлівна, приревнує його не тільки до Євдокії Романівни, але, чого доброго, і до самої Пульхерії Олександрівни. Незважаючи на те, що Пульхерії Олександрівні було вже сорок три роки, обличчя її все ще зберігало залишки колишньої краси, і до того ж вона здавалася значно молодшою за свої роки, що завжди буває з жінками, які зберігають ясність духу, свіжість вражень і чесний, чистий жар серця до старості. Скажемо в дужках, що зберегти все це — єдиний засіб до того, щоб не втратити краси своєї навіть у старості. Волосся її вже починало сивіти й рідшати, коло очей давно вже з'явилися дрібненькі променясті зморщечки, щоки позападали й висохли від турбот і горя, і все-таки обличчя це було прекрасне. Це був Дунеччин портрет, тільки через двадцять років, хіба що нижня губка у матері не випиналася вперед. Пульхерія Олександрівна була чутлива, проте не до нудоти, боязка і поступлива, але до певної межі: вона багато чим могла поступитися, багато на що могла погодитись, навіть на те, що суперечило її переконанню, але завжди була така межа чесності, правил і крайніх переконань, яку ніщо не могло примусити її переступити.

Рівно через двадцять хвилин після того, як пішов Разуміхін, пролунали два несильні, але квапливі удари в двері; Разуміхін повернувся.

— Не зайду, нема часу! — заспішив він, коли відчинили двері, — хропе на всі заставки, спить добре, спокійно, і дай боже, щоб годин із десяти проспав. Коло нього Настя; звелів їй не йти звідти, поки не повернуся. Тепер притягну Зосимова, він вам відрепортує, а потім і ви спати; втомилися, бачу, страшенно.

І він швидко пішов від них коридором.

— Який меткий і... відданий юнак! — вигукнула надзвичайно зраділа Пульхерія

Олександрівна.

— Здається, хороша людина, — навіть із деяким захопленням відповіла Євдокія Романівна, починаючи знову ходити туди й сюди кімнатою.

Майже через годину почулася хода в коридорі і знову стукіт у двері. Обидві жінки чекали, цього разу цілком вірячи обіцяння Разуміхіна; і справді, він устиг притягти Зосимова. Зосимов одразу ж погодився залишити бенкет і йти подивитись на Раскольникову, але до дам пішов неохоче, з великою недовірою слухаючи п'яного Разуміхіна. Та самолюбство його було одразу ж заспокоєне і навіть утішене: він побачив, що його справді чекали, як оракула. Він просидів не більш як десять хвилин, а встиг остаточно умовити й заспокоїти Пульхерію Олександрівну. Говорив він з величезним співчуттям, але стримано і якимось підкреслено серйозно, зовсім як двадцяти-семирічний лікар на важливій консультації, і жодним словом не ухилився від основної теми, не виявив і найменшого бажання завести розмову про щось таке, що б сприяло ближчому знайомству з обома дамами. Ще тільки заходячи, він помітив, яка напрочуд гарна Євдокія Романівна, і одразу ж постарався зовсім навіть не помічати її і тримався так протягом усього візиту, звертаючись тільки до Пульхерії Олександрівни. Все це давало йому величезне внутрішнє задоволення. Щодо хворого він заявив, що, на його думку, той зараз у цілком задовільному стані. За спостереженнями ж його, хвороба пацієнта, крім поганих матеріальних обставин в останні місяці, має ще певні моральні причини, "є, сказати б, продуктом багатьох складних моральних і матеріальних впливів, тривог, побоювань, турбот, деяких ідей... та іншого". Помітивши побіжно, що Євдокія Романівна почала особливо уважно прислухатись, Зосимов заговорив на цю тему докладніше. А на тривожне і боязке запитання Пульхерії Олександрівни про "нібито деякі підозріння відносно божевілля" він відповів зі спокійною й одвертою усмішкою, що слова його перебільшені; що, звичайно, у хворого помічається певна настійлива думка, яка виказує мономанію, — а він, Зосимов, особливо стежить тепер за цією надзвичайно цікавою галуззю медицини, — але ж треба пам'ятати, що майже до сьогоднішнього дня хворий марив, і... і, звичайно, приїзд рідних його заспокоїть, розважить і вплине рятівно, "якщо тільки можна буде уникнути нових особливих зворушень", додав він значуще. Потім підвівся, солідно і привітно відкланявся, супроводжуваний благословеннями, палкою подякою, благаннями і навіть несподівано простягнутою йому для потиску ручкою Євдокії Романівни, і вийшов надзвичайно задоволений цими відвідинами і ще більше самим собою.

— А говорити будемо завтра; лягайте, зараз, обов'язково! — скріпив Разуміхін, виходячи із Зосимовим. — Завтра якнайраніше я у вас з рапортом.

— Одначе яка чарівна дівчина ця Євдокія Романівна! — зауважив Зосимов, мало не облизуючись, коли вони вийшли на вулицю.

— Чарівна? Ти сказав чарівна! — заревів Разуміхін і раптом кинувся на Зосимова і схопив його за горло. — Якщо ти коли-небудь насмілишся... Розумієш? Розумієш? — кричав він, трясучи його за комір і притиснувши до стіни, — чув?

— Та пусти, п'яний чорт! — відбивався Зосимов і потім, коли вже той його пустив,

пильно подивився на нього і раптом зареготав. Разуміхін стояв перед ним, опустивши руки і замислившись, похмурий і серйозний.

— Звичайно, я віслюк, — з похмурим виглядом проказав він, — але... і ти теж.

— Е ні, брат, зовсім не теж. Я про пусте не мрію.

Вони пішли мовчки, і, тільки підходячи до квартири Раскольников, Разуміхін, дуже занепокоєний, урвав мовчанку.

— Слухай,— сказав він Зосимову, — ти хлопець добрий, але ти, крім усіх твоїх недоліків, ще й джигун, це я знаю, та ще й з брудних. Ти нервово, розпечене ледащо, ти не вмієш стримувати себе, ти зажирів і ні в чому собі відмовити не можеш, — а це вже я називаю брудом, бо це неодмінно доводить до бруду. Ти так себе розпестив, що, сказати правду, я найменше розумію, як ти можеш бути при всьому цьому непоганим і навіть самовідданим лікарем. На перині спить (це лікар!), а вночі встає до хворого! Років так через три ти вже не вставатимеш до хворого... Ну та хай йому, не в тому річ, а ось у чому: ти сьогодні в хазяйчиній квартирі ночуєш (насилу умовив її!), а я в кухні: от вам нагода познайомитись ближче! Не те, що ти думаєш! Тут, брат, і натяку на це немає...

— Та я зовсім і не думаю.

— Тут, брат, доброчесність, мовчазність, соромливість і цнотливість запекла, і разом з тим — зітхання, і тане, мов віск, так і тане! Врятуй ти мене від неї заради всіх чортів на світі! Преавенантненька!.. Віддячу, власним життям віддячу!

Зосимов зареготав ще дужче.

— Ач як тебе ухопило! Та нащо вона мені?

— Запевняю, клопоту небагато, тільки говори безупинно, що хочеш, тільки поруч сядь і промовляй. До того ж ти лікар, почни лікувати від чого-небудь. Присягаюсь, не пошкодуєш. У неї клавікорди[3-01] стоять; я ж, ти знаєш, бренькаю потрошку; у мене там одна пісенька є, російська справжня: "Зальюсь слезьми горючими..."[3-02] Вона справжні любить, — ну, з пісеньки й почалося; а ти ж на фортепіанах віртуоз, метр, Рубінштейн...[3-03] Запевняю, не пошкодуєш!

— Та ти що, наобіцяв їй чого, чи як? Підписку за формою дав? Женитись, може, обіцяв?..

— Нічого, нічого, зовсім нічого такого не було! Та й не така вона; до неї пробував був Чебаров...

— Ну, то кинь її!

— Та не можна так кинути!

— А чому ж не можна?

— Ну, та якось так не можна, та й годі! Тут, брат, притягальне начало є.

— То навіщо ж ти її зваблював?

— Та я зовсім не зваблював, мене самого, може, зваблено через мою дурість, а їй зовсім однаково буде, ти чи я, аби тільки поруч хтось сидів та зітхав. Тут, брат... Не вмію я це висловити, тут, — ну от ти математику знаєш добре, і тепер ще вивчаєш, я знаю... ну, почни викладати їй інтегральне обчислення, їй-богу, не жартую, серйозно

кажу, їй однаково буде: вона на тебе дивитиметься і зітхатиме, і так цілісінький рік. Я їй, між іншим, дуже довго, два дні поспіль, про прусську палату панів[3-04] говорив (бо про що ж з нею говорити?), — тільки зітхала та потіла! Про кохання тільки мови не починай, — соромлива до нестями, — але ж і удавай, що відійти не можеш, — ну, і досить. Зате комфорт який; зовсім наче дома, — читай, сиди, лежи, пиши... Поцілувати навіть можна, але обережненько...

— Та нащо вона мені?

— Ет, не можу я тобі пояснити ніяк! Бачиш: ви обоє дуже одне до одного пасуєте! Я й раніше про тебе думав... Адже ж ти кінчиш цим! То хіба не однаково тобі — раніше чи пізніше? Тут, брат, таке тобі перинне начало лежить, — ех! та й не тільки перинне! Тут так і засмоктує; тут кінець світу, якір, тихе пристановище, пуп землі, тририбна підвалина світу,[3-05] есенція млинців, жирних кулеб'як, вечірнього самовара, тихих зітхань і теплих кацавейок,[3-06] натоплених лежанок, — ну, зовсім мовби ти помер, а водночас і живий, обидві вигоди разом! Ну, брат, чорт, забалакався, час спати! Слухай: я вночі іноді прокидаюсь, ну і схожу до нього подивитись. Тільки нічого, дурниця, все гаразд. Не тривожся і ти дуже, а коли хочеш, сходи теж разок. Але тільки помітиш що, марення, наприклад, жар, абощо, зараз же розбуди мене. А втім, не може бути...

II

Занепокоєний і серйозний, прокинувся Разуміхін другого дня о восьмій годині. Багато нових і непередбачених турбот з'явилося раптом у нього цього ранку. Він ніколи не думав, що коли-небудь отак прокинеться. Він пам'ятав до найменших дрібниць усе вчорашнє і розумів, що з ним сталося щось незвичайне, що він прийняв у душу якесь досі зовсім не відоме йому і не схоже на всі інші враження. Водночас він ясно усвідомлював, що мрія, яка загорілася в його думках, зовсім нездійсненна, — така нездійсненна, що йому навіть соромно стало її, і він якнайшвидше перейшов до інших, більш насущних турбот і сумнівів, які залишилися йому в спадок після "триклятого вчорашнього дня".

Найжахливішим був спогад про те, яким учора "негідним і гидким" показав він себе, не тільки тому, що був п'яний, а тому, що лаяв перед дівчиною, скориставшись з її становища, через свої дурні поспішні ревнощі, її жениха, не знаючи не тільки їх взаємин і зобов'язань, але ж і самої людини не знаючи як слід. Та й яке право мав він судити про нього так поспішно й нерозважливо? І хто кликав його в судді! І хіба може така людина, як Євдокія Романівна, віддаватися за негідного чоловіка, маючи на оці його гроші? Отже, є і в ньому щось хороше. Номери? А й справді, звідки він міг знати, які то номери? Адже опоряджає він квартиру... ой, як усе це низько! І хіба це виправдання, що він, мовляв, був п'яний? Дурна відмовка, яка ще більш його принижує! У горілці — правда, і от вона, правда та, вся й виявилась, "тобто виявився увесь бруд його заздрісного, грубого серця!" І хіба хоч трохи дозволенна така мрія для нього, Разуміхіна? Хто він у порівнянні з такою дівчиною, — він, п'яний буян і хвалько? "Хіба можливе таке цинічне і смішне порівняння?" Разуміхін страшенно почервонів від цієї думки, і раптом, мов навмисне, в ту ж саму мить, ясно пригадалося йому, як він

говорив їм учора, стоячи на сходах, що хазяйка приревнує його до Євдокії Романівни... Це вже було нестерпно. Щосили вдарив він кулаком по кухонній печі, забив собі руку і вибив одну цеглину.

"Звичайно, — пробурмотів він сам собі за хвилину, з якимсь почуттям самоприниження, — звичайно, всієї цієї погані не закрасити і не загладити тепер ніколи... отже, і думати про це нічого, а тому прийти мовчки і... виконати свої обов'язки...

Так само мовчки, і... і не просити вибачення, і нічого не говорити, і... і вже, звичайно, тепер усе загинуло!"

А проте, одягаючись, він оглянув свій костюм пильніше, ніж звичайно. Іншого одягу в нього не було, а коли б і був, він, мабуть, і не надів би його, — "отак, навмисне б не надів". Але в усякому разі циніком і брудним нечупарою не можна лишатись: він не має права ображати почуття інших, тим більше, що ті, інші, мають потребу в ньому і самі кличуть його до себе. Одяг свій він старанно почистив щіткою. Білизна ж була на ньому завжди чиста; щодо цього він був особливо охайний.

Вмився він цього ранку ретельно, — у Насті знайшлося мило, — вимив волосся, шию і особливо руки. Коли ж дійшло до питання: брити свою щетину чи ні (у Парасковії Павлівни були хороші бритви, які збереглися ще після небіжчика пана Зарніцина), то це питання навіть із злістю було вирішене негативно: "Хай так і лишається! А то ще подумують, що побрився я для... обов'язково ж подумують! Та нізачо у світі!

І... і головне, він такий грубий, брудний, манери в нього трактирні, і... і, правда, він знає, що й він, ну хоч трохи, та порядна ж людина... ну, та чого тут пишатися, що порядна людина? Кожен повинен бути порядним, навіть більше, і... і все-таки (він пам'ятає це) були й у нього такі дільця... не те щоб безчесні, ну але!.. А які помисли бували! гм... і все це поставити поряд з Євдокією Романівною! Ну так, чорт! Нехай! А от навмисно буду такий брудний, сальний, трактирний, і наплювати! Ще більше буду!.."

На таких монологів застав його Зосимов, який ночував у залі Парасковії Павлівни.

Він збирався додому і, перш ніж піти, поспішав глянути на хворого. Разуміхін доповів йому, що той спить, мов ведмідь. Зосимов наказав не будити, аж доки не прокинеться. Сам же обіцяв зайти годині об одинадцятій.

— Якщо тільки він буде вдома, — додав він. — Тьху, чорт! Над своїм хворим не владен, спробуй, лікуй! Не знаєш, він до тих піде, чи ті сюди прийдуть?

— Ті, я гадаю, — відповів Разуміхін, який вмить збагнув, про що йдеться, — і будуть, звичайно, про свої сімейні справи розмовляти. Я піду. Ти, як лікар, звісно, більш від мене маєш прав.

— Не духівник же і я; прийду і піду; і без них багато клопоту.

— Непокоїть мене одне, — перебив, нахмурившись, Разуміхін, — вчора я, ідучи з ним, сп'яну проговорився йому, так, знаєш, дурниці різні... різні... між іншим, про твої побоювання, що він схильний до божевілля...

— Ти й дамам про те ж учора проговорився.

— Знаю, що нерозумно! Хочеш — бий! А що, справді була в тебе про це яка-небудь певна думка?

— Та дурниця ж, кажу; яка там певна думка! Сам ти змалював його як мономана, коли мене до нього привів... Ну, а ми вчора ще жару піддали, ти тобто, цими своїми розповідями... про маляра; добра мені розмова, коли він, може, саме на цьому збожеволів! Коли б я знав точно, що тоді в конторі скоїлося і що там його якась каналія цим підозрінням... образила! Гм... не допустив би я вчора такої розмови. Адже ці мономани з краплини океан зроблять, небилицю в лицях увіч бачать... Скільки я пам'ятаю, вчора, з цієї розповіді Заметова, мені справа наполовину стала яснішою. Та що! Я один випадок знаю, як такий собі іпохондрик, сорокалітній, бувши не в силі зносити щодня за столом глузування восьмирічного хлопчика, зарізав його! А тут — ходити доводиться у лахмітті, нахаба кварталний, початок хвороби, і таке підозріння. І це несамовитому ж іпохондрику! При самолюбстві шаленому, винятковому! Та тут, може, вся відправна точка хвороби й сидить! Ну, та чорт!.. А до речі, цей Заметов і справді милий хлопчина, тільки, гм... даремно він це все вчора розповів. Базіка страшенний!

— Та кому ж розповів? Мені й тобі?

— І Порфирію.

— То що ж, що Порфирію?

— До речі, маєш ти який-небудь вплив на отих, на матір і сестру? Обережніше б з ним сьогодні...

— Помиряться, — неохоче відповів Разуміхін.

— І чого він так на того Лужина? Людина з грішми, і, здається, їй не осоружний... а в них же ні копійки? га?

— А чого це ти випитуєш? — роздратовано скрикнув Разуміхін, — звідки я знаю, є в них копійка, чи нема? Спитай сам, може й дізнаєшся...

— Тьху, який ти дурний буваєш іноді! Вчорашній хміль сидить... До побачення; подякуй від мене Парасковії Павлівні своїй за ночівлю. Замкнулася, на мій бонжур крізь двері не відповіла, а сама о сьомій годині прокинулася, самовар їй через коридор з кухні проносили... Я не мав честі лицезріти...

Рівно о дев'ятій годині Разуміхін прийшов в номери Бакалєєва. Обидві дами вже давно чекали його з страшним нетерпінням.

Повставали вони годині о сьомій або навіть раніше. Він увійшов похмурий, мов та ніч, уклонився незграбно, за що, звичайно, одразу ж розсердився на себе. Але він помилився в своїх сподіваннях: Пульхерія Олександрівна так і кинулася до нього, схопила його за обидві руки і мало не поцілувала їх. Він боязко глянув на Євдокію Романівну; але і в цьому гордовитому обличчі було в ту мить стільки вдячності і приязні, така неприхована цілковита і несподівана для нього повага (замість гаданих глузливих поглядів і мимовільного, погано приховуваного презирства!), що йому вже, далебі, було б легше, коли б зустріли лайкою, а то вже надто ніяково зробилося. На щастя, була готова тема для розмови, і він якнайшвидше за неї ухопився.

Почувши, що "ще не прокидався", але "все гаразд", Пульхерія Олександрівна заявила, що це на краще, "бо їй дуже, дуже, дуже треба спочатку поговорити" з ним, Разуміхіним. Спитали, чи пив він чай, і запросили пити разом; самі вони ще не пили, чекаючи Разуміхіна. Євдокія Романівна подзвонила, з'явився брудний шарпак, йому й наказано було подавати чай, який і був, нарешті, поданий, але сервіровка виявилася такою брудною і потворною, що дамам зробилось соромно. Разуміхін енергійно лайнув номер, але, згадавши про Лужина, змовк, зніяковів і дуже зрадів, коли запитання Пульхерії Олександрівни посипалися, нарешті, без упину, одне за одним.

Відповідаючи на них, він проговорив три чверті години, і хоч його раз у раз перебивали і перепитували, встиг розповісти про всі найголовніші і найпотрібніші факти, які тільки знав з останнього року життя Родіона Романовича, закінчивши докладною розповіддю про його хворобу. Багато що він, проте, пропустив, що й треба було пропустити, між іншим і сцену в конторі з усіма наслідками. Розповідь його слухали жадібно; але коли він думав, що вже закінчив і задовольнив своїх слухачок, то виявилось, що для них він немовби ще й не починав.

— Скажіть, скажіть мені, як ви гадаєте... ой, даруйте, я ще досі не знаю, як вас звуть? — квапилася Пульхерія Олександрівна.

— Дмитро Прокопович.

— Так от, Дмитре Прокоповичу, я б дуже, дуже хотіла знати... як взагалі... він дивиться тепер на все, тобто, зрозумійте мене, як би вам це сказати, тобто краще сказати: що він любить і чого не любить? Чи завжди він такий дратівливий? Які в нього бажання і, сказати б, мрії, коли можна? Що саме тепер на нього впливає особливо? Одним словом, я б хотіла...

— Ой мамо, як же можна на все це так одразу відповісти! — зауважила Дуня.

— Ой боже мій, та я ж зовсім, зовсім не таким сподівалася його зустріти, Дмитре Прокоповичу.

— Це ж цілком звичайна річ, — сказав Дмитро Прокопович. — Матері у мене немає, ну а дядько щороку сюди приїздить і майже щороку мене не пізнає, навіть зовні, а людина розумна; ну, а за три роки вашої розлуки багато води збігло. Та й що вам сказати? Півтора року я Родіона знаю: похмурий, смутний, відлюдний і гордовитий; останнім часом (а може, й багато раніше) став недовірливим, ще й іпохондриком. Великодушний і дуже добрий. Почуттів своїх не любить виявляти і радше зневажить людину, ніж словами розкриє своє серце. Часом, проте, зовсім не іпохондрик, а просто холодний і нечулий аж до жорстокості, далебі, наче в ньому два протилежні характери по черзі міняються. Страшенно іноді неговіркий! Усе йому ніколи, все йому заважають, а сам лежить, нічогісінько не робить. Не насмішуватий, і не тому, що дотепності бракує, а мовби часу в нього на такі дурниці не вистачає. Не дослухує, що йому кажуть. Ніколи не цікавиться тим, чим усі в цей час цікавляться. Дуже високо себе цінує і, здається, не без деякого права на те. Ну, що ж далі?.. Мені здається, ваш приїзд подіє на нього рятівно.

— Ох, дай-то Господи! — скрикнула Пульхерія Олександрівна, яка болісно

сприймала відзив Разуміхіна про її Родю.

А Разуміхін глянув, нарешті, на Євдокію Романівну сміливіше. Він раз у раз позирав на неї під час розмови, але побіжно, на якусь там мить, і одразу ж відводив очі. Євдокія Романівна то сідала до стола й уважно вслухалася, то підводилась знову і починала, за своєю звичкою, ходити з кутка в куток, схрестивши руки, стуливши губи, часом на ходу ставлячи запитання і замислюючись. Вона теж мала звичку не дослухувати, що кажуть. Убрана вона була в якесь темненьке з легкої матерії плаття, а на шиї був пов'язаний білий прозорий шарфик. За багатьма ознаками Разуміхін одразу ж помітив, що їх обсіли страшні злидні. Коли б Євдокія Романівна була одягнена як королева, то, здається, він би її зовсім не боявся; а тепер, може саме тому, що вона так бідно убрана і що він помітив скрутність їх становища, в серце його увійшов страх, і він почав боятись за кожне своє слово, за кожний жест, а це, звичайно, гнітить людину, яка і без того собі не довіряє.

— Ви багато сказали цікавого про характер брата і... сказали безсторонньо. Це добре; я думала, ви перед ним благоговієте, — зауважила Євдокія Романівна з усмішкою. — Здається, і те правда, що коло нього повинна бути жінка, — додала вона в роздумі.

— Я цього не казав, а втім, можливо, ви і в цьому маєте рацію, тільки...

— Що?

— Він же нікого не любить; може, і ніколи не полюбить, — відрізав Разуміхін.

— Тобто неспроможний полюбити?

— А знаєте, Євдокіє Романівно, ви самі дуже схожі на вашого брата, навіть в усьому! — бовкнув він зненацька, несподівано для самого себе, але зараз же, згадавши про те, що оце тільки говорив їй про брата, почервонів мов рак і страшенно зніяковів. Євдокія Романівна не могла не розсміятись, дивлячись на нього.

— Щодо Роді ви обоє можете помилятись, — підхопила трохи вражена Пульхерія Олександрівна. — Я не про теперішнє кажу, Дунечко. Те, що пише Петро Петрович у цьому листі... і що ми припускали з тобою, — можливо, неправда, але ви уявити собі не можете, Дмитре Прокоповичу, який він фантастичний і, як би це сказати, капризний. Його характерові я ніколи не могла довіритись, навіть коли йому було тільки п'ятнадцять років. Я певна, що він і тепер може зненацька що-небудь зробити з собою таке, чого нікому в світі й на думку не спаде зробити... Та нащо далеко шукати: чи відомо вам, як він, півтора року тому, мене здивував, приголомшив і мало зовсім зі світу не звів, коли надумав був одружитися з цією, як її — дочкою цієї Зарніциної, хазяйки його?

— Знаєте ви що-небудь докладніше про цю історію? — спитала Євдокія Романівна.

— Ви думаєте, — палко говорила далі Пульхерія Олександрівна, — його б спинили тоді мої сльози, мої благання, моя хвороба, можливо моя смерть від туги або наші злидні? Спокійнісінько б переступив через усі перешкоди. А невже він, невже ж він нас не любить?

— Він ніколи й нічого сам про цю історію мені не казав, — обережно відповів

Разуміхін, — але я дещо чув від самої пані Зарніциної, яка теж не дуже говірка, і те, що чув, можливо, навіть трохи й дивне...

— А що, що ви чули? — спитали разом обидві жінки.

— Та нічого такого особливого. Дізнався я тільки, що шлюб цей, хоч він був уже зовсім злагоджений і не здійснився тільки через смерть нареченої, самій пані Зарніциній був не до душі... Крім того, кажуть, наречена була негарна, тобто, кажуть, навіть погана... і така квола, і... і чудна... хоч, здається, було в ній дещо й хороше. Неодмінно ж мало бути хоч щось хороше, інакше й збагнути нічого не можна... Посагу теж ніякого, та він би на посаг і не позаздрився... Взагалі про таку справу важко й судити.

— Я певна, що вона достойна була дівчина, — коротко зауважила Євдокія Романівна.

— Бог мене простить, а я таки зраділа тоді, що вона вмерла, хоч і не знаю, хто з них згубив би одне одного: він її, чи вона його? — закінчила Пульхерія Олександрівна; потім обережно, часто зупиняючись і раз у раз поглядаючи на Дуню, що тій було, очевидно, неприємно, почала знову розпитувати про вчорашню сцену між Родео і Лужиним. Ця подія, як видно, непокоїла її найбільше, до страху й трепету. Разуміхін розповів докладно все знову, але на цей раз додав і свій висновок: він просто обвинуватив Раскольника в умисній образі Петра Петровича, цього разу зовсім мало виправдуючи його хворобою.

— Він ще до хвороби це надумав, — додав він.

— Я теж так гадаю, — сказала Пульхерія Олександрівна з пригніченим виглядом. Але її дуже вразило, що про Петра Петровича Разуміхін висловився тепер так обережно і навіть немовби й з повагою. Вразило це і Євдокію Романівну.

— То ви он якої думки про Петра Петровича? — не втерпіла, щоб не спитати, Пульхерія Олександрівна.

— Про майбутнього чоловіка вашої дочки я й не можу бути іншої думки, — твердо і палко відповів Разуміхін, — і не з якоїсь звичайної ввічливості це кажу, а тому... тому... ну хоч тому лише, що Євдокія Романівна сама, добровільно, удостоїла своїм вибором цю людину. А що я так паплюжив його вчора, то через те, що вчора я був гидко п'яний і ще... безумний; так, безумний, безголовий, збожеволів, зовсім... і сьогодні мені соромно перед вами!.. — Він почервонів і замовк.

Євдокія Романівна спалахнула, але не переривала мовчанки. Вона не вимовила й слова від тієї самої хвилини, як заговорили про Лужина.

А тим часом Пульхерію Олександрівну, без її підтримки, видно, мучила нерішучість. Нарешті, зупиняючись і безперервно поглядаючи на дочку, вона заявила, що її дуже непокоїть тепер одна обставина.

— Бачите, Дмитре Прокоповичу, — почала вона. — Я буду цілком одвертою з Дмитром Прокоповичем, Дунечко?

— Звичайно, мамо, — значливо сказала Євдокія Романівна.

— От у чому річ, — заквапилася та, мовби з неї гору зняли дозволом розповісти про

своє лихо. — Сьогодні, рано-вранці, одержали ми від Петра Петровича записку, у відповідь на наше вчорашнє повідомлення про приїзд. Бачите, вчора він мав зустріти нас, як і обіцяв, у самому вокзалі. Замість того у вокзал прибув висланий назустріч нам якийсь лакей, з адресою цих номерів і щоб провести нас туди, а Петро Петрович звелів переказати, що сам він прибуде до нас сюди сьогодні вранці. Замість того ми дістали сьогодні вранці від нього оцю записку... Краще прочитайте її самі; тут є місце, яке дуже мене непокоїть... ви зараз побачите самі, яке це місце, і... скажіть мені одверто вашу думку, Дмитре Прокоповичу! Ви найкраще знаєте характер Роді і найкраще можете порадити. Попереджаю вас, що Дунечка вже все вирішила, одразу, але я, я ще не знаю, що робити, і... і все чекала вас.

Разуміхін розгорнув записку, помічену вчорашнім числом і прочитав:

"Шановна добродійко, Пульхеріє Олександрівно, маю за честь повідомити вас, що через затримки, які виникли зненацька, зустріти вас біля дебаркадера[3-07] не міг, пославши замість себе людину, вельми спритну. Позбавлю себе також честі побачитися з вами і завтра вранці через невідкладні сенатські справи і щоб не перешкодити родинному побаченню вашому з вашим сином і Євдокії Романівни з її братом. Буду ж мати честь відвідати вас і вітати вас у вашій квартирі не інакше як завтра, о восьмій рівно годині після полудня, причому наслідуюсь додати ще велику і, я б сказав, крім того, настійну просьбу мою, щоб під час спільного побачення нашого Родіон Романович вже не був присутній зовсім, оскільки він нечувано і грубо образив мене, коли вчора я відвідав його, хворого, і, крім того, маю особисто до вас конче потрібну і докладну розмову у відомому питанні, відносно якого хочу знати вашу думку. Маю за честь при цьому заздалегідь вас повідомити, що коли, всупереч цій просьбі, зустріну Родіона Романовича, то змушений буду негайно відкланятись, і тоді нарікайте вже на себе. Пишу це, бо передбачаю, що Родіон Романович, який здавався під час моїх відвідин таким хворим, через дві години раптом одужав і виявилось, що він цілком у силі виходити з дому, отже, може й до вас прибути. Переконався ж у цьому, бачивши на власні очі, як він у квартирі якогось розтоптаного кіньми п'яниці, що через те й помер, дочці його, дівиці певної професії, віддав учора близько двадцяти п'яти карбованців, ніби на похорон, що дуже мене вразило, оскільки я знаю, яких турбот ви доклали, щоб зібрати цю суму. При цьому засвідчую мою особливу повагу шановній Євдокії Романівні і прошу прийняти мої почуття шанобливої відданості вашого найпокірнішого слуги

П. Лужина".

— Що мені тепер робити, Дмитре Прокоповичу? — сказала Пульхерія Олександрівна, мало не плачучи. — Ну, як я скажу Роді, щоб не приходив? Він так наполегливо вимагав учора відмовити Петрові Петровичу, а тут і його самого не велять приймати! Та він навмисно прийде, коли дізнається, і... що тоді буде?

— Зробіть так, як вирішила Євдокія Романівна, — спокійно й одразу ж відповів Разуміхін.

— Та боже мій! Вона говорить... вона бозна-що говорить і не пояснює мені свого

наміру! Вона говорить, що краще буде, тобто не те що краще, а начебто для чогось конче потрібно, щоб і Родя теж навмисно прийшов сьогодні о восьмій годині і щоб вони обов'язково зустрілися... А я ж і листа не хотіла йому показувати, думала як-небудь хитрощами зробити, з вашою допомогою, щоб він не приходив... бо він же такий дратівливий... Та й нічого я не розумію, який там п'яниця помер і яка там дочка і як він міг віддати цій дочці всі останні гроші... які...

— Які так важко вам дісталися, матусю, — додала Євдокія Романівна.

— Він був не при повному розумі вчора, — замислено промовив Разуміхін. — Коли б ви знали, що він там накоїв учора в трактирі, хоч і розумно... гм! Про якогось покійника і про якусь дівицю він справді говорив мені щось учора, коли ми йшли додому, та я нічого не зрозумів... А втім, і сам я учора...

— Найкраще, мамо, ходімо до нього самі і там, запевняю вас, одразу стане ясно, що нам робити. До того ж і пора. Господи! Одинадцята година! — скрикнула Євдокія Романівна, глянувши на свій прекрасний золотий годинник з емаллю, що висів у неї на шиї на тоненькому венеціанському ланцюжку і дуже не гармоніював з її одягом. "Женихів подарунок", — подумав Разуміхін.

— Ой, пора!.. Пора, Дунечко, пора! — тривожно заметушилася Пульхерія Олександрівна, — ще подумає, що ми від учорашнього гніваємося і тому довго не йдемо. Ой боже ж мій!

Кажучи це, вона метушливо накидала на себе мантилю і надівала капелюшок; Дунечка теж вдягалася. Рукавички на ній були не тільки зношені, але навіть і діряві, як помітив Разуміхін, а тимчасом ця очевидна бідність убрання навіть надавала обом дамам якоїсь особливої гідності, що завжди буває з тими, хто вміє носити бідний одяг. Разуміхін із благоговінням дивився на Дунечку і був гордий, що поведе її. "Та королева, — думав він про себе, — яка штопала свої панчохи в тюрмі,[3-08] вже звичайно в ту мить мала вигляд справжньої королеви і навіть більше, ніж під час найпишніших торжеств і виходів".

— Боже мій! — вигукнула Пульхерія Олександрівна, — чи ж думала я, що боятимусь зустрічі з сином, з моїм любим, любим Родєю, як тепер оце боюся!.. Я боюсь, Дмитре Прокоповичу! — додала вона, несміло глянувши на нього.

— Не бійтесь, мамо, — сказала Дуня, цілуючи її, — краще вірте в нього. Я вірю...

— Ой боже мій! Я вірю теж, а цілу ніч не спала! — скрикнула сердешна жінка.

Вони вийшли на вулицю.

— Знаєш, Дунечко, тільки-но я над ранок трохи заснула, зразу ж приснилася небіжчиця Марфа Петрівна... і вся в білому... підійшла до мене, взяла за руку, а сама головою хитає, і так ото суворо, суворо, мовби осуджує... Чи на добре це? Ой боже мій, Дмитре Прокоповичу, ви ще не знаєте: Марфа Петрівна вмерла!

— Ні, не знаю; яка Марфа Петрівна?

— Раптово! і уявіть собі...

— Потім, мамо, — втрутилася Дуня, — адже вони ще не знають, хто така Марфа Петрівна.

— А, не знаєте? А я думала, вам уже все відомо. Ви мені простіть, Дмитре Прокоповичу, у мене в ці дні просто голова обертом іде. Справді, я вас вважаю мовби за провидіння наше, тому і була така переконана, що вам уже все відомо. Я вас за рідного маю... Не сердьтеся, що так кажу. Ой боже мій, що це у вас з правою рукою! Забили?

— Еге ж, забив, — пробурмотів ошасливлений Разуміхін.

— Я іноді занадто вже від серця все висловлюю, так що Дуня мене спиняє... Але, боже мій, у якій він комірчині живе! Чи прокинувся ж він одначе? І ця особа, хазяйка його, вважає це кімнатою? Слухайте, ви кажете, він не любить серце розкривати, отож я, мабуть, і набридну йому моїми слабостями?.. Чи не навчите ви мене, Дмитре Прокоповичу? Як мені з ним? Я, знаєте, зовсім як сама не своя ходжу.

— Не розпитуйте його дуже про що-небудь, коли побачите, що він кривиться; надто про здоров'я дуже не розпитуйте: не любить.

— Ой Дмитре Прокоповичу, як тяжко бути матір'ю! А от і ці сходи... Які жахливі сходи!

— Мамо, ви навіть бліді, заспокойтеся, голубонько моя, — сказала Дуня, лащачись до неї, — він ще повинен бути щасливий, що вас бачить, а ви так себе мучите, — додала вона, блиснувши очима.

— Стривайте, я загляну спершу, чи прокинувся.

Дами потихеньку пішли за Разуміхіним, який побіг сходами вперед, і коли вже порівнялися на четвертому поверсі з хазяйчиними дверима, то помітили, що двері прочинені на маленьку щілину і що два пильних чорних ока розглядають їх обох з темряви. Коли ж погляди стрілися, то двері раптом затріснулися, грюкнувши так, що Пульхерія Олександрівна мало не скрикнула з переляку.

III

— Здоровий, здоровий! — весело вигукнув назустріч жінкам Зосимов. Він уже хвилин із десять як прийшов і сидів у тому ж кутку, що й учора, на дивані. Раскольников сидів у кутку напроти, зовсім одягнений і навіть старанно вимитий і зачесаний, чого вже давно з ним не було. В кімнаті одразу стало тісно, але Настя все-таки встигла пройти слідом за прибулими і почала слухати.

Справді, Раскольников був майже здоровий, особливо коли порівняти з учорашнім, тільки був дуже блідий, неуважливий і похмурий. Зовні він скидався начебто на поранену людину або таку, що терпіла якийсь сильний фізичний біль: брови його були нахмурені, губи стулені, очі запалені. Говорив він мало і неохоче, мовби над силу або виконуючи обов'язок, і в його рухах часом відчувалося якесь занепокоєння.

Бракувало якої-небудь пов'язки на руці або чохла з тафти[3-09] на пальці для повної подібності з людиною, у якої, наприклад, дуже боляче нариває палець, або забита рука, або ще щось подібне.

Проте і це бліде й похмуре обличчя немовби освітілося на мить сяйвом, коли ввійшли мати і сестра, але це тільки додало йому, замість попередньої тужливої неуважливості, начебто більшого страждання. Сяйво скоро померкло, а мука лишилася, і Зосимов, який спостерігав і вивчав свого пацієнта з усім молодим запалом

лікаря-початківця, з подивом помітив у ньому, коли ввійшли рідні, замість радості немовби тяжку приховану рішимість терпіти годину-другу муку, якої вже не можна уникнути. Він бачив потім, як майже кожне слово початої розмови наче доторкалося до якоїсь рани його пацієнта і ятрило її; але водночас він і трохи здивувався вмінню вчорашнього мономана, який через найменше слово мало не шаленів, тепер володіти собою і приховувати свої почуття.

— Справді, я тепер сам бачу, що майже здоровий, — сказав Раскольников, привітно цілуючи матір і сестру, від чого Пульхерія Олександрівна одразу ж засяяла, — і вже не по-вчорашньому це кажу, — додав він, звертаючись до Разуміхіна і дружньо потискаючи йому руку.

— А я так навіть подивувався на нього сьогодні, — почав Зосимов, що дуже зрадів прибулим, бо за десять хвилин він устиг втратити нитку розмови зі своїм хворим. — Днів через три-чотири, коли так піде, зовсім буде як колись, тобто як було місяць, або два... або, може, й три тому? Адже це здалека почалося та підготовлялося... га? Признайтесь тепер, що, може, й самі винні були? — додав він з обережною усмішкою, наче все ще побоюючись чим-небудь роздратувати хворого.

— Цілком можливо, — холодно відповів Раскольников.

— Я до того кажу, — вів далі підохочений Зосимов, — що ваше повне одужання залежить тепер тільки від вас самих. Тепер, коли вже з вами можна розмовляти, мені хотілося б вам підказати, що треба усунути первісні, так би мовити, корінні причини вашої хвороби, тоді й одужаєте, а ні, то буде навіть гірше. Цих первісних причин я не знаю, але вам вони, мабуть, відомі. Ви людина розумна і вже, десь певно, спостерігали себе. Мені здається, початок розладу у вас збігається якоюсь мірою з виходом вашим з університету. Вам без занять лишатись не можна, а тому праця і твердо поставлена перед собою мета, мені здається, дуже б могли вам допомогти.

— Так, так, ви цілком маєте рацію... от я якнайшвидше вступлю в університет, і тоді все піде... як по маслу...

Зосимов, який почав свої розумні поради почасті і щоб справити враження на дам, був, звичайно, трохи збентежений, коли, спинившись і глянувши на свого слухача, помітив на його обличчі неприховану посмішку. Але це тривало якусь мить. Пульхерія Олександрівна одразу ж почала дякувати Зосимову, особливо за вчорашні нічні відвідини їх у готелі.

— Як, він у вас був і вночі? — спитав Раскольников, мовби стривожившись. — Виходить, і ви теж не спали після дороги?

— Ой, Родю, адже це все тільки до другої години було. Ми з Дунею і дома раніше від другої ніколи не лягали.

— Я теж не знаю, як йому дякувати, — говорив Раскольников, раптом нахмурившись і опустивши очі. — Відкинувши питання грошове, — ви пробачте, що я про це згадав (звернувся він до Зосимова), — я вже й не знаю, чим це я заслужив таку особливу вашу увагу? Просто не розумію... і... і вона мені навіть тяжка, бо незрозуміла: я кажу одверто.

— Хай це вас не хвилює, — засміявся над силу Зосимов, — уявіть, що ви мій перший пацієнт, ну а наш брат, що оце тільки починає практикувати, своїх перших пацієнтів мов власних дітей любить, а дехто в них майже закохується. А я ж на пацієнтів не дуже багатий.

— Я вже не кажу про нього, — вів далі Раскольников, показуючи на Разуміхіна, — а теж, крім образ і клопоту, нічого від мене не бачив.

— Ач як чеше! Та ти в розчуленому настрої, чи що, сьогодні? — крикнув Разуміхін.

Він побачив би, коли б був проникливіший, що ніякого розчулення тут зовсім не було, а було навіть щось зовсім протилежне. Але Євдокія Романівна це помітила. Вона пильно й тривожно стежила за братом.

— А про вас, мамо, я й говорити не смію, — він наче проказував завчений зранку урок, — сьогодні тільки зміг я збагнути хоч трохи, як, мабуть, ви тут учора змучились, чекаючи мого повернення. — Сказавши це, він раптом, мовчки і з усмішкою, простягнув руку сестрі. Але в усмішці тій майнуло цього разу шире, неудаване почуття. Зраділа і вдячна, Дуня одразу ж схопила і палко потиснула простягнену їй руку. Вперше звертався він до неї після вчорашньої незлагоди. Обличчя матері освітілося захопленням і щастям, коли побачила вона це остаточне й мовчазне примирення брата з сестрою.

— От за це саме я його й люблю, — прошепотів охочий все перебільшувати Разуміхін, енергійно повернувшись на стільці. — Є у нього отакі порухи!..

"І як це в нього все добре виходить, — думала тим часом мати, — які в нього благородні пориви і як він просто, делікатно покінчив усе це вчорашнє непорозуміння з сестрою — тим тільки, що руку простягнув у таку мить та глянув щиро... І які в нього очі прекрасні, і яке все його обличчя прекрасне!.. Він навіть гарніший за Дунечку... Але, боже мій, який у нього костюм, як він погано вдягнений! У Опанаса Івановича в крамниці Вася, розсильний, одягається краще!.. І отак би, отак, здається, й кинулася б до нього, і пригорнула б його, і... заплакала, — а боюсь, боюсь... який же він, господи!.. Ось і ласкаво говорить, а я боюсь! Ну чого я боюсь?.."

— Ой, Родю, ти не повіриш, — підхопила вона раптом, поспішаючи відповісти на його зауваження, — які ми з Дунечкою вчора були... нещасні! Тепер, коли вже все минулося й кінчилося і всі ми знову щасливі, — можна розповісти. Уяви, біжимо сюди, щоб обняти тебе, замалим не просто з вагона, а ця жінка, — та онде й вона! Здрастуй, Насте!.. Каже вона нам раптом, що у тебе біла гарячка і ти тільки що утік нишком від лікаря, не при повному розумі, на вулицю і що тебе побігли розшукувати. Ти не повіриш, що з нами було! Мені саме пригадалося, як трагічно загинув поручик Потанчиков, наш знайомий, друг твого батька, — ти його не пам'ятаєш, Родю, — теж у білій гарячці і так само вибіг і на дворі в колодязь упав, на другий день тільки витягли. А ми, звичайно, ще й перебільшили все. Хотіли були кинутись на розшуки Петра Петровича, щоб хоч з його допомогою... бо ми ж були самі, зовсім самі, — протягла вона жалібним голосом і раптом затнулася, згадавши, що заводити мову про Петра Петровича ще досить небезпечно, хоч і "всі вже знову щасливі".

— Справді... все це, звичайно, прикро... — пробурмотів у відповідь Раскольников, але з таким неуважливим і майже байдужим виглядом, що Дунечка глянула на нього здивовано.

— Що я ще хотів, — говорив він далі, насилу пригадуючи, — ага: прошу вас, мамо, і ти, Дунечко, не подумайте, що я не хотів до вас сьогодні перший прийти і чекав вас перших.

— Та що це ти, Родю! — скрикнула Пульхерія Олександрівна, так само дивуючись.

"Що це він, з обов'язку, чи що, нам відповідає? — подумала Дунечка, — і мириться, і вибачення просить, наче службу виконує або урок завчив".

— Я оце тільки прокинувся і хотів іти, та мене одяг затримав; забув учора сказати їй... Насті... замити ту кров... Оце тільки тепер встиг одягтися.

— Кров? яку кров? — стривожилася Пульхерія Олександрівна.

— Це так... не турбуйтеся. Це кров через те, що вчора, коли я тинявся не в собі, я натрапив на одну роздавлену людину... чиновника одного...

— Не в собі? Але ж ти все пам'ятаєш? — перебив Разуміхін.

— Це правда, — з якоюсь особливою уважністю відповів Раскольников, — пам'ятаю все, до найменшої навіть дрібниці, а от розумієш, навіщо я те робив, та туди ходив, та оте говорив — уже й не можу як слід пояснити.

— Дуже навіть відомий феномен, — втрутився Зосимов, — виконання діла іноді майстерне, щонайвправніше, а управління діями, початок дій розладнані й залежать від різних хворобливих вражень. Схоже на сон.

"А це ж, може, й добре, що він мене майже за божевільного вважає", — подумав Раскольников.

— Але ж отак, мабуть, і в здорових буває, — зауважила Дунечка, занепокоєно дивлячись на Зосимова.

— Досить правильне зауваження, — відповів той, — у цьому розумінні справді всі ми, і дуже часто, майже як божевільні, з тією лише невеликою різницею, що "хворі" трохи більше від нас божевільні, бо тут треба розрізняти межу. А гармонійної людини, це правда, майже зовсім не буває; на десятки, а може, й на багато сотень тисяч по одній трапляється, та й то в досить недосконалих екземплярах...

Почувши слово "божевільні", що так необережно вихопилося у Зосимова, коли він заговорив на улюблену тему, всі скривилися. Раскольников сидів, начебто не звертаючи уваги, замислений і з дивною усмішкою на блідих губах. Він і далі щось обмірковував.

— Ну, то що ж отой роздавлений? Я тебе перебив! — поспішив вигукнути Разуміхін.

— Що? — немовби прокинувся той. — Ага... ну і забруднився в крові, коли допомагав переносити його додому... До речі, мамо, я одну непростиму річ зробив учора; і справді не при своєму розумі. Я вчора всі гроші, які ви мені прислали, віддав... його дружині... на похорон. Удова, сухотна, безпорадна жінка... троє маленьких сиріт, голодні... в домі порожньо... і ще одна дочка є... Може, ви б і самі віддали, коли б бачили... Я, звичайно, права не мав ніякого, визнаю, а надто коли згадати, як вам

самим ці гроші дісталися. Щоб допомагати, треба спочатку право таке мати, а то: "Crevez, chiens, si vous n'êtes pas contents!"[*] — Він засміявся. — Адже так, Дуню?

— Ні, не так, — твердо відповіла Дуня.

— Диви! То й ти... з переконаннями!.. — пробурмотів він, глянувши на неї мало не з ненавистю і глузливо осміхнувшись. — Мені слід було б догадатися... Що ж, і похвально; тобі ж краще... і дійдеш до такої межі, що коли не переступиш її — нещаслива будеш, а переступиш — може, ще нещасливіша... А втім, усе це бредня! — додав він роздратовано, досадуючи, що мимоволі сам захопився. — Я хотів тільки сказати, що вас, мамо, прошу мене простити, — закінчив він різко й уривисто.

— Годі, Родю, я певна, все, що ти робиш, все прекрасно! — зрадівши, сказала мати.

— Не будьте певні, — відповів він, скрививши рота в посмішці. Запанувала мовчанка. Щось було напружене в усій цій розмові і в мовчанці, і в примиренні, і в прощенні, і всі це відчували.

"А вони наче бояться мене", — думав Раскольников, спідлоба дивлячись на матір і сестру. І справді, Пульхерія Олександрівна що більш мовчала, то більш і ніяковіла.

"Поки не бачив, то здавалося — так люблю їх", — майнуло в його голові.

— Знаєш, Родю, Марфа Петрівна вмерла! — раптом похопилась Пульхерія Олександрівна.

— Яка це Марфа Петрівна?

— Ой боже ж мій, та Марфа ж Петрівна, Свидригайлова! Я ж ще так багато про неї писала тобі.

— А-а-а, так, пригадую... то померла? Справді? — раптом стрепенувся він, немовби прокинувшись. — Невже померла? Від чого ж?

— Уяви собі, раптово! — заквапилася Пульхерія Олександрівна, підбадьорена його цікавістю, — і саме тоді, коли я тобі листа тоді відправила, навіть того ж самого дня! Уяви собі, цей жахливий чоловік її, здається, і був причиною її смерті. Кажуть, він її дуже побив!

— Хіба вони ото так жили? — спитав він, звертаючись до сестри.

— Ні, навіть навпаки. З нею він завжди був дуже терплячий, навіть ввічливий. У багатьох випадках навіть занадто був поблажливий до її характеру, аж сім років... Якось раптом терпець урвався.

— Отже, він зовсім не такий уже жахливий, коли сім років кріпився? Ти, Дунечко, здається, його виправдуєш?

— Ні, ні, це жахлива людина! Жахливішого я нічого й уявити не можу, — мало не здригаючись, відповіла Дуня, нахмурила брови й задумалася.

— Трапилося це в них уранці, — квапливо вела далі Пульхерія Олександрівна. — Після того вона наказала запрягти коні, щоб одразу ж по обіді їхати в місто, бо вона завжди в таких випадках у місто їздила; за обідом їла, кажуть, з великим апетитом...

— Побита?

— ...А втім, у неї завжди була ця... звичка, і як тільки пообідала, щоб не загаятись із від'їздом, одразу ж пішла в купальню... Бачиш, вона якось там лікувалася купанням; у

них там джерело холодне є, і вона купалася в ньому регулярно щодня, і як тільки увійшла в воду, раптом з нею удар!

— Ще б пак! — сказав Зосимов.

— І дуже він її побив?

— Та хіба не однаково, — озвалася Дуня.

— Гм! А зрештою, охота вам, мамо, про такі дурниці розповідати, — роздратовано і мовби ненароком сказав раптом Раскольников.

— Ой, друже мій, та я не знала, про що вже й заговорити, — вихопилось у Пульхерії Олександрівни.

— Та що ви, боїтеся, чи що, мене всі? — сказав він, криво всміхаючись.

— Це справді так, — відповіла Дуня, прямо й суворо дивлячись на брата. — Мама, ідучи сходами, навіть хрестилася від страху.

Обличчям його ніби пройшла судорога.

— Ой, що ти, Дуню! Не сердься, прошу тебе, Родю... Навіщо ти, Дуню! — вигукнула збентежена Пульхерія Олександрівна, — це я, справді, їдучи сюди, всю дорогу мріяла у вагоні: як ми зустрінемося, як про все розповімо одне одному... і така була щаслива, що й дороги не бачила! Та що я! Я й тепер щаслива... Даремно це ти, Дуню! Я вже і з того щаслива, що бачу тебе, Родю...

— Годі, мамо, — зніяковіло пробурмотів він, не дивлячись на неї і стиснувши її руку, — встигнемо ще наговоритись!

Сказавши це, він зненацька збентежився і зблід: знову оте недавнє жахливе відчуття мертвим холодом пройняло душу його; знову йому стало ясно і зрозуміло, що сказав він зараз страшну неправду, що віднині не тільки ніколи не доведеться йому встигнути наговоритись, але вже ні про що більше, ніколи і ні з ким віднині не можна йому говорити. Ця думка так тяжко вплинула на нього, що він, на мить майже зовсім знетямившись, підвівся з місця і, ні на кого не дивлячись, пішов з кімнати.

— Що це ти? — крикнув Разуміхін, хапаючи його за руку.

Раскольников сів знову і почав мовчки оглядатись; всі позирали на нього здивовано.

— Та чого ви всі такі смутні! — вигукнув він раптом, зовсім несподівано, — скажіть що-небудь! Чого, справді, отак сидіти! Ну, говоріть же! Будемо розмовляти... Зійшлися й мовчимо... Нумо, що-небудь!

— Слава Богу! А я думала, що з ним щось таке, як учора, починається, — сказала, перехрестившись, Пульхерія Олександрівна.

— Що тобі, Родю? — насторожено спитала Євдокія Романівна.

— Так, нічого, штуку одну пригадав, — відповів він і раптом засміявся.

— Ну, коли штуку, то й добре! А то я і сам був подумав... — пробурмотів Зосимов, підводячись з дивана. — Мені одначе пора; я ще зайду, може... якщо застану...

Він відкланявся й пішов.

— Яка прекрасна людина! — зауважила Пульхерія Олександрівна.

— Авжеж, прекрасна, чудова, освічена, розумна... — заговорив раптом

Раскольников якоюсь несподіваною скоромовкою і з якимось незвичайним для нього пошвавленням, — я не пам'ятаю, де його раніше, до хвороби, зустрічав... Здається, десь зустрічав... Ось і цей теж хороша людина! — кивнув він на Разуміхіна, — подобається він тобі, Дуню? — спитав він і раптом, не знати з чого, розсміявся.

— Дуже, — відповіла Дуня.

— Ой, який же ти... свинтус! — промовив, червоніючи, вкрай зніяковілий Разуміхін і підвівся зі стільця. Пульхерія Олександрівна злегка усміхнулась, а Раскольников гучно зареготав.

— Та куди ти?

— Я теж... мені треба.

— Зовсім тобі не треба, залишайся! Зосимов пішов, то й тобі треба. Не йди... А котра година? Є вже дванадцята? Який у тебе гарненький годинник, Дуню! Та чого ви знову замовкли? Все тільки я та я розмовляю!..

— Це подарунок Марфи Петрівни, — відповіла Дуня.

— І дуже дорогий, — додала Пульхерія Олександрівна.

— А-а-а! Який великий, майже не жіночий.

— Мені такий подобається, — сказала Дуня.

"Отже, не женихів подарунок", — подумав Разуміхін і невідомо чому зрадив.

— А я думав, що Лужина подарунок, — зауважив Раскольников.

— Ні, він ще нічого не дарував Дунечці.

— А-а-а! А пам'ятаєте, мамо, як я закоханий був і женитись хотів, — раптом сказав він, дивлячись на матір, вражену несподіваним поворотом розмови і тоном, яким він про це заговорив.

— Ой, мій любий, звичайно, пам'ятаю! — Пульхерія Олександрівна переглянулася з Дунечкою і Разуміхіним.

— Гм! Так! а що мені вам розповісти? Навіть мало пам'ятаю. Вона хвора така дівчинка була, — говорив він далі, начебто знову раптом замислюючись, і похилив голову, — зовсім хвора; убогим любила подавати і про монастир усе мріяла, і якось залилася сльозами, коли мені про це почала говорити; так, так... пам'ятаю... добре пам'ятаю. Негарна така... Далєбі, не знаю, чим вона мені була мила, здається тим, що завжди хворіла... Коли б вона була ще крива або горбата, я б, здається, ще більше її полюбив... (Він замислено усміхнувся.) Так... якесь марення весняне було...

— Ні, тут не саме марення весняне, — із запалом сказала Дунечка.

Він уважно і з напруженням подивився на сестру, але не дочув або навіть не зрозумів її слів. Потім, глибоко замислений, підвівся, підійшов до матері, поцілував її, повернувся назад і сів.

— Ти досі її любиш! — сказала розчулена Пульхерія Олександрівна.

— Її? Досі? Ага... ви про неї! Ні. Тепер усе це немовби на тому світі... і так давно. Та й все навколо наче не тут діється.

Він уважно подивився на них.

— От і вас... наче з відстані в тисячу верст на вас дивлюся... Та й чорт знає, навіщо

ми про це говоримо! І нащо розпитувати? — додав він з досадою і замовк, кусаючи собі нігті і знову замислюючись.

— Яка в тебе погана квартира, Родю, наче домовина, — сказала зненацька Пульхерія Олександрівна, перериваючи тяжку мовчанку, — я певна, що ти наполовину через квартиру став таким меланхоліком.

— Квартира? — відповів він неуважно. — Справді, квартира багато спричинилась... я теж про це думав... А коли б ви знали, проте, яку дивну думку зараз висловили, мамо, — додав він раптом, якимось чудно усміхнувшись.

Ще трохи, і ці люди, ці рідні, після трирічної розлуки, цей родинний тон розмови за цілковитої неможливості бодай про щось говорити, — зробилися б, нарешті, зовсім йому нестерпні. Було, проте, одне невідкладне питання, яке так чи інакше треба було неодмінно розв'язати сьогодні, — це вирішив він ще тоді, коли прокинувся. Тепер він зрадів цьому питанню, як виходу.

— От що, Дуню, — почав він серйозно й сухо, — я, звичайно, прошу в тебе за вчорашнє пробачення, але я за обов'язок свій вважаю знову тобі нагадати, що від головного свого я не відступаюсь. Або я, або Лужин. Хай я негідник, а ти не повинна. Хтось один. Коли ж ти підеш за Лужина, я одразу ж перестаю тебе вважати за сестру.

— Родю, Родю! Та це ж те саме, що й вчора, — з болем вигукнула Пульхерія Олександрівна, — і чому ти все негідником себе називаєш, не можу я цього стерпіти! І вчора теж...

— Брате, — твердо і так само сухо відповіла Дуня, — в усьому цьому є помилка з твого боку. Я за ніч усе обміркувала і знайшла помилку. Річ у тому, що ти, здається, гадаєш, начебто я когось і для когось приношу себе в жертву. Зовсім це не так. Я просто для себе йду, бо мені самій тяжко; звичайно, буду рада, коли при цьому пощастить стати корисною рідним, але не це було основною причиною мого рішення...

"Неправду говорить! — думав Раскольников, кусаючи нігті від злості. — Гордячка! Признатися не хоче, що забажалось благодіяти!.. О, низькі душі! Вони й люблять, наче ненавидять... О, як я... ненавиджу їх усіх!"

— Одним словом, я йду за Петра Петровича, — говорила далі Дунечка, — бо вибираю найменше зло. Я маю намір чесно виконувати все, чого він від мене сподівається, отже, я його не обманюю... Чого ти так зараз усміхнувся?

Вона теж спалахнула, і в очах її промайнув гнів.

— Усе виконувати? — спитав він, уїдливо посміхаючись.

— До певної межі. І манера і форма сватання Петра Петровича показали мені одразу ж, що саме йому потрібно. Він, звичайно, цінує себе, може, занадто високо, але я гадаю, що він і мене цінує... Чого ти знову смієшся?

— А чого ти знову червонієш? Ти неправду кажеш, сестро, ти навмисно вигадуєш, з самої тільки жіночої упертості, щоб тільки на своєму поставити тут переді мною... Ти не можеш поважати Лужина; я бачив його і говорив з ним. Отже, продаєш себе за гроші і, виходить, з усіх поглядів чиниш негідно, і я радий, що ти принаймні червоніти можеш!

— Ні, я правду кажу!.. — крикнула Дунечка, втрачаючи весь спокій, — я не піду за

нього, коли не буду переконана, що він цінує мене і дорожить мною; я не піду за нього, коли не буду твердо переконана, що сама можу поважати його. На щастя, я можу в цьому переконатись напевно, і навіть сьогодні ж. А такий шлюб не є підлотою, як ти це назвав! А коли б ти і мав рацію, коли б я й справді зважилася на підлоту, — хіба не безжалісно з твого боку так зі мною говорити? Навіщо ти вимагаєш від мене героїства, якого і в тобі самому, може, немає? Це деспотизм, це насильство! Коли я погублю кого, то тільки себе саму... Я ще нікого не зарізала!.. Чого ти так дивишся на мене? Чого ти так зблід? Родю, що тобі? Родю, любий!..

— Господи! До неприємності довела, — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Ні, ні... дурниця... нічого!.. Трохи в голові запаморочилося. Зовсім я не знеприємнів... Далися вам ці неприємності!.. Гм! так... що пак я хотів? Ага: як саме ти сьогодні ж переконаєшся, що можеш поважати його і що він... цінує, чи що, як ти сказала? Ти, здається, сказала, що сьогодні? Чи, може, я помилився?

— Мамо, покажіть-но братові листа від Петра Петровича, — сказала Дунечка.

Пульхерія Олександрівна тремтячими руками подала листа. Він з великою цікавістю взяв його. Але, перш ніж розгорнути, раптом якимось із подивом глянув на Дунечку.

— Чудно, — проказав він поволі, немовби раптом вражений новою думкою, — та чого це я так клопочуся? Навіщо весь отой галас? Та йди собі за кого хочеш!

Він говорив наче для себе, але вимовив уголос і якийсь час збентежено позирав на сестру.

Він розгорнув, нарешті, листа, все ще зберігаючи вигляд якогось незрозумілого здивування; потім повільно й уважно почав читати і прочитав двічі. Пульхерія Олександрівна була незвичайно занепокоєна, та й усі чекали чогось особливого.

— Дивує мене, — почав він після деякого роздуму, передаючи листа матері, але не звертаючись ні до кого зокрема, — адже він справи веде, адвокат, і мова навіть у нього така... з претензією, — а як же безграмотно пише.

Всі ворухнулися; зовсім не того сподівались.

— Та вони ж усі так пишуть, — уривисто зауважив Разуміхін.

— Ти хіба читав?

— Читав.

— Ми показували, Родю, ми... радилися з ним, — почала зніяковіло Пульхерія Олександрівна.

— Це, власне, судовий стиль, — перебив Разуміхін, — судові папери ще й досі так пишуться.

— Судовий? А й справді, судовий, діловий... Не те щоб дуже вже безграмотно, та й не те щоб дуже вже літературно; діловий!

— Петро Петрович і не приховує, що вчився на мідяки, і навіть пишається тим, що самотужки вибився в люди, — зауважила Євдокія Романівна, яку трохи образив новий тон брата.

— Що ж, коли пишається, то і є чим, — я не заперечую. Ти, сестро, здається,

образилась, що я, прочитавши листа, лише на таке фривольне зауваження спромігся, і думаєш, що я навмисно про такі дрібниці заговорив, щоб поглузувати з тебе від досади. Навпаки, цей стиль наштовхнув мене на один зовсім не другорядний на цей раз висновок. Там є такий вислів: "нарікайте на себе", поставлений дуже значуще і ясно, і, крім того, є погроза, що він одразу ж піде, якщо я прибуду. Ця погроза піти — все одно, що погроза вас обох кинути, коли будете неслухняні, і кинути тепер, коли вже в Петербург викликав. Ну, як ти гадаєш: чи можна за оцей вислів образитись на Лужина так само, як коли б написав це ось він (він показав на Разуміхіна) або Зосимов, або хтось інший з нас?

— Н-ні, — відповіла Дунечка, пожвавлюючись, — я добре зрозуміла, що це занадто наївно висловлено і що він, може, тільки не майстер писати... Це ти добре, брате, зміркував. Я навіть не сподівалась...

— Це по-судовому висловлено, а по-судовому інакше писати не можна, і вийшло грубіше, ніж, може, він хотів. Проте я мушу тебе трохи розчарувати: в цьому листі є ще один вислів, один наклеп на мене, і досить-таки підлий. Я гроші віддав учора вдові, сухотній і безпорадній, і не "під приводом похорону", а просто на похорон, і не в руки дочки-дівиці, як він пише, "негідної поведінки" (і яку я вчора вперше в житті бачив), а якраз удові. В усьому цьому я вбачаю надто вже поспішне бажання мене запламувати і посварити з вами. Висловлено знову-таки по-судовому, тобто з надто явним розкриттям наміру і з поспішністю вельми наївною. Людина цей Лужин розумна, але щоб розумно діяти — самого тільки розуму мало. Все це характеризує людину і... не думаю, щоб він тебе дуже цінував. Кажу тобі це єдино як напучення, бо щиро бажаю тобі добра...

Дунечка не відповіла; вона вже все вирішила раніше і тепер чекала тільки вечора.

— То як же ти вирішуєш, Родю? — спитала Пульхерія Олександрівна, ще більш, ніж до того, занепокоєна його раптовим, новим, діловим тоном мови.

— Що саме "вирішуєш"?

— Та он же Петро Петрович пише, щоб тебе не було в нас увечері і що він відкланяється... коли ти прийдеш. То як же ти... вчиниш?

— Це вже, звичайно, не мені вирішувати, а, по-перше, вам, коли така вимога Петра Петровича вас не ображає, а по-друге, — Дуні, коли вона теж не ображається. А я зроблю, як вам краще, — додав він сухо.

— Дунечка вже вирішила, і я цілком з нею згодна, — поспішила вставити Пульхерія Олександрівна.

— Я вирішила просити тебе, Родю, настійливо просити неодмінно бути у нас на цьому побаченні, — сказала Дунечка, — прийдеш?

— Прийду.

— Я й вас теж прошу бути у нас о восьмій годині, — звернулася вона до Разуміхіна. — Мамо, я їх теж запрошую.

— І прекрасно, Дунечко. Ну, вже як ви там вирішили, — додала Пульхерія Олександрівна, — так уже хай і буде. А мені й самій легше; не люблю прикидатись і брехати; краще будемо всю правду говорити... Сердься не сердься тепер, Петре

Петровичу!

IV

У цю мить двері повільно відчинились, і в кімнату, боязко оглядаючись, ввійшла якась дівчина. Всі обернулися до неї з подивом і цікавістю. Раскольников спочатку не пізнав її. Це була Софія Семенівна Мармеладова. Вчора бачив він її вперше, але в такий час, за таких обставин і в такому убранні, що в пам'яті його залишився образ немовби зовсім іншої особи. Тепер це була скромно і навіть бідно одягнена дівчина, дуже ще молоденька, схожа на дівчинку; трималася вона скромно і пристойно, але з виразом якоїсь заляканості на ясному обличчі. На ній було дуже простеньке домашнє платтячко, на голові ношений, давнього фасону капелюшок; тільки в руках була, як і вчора, парасолька. Побачивши несподівано повну кімнату людей, вона не те щоб зніяковіла, а й зовсім розгубилася, сторопіла, мов маленька дитина, і навіть зробила рух, щоб піти назад.

— А... це ви?.. — сказав Раскольников дуже здивовано і раптом сам зніяковів.

Він одразу ж пригадав, що мати й сестра знають уже в загальних рисах з листа Лужина про якусь дівчию "певної професії". Оце тільки зараз він протестував проти наклепу Лужина і сказав, що бачив цю дівчину вперше, аж раптом вона сама заходить до нього. Згадав також, що анітрохи не протестував проти слів: "певної професії". Все це швидко й невиразно майнуло в його голові. Але, подивившись пильніше, він враз побачив, що ця зневажена істота така вже принижена, що йому раптом стало шкода її. Коли ж вона зробила зляканий рух, щоб утекти, — в ньому щось неначе перевернулося.

— Я вас зовсім не ждав, — заквапився він, спиняючи її поглядом. — Зробіть ласку, сідайте. Ви, певно, від Катерини Іванівни. Стривайте, не сюди, отут сядьте...

Коли увійшла Соня, Разуміхін, що сидів на одному з трьох стільців Расколькова, коло самих дверей, підвівся, щоб дати їй увійти. Спочатку Раскольников показав їй місце в кутку дивана, де сидів Зосимов, але, зміркувавши, що цей диван — занадто фамільярне місце і править йому за ліжко, поспішив указати їй на стілець Разуміхіна.

— А ти сідай тут, — сказав він Разуміхіну, садовлячи його в куток, де сидів Зосимов.

Соня сіла, мало не трусячись від страху, і боязко подивилася на обох дам. Видно було, що вона й сама не розуміла, як могла вона сісти з ними поруч. Зміркувавши це, вона так злякалась, що враз підвелася знову і, вкрай збентежена, звернулася до Расколькова.

— Я... я... зайшла на хвилинку, пробачте, що вас потурбувала, — заговорила вона, затинаячись. — Я від Катерини Іванівни, а їй послати було нікого... А Катерина Іванівна веліла дуже вас просити, щоб ви прийшли завтра на похоронну відправу, вранці... на обідню... на Митрофаніївському,[3-10] а потім у нас... у неї... пом'янути... Честь їй зробити... Вона веліла просити.

Соня затнулася і змовкла.

— Постараюся неодмінно... неодмінно, — відповів Раскольников, теж підвівшись і теж затинаячись і не договоряючи... — Будь ласка, сідайте, — сказав він раптом, — мені треба з вами поговорити. Прошу, — ви, може, поспішаєте, — зробіть ласку,

подаруйте мені хвилини зо дві.

І він підсунув їй стілець. Соня знову сіла і знову боязко, розгублено, швидко глянула на обох дам і раптом опустила очі.

Бліде обличчя Раскольников зашарілося, його неначе всього пересмикнуло; очі блиснули.

— Мамо, — сказав він твердо і наполегливо, — це Софія Семенівна Мармеладова, дочка того самого нещасного пана Мармеладова, якого вчора на моїх очах потоптали коні і про якого я вже вам казав...

Пульхерія Олександрівна глянула на Соню і злегка примружилася. Незважаючи на все своє збентеження під настійливим і визивним поглядом Роді, вона ніяк не могла відмовити собі в цій приємності. Дунечка серйозно, пильно втупилася просто в обличчя сердешній дівчині і здивовано її розглядала. Соня, почувши рекомендацію, підвела була очі знову, але зникла ще більше, ніж до того.

— Я хотів вас спитати, — звернувся до неї хутчій Раскольников, — як це у вас сьогодні влаштувалося? Не турбували вас часом?.., наприклад, з поліції.

— Н-ні, все обійшлося... Адже дуже добре видно, через що сталася смерть; не турбували; тільки от жильці сердяться.

— Чого?

— Що тіло довго стоїть... адже жарко тепер, дух... так що сьогодні, перед вечерею, на кладовище перенесуть, до завтра, в каплицю. Катерина Іванівна спочатку не хотіла, а тепер і сама бачить, що не можна...

— Так сьогодні?

— Вона просить вас зробити нам честь на похоронній відправі в церкві завтра бути, а потім уже до неї завітати, на поминки.

— Вона поминки справляє?

— Атож, закуску; вона веліла дуже вам дякувати, що ви вчора допомогли нам... без вас зовсім ні за що було б поховати. — І губи її підборіддя її раптом затремтіли, але вона скріпилася і здержалась, хутчій опустивши очі знову вниз.

Під час розмови Раскольников пильно розглядав її. Це було худеньке, зовсім худеньке і бліде личко, трохи неправильне, якесь гостреньке, з гостреньким маленьким носиком і підборіддям. Її навіть не можна було назвати й гарненькою, але ж голубі очі її були такі ясні, і коли вони пожвавлювались, обличчя її ставало таким добрим і простодушним, що людей мимоволі вабило до неї. В обличчі її, та й в усій її фігурі, було крім того і ще щось таке особливе, характерне лише для неї: незважаючи на свої вісімнадцять років, вона здавалася ще майже дівчинкою, багато молодшою за свої роки, зовсім майже дитиною, і це іноді навіть смішно виявлялося в деяких її рухах.

— Та невже Катерина Іванівна могла обійтися такою малою сумою, навіть ще закуску ставити має намір?... — спитав Раскольников, вперто продовжуючи розмову.

— Труна ж проста буде... і все буде просто, так що недорого... ми вчора з Катериною Іванівною все розрахували, так що й залишиться, щоб пом'янути... а Катерині Іванівні дуже хочеться, щоб так було. Адже не можна... їй розрада... вона

така, ви ж знаєте...

— Розумію, розумію... звичайно... Що це ви мою кімнату розглядаєте? Он і матуся говорить теж, що на домовину схожа.

— Ви нам усе вчора віддали! — сказала раптом у відповідь Сонечка якимсь сильним і швидким шепотом, зненацька знову низько опускаючи голову. Губи й підборіддя її знову затремтіли. Її давно вже дуже вразила бідна обстановка комірчини Раскольниковова, і тепер слова ці раптом вихопились самі собою. Запанувала мовчанка. Очі Дунечки якось проясніли, а Пульхерія Олександрівна навіть привітно подивилась на Соню.

— Родю, — сказала вона, встаючи, — ми, звичайно, обідаємо разом. Дунечко, ходім... А ти б, Родю, пішов погуляти трохи, а потім відпочив би, полежав, а тоді й прихोдь швидше. А то ми тебе стомили, боюсь я...

— Аякже, прийду, — відповів він, підводячись і заквапившись... — У мене одначе справа...

— Та невже ж ви й обідати будете нарізно? — закричав Разуміхін, з подивом дивлячись на Раскольниковова, — що це ти?

— Аякже, прийду, звичайно, звичайно... А ти залишись на якийсь час. Адже він вам зараз не потрібний, мамо? Чи я, може, відбираю його?

— О, ні, ні! А ви, Дмитре Прокоповичу, прийдете обідати, будете такі ласкаві?

— Прошу вас, приходьте, — додала Дуня.

Разуміхін уклонився і весь засяяв. На мить усі якось дивно раптом зніковіли.

— Прощай, Родю, тобто до побачення; не люблю говорити "прощай". Прощай, Насте... ой, знову "прощай" сказала!..

Пульхерія Олександрівна хотіла було й Сонечці вклонитись, та це якось у неї не вийшло, і, заквапившись, вона вийшла з кімнати.

Але Євдокія Романівна неначе чекала черги і, йдучи слідом за матір'ю мимо Соні, вклонилася їй уважливим, ввічливим і повним поклоном. Сонечка збентежилася, вклонилася якось поквапливо і злякано, і якесь навіть болісне відчуття відбилося на її обличчі, наче ввічливість і увага Євдокії Романівни були їй тяжкі.

— Дуню, прощай же! — гукнув Раскольников уже в сіни, — дай же руку!

— Та я ж подавала, забув? — відповіла Дуня, ласкаво й ніяково обертаючись до нього.

— Ну то що, ще дай!

І він міцно потиснув її пальчики. Дунечка усміхнулася до нього, зашарілася, швидше вирвала свою руку і пішла за матір'ю, теж чомусь зовсім щаслива.

— Ну от і славно! — сказав він Соні, повертаючись до себе і ясно подивившись на неї, — упокой Господь мертвих, а живим ще жити! Чи так? Правда? Адже правда?

Соня з подивом позирала на зненацька просвітліле його обличчя; він якийсь час мовчки й пильно до неї придивлявся, вся розповідь про неї її небіжчика-батька раптом зринула в цю мить у його пам'яті...

— Господи, Дунечко! — заговорила зразу ж Пульхерія Олександрівна, коли вийшли

на вулицю, — тепер сама неначе рада, що ми пішли; легше якось. Ну, чи ж думала я вчора, у вагоні, що навіть із цього радітиму!

— Кажу ж вам, мамо, він ще дуже хворий. Невже ви не бачите? Може, в тривозі про нас і здоров'я підірвав. Треба бути вибачливим і багато, багато що можна простити...

— А от ти не була вибачлива! — гаряче й ревниво перебила одразу ж Пульхерія Олександрівна. — Знаєш, Дуню, дивилася я на вас обох, викапаний ти його портрет, і не стільки обличчям, скільки душею: обоє ви меланхоліки, обоє похмурі й запальні, обоє горді й обоє великодушні... Я не вірю, щоб він був егоїстом, Дунечко. Правда ж?.. А як згадаю, що в нас ввечері сьогодні буде, так серце й замре!

— Не турбуйтеся, мамо, буде те, що має бути.

— Дунечко! Та подумай тільки, в якому ми тепер становищі! Ну що, коли Петро Петрович відмовиться? — необережно прохопилася зненацька сердешна Пульхерія Олександрівна.

— То чого ж він буде вартий після того! — різко й презирливо відповіла Дунечка.

— Це ми добре зробили, що тепер пішли звідти, — заквапилася, перебиваючи, Пульхерія Олександрівна, — він кудись у справах поспішав; хай пройдеться, хоч повітрям подихає... страх як у нього душно... а де тут повітрям тим дихати? Тут і на вулицях, мов у кімнатах без кватирок. Господи, що за місто!.. Обережно, уступися з дороги, задавлять, несуть щось! Адже це фортепіано пронесли, дивись... штовхаються як... Цієї дівиці я теж дуже боюся...

— Якої дівиці, мамо?

— Та отієї, Софії ж Семенівни, що оце зараз була.

— Чого ж?

— Передчуття в мене таке, Дуню. Ну, віриш чи ні, як увійшла вона, я ту ж мить і подумала, що саме отут головне й криється...

— Зовсім нічого не криється! — з досадою вигукнула Дуня. — І які ви з вашими передчуттями, мамо! Він тільки від учорашнього дня з нею знайомий, і тепер, коли ввійшла, не впізнав.

— Ну, от побачиш!.. Непокоїть вона мене, от побачиш, побачиш! І так я злякалася: дивиться вона на мене, дивиться, очі такі, що я насилу на стільці всиділа, пам'ятаєш, як рекомендувати почав? І дивно мені: Петро Петрович так про неї пише, а він її нам рекомендує, та ще тобі! Виходить, вона йому дорога!

— Мало що там пише! Про нас теж говорили, та й писали, хіба забули? А я певна, що вона... прекрасна і що все це — дурниця.

— Пошли їй Боже!

— А Петро Петрович негідний наклепник, — раптом відрізала Дунечка.

Пульхерія Олександрівна аж знітилась. Розмова урвалася.

— От що, от яка в мене до тебе справа... — сказав Раскольников, відводячи Разуміхіна до вікна.

— То я скажу Катерині Іванівні, що ви прийдете... — заспішила Соня, підводячись, щоб піти.

— Зараз, Софіє Семенівно, у нас немає секретів, ви не заважаєте... Я б хотів вам ще два слова сказати... От що, — звернувся він зненацька, не закінчивши, наче обірвав, до Разуміхіна. — Адже ти знаєш цього... Як його!.. Порфирія Петровича?

— Ще б пак! Родич. А що таке? — додав той з якимсь напливом цікавості.

— Адже він тепер цю справу... ну, от, про це вбивство... та вчора ж ви говорили... веде?

— Еге ж... а що? — Разуміхін раптом вирячив очі.

— Він заставників розшукував, а там у мене теж застави є, так, дріб'язок, проте сестрин перстеник, який вона мені на спомин подарувала, коли я сюди їхав, та батьків срібний годинник. Усе карбованців п'ять-шість коштує, але мені дороге, пам'ять. То що мені тепер робити? Не хочу я, щоб речі пропали, особливо годинник. Я просто потерпав, чекаючи, що мати захоче подивитись на нього, коли про Дунеччин годинник заговорили. Єдина річ, яка після батька збереглася. Вона занедужає, коли він пропаде! Жінки! То що ж робити, навчи! Знаю, що треба б у частъ заявити.[3-11] А чи не краще самому Порфирію, га? Як ти гадаєш? Щоб справу швидше уладнати. Побачиш, ще до обіду мама питає!

— Зовсім не в частъ, а неодмінно до Порфирія! — вигукнув з якимось дивним хвилюванням Разуміхін. — Ну який же я радий! Та чого там, ходімо зараз, тут же два кроки, напевно, застанемо!

— Про мене... ходім...

— А він дуже, дуже, дуже, дуже буде радий з тобою познайомитись! Я багато говорив йому про тебе, в різний час... І вчора говорив. Ходім!.. То ти знав стару? Он воно що! Пре-чу-до-во все це обернулося!.. Ага... Софіє Іванівно...

— Софія Семенівна, — поправив Раскольников. — Софіє Семенівно, це приятель мій, Разуміхін, і людина він хороша...

— Якщо вам тепер треба йти... — почала Соня, зовсім і не глянувши на Разуміхіна і через те ще більше збентежившись.

— І ходімо! — вирішив Раскольников, — я до вас зайду сьогодні ж, Софіє Семенівно, скажіть мені тільки, де ви живете?

Він не те що збивався, а так, неначе поспішав і уникав її поглядів. Соня дала свою адресу і при цьому почервоніла. Всі разом вийшли.

— Не замикаєш хіба? — спитав Разуміхін, ідучи сходами слідом за ними.

— Ніколи!.. А втім, от уже два роки хочу все замок купити, — додав Раскольников недбало. — Правда, щасливі люди, кому замикати нічого? — сміючись звернувся він до Соні.

На вулиці стали на воротах.

— Вам направо, Софіє Семенівно? До речі: як ви мене відшукали? — спитав він, немовби бажаючи сказати їй щось зовсім інше. Йому все хотілося дивитись в її тихі, ясні очі, і якось не вдавалося.

— Та ви ж Поленьці вчора адресу сказали.

— Поля? Ага... Поленька! Ця... маленька... це ваша сестра? То я їй адресу дав?

— Та хіба ви забули?

— Ні... пам'ятаю...

— А я про вас ще від небіжчика чула... Тільки не знала тоді ще вашого прізвища, та й сам він не знав... А тепер прийшла... Ось узнала вчора ваше прізвище... то й спитала сьогодні: де тут пан Раскольников живе?... І не знала, що ви теж у жильців наймаєте... Прощайте... Я Катерині Іванівні...

Вона була дуже рада, що нарешті пішла від них; ішла опустивши голову, поспішаючи, щоб швидше зникнути їм з очей, щоб якнайшвидше пройти ці двадцять кроків, поки заверне направо у вулицю й лишиться, нарешті, сама, і там, йдучи квапливо, ні на кого не дивлячись, нічого не помічаючи, думати, згадувати, обмірковувати кожне сказане слово, кожну обставину. Ніколи, ніколи вона не відчувала нічого подібного. Цілий новий світ, невиразний і загадковий, зійшов у її душу. Вона згадала раптом, що Раскольников сам хотів зайти до неї сьогодні, може, ще й вранці, може, зараз!

"Коли б тільки не сьогодні, ой, тільки б не сьогодні! — бурмотіла вона із завмираючим серцем, неначе когось благаючи, мов злякана дитина. — Господи! До мене... в цю кімнату... він побачить... о Господи!"

І, звичайно, вона не могла помітити в цю хвилину якогось незнайомого їй добродія, що пильно стежив за нею, йдучи назирці. Він проводжав її від самого виходу з воріт. У ту мить, коли всі троє, Разуміхін, Раскольников і вона, спинилися на два слова на тротуарі, цей прохожий, обминаючи їх, раптом наче здригнувся, несподівано на льоту піймавши слова Соні: "і спитала: де тут пан Раскольников живе?" Він швидко, але пильно оглянув усіх трьох, особливо ж Раскольникова, до якого зверталась Соня; потім подивився на будинок і запам'ятав його. Все це зроблено було миттєво, на ходу, і прохожий, намагаючись не привернути до себе уваги, пішов далі, сповільнивши ходу і немовби чекаючи. Він чекав Соню; він бачив, що вони прощались і що Соня піде зараз кудись до себе.

"То куди ж до себе? Десять я бачив це обличчя, — думав він, пригадуючи обличчя Соні... — треба дізнатися".

Діставшись повороту, він перейшов на другий бік вулиці, обернувся і побачив, що Соня вже йде слідом за ним, тією ж дорогою, і нічого не помічає. Дійшовши до повороту, і вона завернула на ту ж вулицю. Він пішов слідом, стежачи за нею з протилежного тротуару; пройшовши кроків п'ятдесят, перейшов на той бік, де йшла Соня, наздогнав її і рушив за нею, додержуючи відстані кроків п'ять.

Це був добродій років п'ятдесяти, на зріст вищий від середнього, огрядний, з широкими і крутими плечима, що робило його немовби трохи сутулим. Був він чепурно і комфортно одягнений і мав вигляд поважного пана. В руках його була гарна паличка, якою він постукував з кожним кроком по тротуару, а руки були в свіжих рукавичках. Широке, вилицювате обличчя було досить приємне, не по-петербурзькому свіже. Волосся його, ще дуже густе, було зовсім світле, місцями в ньому прозирала сивина, а широка, густа борода, що спадала лопатою, була ще світлішою. Очі його були голубі і

дивились холодно, пильно і вдумливо; губи червоні. Взагалі цей чоловік добре зберігся і здавався набагато молодшим від свого віку.

Коли Соня вийшла на канаву, вони опинилися наодинці. Стежачи за нею, він устиг помітити її задумливість і неуважність. Дійшовши до свого будинку, Соня завернула у ворота, він за нею, немовби трохи здивувавшись. У дворі вона повернула праворуч, у куток, де були сходи в її квартиру. "Чи ба! " — пробурмотів незнайомий і почав підійматись слідом за нею по сходах. Тут тільки Соня помітила його. Вона зійшла на третій поверх, завернула в галерею і подзвонила в дев'ятий номер, на дверях якого було написано крейдою: "Капернаумов кравець". "Чи ба!" — повторив знову незнайомий, здивований чудним збігом, і подзвонив поруч у восьмий номер. Двері обох квартир були кроків за шість одна від одної.

— Ви у Капернаумова наймаєте! — сказав він, дивлячись на Соню і сміючись. — Він мені жилає учора перешивав. А я тут, поруч з вами, у мадам Рессліх, Гертруди Карлівни. От який збіг!

Соня подивилась на нього уважно.

— Сусіди, — говорив він далі якось особливо весело. — Я ж всього тільки третій день у місті. Ну, а поки що до побачення.

Соня не відповіла; двері відімкнули, і вона прослизнула до себе. Їй зробилось чомусь соромно, і вона неначе злякалася...

Разуміхін, ідучи до Порфирія, був у особливо збудженому стані.

— Це, брат, славно, — повторював він кілька раз, — і я радий! Я радий!

"Та чому ти радий?" — думав Раскольников.

— Я ж і не знав, що ти теж старій у заставу носив. І... і— давно це було? Тобто давно ти був у неї?

"Який же він наївний дурень! "

— Коли?.. — спинився Раскольников, пригадуючи, — та днів за три до її смерті був я в неї, здається. А втім, я ж не викупувати речі тепер іду, — підхопив він, з якоюсь покvapливiстю виявляючи особливу турботу про речі, — адже в мене знову тільки карбованець на срібло... через оте кляте вчорашнє марення!..

Про марення він сказав з особливою значливістю.

— Ну, так, так, так, — покvapливо і невідомо яким саме словам підтакував Разуміхін, — то он чого тебе тоді... трохи вразило... а знаєш, ти і в маренні все про якісь персні та ланцюжки згадував!.. Ну так, так... Це зрозуміло, все тепер зрозуміло.

"Диви! Ач як розповзлася в них ця думка! Цей ось хлопець за мене на розп'яття піде, а он який радий, що роз'яснилось, чого це я про персні в маренні згадував! Ач як утвердилось у них в усіх!.. "

— А застанемо ж ми його? — спитав він уголос.

— Застанемо, застанемо, — квapився Разуміхін. — Це, брат, славний хлопець, ось побачиш! Незграбний трохи, тобто людина він і світська, та я в іншому розумінні кажу, що незграбний. Хлопець недурний, недурний, навіть дуже недурний, тільки напрям думок якийсь особливий... Недовірливий, скептик, цинік... обманювати любить, тобто

не обманювати, а морочити... Ну і матеріальний старий метод...[3-12] А діло знає, знає... Він одну справу, торік, таку про вбивство розкрив, у якій майже ніяких слідів не було! Дуже, дуже, дуже хоче з тобою познайомитись!

— Та з якої ж речі дуже?

— Тобто не те щоб... бачиш, останнім часом, як ото ти занедужав, мені часто й багато доводилося про тебе згадувати... Ну, він слухав... і як дізнався, що ти по юридичній лінії і кінчити курсу не можеш, через обставини, то сказав: "Шкода!" Я й зробив висновок... тобто все разом узятє, не тільки це; вчора Заметов... Бачиш, Родю, я тобі щось учора плів, п'яним бувши, коли додому йшли... то я, брат, боюсь, щоб ти не перебільшив, бачиш...

— Що саме? Що мене божевільним вважають? А може, це й правда.

Він напружено усміхнувся.

— А так... так... тобто, тьху, ні!.. Ну, та все, про що я говорив... (і про інше теж), все це було пусте і з п'яних очей.

— Та чого ти виправдуєшся! Як все це мені набридло! — крикнув Раскольников з перебільшеною роздратованістю. Він, проте, почасти удавав її.

— Знаю, знаю, розумію. Будь певен, що розумію. Соромно навіть казати...

— А коли соромно, то й не кажи!

Обидва замовкли. Разуміхін був більш ніж захоплений, і Раскольников з огидою це відчував. Тривожило його й те, що Разуміхін розповів йому зараз про Порфирія.

"Цьому теж треба Лазаря співати,[3-13] — думав він, бліднучи, і серце в нього заколотилося, — і натуральніше співати. Най-натуральніше, звичайно, було б нічого не співати. Підкреслено нічого не співати! Ні, підкреслено було б знову-таки не натурально... Ну, та вже як обернеться... побачимо... зараз-добре те, що я йду, чи ні? Метелик сам на свічку летить. Серце колотиться, от що недобре!.."

— У цьому сірому будинку, — сказав Разуміхін.

"Найважливіше — це знає Порфирій чи не знає, що я вчора в тієї відьми у квартирі був... і про кров розпитував? В одну мить треба це виявити, з першого погляду, як увійду, з обличчя дізнатись; і-нак-ше... хоч пропаду, а дізнаюсь!"

— А знаєш що? — зненацька звернувся він до Разуміхіна з лукавою усмішкою, — я, брат, сьогодні помітив, що ти зранку якось незвичайно схвильований. Правда ж?

— Чому схвильований? Зовсім я не схвильований, — аж пересмикнуло Разуміхіна.

— Ні, брат, справді, помітно. На стільці ти сидів так, як ніколи не сидиш, якось на краєчку, і весь час тебе ніби судорога сіпала. Схоплювався ні з того ні з сього. То сердитий, а то пика мов найсолодший льодяник зненацька зробиться. Червонів навіть; надто коли тебе запросили обідати, ти страшенно почервонів.

— Та зовсім ні; брешеш! Ти про що це?

— Та чого ти наче школяр викручуєшся! Тьху чорт, та він знову почервонів!

— Яка ти свиня одначе!

— Та чого ти ніяковієш? Ромео![3-14] Стривай, я про це в одному місці розкажу сьогодні, ха-ха-ха! От маму насмішу... та й ще декого...

— Слухай, слухай, слухай, адже це серйозно, адже це... Що ж це після цього, чорт!
— збився остаточно Разуміхін, холонучи з жаху. — Що ти їм розкажеш? Я, брат... Тьху, яка ж ти свиня!

— Просто тобі троянда весняна! І як це тобі личить, коли б ти знав; Ромео десяти вершків на зріст! [3-15] А як ти вимився сьогодні, нігті он почистив, га? Коли це таке бувало? Та їй-богу ж, ти й на помадився. Ану, нахились!

— Свиня!!!

Раскольников так сміявся, що, здавалось, уже й здержати себе не міг, так зі сміхом і ввійшли у квартиру Порфирія Петровича. Того й треба було Раскольникову: з кімнат можна було почути, що вони ввійшли сміючись і все ще регочуть у прихожій.

— Ані слова тут, або я тебе... розчавлю! — прошепотів люто Разуміхін, хапаючи Раскольникова за плече.

V

Той уже заходив у кімнати. Він увійшов з таким виглядом, мовби насилу стримувався, щоб не пирснути якимось з сміху. За ним, із зовсім перекинутою і лютою фізіономією, червоний наче півонія, довгов'язий і незграбний, ішов збентежений Разуміхін. Обличчя його і вся фігура справді були в ту мить кумедні і виправдували сміх Раскольникова. Раскольников, якого ще не познайомили з господарем, що стояв посеред кімнати і запитливо дивився на них, вклонився йому, простягнув і потиснув йому руку все ще з таким виглядом, наче він силкується вгамувати свою веселість і принаймні хоч два-три слова вимовити, щоб відрекомендуватись. Та щойно він устиг набрати серйозного вигляду і щось пробурмотіти — як раптом, немовби мимохіть, глянув знову на Разуміхіна і тут уже не міг стриматись: придушений сміх прорвався тим невпинніше, чим дужче його досі стримували. Надзвичайна лютість, з якою сприймав цей "задушевний" сміх Разуміхін, надавала всій сцені вигляду найщирішої веселості і, головне, натуральності. Разуміхін, як на те, ще допоміг справі.

— Тьху чорт! — заревів він, махнувши рукою, і ударив нею по маленькому круглому столику, на якому стояла порожня склянка з-під чаю. Все полетіло і забрязкотіло.

— Та навіщо ж стільці ламати, [3-16] панове, адже казні збиток! — весело закричав Порфирій Петрович.

Сцена мала такий вигляд: Раскольников досміювався, забувши свою руку в руці господаря, але, знаючи міру, вичікував момент, щоб якнайшвидше і найнатуральніше закінчити. Разуміхін, збентежений остаточно тим, що впав столик і розбилася склянка, похмуро подивився на скалки, плюнув і круто повернувся до вікна, де й став спиною до публіки, зі страшенно нахмуреним обличчям, дивлячись у вікно й нічого не бачачи. Порфирій Петрович сміявся і хотів сміятись, але очевидно було, що йому треба пояснити, з чого. В кутку на стільці сидів Заметов, який підвівся, коли зайшли гості, і стояв чекаючи, розтягнувши в усмішку рот, але зчудовано і навіть немовби недовіжливо дивлячись на всю сцену, а на Раскольникова навіть з якимсь збентеженням. Несподівана присутність Заметова неприємно вразила Раскольникова.

"Це ще треба обмірковувати!" — подумав він.

— Даруйте, будь ласка, — почав він, підкреслено конфузячись, — Раскольников...

— Прошу, дуже приємно, та й увійшли ви так приємно... Що ж, він і вітатись уже не хоче? — кивнув Порфирій Петрович на Разуміхіна.

— Їй-богу, не знаю, чого він так розлютився. Я йому тільки сказав дорогою, що він на Ромео схожий, і... і довів, і більше нічого, здається, не було.

— Свиня! — озвався, не обертаючись, Разуміхін.

— Отже, дуже серйозні причини мав, щоб за одне слівце так розсердитись, — засміявся Порфирій.

— Ну, ти! слідчий!.. Та чорт з вами з усіма! — відрізав Разуміхін і раптом, засміявшись сам, з повеселілим обличчям, наче нічого й не трапилось, підійшов до Порфирія Петровича.

— Годі! Всі ви дурні, краще до діла: ось приятель, Родіон Романович Раскольников, по-перше, багато чув про тебе і познайомитись побажав, а по-друге, дільце невелике до тебе має. Диви! Заметов! Ти тут яким побитом? Та хіба ви знайомі? Чи давно зійшлися?

"Що це все значить!" — тривожно подумав Раскольников.

Заметов наче збентежився, але не дуже.

— Вчора ж у тебе й познайомились, — сказав він невимушено.

— Виходить, від клопоту Бог милував: на тому тижні він дуже просив мене, щоб як-небудь тобі, Порфирій, відрекомендуватись, а ви й без мене знюхалися... Де в тебе тютюн?

Порфирій Петрович був по-домашньому, в халаті, в дуже чистій білизні та в стоптаних пантофлях. Мав він років тридцять п'ять, на зріст був трохи нижчий від середнього, огрядний і навіть із черевцем, бритий, без вусів і без бакенбардів, з коротко стриженим волоссям на великій круглій голові, якимось особливо випуклій на потилиці. Пухке, кругле і трохи кирпате обличчя його було кольору хворобливого, темно-жовтого, але досить бадьоре і навіть насмішкувате. Воно було б навіть і добродушним, коли б не вираз очей з якимсь водянистим блиском, прикритих майже білими віями, що раз у раз кліпали, наче він комусь підморгував. Вираз цих очей якимось дивно не гармоніював з усією фігурою, в якій було щось навіть баб'яче, і надавав їй щось набагато серйозніше, ніж можна було від неї чекати з першого погляду.

Порфирій Петрович, почувши, що гість має до нього "дільце", зараз же запросив його сісти на диван, сам сів з другого краю і втупився в гостя, чекаючи негайного викладу суті справи, з тією посиленою і надто вже серйозною увагою, яка навіть гнітить і бентежить спочатку, особливо коли ви незнайомі, і особливо коли те, що ви розповідаєте, на вашу думку, далеко не пропорційне тій незвичайній увазі, яку вам виявляють. Але Раскольников коротко, точно і ясно виклав свою справу і собою лишився задоволений, він навіть устиг досить добре роздивитися Порфирія. Порфирій Петрович теж і разу не одвів від нього очей за весь час, поки той говорив. Разуміхін, сівши навпроти, коло того ж стола, схвильовано й нетерпляче стежив за викладом справи, раз у раз переводячи очі з одного на другого, що вже було трохи занадто.

"Дурень! " — вилаяв його про себе Раскольников.

— Вам треба подати заяву в поліцію, — з цілком діловим виглядом сказав Порфирій, — про те, що, дізнавшись про отаку, мовляв, подію, тобто про це вбивство, — ви просите, в свою чергу, повідомити слідчого, якому доручено справу, що отакі й отакі речі належать вам і ви хочете їх викупити... або, скажімо... А втім, вам напишуть.

— У тому ж і річ, що в мене тепер, — якнайбільше постарався удати ніяковість Раскольников, — скрута з грішми... і навіть такої дрібниці не можу... я, бачите, хотів би тепер тільки заявити, що ці речі мої, а коли будуть гроші...

— Це все одно, — відповів Порфирій Петрович, холодно сприймаючи пояснення про фінанси, — а втім, можна вам і прямо, коли схочете, написати до мене, в тому ж розумінні, що от, мовляв, дізнавшись про те й те і повідомляючи про отакі-то мої речі, прошу...

— Це на звичайному, на простому папері?[3-17] — поспішив перебити Раскольников, знову цікавлячись фінансовою стороною справи.

— О, на найпростішому! — і раптом Порфирій Петрович якимось явно насмішкувато подивився на нього, примружившись і начебто підморгнувши йому. А втім, це, може, тільки так здалося Раскольникову, бо сталося усе в якусь мить. Принаймні щось таке та було. Раскольников побожився б, що той йому підморгнув, біс його знає для чого.

"Знає!" — блискавкою промайнуло в його голові.

— Пробачте, що такими дурницями турбував, — говорив він далі, трохи збившись, — речі мої коштують якихось там п'ять карбованців, але вони мені особливо дорогі як пам'ять про тих, від кого дісталися, і, признаюсь, я, коли почув, дуже схвилювався...

— Тим-то ти так і стрепенувся вчора, коли я Зосимову сказав, що Порфирій закладників опитує! — вкинув Разуміхін, з очевидним наміром.

Це вже було занадто. Раскольников не стерпів і злісно блиснув на нього своїми чорними очима, в яких спалахнув гнів. Та одразу ж і схаменувся.

— Ти, брат, здається, з мене підсміюєшся? — звернувся він до Разуміхіна зі спритно удаваним роздратуванням. — Я згоден, що, може, вже надто турбуюсь про такий, як на твій погляд, дріб'язок, але ж не можна вважати мене за це ні егоїстом, ні пожадливим, і як на мій погляд — ці дві жалюгідні дрібнички можуть бути зовсім і не дріб'язком. Я тобі вже казав, що цей срібний годинник, якому ціна — копійка, єдина річ, що після батька лишилася. З мене смійся, але до мене мати приїхала, — повернувся він раптом до Порфирія, — і коли б вона дізналася, — повернувся знову він хутчій до Разуміхіна, особливо стараючись, щоб затремтів голос, — що цей годинник пропав, то, присягаюсь, це б її до розпачу довело! Жінки!

— Та зовсім же ні! Я зовсім не те хотів сказати! Я зовсім навпаки! — кричав засмучений Разуміхін.

"Чи добре? Чи натурально? Чи не переграв часом? — потерпав про себе Раскольников. — Навіщо сказав: "жінки"?"

— То до вас мати приїхала? — поцікавився для чогось Порфирій Петрович.

— Еге ж.

— Коли ж це?

— Вчора ввечері.

Порфирій помовчав, неначе щось обмірковуючи.

— Ваші речі ні в якому разі й не могли пропасти, — спокійно й холодно повів він далі. — Адже я давно вас тут чекаю.

І, мов нічого не сталося, він дбайливо став підставляти попільничку Разуміхіну, який нещадно струшував попіл цигарки на килим. Раскольников здригнувся, але Порфирій наче й не дивився, все ще заклопотаний цигаркою Разуміхіна.

— Що-о? Чекав! Та ти хіба знав, що й він туди носив застави? — крикнув Разуміхін.

Порфирій Петрович прямо звернувся до Раскольникова.

— Обидві ваші речі, перстень і годинник, були у неї в одному папірці загорнуті, а на папірці ваше ім'я олівцем чітко виведене, так само як і число і місяць, коли вона їх від вас одержала...

— Які ви спостережливі!.. — незграбно усміхнувся Раскольников, особливо стараючись дивитись йому просто в очі; але не зміг утерпіти і раптом додав:— Я тому так сказав це, що, десь певно, дуже багато було заставників... так що вам важко було б їх усіх запам'ятати... А ви, навпаки, так добре всіх їх пам'ятаєте, і... і...

"Безглуздо! Погано! Навіщо я це додав! "

— А майже всі заставники тепер уже відомі, так що тільки ви одні й не зволили завітати, — відповів Порфирій з ледь помітною ноткою глузливості.

— Я був не зовсім здоровий.

— І про це чув... Чув навіть, що дуже вже були чимсь розстроєні. Ви й тепер наче бліді?

— Зовсім не блідий... навпаки, цілком здоровий! — грубо й злісно сказав руба Раскольников, раптом змінюючи тон. У ньому накупала злість, і він не міг угамувати її. "А саме в злості й проговорюсь! — майнула знову думка. — І чого вони мене мучать!.."

— Не зовсім здоровий! — підхопив Разуміхін. — Оце так сказав! До вчорашнього дня майже не при повному розумі був... Ну, віриш, Порфирію, сам ледве на ногах, а тільки лиш ми, я та Зосимов, вчора одвернулись — одягся і втік потихеньку і колобродив десь мало не до півночі, і це в цілковитому, я тобі скажу, маренні, можеш ти це уявити! Надзвичайний випадок!

— І невже в цілковитому маренні? Он яке діло! — якимось по-баб'ячому похитав головою Порфирій.

— Ет, дурниця! Не вірте! А втім, ви ж і без того не вірите! — занадто вже зло вихопилось у Раскольникова.

Але Порфирій Петрович немовби не розчув цих дивних слів.

— Та як же інакше міг би ти вийти, коли б не був у маренні? — запалився раптом Разуміхін. — Навіщо вийшов? Для чого?.. І чому саме потай? Хіба ж ти в здоровому розумі тоді був? Тепер, коли вся небезпека минула, я вже прямо тобі це скажу!

— Надокучили вони мені дуже вчора! — звернувся раптом Раскольников до Порфирія з нахабно-визивною усмішкою, — я і втік від них квартиру найняти, щоб вони мене не розшукали, і грошей купу взяв з собою. Он пан Заметов бачив ті гроші. А що,

пане Заметов, при своєму розумі я був учора чи в маренні, розсудіть-но суперечку?

Він би, здається, так і задушив у цю мить Заметова. Занадто вже не подобалися йому його погляд і мовчання.

— По-моєму, ви говорили дуже розумно і навіть хитро, тільки роздратовані були надміру, — сухо заявив Заметов.

— А сьогодні казав мені Никодим Хомич, — вкинув Порфирій Петрович, — що зустрів вас учора вже зовсім пізно, в квартирі роздавленого кіньми чиновника...

— Ну от хоч би цей чиновник! — підхопив Разуміхін, — ну, чи не божевільний був ти у чиновника? Останні гроші на похорон удові віддав! Ну захотів допомогти — дай п'ятнадцять, дай двадцять, ну а хоч три карбованці собі залиш, а то всі двадцять п'ять так і відвалив!

— А може, я десь скарб знайшов, а ти не знаєш? От я вчора й розщедрився... Он пан Заметов знає, що я скарб знайшов!.. Ви пробачте, будь ласка, — звернувся він з тремтячими губами до Порфирія, — що ми вас такою безглуздою суперечкою вже з півгодини турбуємо. Набридли десь, га?

— О прошу вас, навпаки, на-а-впаки! Коли б ви знали, які ви для мене привабливі! Цікаво і дивитись і слухати... і я, признаюсь, такий радий, що ви зволили, нарешті, завітати...

— Та дай же хоч чаю! Горло пересохло! — скрикнув Разуміхін.

— Прекрасна ідея! Може, і всі компанію розділять. А чи не хочеш часом... істотнішого чогось, перед чаєм?

— Ну тебе!

Порфирій Петрович вийшов розпорядитися щодо чаю.

Думки крутилися у голові Раскольниковова, мов вихор. Він був страшенно роздратований.

"Головне, навіть і не криються, і церемонитись не хочуть! А з якої речі, коли мене зовсім не знаєш, говорив ти про мене з Никодимом Хомичем? Виходить, уже й таїти не хочуть, що стежать за мною, мов зграя собак! Так одверто в пику й плюють! — дрижав він від люті. — Ну, бийте прямо, а не грайтеся, мов кішка з мишею. Це ж невічливо, Порфирію Петровичу, адже я ще, може, й не дозволю!.. Встану, та й кину всім в очі всю правду; і побачите, як я вас зневажаю!.. — Він із зусиллям перевів подих. — А що, коли мені так тільки здається? Що, коли це міраж і я в усьому помиляюсь, і через недосвідченість злюся, підлої ролі своєї не витримую? Може, все це без якогось там наміру? Всі слова їх звичайні, але щось у них є... Все це завжди можна говорити, але щось та є. Чому він сказав прямо "в неї"? Чому Заметов додав, що я хитро говорив? Чому вони розмовляють таким тоном? Дійсно... тон... Разуміхін тут же сидів, чому ж йому нічого не здається? Цьому невинному дурневі ніколи нічого не здається! Знову трусить мене!.. Підморгнув мені Порфирій чи ні? Певно, дурниця; навіщо б підморгувати? Нерви, чи що, хочуть мої дратувати або знущаються з мене? Або все міраж, або знають!.. Навіть Заметов зухвалий... Чи зухвалий Заметов? Заметов передумав за ніч. Я й передбачав, що передумає! Він тут наче свій, а насправді уперше

прийшов. Порфирій його за гостя не вважає, до нього спиною сидить. Знюхались! Неодмінно через мене знюхались! Неодмінно до нашого приходу про мене говорили!.. А чи ж знають про квартиру? Швидше б уже! Коли я сказав, що квартиру наймати вчора втік, він не дочув, не зрозумів... А це я влучно про квартиру докинув: потім придасться! В маренні, мовляв!.. Ха-ха-ха! Він про весь вечір вчорашній знає! Про приїзд матері не знав!.. А відьма і число вивела олівцем!.. Брешете, не дамся! Адже це ще не факти, це тільки міраж! Ні, ви давайте-но фактів! І квартира не факт, а марення; я знаю, що їм говорити... А чи ж знають про квартиру? Не піду, не розвідавши! Навіщо я прийшов? А от що я тепер злюся, то це, певно, для них і факт. Тьху, який я дратівливий! А може, й добре, роль хворого... Він мене прощупує... Збивати буде. Навіщо я прийшов? "

Усе це, мов блискавка, майнуло в його голові.

Порфирій Петрович миттю повернувся. Він раптом якось повеселішав.

— У мене, брат, від учорашнього твого голова... Та й весь я якось розклеївся, — звернувся він зовсім іншим тоном, сміючись, до Разуміхіна.

— А що, цікаво було? Я ж вас учора на найцікавішому пункті покинув? Хто переміг?

— Та ніхто, звичайно. На одвічні питання з'їхали, на воздусех ширяли.

— Уяви, Родю, на що вчора з'їхали: є злочин чи немає? Казав я тобі, що до безглуздя добрехались!

— Що ж тут дивного? Звичайнісіньке соціальне питання, — байдуже відповів Раскольников.

— Питання було не так сформульоване, — зауважив Порфирій.

— Не зовсім так, це правда, — одразу ж погодився Разуміхін, поспішаючи й запалюючись, як завжди. — Бачиш, Родіоне: вислухай і скажи свою думку. Цікаво знати. Я зі шкіри пнувся вчора з ними і тебе чекав; я і їм про тебе говорив, що прийдеш... Почалося з погляду соціалістів. Він відомий: злочин є протест проти ненормальності соціального устрою[3-18] — і тільки, і нічого більше, і ніяких причин більше не допускається, — і край!..

— От і збрехав! — крикнув Порфирій Петрович. Він помітно пожвавлювався і раз у раз сміявся, дивлячись на Разуміхіна, чим ще більше піддрочував його.

— Н-нічого не допускається! — в запалі перебив Разуміхін, — не брешу!.. Я тобі книжки їхні покажу: все у них через те, що "середовище заїло", і нічого більше! Улюблена фраза! Звідси, мовляв, виходить, що коли суспільство організувати нормально, то враз і всі злочини зникнуть, бо ні для чого буде протестувати і всі миттю зробляться праведними. На особистість не зважають, особистість заперечують, особистості не може бути! У них не людство, розвинувшись історичним, живим шляхом до кінця, само собою перетвориться, врешті-решт, у нормальне суспільство, а навпаки, соціальна система, вийшовши з якої-небудь математичної голови, враз і приведе до порядку все людство і миттю зробить його праведним і безгрішним, без усякого живого процесу, без усякого історичного і живого шляху! Через те вони так інстинктивно й не люблять історії: "неподобства самі в ній та дурощі "[3-19] — і все самою тільки дурістю

пояснюється! Через те так і не люблять живого процесу життя: не треба живої душі! Жива душа життя вимагатиме, жива душа не послухається механіки, жива душа підозрілива, жива душа ретроградна! А тут хоч і мертвечинкою трохи тхне, з каучуку зробити можна, — зате не жива, зате без волі, зате рабська, не збунтується! І виходить зрештою, що все на саму тільки кладку цеглин та на розташування коридорів і кімнат у фаланстері[*] звели! Фаланстер хоч і готовий, та особистість людини ж у вас для фаланстеру ще не готова, жити хоче, життєвого процесу ще не завершила, рано їй на кладовище! З самою логікою не можна через особистість перескочити! Логіка передбачить три випадки, а їх мільйон! Відкинути весь мільйон, і все до одного питання про комфорт звести! Найлегше розв'язання проблеми! Спокуслива ясність, і думати не треба! Головне — думати не треба! Вся життєва таємниця на двох друкованих аркушах уміститься.

— Але ж як прорвався, тарабанить! За руки тримати треба, — сміявся Порфирій. — Подумайте, — обернувся він до Раскольников, — отак само вчора ввечері, в одній кімнаті, на шість голосів, та ще пуншем напоїв перед тим, — можете собі уявити? Ні, брат, дурницю верзеш: "середовище" багато що в злочині важить; це я тобі доведу.

— І сам знаю, що багато важить, та ти от що скажи: сорокарічний безчестить десятирічну дівчинку, — середовище, чи як, його на те спонукало?

— А що ж, коли в точному розумінні, можливо, й середовище, — з дивною серйозністю відповів Порфирій, — злочин над дівчинкою дуже й дуже навіть можна "середовищем" пояснити.

Разуміхін одразу ж мало не оскаженів.

— Ну, коли хочеш, я тобі зараз доведу, — заревів він, — що вії в тебе білі тільки тому, що в Івані Великому[3-20] тридцять п'ять сажнів висоти, і доведу ясно, точно, прогресивно і навіть з ліберальним відтінком? Берусь! Ну, хочеш парі!

— Приймаю! Давайте послухаємо, прошу вас, як він доведе!

— Але ж усе прикидається, чорт! — вигукнув Разуміхін, схопився і махнув рукою. — Ну, чи варто з тобою говорити! Адже все це він навмисно, ти ще не знаєш його, Родіоне! І вчора на їх бік став, тільки щоб усіх поморочити. І що вже він говорив учора, господи! А вони ж як йому зраділи!.. Адже він по два тижні отак витримує. Торік упевнив нас для чогось, що в ченці йде: два місяці стояв на своєму! Недавно надумав запевнити всіх, що жениться, і все вже готове до шлюбу. Одяг навіть новий пошив. Ми вже почали його поздоровляти. Ні нареченої, нічого не було: все міраж!

— А от і збрехав! Я одяг пошив раніше. Мене отой новий одяг і навів на думку вас усіх піддурити.

— Справді ви так любите людей морочити? — спитав недбало Раскольников.

— А ви думали ні? Почекайте, я й вас обдурю — ха-ха-ха! Ні, знаєте, я вам усю правду скажу. З приводу всіх цих питань, злочинів, середовища, дівчаток мені пригадалася тепер, — а втім, і завжди цікавила мене, — одна ваша статейка. "Про злочин"... чи як там у вас, забув назву, не пам'ятаю. Два місяці тому мав приємність у "Періодичному слові" прочитати.

— Моя стаття? В "Періодичному слові"? — з подивом спитав Раскольников, — я справді написав півроку тому, коли з університету вийшов, з приводу однієї книги статтю, але я відніс її тоді в газету "Щотижнєве слово", а не в "Періодичне".

— А потрапила в "Періодичне".

— Та "Щотижнєве слово" перестало ж існувати, тому тоді й не надрукували...

— Це правда; але, перестаючи існувати, "Щотижнєве слово" об'єдналось з "Періодичним словом", тому і статейка ваша два місяці тому з'явилася в "Періодичному слові". А ви й не знали?

Раскольников справді нічого не знав.

— Та як же це, та ви ж гроші можете зажадати від них за статтю! Який же все-таки у вас характер! Живете так відлюдно, що таких речей, які вас прямо стосуються, не знаєте. Це ж факт.

— Браво, Родько! І я теж не знав! — вигукнув Разуміхін. — Сьогодні ж у читальню забіжу і попрошу газету! Два місяці тому? Якого числа? Все одно розшукаю. Оце так штука! І не скаже!

— А ви як дізналися, що стаття моя? Вона літерою підписана.

— А випадково, і то лиш цими днями. Через редактора; знайомий мені... Дуже зацікавився.

— Я розглядав, пам'ятаю, психологічний стан злочинця протягом усього ходу злочину.

— Атож, і наполягаєте, що акт виконання злочину супроводиться завжди хворобою. Дуже, дуже оригінально, але... мене, власне, не ця частина вашої статейки зацікавила, а певна думка, подана в кінці статті, але яку ви, на жаль, проводите тільки натяком, неясно... Одним словом, коли пригадуєте, робиться певний натяк на те, що є начебто на світі деякі такі особи, які можуть... тобто не те що можуть, а повне право мають чинити всякі неподобства і злочини, і що для них нібито й закон не писаний.

Раскольников усміхнувся, почувши таке надмірне й умисне перекручення своєї ідеї.

— Як? Що таке? Право на злочин? Але не тому ж, що "заїло середовище"? — з якимсь навіть переляком поцікавився Разуміхін.

— Ні, ні, не зовсім тому, — відповів Порфирій. — Уся річ у тому, що в їхній статті всі люди якось поділяються на "звичайних" і "незвичайних". Звичайні повинні жити в слухняності і не мають права переступати закону, бо вони, бачите, звичайні. А незвичайні мають право чинити всякі злочини і всіляко переступати закон, саме тому, що вони незвичайні. Так у вас, здається, коли тільки не помиляюсь?

— Та як же це? Бути не може, щоб так! — дивуючись, бурмотів Разуміхін.

Раскольников усміхнувся знову. Він добре зрозумів, у чому річ і на що його хочуть наштовхнути; свою статтю він пам'ятав і вирішив прийняти виклик.

— Це не зовсім так у мене, — почав він просто й скромно. — Проте визнаю, ви майже точно її виклали, навіть, коли хочете, і цілком точно... (Йому начебто приємно було погодитись, що цілком точно.) Різниця тільки в тому, що я зовсім не наполягаю, що незвичайні люди неодмінно повинні і зобов'язані чинити завжди всілякі

неподобства, як ви кажете. Мені здається навіть, що таку статтю і не надрукували б. Я просто натякнув, що "незвичайна" людина має право... тобто не офіційне право, а сама має право дозволити своєму сумлінню переступити... через деякі перешкоди, і єдино в тому лише разі, коли виконання її наміру (іноді, може, рятівного для всього людства) цього потребуватиме. Ви кажете, що стаття моя неясна; я готовий її вам пояснити в міру можливості. Я, мабуть, не помиляюсь, припускаючи, що вам того й хочеться; отже, будь ласка. По-моєму, коли б Кеплерові і Ньютонові відкриття,[3-21] через якийсь збіг обставин, інакше не могли б стати відомими людям як тільки внаслідок пожертвування життям одної, десяти, ста або й більше осіб, які заважали б цьому відкриттю або заступили б йому дорогу, ставши якимось чином перешкодою, то Ньютон мав би право, і навіть був би зобов'язаний... усунути цих десять або сто осіб, щоб зробити свої відкриття відомими всьому людству. З цього, проте, зовсім не випливає, що Ньютон мав би право вбивати, кого заманеться, кожного стрічного, або красти щодня на базарі. Далі, пригадується мені, я розвиваю в моїй статті думку, що всі... ну, наприклад, хоча б законодавці й установники людства, починаючи від найстародавніших, продовжуючи Лікургами, Солонами, Магометами, Наполеонами[3-22] і так далі, всі до одного були злочинцями вже через саме те, що, даючи новий закон, порушували старий, перейнятий від батьків і свято шанований суспільством, і вже, звичайно, не спинялися і перед кров'ю, якщо тільки кров (іноді зовсім невинна і доблесно пролита за старий закон) могла їм допомогти. Варто уваги навіть, що більша частина цих благодійників і установників людства були особливо страшні кровопроливці. Одним словом, я роблю висновок, що й усі, не тільки великі, а й ті, хто хоч трохи виходять із колії, люди, тобто такі, що хоч трохи здатні сказати щось нове, мусять, за натурою своєю, бути неодмінно злочинцями, — більшою чи меншою мірою, звичайно. Інакше важко їм вийти з колії, а на те, щоб лишатись у ній, вони, певна річ, не можуть погодитись, знову-таки через натуру свою, а як на мою думку, то навіть і зобов'язані не погоджуватись. Одним словом, ви бачите, що досі тут немає нічого особливо нового. Це тисячу раз було видрукуване й читане. Що ж до мого поділу людей на звичайних і незвичайних, то я згоден, що він трохи довільний, та я ж на точних цифрах і не наполягаю. Я тільки в головну думку свою вірю. Вона полягає саме в тому, що люди, за законом природи, поділяються, взагалі, на два розряди: на нижчий (звичайних), тобто, так би мовити, на матеріал, який служить єдино для народження собі подібних, і власне на людей, тобто тих, що мають дар або талант сказати в середовищі своєму нове слово. Звичайно, людей так можна поділяти без кінця на нові й нові підрозділи, але відмінності між обома розрядами доволі різкі: перший розряд, тобто матеріал, беручи загалом, люди за особистістю своєю консервативні, добропристойні, живуть у слухняності і люблять бути слухняними. На мою думку, вони й повинні бути слухняними, бо це їх призначення, і тут зовсім немає нічого для них принизливого. Другий розряд — ті, хто переступає закон, руйнівники або схильні до того, кожен відповідно до своїх здібностей. Злочини цих людей, певна річ, відносні й дуже різні; здебільшого вони вельми різноманітними способами вимагають руйнування

сучасного в ім'я кращого. Але коли такій людині потрібно для своєї мети переступити бодай і через труп, через кров, то вона в душі своїй, може, як на мене, дозволити своєму сумлінню переступити через кров, — залежно, однак, від мети і від масштабів її, — це майже на увазі. В цьому тільки розумінні я й кажу в своїй статті про їх право на злочин. (Ви пригадайте, адже в нас з юридичного питання почалося.) А втім, занадто тривожитись нема чого: маса ніколи майже не визнає за ними цього права, карає їх і вішає (в більшості випадків) і тим, зрозуміло, виконує консервативне своє призначення, а проте в наступних поколіннях ця ж маса ставить страчених на п'єдестал і їм поклоняється (в більшості випадків). Перший розряд завжди — володар сучасного, другий розряд — володар майбутнього. Перші зберігають і примножують світ чисельно; інші рухають світ і ведуть його до мети. І ті й другі мають абсолютно однакове право існувати. Одним словом, у мене всі однакове право мають, і — *vive la guerre éternelle*,[*] — до Нового Єрусалима,[3-23] звичайно.

— То ви все ж таки віруєте в Новий Єрусалим?

— Вірую, — твердо відповів Раскольников; кажучи це, та й протягом усієї довгої тиради своєї він дивився вниз, вибравши собі точку на килимі.

— І—і—і в Бога віруєте? Пробачте, що так цікавлюсь.

— Вірую, — повторив Раскольников, зводячи очі на Порфирія.

— І—і у воскресіння Лазаря[3-24] віруєте?

— Ві-ірую. Навіщо вам усе це?

— Буквально віруєте?

— Буквально.

— Он як... це я так, поцікавився. Вибачте, будь ласка. Але дозвольте, — звертаючись знову до висловленого вами, — адже їх не завжди ж карають; інші навпаки...

— Торжествують ще за життя? О, звичайно, інші досягають і за життя, і тоді...

— Самі починають карати?

— Коли треба і, знаєте, навіть здебільшого. Взагалі зауваження ваше дотепне.

— Дякую. Але от що скажіть: як же відрізнити отих незвичайних від звичайних? При народженні, чи що, знаки такі є, чи як? Я в тому розумінні, що тут би треба якнайбільше точності, сказати б, більше зовнішньої виразності: пробачте мою природну турботу практичної і благонаміреної людини, але чи не можна тут одяг, наприклад, особливий запровадити, носити що-небудь, тавра там якісь, чи що?.. Бо, погодьтесь, коли виникне плутанина і хтось з одного розряду почне думати, що він належить до другого розряду, і почне "усувати всі перешкоди", як ви вельми вдало висловились, то тут уже...

— О, це дуже часто буває! Це зауваження ваше ще навіть дотепніше за попереднє.

— Дякую...

— Нема за що; але візьміть до уваги, що помилка можлива тільки з боку першого розряду, тобто "звичайних" людей (як я, може дуже невдало, їх назвав). Незважаючи на природжену схильність їх до слухняності, через певні жарти природи, в чому не

відмовлено навіть і корові, дуже багато хто з них люблять вважати себе передовими людьми, "руйнівниками" і лізти в "нове слово", і це цілком щиро. Насправді ж нових вони дуже часто не помічають і навіть ставляться до них з презирством, як до людей відсталих і з дуже примітивним мисленням. Але, на мою думку, тут не може виникнути значної небезпеки, і вам, далебі, нема чого турбуватись, бо вони ніколи далеко не заходять. За надмірне захоплення, звичайно, їх можна іноді б і висікти, щоб нагадати їм їх місце, але не більше; тут і виконавця навіть не потрібно; вони самі себе висічуть, бо дуже благонравні; дехто один одному цю послугу роблять, а дехто самі себе власноручно... Покаяння різні публічні при цьому на себе накладають, — виходить красиво і повчально, одним словом, вам турбуватись нічого... Такий закон є.

— Ну, принаймні хоч щодо цього ви мене трохи заспокоїли; але ж тут знову біда: скажіть, будь ласка, чи ж багато таких людей, які інших різати право мають, отих "незвичайних"? Певна річ, я готовий схилити голову, але ж погодьтеся, моторошно стає, коли подумаєш, а що, коли їх надто багато буде, га?

— О, не турбуйтеся і щодо цього, — тим же тоном вів далі Раскольников. — Взагалі людей зі свіжою думкою, навіть хоч трохи здатних сказати бодай що-небудь нове, надзвичайно мало народжується, просто на диво мало. Ясно тільки одне, що порядок народження людей, усіх цих розрядів і підрозділів, мабуть, дуже точно визначено яким-небудь законом природи. Закон цей, звичайно, тепер ще не відомий, але я вірю, що він існує і з часом може зробитись відомим. Величезна маса людей, матеріал, для того тільки й існує на світі, щоб, урешті-решт, унаслідок якогось зусилля, якогось поки що не зрозумілого для нас процесу, якогось схрещування родів і порід, понатужиться і народить, зрештою, на світ, ну хоч з тисячі одну, хоч скільки-небудь самостійну людину. Ще з більш широкою самостійністю народжується, можливо, з десяти тисяч одна (я кажу приблизно, наздогад). Ще з більш широкою — зі ста тисяч одна. Геніальні люди з мільйонів, а великі генії, вершители долі людства, може, з багатьох тисяч мільйонів людей на землі. Одним словом, у реторту, в якій все це відбувається, я не заглядав. Але певний закон неодмінно є і має існувати; тут не може бути випадковості.

— Та що ви, обоє жартуєте, чи що? — скрикнув, нарешті, Разуміхін. — Морочите ви один одного, чи як? Сидять і один з одного підсміюються! Ти серйозно це, Родю?

Раскольников мовчки підвів своє бліде й майже смутне обличчя, глянув на нього і нічого не відповів. І дивною здалася Разуміхіну, поряд з цим тихим і зажуреним обличчям, неприхована, нав'язлива, дратівлива і нечемна в'їдливість Порфирія.

— Ну, брат, коли це справді серйозно, то... Ти, звичайно, маєш рацію, кажучи, що це не нове і схоже на все, що ми тисячу раз читали й чули; але що справді оригінальне в усьому цьому, — і справді належить лише тобі, і це жахливо, — те, що все-таки кров сумлінню людському дозволяєш... і, даруй мені, з таким фанатизмом навіть... У цьому, виходить, і полягає головна думка твоєї статті. Адже це признание крові з дозволу сумління, це... це, по-моєму, страшніше, ніж навіть офіційний дозвіл проливати кров, законний...

— Цілком справедливо, страшніше, — озвався Порфирій.

— Ні, це ти вже щось захопився! Тут помилка. Я прочитаю. Ти захопився! Ти не можеш так думати... Прочитаю.

— У статті всього цього немає, там тільки натяки, — промовив Раскольников.

— Так, так, — не сиділося Порфірію, — мені майже ясно стало тепер, який погляд у вас на злочин, але... даруйте мені за мою настирливість (дуже вже я вас турбую, аж самому совісно!) — але ж бачите: заспокоїли ви мене оце дуже щодо помилок у визначенні розрядів, але... мене все ще у всьому цьому різні практичні випадки непокоять! А що, коли якийсь муж або юнак почне думати, що він Лікурґ чи там Магомет... — майбутній, звичайно, — та й ну усувати всі перешкоди до того... Треба йому, скажімо, рушати в далекий похід, а в поході гроші потрібні... ну й почне добувати собі для походу... знаєте?

Заметов зненацька пирхнув зі свого кутка. Раскольников навіть очей на нього не звів.

— Я мушу погодитись, — спокійно відповів він, — що такі випадки справді мають бути. Дурненькі і марнославні особливо на цей гачок потрапляють; а надто молодь.

— От бачите. Ну, то як же?

— А отак же, — усміхнувся Раскольников, — не я в цьому винен. Так є і буде завжди. Ось він (він кивнув на Разуміхіна) казав зараз, що я кров дозволяю. Ну то що ж? Суспільство ж досить забезпечене засланнями, тюрмами, судовими слідчими, каторгами, — чого ж турбуватись? І розшукуйте злодія!..

— Ну, а якщо розшукаємо?

— Туди йому й дорога.

— А ви таки логічні. А як же щодо його сумління?

— Та яке вам до нього діло?

— Та так уже, з гуманності.

— У кого воно є, той нехай і страждає, якщо визнає помилку, — це і кара йому, — крім каторги.

— Ну, а тим, справді геніальним, — нахмурившись, спитав Разуміхін, — отим, кому різати право надано, тим дозволено і не страждати зовсім, навіть за кров пролиту?

— Навіщо тут слово: дозволено? Тут немає ні дозволу, ні заборони. Хай страждає, коли шкода жертви... Страждання й біль завжди обов'язкові для широкої свідомості і глибокого серця. Справді великі люди, мені здається, повинні відчувати на світі велику журбу, — додав він раптом замислено, навіть не в тон розмові.

Він підвів голову, вдумливо подивився на всіх, усміхнувся і взяв кашкета. Він був дуже спокійний порівняно з тим, яким він прийшов сюди, і відчував це. Всі встали.

— Ну, лайте мене чи ні, сердьтеся чи ні, а я не можу стерпіти, — завів знову Порфірій Петрович, — дозвольте ще запитаннячко одне (ой, і турбую ж я вас!), одну тільки маленьку ідейку хотів би викласти, тільки для того, щоб не забути...

— Гаразд, викладайте вашу ідейку, — серйозний і блідий стояв перед ним, чекаючи, Раскольников.

— Але ж от... далєбі, не знаю... як би краще висловитись... ідейка надто вже

делікатненька... так би мовити, психологічна... От коли ви вашу статейку ту писали, — адже бути того не може, хе, хе! щоб ви самі себе не вважали, — ну хоч трошечки, — теж людиною "незвичайною", що проголошує нове слово, — у вашому тобто розумінні... Адже так?

— Цілком можливо, — зневажливо відповів Раскольников.

Разуміхіна наче пересмикнуло.

— А коли так, то невже ви б самі зважилися, — ну там, через житейські якісь невдачі і скруту або для допомоги як-небудь усьому людству, — переступити через перешкоду?... Ну, наприклад, убити й пограбувати?..

І він якось раптом знову підморгнув Раскольникову лівим оком і розсміявся нечутно, — точнісінько як і допіру.

— Коли б я і переступив, то вже б, звичайно, вам не сказав, — з визивною, гордовитою зневагою відповів Раскольников.

— Ні, то я так тільки цікавлюсь, власне, щоб краще зрозуміти вашу статтю, з самого тільки літературного боку...

"Але ж як це одверто і зухвало! " — з огидою подумав Раскольников.

— Дозвольте вам сказати, — сказав він сухо, — що Магометом чи Наполеоном я себе не вважаю... так само як і кимось подібним до цих осіб, отже і не можу, не будучи таким, дати вам задовільне пояснення того, що б я зробив.

— Ну, годі вам, хто ж у нас на Русі себе Наполеоном не вважає?[3-25] — з надзвичайною фамільярністю проказав раптом Порфирій. Навіть в інтонації його голосу було цього разу щось уже особливо ясне.

— Чи не Наполеон який-небудь майбутній і нашу Альону Іванівну минулого тижня сокирою уколошкав? — ляпнув зненацька з кутка Заметов.

Раскольников мовчав і пильно, твердо дивився на Порфирія. Разуміхін неприязно нахмурився. Йому вже й раніше почало наче щось здаватись. Він гнівно подивився навколо. Минула хвилина тяжкої мовчанки. Раскольников повернувся, щоб іти.

— Ви вже йдете! — ласкаво промовив Порфирій, надзвичайно люб'язно простягаючи руку. — Дуже, дуже радий знайомству. А щодо вашої просьби, то не сумнівайтеся. Так-таки й напишіть, як я вам казав. Та найкраще зайдіть до мене туди самі... як-небудь цими днями... та хоч завтра. Я буду там годині об одинадцятій, напевно. Все й обладнаємо... і поговоримо... Ви ж, як один з останніх, хто там були, може, що-небудь і розказати б нам могли... — додав він із найдобродушнішим виглядом.

— Ви хочете мене офіційно допитувати, за всіма правилами? — різко запитав Раскольников.

— Ну навіщо ж? Поки що це зовсім не потрібне. Ви не так зрозуміли. Я, бачите, не пропускаю нагоди і... і з усіма заставниками вже розмовляв... декого допитував... а ви, як останній... Та от, до речі ж! — вигукнув він, наче чомусь зрадівши зненацька, — до речі пригадав, що ж це я!.. — повернувся він до Разуміхіна, — та ти ж про цього Миколку мені тоді вуха протуркотів... Ну, та й сам же знаю, сам знаю, — повернувся він до Раскольникова, — що хлопець чистий, але що ж робити, ось і Митьку довелося

потурбувати... от у чому річ, вся суть, так би мовити: проходячи тоді сходами... стривайте: адже ви о восьмій годині були там?

— О восьмій, — відповів Раскольников, неприємно відчувши в ту ж мить, що міг би цього й не говорити.

— Отож, проходячи о восьмій, як ви кажете, годині, сходами, не бачили ви часом, на другому поверсі, в тій квартирі, що була відчинена, — пам'ятаєте? двох робітників або хоч одного з них? Вони фарбували там, не помітили часом? Це дуже, дуже важливо для них!..

— Малярів? Ні, не бачив... — повільно і немовби силкуючись усе якнайкраще пригадати, відповів Раскольников, напружуючись усім еством своїм і завмираючи від болісного бажання якнайшвидше відгадати, де тут пастка: не пропустити чогось! — Ні, не бачив, та й квартири такої, відчиненої, щось не помітив... а от на четвертому поверсі (він уже цілком розглядів пастку і торжествував) — то пам'ятаю, що чиновник якийсь переїжджав із квартири... навпроти Альони Іванівни... пам'ятаю... це я ясно пам'ятаю... солдати диван якийсь виносили і мене до стіни притиснули... а малярів — ні, не пам'ятаю, щоб маляри були... та й квартири відчиненої ніде, здається, не було. Так; не було...

— Та ти що! — гримнув раптом Разуміхін, неначе опам'ятавшись і зміркувавши щось, — маляри ж працювали в самий день убивства, а він же за три дні до того там був? Ти чого ж ото запитуєш?

— Тьху! переплутав! — ляснув себе по лобі Порфирій. — Чорт забирай, у мене з цією справою голова закрутилася! — звернувся він, немовби навіть вибачаючись, до Раскольникова, — нам же так важливо дізнатись, чи не бачив її хто часом, о восьмій годині, в тій квартирі, ото ж мені й здалося зараз, що ви теж могли б сказати... зовсім переплутав!

— То треба бути уважнішим, — похмуро зауважив Разуміхін.

Останні слова були сказані вже в передпокої. Порфирій Петрович провів їх аж до дверей надзвичайно люб'язно. Обидва вийшли потемнілі й похмурі на вулицю і якийсь час ішли, не мовлячи й слова. Раскольников глибоко перевів подих.

VI

—...Не вірю! Не можу вірити! — повторював здивований Разуміхін, з усієї сили намагаючись заперечити доводи Раскольникова. Вони підходили вже до номерів Бакалєєва, де Пульхерія Олександрівна й Дуня давно чекали їх. Разуміхін у запалі розмови по дорозі раз у раз спинявся, збентежений і схвильований уже самим тим, що вони вперше заговорили про це одверто.

— Ну й не вір! — відповів Раскольников з холодною і зневажливою усмішкою, — ти, за своїм звичаєм, не помічав нічого, а я зважував кожне слово.

— Ти підозріливий, тому й зважував... Гм... справді, я згоден, що тон Порфирія був якийсь дивний, і особливо цей мерзотник Заметов!.. Ти маєш рацію, в його поведінці щось було, — але чому? Чому?

— За ніч обдумав.

— Та ні ж, навпаки! Коли б у них була ця безглузда думка, то вони всіма силами постаралися б її затаїти і приховати свої карти, щоб потім упіймати... А тепер — це зухвало і необережно!

— Коли б у них були факти, тобто справжні факти, або хоч які-небудь ґрунтовні підозріння, тоді б вони і насправді постарались приховати гру, сподіваючись ще більше виграти (а втім, давно б уже обшук зробили!). Але в них немає фактів, жодного, — все міраж, все з двома кінцями, сам здогад хисткий — от вони й намагаються зухвальством збити. А може, й сам озлився, що фактів немає, з досади й прохопився. А може, це й не без наміру було... Він людина, здається, розумна... Може, налякати мене хотів тим, що знає... Тут, брат, своя психологія... А втім, гидко це все пояснювати. Облиш!

— І образливо, образливо! Я розумію тебе! Але... оскільки ми вже тепер заговорили одверто (а це дуже добре, що заговорили, нарешті, одверто, я радий!), то вже я тобі прямо тепер признаюсь, що давно це в них помічав, цю думку, весь цей час, у ледь помітному тільки вигляді звичайно, як прощупування наосліп, але з якої ж речі навіть хоча б і просте прощупування! Як вони сміють? У чому тут корінь? Коли б ти знав, як я лютився! Що ж це таке: через те, що бідний студент, змучений злиднями та іпохондрією, напередодні жорстокої хвороби з маренням, яка, може, вже починалася в ньому (май собі!), підозріливий, самолюбивий, що знає собі ціну і шість місяців у себе в кутку нікого не бачив, у лахмітті і в чоботях без підошов, — стоїть перед якимись нікчемними квартальними і зносить їх знущання; а тут несподіваний борг на нього звалився, прострочений вексель із надвірним радником Чебаровим, смердюча фарба, тридцять градусів Реомюра,[3-26] важке повітря, натовп у кімнаті, розповідь про вбивство особи, в якій був напередодні, і все це — голодному! Та як тут не знепритомніти! І на самому цьому, на цьому все ґрунтувати! Чорт забирай! Я розумію, що це прикро, але на твоєму місці, Родько, я б зареготав їм просто в їхні пики, або краще: на-плю-вав би всім межи очі, та густіше, і роздав би на всі боки десятків зо два лящів, так, з розумом, як і завжди їх треба давати, та на тому б і покінчив. Плюнь! Підбадьорись! Сором!

"Він одначе це добре зобразив", — подумав Раскольников.

— Плюнь? А завтра знову допит! — промовив він гірко, — невже ж мені їм ще й пояснювати щось? Мені й те прикро, що вчора я принизився в трактирі до Заметова...

— Чорт забирай! Піду сам до Порфирія! І вже ж притисну я його, по-родичівському, хай викладе мені все до кореня. А вже Заметова...

"Аж нарешті догадався!" — подумав Раскольников.

— Стривай! — закричав Разуміхін, хапаючи його раптом за плече, — стривай! Ти помиляєшся! Я зміркував: ти помиляєшся! Ну яка ж це пастка? Ти кажеш, що запитання про робітників було пасткою? Зміркуй сам: ну коли б це ти зробив, чи міг би ти проговоритись, що бачив, як мазали в квартирі... і робітників? Навпаки: нічого не бачив, коли б навіть і бачив! Хто ж посвідчить проти себе?

— Коли б я те діло зробив, то вже неодмінно б сказав, що бачив і робітників і квартиру, — з неохотою і з очевидною огидою далі відповідав Раскольников.

— Та навіщо ж проти себе говорити?

— А тому що самі тільки простаки або вже зовсім недосвідчені новачки на допитах прямо і всі як один геть усе заперечують. Людина ж, хоч трохи розвинена і бувала, неодмінно старається признатись у якомога більшій кількості зовнішніх і невідпорних фактів; тільки причини їм інші підшукує, момент такий свій, особливий і несподіваний вкрутить, який їм зовсім іншого значення надасть і в іншому світлі їх виставить. Порфирій міг саме й розраховувати, що я неодмінно так відповідатиму і неодмінно скажу, що бачив, для правдоподібності, і при тому вкручу що-небудь на пояснення...

— Але ж він би тобі одразу й сказав, що за два дні робітників там бути не могло, і що, виходить, ти був саме в день убивства, о восьмій годині. На пустому б і збив!

— Та на оце саме він і розраховував, що я не встигну зімркувати і, звичайно, поспішу відповісти найправдоподібніше, та й забуду, що за два дні робітників не могло бути.

— Та як же це забути?

— Це найлегше! На таких от дурницях найпростіше і збивають хитрих людей. Що хитріша людина, то вона менш підозріває, що її на простому зіб'ють. Хитру людину саме на найпростішому й треба збивати. Порфирій зовсім не такий дурний, як ти гадаєш...

— Падлюка ж він після цього!

Раскольников не міг не засміятись. Та в ту ж мить дивними здалися йому його власні піднесення і охота, з якими він виклав останнє пояснення, тим часом як усю попередню розмову він підтримував з похмурою огидою, видно, вважаючи це необхідним.

"Добираю смаку в деяких пунктах!" — подумав він.

Але майже в ту ж мить він зненацька якось занепокоївся, немовби несподівана і тривожна думка вразила його. Хвилювання його зростало. Вони дійшли вже до входу в номери Бакалєєва.

— Іди сам, — сказав раптом Раскольников, — я зараз повернуся.

— Куди ти? Та ми ж уже прийшли!

— Мені треба, треба; справа одна... прийду через півгодини. Скажи там.

— Як собі хочеш, я піду за тобою!

— Що ж, і ти мене хочеш мучити! — скрикнув Раскольников з таким гірким роздратуванням, з таким розпачем у погляді, що в Разуміхіна й руки опустились. Якийсь час стояв він на ґанку і похмуро дивився, як Раскольников швидко йшов у напрямі свого провулка. Нарешті, зціпивши зуби і стиснувши кулаки, тут-таки поклявшись, що сьогодні ж вичавить Порфирія, як лимон, зійшов нагору заспокоювати вже стривожену довгою їх відсутністю Пульхерію Олександрівну.

Коли Раскольников підійшов до свого будинку, скроні його були в поту, і дихав він важко. Поквапливо піднявся він сходами, увійшов у незамкнену свою квартиру й одразу ж зацепив двері. Потім, злякано і безтямно, кинувся в куток до тієї самої дірки в шпалерах, в якій колись лежали речі, засунув туди руку і якийсь час старанно обшукував дірку, обмацуючи всі куточки і всі складки шпалер. Не знайшовши нічого,

він встав і глибоко перевів подих. Підходячи оце вже до ґанку Бакалєєва, він раптом уявив, що якась дрібничка, якийсь ланцюжок, запонка або навіть папірець, у який вони були загорнуті і на якому, можливо, є помітка, зроблена рукою лихварки, могли як-небудь тоді прослизнути і загубитись в якійсь щілинці, а потім раптом виступити перед ним несподіваним і невідпорним доказом.

Він стояв немовби в задумі, і дивна, принижена, напівбезтямна усмішка блукала на його губах. Він узяв, нарешті, кашкета і повільно вийшов з кімнати. Думки його плуталися. Замислено зійшов він у підворіття.

— Та ось вони самі! — вигукнув хтось голосно; він підвів голову.

Двірник стояв біля дверей своєї комірки і показував прямо на нього якомусь невисокому чоловікові, на вигляд схожому на міщанина, одягненому в щось подібне до халата, в жилетці; здалека він дуже скидався на бабу. Голова його, в засмальцьованому кашкеті, хилилася вниз, та й весь він був наче згорблений. Дрябле, зморшкувате обличчя його свідчило, що йому вже за п'ятдесят; маленькі заплилі очиці дивились похмуро, суворо і незадоволено.

— Що таке? — спитав Раскольников, підходячи до двірника.

Міщанин скосив на нього очі спідлоба й оглядів його пильно та уважливо, не поспішаючи; потім повільно повернувся і, не вимовивши й слова, вийшов з підворіття на вулицю.

— Та що таке! — скрикнув Раскольников.

— Та ось якийсь питає, чи тут студент живе, вас назвав і в кого живе. Ви саме нагодилися, я показав, а він і пішов. Чудно та й годі!

Двірник теж був трохи здивований, а проте, не дуже, і, трохи подумавши ще, повернувся і зайшов назад у свою комірчину.

Раскольников кинувся слідом за міщанином і одразу ж побачив його на другому боці вулиці; він ішов усе тією ж рівною і неквапливою ходою, уткнувши очі в землю і начебто щось обмірковуючи. Раскольников скоро наздогнав його, але якийсь час ішов позаду; нарешті порівнявся з ним і збоку зазирнув йому в обличчя. Той одразу ж помітив його, швидко оглянув, але знову опустив очі, і так вони йшли якусь хвилину поруч, не мовлячи й слова.

— Ви про мене питали... у двірника? — промовив, нарешті, Раскольников, але якось дуже тихо.

Міщанин нічого не відповів і навіть не глянув. Знову помовчали.

— Та що ви... приходите питати... і мовчите... та що ж це таке? — Голос Раскольникова уривався, і слова ніби не хотіли ясно вимовлятись.

Міщанин цього разу підвів очі і зловісним, похмурим поглядом подивився на Раскольникова.

— Убивця! — проказав він раптом тихо, але ясно і виразно...

Раскольников ішов поруч. Ноги його враз страшенно ослабли, на спині похололо, і серце на мить немовби завмерло; потім раптом заколотилось, неначе з гачка зірвалося. Так пройшли вони кроків із сотню, поруч і знову зовсім мовчки.

Міщанин не дивився на нього.

— Та що ви... що... хто вбивця? — пробурмотів Раскольников ледь чутно.

— Ти убивця, — сказав той, ще чіткіше й значливіше, і, як здалося Раскольникову, усміхнувся з якимсь злісним торжеством і знову прямо подивився в бліде обличчя Раскольникова і його помертвілі очі. В цю мить вони саме підійшли до перехрестя. Міщанин завернув у вулицю ліворуч і пішов не оглядаючись. Раскольников лишився на місці і довго дивився йому вслід. Він бачив, як той, пройшовши вже кроків з п'ятдесят, обернувся і подивився на нього, що все ще стояв нерухомо на тому самому місці. Раскольников вже погано бачив його обличчя, але йому здалося, що той і цього разу осміхнувся з холодною злістю і торжеством.

Тихою, ослаблюю ходою, з тремтячими коліньми і немовби дуже змерзлий, повернувся Раскольников назад і піднявся у свою комірчину. Він скинув і поклав кашкета на стіл і хвилин з десять стояв нерухомо. Потім, знесилений, ліг на диван і болісно, зі слабким стогоном, простягнувся на ньому; очі його були заплющені. Так пролежав він з півгодини.

Він ні про що не думав. Так, були якісь думки або обривки думок, якісь видіння, без порядку й зв'язку, — обличчя людей, яких він бачив ще в дитинстві або зустрічав де-небудь лише раз і про яких він ніколи б і не згадав; дзвіниця В-ї церкви; [3-27] більярд в одному трактирі і якийсь офіцер коло більярда, запах сигар у якійсь підвальній тютюновій крамничці, пивниця, чорні сходи, зовсім темні, геть залиті помиями і закидані яечною шкаралупою, а звідкись долинає святкове гудіння дзвонів... Предмети змінювалися й крутилися, мов вихор. Деякі його навіть тішили, і він чіплявся за них, але вони згасали, і взагалі щось душило його всередині, але не дуже. Іноді навіть ставало добре. Легкий озноб не проходив, і це теж було майже приємно відчувати.

До нього долинули кваплива хода Разуміхіна і голос його; він заплющив очі й удав, що спить. Разуміхін відчинив двері і якийсь час стояв на порозі, мовби вагаючись. Потім тихо ступив у кімнату й обережно підійшов до дивана. Почувся шепіт Насті:

— Не займай; хай виспитьсся; потім їстиме.

— І справді, — відповів Разуміхін.

Обоє, обережно ступаючи, вийшли і причинили двері. Минуло ще з півгодини. Раскольников розплющив очі і ліг знову навznak, заклавши руки за голову...

"Хто він? Хто цей чоловік, що з'явився, як з-під землі? Де був він і що бачив? Він бачив усе, це безперечно. Де ж він тоді стояв і звідки дивився? Чому він тільки тепер виходить із підпілля? І як міг він бачити, — хіба це можливо?.. Гм.. — думав далі Раскольников, холонучи й здригаючись, — а футляр, який знайшов Миколай за дверима: а це хіба можливо? Докази? Одну стотисячну часточку всього цього не додивишся — от і доказ з піраміду єгипетську завбільшки! Муха літала, вона бачила! Хіба це можливо? "

І він з огидою відчув зненацька, як він ослаб, фізично ослаб.

"Я це повинен був знати, — думав він з гіркою усмішкою, — і як я смів, знаючи себе, передчуваючи себе, брати сокиру й кривавитись. Я мусив заздалегідь знати... Е!

та я ж заздальгідь і знав!.." — прошепотів він у розпачі.

Часом він завмирав від якоїсь думки.

"Ні, ті люди не так створені; справжній володар, якому все дозволяється, громить Тулон, вчиняє різанину в Парижі, забуває армію в Єгипті, витрачає півмільйона людей у московському поході і відбувається каламбуром у Вільні; і йому ж, після смерті, славу співають, — отже, і все дозволяється.[3-28] Ні! на таких людях, видно, не тіло, а бронза!"

Несподівана думка раптом майже розсмішила його:

"Наполеон, піраміди, Ватерлоо,[3-29] — і охляла реєстраторша, нікчемне бабисько, лихварка, з червоною скринькою під ліжком, — ну як це перетравити хоч би і Порфирієві Петровичу!.. Де вже перетравити!.. Естетика ж перешкодить: "чи ж полізе, мовляв, Наполеон під ліжко до "бабиська"! Ех, паскудство!.."

Часом він відчував, що неначе марить: на нього находив настрій якогось гарячкового захвату.

"Бабисько — дурниця! — палко переконував він себе, — стара, можливо, що й помилка, не в ній і річ! Стара була тільки хворобою... я переступити швидше хотів... я не людину вбив, я принцип убив! Та принцип я хоч і вбив, а от переступити й не переступив, по цей бік лишився... Тільки й зумів, що вбити! Та й того не зумів, виходить... Принцип? За що це тоді дурник Разуміхін соціалістів лаяв? Працьовиті і практичні люди; про "загальне щастя" турбуються... Ні, мені життя раз дано і ніколи його більше не буде: я не хочу дождатись "загального щастя". Я й сам хочу жити, а ні — то краще й не жити. Що ж? Я тільки не захотів пройти мимо голодної матері, ховаючи в кишені свій карбованець, у сподіванні "загального щастя". "Несу, мовляв, цеглинку на загальне щастя[3-30] і тому відчуваю спокій серця". Ха-ха! Нащо ж ви мене забули? Я ж тільки раз живу, я теж хочу... Ех, естетична я воша, і більш нічого, — додав він, раптом розсміявшись, наче божевільний. — Так, я справді воша, — міркував він далі, із зловтіхою ухопившись за цю думку, копірився у ній, грався, потішаючись нею, — і вже через саме те, що, по-перше, тепер роздумую про те, що я воша; через те, по-друге, що цілий місяць всеблагі Провидіння турбував, закликаючи у свідки, що не заради своєї, мовляв, плоті й похоті заходжуюсь, а маючи на увазі прекрасну й приємну мету, — ха-ха! Через те, по-третє, що, здійснюючи, наскільки можливо, справедливість, вирішив додержувати ваги та міри, і арифметики: з усіх вошей вибрав найнепотрібнішу і, вбивши її, вирішив узяти в неї рівно стільки, скільки мені треба для першого кроку, не більше і не менше (а решта, виходить, так і пішла б на монастир, за духівницею — ха-ха!)... Тому, тому я остаточно воша, — він аж заскреготав зубами, — бо сам, може, ще паскудніший і гидкіший, ніж убита воша, і заздальгідь передчував, що скажу собі це вже після того, як уб'ю! Та хіба з таким жахом може щось зрівнятися! О пошлість! о підлота!.. О, як я розумію "пророка", з шаблею, на коні: велить Аллах, і корися, "тремтяче" створіння![3-31] Правий, правий "пророк", коли ставить де-небудь впоперек вулиці до-о-обрячу батарею і гатить у правого й винуватого, не удостоюючи навіть і пояснення! Корись, тремтяче створіння, і — не бажай, бо — не твоє це діло!.. О, нізачо,

нізащо не прощу нікчемному бабиську! "

Волосся його було змочене потом, тремтячі губи засмагли, нерухомий погляд був втуплений у стелю.

"Мати, сестра, як любив я їх! Чому ж тепер я їх ненавиджу? Так, я їх ненавиджу, фізично ненавиджу, коло себе не можу терпіти... Тоді я підійшов і поцілував матір, я пам'ятаю... Обнімати й думати, що коли б вона дізналася, то... хіба сказати їй? Чого доброго, я здатний на це... Гм! вона, певно, така ж, як і я, — додав він, насилу оволодіваючи своїми думками, немовби борючись з маренням, що дедалі більш охоплювало його. — О, як я ненавиджу тепер оте нікчемне бабисько! Здається б, удруге вбив, коли б воскресла! Сердешна Лизавета! Навіщо вона тоді нагодилася!.. Дивно одначе, чому я про неї майже й не думаю, наче й не вбивав?.. Лизавета! Соня! Сердешні, лагідні, з очима покірливими... Любі!.. Чом вони не плачуть? Чом вони не стогнуть?.. Вони все віддають... дивляться покірливо й тихо... Соня, Соня! Тиха Соня!.."

Думки в нього сплутались; дивним здалося йому, що він не пам'ятає, як опинився надворі. Час був уже пізній. Сутінки згущалися, повний місяць світив дедалі яскравіше; але стояла якась особлива задуха. Люди юрбами йшли по вулицях; ремісники й інший трудовий люд розходилися по домівках, інші гуляли; пахло вапном, курявою, застоюною водою. Раскольников ішов смутний і заклопотаний: він дуже добре пам'ятав, що вийшов з дому з якимсь наміром, що треба було щось зробити і поспішити, але що саме — він забув. Зненацька він спинився і побачив, що по той бік вулиці, на тротуарі, стоїть хтось і махає йому рукою. Він рушив туди через вулицю, але раптом той повернувся і пішов собі, наче й не було нічого, опустивши голову, не обертаючись і знаку не даючи, що кликав його. "Та годі-бо, чи кликав він?" — подумав Раскольников, проте подався доганяти. Не дійшовши кроків із десяти, він раптом пізнав його і — злякався: це був той самий міщанин, у такому ж халаті і так само згорблений. Раскольников ішов оддалік; серце його колотилося; завернули в провулок, — той усе не обертався. "Чи знає він, що я за ним іду?" — думав Раскольников. Міщанин ввійшов у ворота великого будинку. Раскольников мерщій і собі підійшов до воріт і почав дивитись: чи не оглянеться часом, чи не покличе? Справді, пройшовши все підворіття і вже виходячи у двір, той раптом обернувся і знову начебто махнув йому. Раскольников одразу ж теж пройшов підворіття, але у дворі міщанина вже не було. Отже, він увійшов на перші ж сходи. Раскольников кинувся за ним. Так і є, на поверх вище чути було ще чийось мірну, неквапливу ходу. Дивно, сходи були наче знайомі. Ось вікно на першому поверсі: сумно і таємниче лилося крізь скло світло місяця; ось і другий поверх. Ага! Це та сама квартира, в якій працювали маляри... Як же він не впізнав одразу? Кроки того, що йшов попереду, затихли, "отже, він спинився або десь заховався". Ось і третій поверх; чи йти далі? І яка там тиша, навіть страшно... Але він пішов. Шум його власних кроків лякав його і тривожив. Боже, як темно! Міщанин, певно, тут десь причаївся в кутку! А! квартира відчинена навстіж на сходи; він подумав і ввійшов. У передпокої було дуже темно й порожньо, ні душі, наче все винесли; тихенько, навшпиньках пройшов він у вітальню: вся кімната облита яскравим місячним світлом; усе тут було, як і раніше:

стілці, дзеркало, жовтий диван і картинки у рамках. Величезний, круглий, мідно-червоний місяць дивився просто у вікна. "Це від місяця така тиша, — подумав Раскольников, — а той, певно, тепер загадку загадує". Він стояв і чекав, довго чекав, і чим тихший був місяць, тим дужче колотилося його серце, навіть боляче робилося. І весь час тиша. Раптом пролунав короткий сухий звук, неначе зламали десь тріску, і знову все завмерло. Схопилась муха, з льоту вдарилася об скло і жалібно задзижчала. В ту саму мить у кутку, між маленькою шафою і вікном, він розглядів салоп,[3-32] що неначе висів на стіні. "Навіщо тут салоп? — подумав він, — адже його раніше не було..." Він підійшов тихенько і догадався, що за салопом мовби хтось заховався. Обережно відсунув він рукою салоп і побачив, що тут стоїть стілець, а на стільці скраєчку сидить стара, вся скорчившись і похиливши голову, так що він ніяк не міг розглядіти обличчя, але це була вона. Він постояв над нею: "боїться!" — подумав він, тихенько виймаючи з петлі сокиру, і вдарив стару по тім'ю, раз і другий. Але дивно: вона навіть і не поворухнулася від ударів, мов дерев'яна. Він злякався, нахилився ближче і почав її розглядати; але й вона ще нижче похилила голову. Він пригнувся тоді зовсім до підлоги і зазирнув їй знизу в обличчя, зазирнув і похолов: стара сиділа і сміялася, — так і заходила тихим, нечутним сміхом, з усієї сили стримуючись, щоб він її не почув. Раптом йому здалося, що двері зі спальні трохи прочинились і що там теж наче засміялись і шепечуться. Його взяла лють: щосили почав він бити стару по голові, але з кожним ударом сокири сміх і шепотіння зі спальні чулися дужче й дужче, а стара аж колихалася від реготу. Він кинувся тікати, але вся прихожа уже повна людей, двері на сходи відчинені навстіж, і на площадці, і на сходах униз — усе люди, голова до голови, всі дивляться, — але всі причаїлися і чекають, мовчать!.. Серце його стиснулося, ноги не рухаються, приросли... Він хотів скрикнути і — прокинувся.

Він важко перевів подих, — але дивно, сон неначе все ще тривав: двері були відчинені навстіж, і на порозі стояв зовсім не знайомий йому чоловік і пильно його розглядав.

Раскольников не встиг ще повністю розплющити очі й одразу заплющив їх знову. Він лежав навznak і не ворухився. "Сон це триває чи ні", — думав він і непомітно знову трошечки підвів вії, щоб подивитись: незнайомий стояв на тому ж місці і, як і допіру, вдивлявся у нього. Раптом він обережно переступив поріг, старанно причинив за собою двері, підійшов до стола, почекав якусь мить, — увесь цей час не зводячи з нього очей, — і тихо, без шуму, сів на стілець біля дивана; капелюх поставив збоку, на підлозі, а обома руками сперся на паличку, поклавши підборіддя на руки. Видно було, що він приготувався довго чекати. Крізь вії, що моргали, Раскольников ледве роздивився, що чоловік цей був уже немолодий, дебелий і з густою, світлою, майже білою бородою...

Минуло хвилин з десять. Було ще видно, але вже вечоріло. В кімнаті панувала цілковита тиша. Навіть зі сходів не долинали жодного звуку. Тільки дзижчала і билася якась велика муха, вдаряючись з льоту об скло. Нарешті це стало нестерпним: Раскольников раптом підвівся і сів на дивані.

— Ну, кажіть, чого вам треба?

— А я ж так і знав, що ви не спите, а тільки удаєте, — почув він дивну відповідь. Незнайомий спокійно розсміявся. — Аркадій Іванович Свидригайлов, дозвольте відрекомендуватись...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

"Невже це ще триває сон?" — подумав ще раз Раскольников. Обережно й недовірливо вдивлявся він у несподіваного гостя.

— Свидригайлов? Дурниця якась! Бути не може! — промовив він нарешті вголос, зчудовано.

Здавалося, гість зовсім не здивувався, почувши цей вигук.

— З двох причин до вас завітав, по-перше, особисто познайомитись побажав, бо давно вже багато чув про вас дуже цікавого і вигідного для вас; а по-друге, сподіваюсь, що не відмовитесь, можливо, допомогти мені в одній справі, що прямо стосується інтересів сестриці вашої, Євдокії Романівни. Самого мене, без рекомендації, вона, може, й на поріг до себе тепер не пустить, через упередженість, ну а з вашою допомогою я, навпаки, сподіваюсь...

— Марно сподіваєтесь, — перебив Раскольников.

— Вони ж тільки вчора прибули, дозвольте спитати?

Раскольников не відповів.

— Вчора, я знаю. Я ж сам прибув тільки позавчора. Ну, то от що я скажу вам щодо цього, Родіоне Романовичу; виправдуватись вважаю зайвим, але дозвольте ж і мені заявити: що ж тут, в усьому цьому, справді, такого особливо злочинного з мого боку, коли міркувати без упереджень, а розсудливо?

Раскольников усе ще мовчки розглядав його.

— Те, що у своєму домі переслідував беззахисну дівчину й "ображав її своїми мерзотними пропозиціями", чи що? (Сам наперед забігаю!) Та зважте ж тільки, що і я — людина *et nihil humanum*,[*] одним словом, що і я — можу захопитись і покохати (що вже, відома річ, не з нашої волі робиться), тоді все найприроднішим чином пояснюється. Тут питання ось у чому: злочинець я чи сам жертва? Ну а що коли жертва? Адже пропонуючи дівчині, яку я покохав, тікати зі мною в Америку або у Швейцарію, я, може, найщиріших почуттів тоді був сповнений, та ще думав взаємне щастя збудувати!.. Адже розум пристрасті служить; я, може, себе ще більше занапащав, коли хочете!..

— Та зовсім не в тому річ, — з відразою перебив Раскольников, — просто ви огидні, маєте ви там рацію чи ні, ну, от з вами й не хочуть знатись, і женуть вас геть, і йдять собі!..

Свидригайлов зненацька зареготав.

— Одначе ж... одначе вас не обдуриш! — сказав він, одверто сміючись, — я думав схитрувати, аж ні, ви якраз на справжнісіньку точку стали!

— Та ви й зараз ще хитруєте.

— То що ж? То що ж? — повторював Свидригайлов, сміючись нарозхрист, — адже

це *bonne guerre*,[**] як кажуть, і цілком дозволенна хитрість!.. Але все-таки ви мене перебили; так чи інакше, повторюю: ніяких неприємностей не було б, коли б не випадок у саду. Марфа Петрівна...

— А Марфу Петрівну ви теж, кажуть, доконали? — грубо перебив Раскольников.

— А ви й про це чули? А втім, як і не почути... Ну, відносно цього вашого запитання, далебі, не знаю, як вам сказати, хоч моє власне сумління найвищою мірою спокійне щодо цього. Тобто не подумайте, щоб я боявся чогось там такого: все це зроблено було як слід і в цілковитій точності: медичне слідство виявило апоплексію,[4-01] що сталася від купання одразу ж після доброго обіду, за яким було випито мало не цілу пляшку вина, та й нічого іншого і виявити воно не могло... Ні, я от що про себе думав якийсь час, особливо в дорозі, у вагоні сидючи: чи не спричинився я до всього цього... нещастя, якимсь там роздратуванням моральним або чимсь подібним? Але дійшов висновку, що й цього зовсім не могло бути.

Раскольников засміявся.

— Варто ж так турбуватись!

— Та ви чого смієтесь! Ви уявіть: я вдарив тільки два рази хлестиком, навіть знаків не було. Не вважайте мене, будь ласка, циніком; адже я добре знаю, як це негідно з мого боку, ну й таке інше; та я теж напевно знаю, що Марфа Петрівна, можливо, навіть і рада була цьому моєму, так би мовити, захопленню. Історія з приводу вашої сестриці вичерпалася до дна. Марфа Петрівна вже третій день змушена була сидіти дома; ні з чим в те поганеньке місто показатись, та й надокучила вона там усім з оцим своїм листом (про читання листа чули?). І раптом оці два удари хлестом як з неба падають!.. Насамперед карету веліла запрягати!.. Я вже й не кажу, що в жінок є такі випадки, коли їм дуже й дуже приємно бути ображеними, хоч і роблять вигляд, що обурені. Вони в усіх є, оці випадки; людина взагалі навіть дуже й дуже любить бути ображеною, чи помічали ви це? А що вже жінки — то особливо. Навіть можна сказати, що тим тільки й перебуваються.

Спочатку Раскольников хотів встати й піти і тим покінчити зустріч. Але якась цікавість і навіть мовби якийсь розрахунок удержали його на мить.

— Ви любите битися? — спитав він неухвально.

— Ні, не дуже, — спокійно відповів Свидригайлов. — А з Марфою Петрівною ми майже й ніколи не билися. Ми весь час у згоді жили, і мною вона завжди була задоволена. Хлист я застосував, за всі наші сім років, усього тільки два рази (коли не рахувати ще одного третього випадку, дуже, проте, двозначного): вперше — через два місяці після нашого одруження, одразу ж, як тільки приїхали в маєток, і ось теперішній останній випадок. А ви вже думали, я такий недолюдок, ретроград, кріпосник?.., хе-хе... А до речі, чи не пригадаєте ви, Родіоне Романовичу, як кілька років тому, ще за часів благодійної гласності, осоромили у нас всенародно і вселітературно якогось дворянина — забув прізвище! — та того, що німкеню відшмагав у вагоні, пригадаєте?[4-02] Тоді ще, того самого року, здається, і "Неподобний вчинок Века" стався (ну, "Єгипетські ночі", оте читання публічне, пригадаєте?[4-03] Оті чорні очі![4-04] О, де ти, золота пора

нашої юності!). Ну, то от моя думка: добродієві, що відшмагав німкеню, глибоко не співчуваю, бо й справді воно... чого ж співчувати! Але при цьому не можу не заявити, що трапляються іноді такі підбурливі "німкені", що, мені здається, немає жодного прогресиста, який би напевне міг за себе поручитись. З цієї точки зору тоді ніхто не подивився на подію, а тимчасом ця точка і є справді гуманна, запевняю вас!

Сказавши це, Свидригайлов раптом знову розсміявся. Раскольникову ясно було, що перед ним людина, яка на щось твердо наважилася і собі на умі.

— Ви, мабуть, кілька днів поспіль ні з ким не говорили? — спитав він.

— Майже так. А що: певно, дивуєтесь, що я такий лагідний?

— Ні, я з того дивуюсь, що вже занадто ви лагідний.

— Через те, що на грубість ваших запитань не ображався? Так, чи що? Та... чого ж ображатись? Як запитували, так і відповідав, — додав він з дивним виразом простодушності. — Адже я нічим майже особливо не цікавлюсь, їй-богу, — говорив він далі наче в задумі. — Особливо тепер так-таки нічим і не цікавлюсь... А втім, ви можете подумати, що я не без певного наміру запобігаю перед вами, тим більше що маю діло до вашої сестриці, сам попередив. Але я вам одверто скажу: дуже скучно! Особливо ці три дні, так що я вам навіть зрадів... Не гнівайтесь, Родіоне Романовичу, але ви мені самі чомусь здається страх яким дивним. Як хочете, а щось у вас є; і саме тепер, тобто не власне в цю мить, а взагалі тепер... Ну, ну, не буду, не буду, не хмуртесь! Я ж не такий ведмідь, як ви гадаєте.

Раскольников похмуро глянув на нього.

— Ви, може, навіть і зовсім не ведмідь, — сказав він. — Мені здається навіть, що ви людина хорошого товариства або принаймні вмієте при нагоді бути порядним.

— Але ж я нічиєю думкою особливо не цікавлюсь, — сухо і мовби навіть з відтінком гордовитості відповів Свидригайлов, — а тому чом же й не побути пошляком, коли це убрання в нашому кліматі так зручно носити і... і особливо, коли і природний нахил до того маєш, — додав він, знову засміявшись.

— Я чув одначе, що у вас тут багато знайомих. Ви ж те, що називається "людина не без зв'язків". А коли так, то навіщо вам було до мене приходити, якби я вам не був для чогось потрібний?

— Це ви правду сказали, що у мене є знайомі, — підхопив Свидригайлов, обминаючи в запитанні головне, — я вже декого зустрічав: адже третій день вештаюсь; і сам пізнаю, і мене, здається, пізнають. Воно й зрозуміло, одягнений пристойно і вважаюсь людиною небідною; адже нас і селянська реформа не зачепила: ліси та луки запланні, отже, прибутків і не втрачено; та... не піду я до них; давно вже набридло: ходжу третій день і не показуюсь ні в кого... А тут ще таке місто! І як це воно вийшло у нас таким, скажіть будь ласка! Місто канцеляристів і всіляких семінаристів! Далєбі, я багато чого раніше тут не помічав, років вісім тому, коли тут валандався... На саму тільки анатомію тепер і покладаюсь, їй-богу!

— На яку анатомію?

— А відносно цих клубів, Дюссотів, пуантів цих ваших[4-05] або, можливо, от ще

прогресу — ну, це хай буде без нас, — говорив він далі, начебто не помітивши знову запитання. — Та чи й охота шулером бути?

— А ви були шулером?

— Як же без цього? Ціла компанія нас була, щонайпристойніша, років вісім тому; проводили час; і все, знаєте, люди з манерами, поети були, грошовиті були. Та й взагалі у нас, в російському товаристві, найкращі манери у тих, кого не раз били, — звернули ви увагу на це? Це ж я, в селі живши, опустився. А все-таки посадовили мене тоді в тюрму за борги, грек один там ніжинський.[4-06] Тут і нагодилася Марфа Петрівна, поторгувалася і викупила мене за тридцять тисяч сребреників. (А всього я сімдесят тисяч заборгував.) Побралися ми з нею законним шлюбом, і повезла вона мене зараз же до себе в маєток, мовби скарб якийсь. Вона ж на п'ять років старша за мене. Дуже любила. Сім років з маєтку не виїздив. І майте собі на увазі, все життя документ проти мене, на чуже ім'я, на ці тридцять тисяч тримала, так що коли б надумав я збунтуватись, — одразу б у пастку! І зробила б! Адже в жінок усе це одне з одним уживається.

— А коли б не документ, накивали б п'ятами?

— Не знаю, що вам і сказати. Мене цей документ майже не зв'язував. Нікуди мені не хотілося, а за кордон Марфа Петрівна і сама мене разів зо два кликала, знаючи, що я нудився! Та що! За кордон я раніше їздив, і завжди мені тужно бувало. Не те щоб там щось, а от на світ благословляється, затока Неаполітанська, море, дивишся, і якось сумно. Найгірше те, що справді за чимсь сумуєш! Ні, на батьківщині краще: тут принаймні в усьому інших звинувачуєш, а себе виправдуєш. Я б, може, тепер в експедицію на Північний полюс поїхав,[4-07] бо j'ai le vin mauvais,[*] і пити мені гидко, а крім горілки нічого більше не лишається. Пробував. А що, кажуть, Берг у неділю в Юсуповому саду на величезному аеростаті полетить,[4-08] попутників за певну плату запрошує, правда це?

— А що, ви б полетіли?

— Я? ні... так спитав... — пробурмотів Свидригайлов, мовби задумавшись.

"Та що він це, справді, чи що?" — подумав Раскольников.

— Ні, документ мене не зв'язував, — говорив далі Свидригайлов роздумливо, — це я сам із маєтку не виїздив... Та вже скоро рік мине, як Марфа Петрівна на іменини мої і документ той мені повернула, та до того ж ще й суму значну подарувала. У неї ж був капітал. "Бачите, як я вам довіряю, Аркадію Івановичу", — далебі, так і сказала. Ви не ймете віри, що так сказала? А знаєте: адже я хазяїном неабияким зробився, в маєтку живши; мене в цілій окрузі знають. Книги теж передплачував. Марфа Петрівна спочатку схвалювала, а потім все побоювалася, що я заучуся.

— Ви за Марфою Петрівною, здається, дуже тужите?

— Я? Може. Далекі, може. А до речі, вірите ви в привиди?

— В які привиди?

— У звичайні привиди, в які ж ще!

— А ви вірите?

— Та, можливо, й ні, pour vous plaire[*] тобто не те щоб не вірив...

— А що, з'являються?

Свидригайлов якось дивно глянув на нього.

— Марфа Петрівна навідувати почала, — проказав він, скрививши рота в якусь чудну посмішку.

— Як це навідувати?

— Та вже три рази приходила. Вперше я її побачив у день похорону, через годину після повернення з кладовища. Це було напередодні мого від'їзду сюди. Вдруге позавчора, в дорозі, на світанку на станції Малій Вішері;[4-09] а втретє дві години тому, на квартирі, де я зупинився; я був сам.

— Навіч?

— Атож. Усі три рази навіч. Прийде, поговорить хвилину й вийде у двері; завжди у двері. Навіть немовби ходу чути.

— Чому це я так і думав, що з вами неодмінно щось подібне трапляється! — промовив раптом Раскольников і в ту ж мить здивувався, що сказав це. Він був дуже схвилюваний.

— Що-о? Ви це подумали? — з подивом спитав Свидригайлов, — та невже? Ну, не говорив хіба я, що у нас з вами є якась спільна точка, га?

— Ніколи ви цього не говорили! — різко і з запалом відповів Раскольников.

— Не говорив?

— Ні!

— Мені здалося, що говорив. Тоді, коли я увійшов і побачив, що ви із заплученими очима лежите, удаючи, ніби спите, — тут я й сказав собі: "Оце той самий і є!"

— Тобто як це: той самий? Про що це ви? — скрикнув Раскольников.

— Про що? А далєбі, не знаю, про що.., — одверто, і мовби сам заплутавшись, пробурмотів Свидригайлов.

Якийсь час помовчали. Обидва пильно подивились один на одного.

— Все це пусте! — з досадою вигукнув Раскольников. — Що ж вона вам каже, коли приходить?

— Вона? Уявіть собі, про найнікчемніші дрібниці, і подивуйтеся людині: саме це мене й сердить. Уперше увійшла (я, знаєте, стомився: похоронна відправа, зі святими упокій, потім літія,[4-10] закуска, — аж нарешті в кабінеті сам лишився, закупив сигару, задумався), увійшла в двері: "А ви, каже, Аркадію Івановичу, сьогодні через турботи й забули в їдальні годинник завести". А годинник цей я справді, всі сім років, щотижня сам заводив, а забуду — то завжди, було, й нагадає.[4-11] Другого дня я вже їду сюди. Вийшов, удосвіта, на станцію, — вночі трохи задрімав, увесь наче розбитий, очі заспані, — взяв кави: дивлюсь — Марфа Петрівна раптом сідає коло мене, в руках колода карт: "А чи не поворожити вам, Аркадію Івановичу, на дорогу?" А вона майстер ворожити була. Ну, і не прощу ж собі, що не погодився! Втік, злякавшись, а тут, правда, і дзвоник. Сиджу сьогодні після поганого обіду з кухмістерської,[4-12] в шлунку наче камінь — сиджу, курю — раптом знову Марфа Петрівна, входить уся вичепурена, в

новій шовковій зеленій сукні з довжелезним хвостом: "Здрастуйте, Аркадію Івановичу! Чи до вподоби вам моя сукня? Ониська так не пошіє". (Ониська — це кравчиха у нас у маєтку, з колишніх кріпачок, вчилася в Москві — гарненьке дівчисько.) Стоїть, крутиться переді мною. Я оглянув сукню, потім уважно їй в обличчя подивився: "Охота вам, кажу, Марфо Петрівно, через отакі дрібниці до мене ходити, клопоту собі завдавати". — "Та, боже мій, батечку, вже й потурбувати тебе не можна!" Я їй кажу, щоб позлити її: "Я, Марфо Петрівно, женитися хочу". — "Від вас цього сподіватись можна, Аркадію Івановичу; не багато честі вам, що ви, ледве встигли дружину поховати, а вже одразу й женитись поїхали. І хоч би ж вибирали як слід, а то, я ж знаю, ні їй, ні собі, тільки добрих людей насмішите ". Взяла та й пішла, і хвостом начебто шелестить. Отака дурниця, га?

— Та ви, одначе, може, все це вигадуете? — озвався Раскольников.

— Я рідко кажу неправду, — відповів Свидригайлов, задумливо й мовби зовсім не помітивши грубості запитання.

— А раніше, до цього, ви ніколи привидів не бачили?

— Н-ні, бачив, один тільки раз у житті, шість років тому. Філька, дворовий у мене був; його саме тоді поховали, а я й крикнув, забувши: "Філько, люльку!" — ввійшов він і прямо до шафки, де стоять у мене люльки. Я сиджу, думаю: "Це він, щоб мені помститися", бо перед самою його смертю ми дуже посварились. "Як ти смієш, кажу, з продраним ліктем до мене заходити, — геть, негіднику!" Повернувся він, вийшов і більше не приходив. Я Марфі Петрівні тоді не сказав. Хотів панахиду по ньому відправити, та якось совісно було.

— Підіть до лікаря.

— Це я й без вас розумію, що хворий, хоч, далєбі, не знаю на що; по-моєму, я чи не вп'ятеро від вас здоровіший. Я вас не про те спитав, — чи вірите ви, що привиди з'являються? Я вас спитав: чи вірите ви, що привиди є?

— Ні, нізачо не повірю! — з якоюсь навіть злістю скрикнув Раскольников.

— Адже зазвичай що кажуть? — бурмотів Свидригайлов, мовби сам до себе, дивлячись убік і трохи схиливши голову. — Вони кажуть: "Ти хворий, отже, те, що тобі привиджується, є тільки марення". Але ж у цьому немає строгої логіки. Я згоден, що привиди ввижаються лише хворим; та це ж тільки доводить те, що привиди можуть ввижатися самим лише хворим, а не те, що привидів немає взагалі.

— Звичайно, немає! — роздратовано наполягав Раскольников.

— Немає? Ви так гадаєте? — вів далі Свидригайлов, повільно зводячи на нього очі. — Ну, а що, коли так розміркувати (от допоможіть-но): "Привиди — це, сказати б, клапті й уривки інших світів, їх начало. Здоровій людині, звичайна річ, їх не треба бачити, бо здорова людина є найбільш земна людина, отже, й має жити самим тутешнім життям, для повноти і для порядку. Ну, а скоро захворів, скоро порушився нормальний земний порядок в організмі, зараз же й починає виявлятися можливість існування іншого світу, і що більше хворий, то і зіткнень з іншим світом більше, так що, коли людина й зовсім помре, то прямо й перейде в інший світ". Я це давно обмірковував.

Якщо в майбутнє життя вірите, то й цьому міркуванню можна повірити.

— Я не вірю в майбутнє життя, — сказав Раскольников.

Свидригайлов сидів у задумі.

— А що, коли там самі павуки або щось подібне до того, — сказав він зненацька.

"Це ненормальний", — подумав Раскольников.

— От нам усе уявляється вічність, мов ідея, яку не можна збагнути, щось величезне, величезне! Та чому ж неодмінно величезне? І раптом, замість усього цього, уявіть собі, буде там одна кімнатка, така собі на зразок сільської бані, з пліснявою, а по всіх кутках павуки, і от і вся вічність. Мені, знаєте, щось подібне іноді ввижається.

— І невже, невже вам не привиджується щось більш втішне і справедливе! — з болісним почуттям вигукнув Раскольников.

— Більш справедливе? А звідки знати, може це і є справедливе, і знаєте, я неодмінно навмисно так зробив би! — відповів Свидригайлов, непевно усміхаючись.

Якийсь холод охопив раптом Расколькова, коли він почув цю химерну відповідь. Свидригайлов підвів голову, пильно подивився на нього і зненацька зареготав.

— Ні, ви ось що розміркуйте, — закричав він, — півгодини тому ми ще один одного й не бачили, вважаємось ворогами, між нами є непорозуміння; а ми те облишили й он у яку літературу заїхали! Ну, хіба не правду я сказав, що ми одного поля ягоди?

— Зробіть же ласку, — роздратовано сказав Раскольников, — дозвольте вас просити якнайшвидше пояснити мені, чому ви удостоїли мене честі ваших відвідин... і... і... я поспішаю, мені ніколи, я хочу з дому йти...

— Прощу, прощу. Ваша сестриця, Євдокія Романівна, за пана Лужина йде, Петра Петровича?

— Чи не можна не згадувати про мою сестру і не називати її імені. Я навіть не розумію, як ви смієте при мені вимовляти її ім'я, якщо тільки ви справді Свидригайлов?

— Та я ж про неї і прийшов говорити, то як же не згадувати?

— Гаразд; говоріть, але швидше!

— Я певен, що ви про цього пана Лужина, родича мого по дружині, вже склали свою думку, коли хоч півгодини бачили його або хоч щось про нього точно чули. Євдокії Романівні він не до пари. На мою думку, Євдокія Романівна, віддаючись за нього, жертвує собою дуже великодушно і необачно, для... для своєї родини. Мені здалося, після усього, що я про вас чув, що ви, зі свого боку, дуже були б задоволені, коли б цей шлюб не відбувся, і при цьому без порушення інтересів. А тепер, узнавши вас особисто, я навіть певний цього.

— З вашого боку все це дуже наївно; даруйте мені, я хотів сказати: нахабно, — зауважив Раскольников.

— Тобто ви цим хочете сказати, що я стараюсь собі на користь. Не турбуйтеся, Родіоне Романовичу, коли б я старався собі на користь, то не став би так прямо висловлюватись, не дурень же я зрештою. Щодо цього відкрию вам одну психологічну дивину. Оце тільки, виправдуючи свою любов до Євдокії Романівни, я говорив, що сам був жертвою. Ну то знайте ж, що ніякої тепер любові я не почуваю, н-ніякої, так що

мені самому навіть дивно це, бо я ж справді щось почував...

— Від неробства й розпусти, — перебив Раскольников.

— Це так, я людина розпусна і нероба. А втім, у вашої сестриці стільки хорошого, що не міг же і я не піддатися певному враженню. Але все це дурниця, як тепер і сам бачу.

— Чи давно ж побачили?

— Помічати почав ще раніше, остаточно ж переконався позавчора, майже в ту саму хвилину, як під'їхав до Петербурга. А проте ще в Москві вважав, що їду домогатися згоди від Євдокії Романівни на одруження з нею і суперничати з паном Лужиним.

— Пробачте, що вас переб'ю, зробить ласку: чи не можна коротше і чи не перейти нам просто до мети ваших відвідин. Я поспішаю, мені треба йти з дому...

— З великою охотою. Прибувши сюди і надумавши тепер вирушити в один, так би мовити... вояж, я захотів зробити необхідні попередні розпорядження. Діти мої лишилися у тітки; вони багаті, а я їм особисто не потрібний. Та і який я батько! Собі я взяв тільки те, що подарувала мені рік тому Марфа Петрівна. З мене досить. Пробачте, зараз переходжу до самої справи. Перед вояжем, у який я, може-таки, відправляюсь, я хочу і з паном Лужиним покінчити. Не те щоб я вже надто не любив його, та через нього ж ото і виникла ця сварка моя з Марфою Петрівною, коли я довідався, що вона цей шлюб злагодила. Я хочу тепер зустрітись з Євдокією Романівною, з вашою допомогою і, можливо, у вашій же присутності пояснити їй, по-перше, що від пана Лужина не тільки не буде їй найменшої вигоди, але навіть напевно вона буде в програші. Потім, попросивши в неї вибачення за усі ці недавні неприємності, я благав би дозволу запропонувати їй десять тисяч карбованців і таким чином полегшити розрив з паном Лужиним, розрив, якого, я певен, і вона сама б хотіла, коли б трапилась можливість.

— Але ж ви дійсно, дійсно божевільні! — скрикнув Раскольников, більше навіть здивований, як розсерджений. — Як ви смієте так говорити!

— Я так і знав, що ви обуритесь; але, по-перше, я хоч і небагатий, але ці десять тисяч карбованців у мене вільні, тобто зовсім, зовсім мені не потрібні. Не візьме Євдокія Романівна, то я, може, ще по-дурнішому їх прогайную. Це раз. Друге: совість моя зовсім спокійна; я без будь-якого прихованого наміру пропоную. Вірите чи ні, а згодом дізнаєтесь і ви і Євдокія Романівна. Вся річ у тому, що я справді завдав певних неприємностей і турбот шановній вашій сестриці; отже, щиро шкодуючи про це, сердечно бажаю, — не відкупитись, не заплатити за неприємності, а просто зробити для неї що-небудь корисне на тій підставі, що не запрягався ж я справді робити тільки лихе. Коли б у моїй пропозиції була хоч мільйонна частка прихованого наміру, то не став би я пропонувати тільки десять тисяч, тимчасом як усього п'ять тижнів тому пропонував їй більше. Крім того, я, може, дуже й дуже скоро одружуся з однією дівчиною, отже всі підозріння про якісь мої заміри щодо Євдокії Романівни мають відпасти. На закінчення скажу, що, йдучи за пана Лужина, Євдокія Романівна ті ж самі гроші бере, тільки з іншого боку... Та ви не гнівайтесь, Родіоне Романовичу,

розміркуйте спокійно і холоднокрівно.

Кажучи це, Свидригайлов був сам надзвичайно холоднокрівний і спокійний.

— Прошу вас, кінчайте, — сказав Раскольников. — В усякому разі, це непростима зухвалість.

— Зовсім ні. Після цього, виходить, людина людині на цьому світі може чинити саме тільки зло і, навпаки, не має права зробити ані крихти добра тільки через те, що це суперечить заведеним формальностям. Це безглуздо. Адже коли б я, наприклад, помер і відказав би цю суму сестрі вашій за духівницею, невже б вона й тоді відмовилась прийняти?

— Цілком можливо.

— Ну, це вже нікуди не годиться. А втім, ні то ні, нехай буде так. Але ж десять тисяч — прекрасна річ, коли вони є. В усякому разі, прошу переказати мою пропозицію Євдокії Романівні.

— Ні, не перекажу.

— Коли так, Родіоне Романовичу, я сам змушений буду домагатись особистого побачення, отже, турбувати.

— А коли перекажу, ви не будете домагатись особистого побачення?

— Не знаю, по правді, що вам і сказати. Зустрітись один раз я б дуже хотів.

— Не надійтесь.

— Шкода. А втім, ви мене не знаєте. От, може, зійдемося ближче.

— Ви гадаєте, що ми зійдемося ближче?

— А чом би й ні? — усміхнувшись, сказав Свидригайлов, підвівся і взяв капелюха, — я ж не те щоб так уже дуже хотів вас турбувати і, йдучи сюди, навіть не покладав великих надій на наше побачення, хоч, проте, фізіономія ваша ще вранці сьогодні мене вразила....

— Де ви мене бачили вранці? — занепокоєно спитав Раскольников.

— А випадково... Мені весь час здається, що ви чимсь схожі на мене... Та не турбуйтеся, я не надокучливий; і з шулерами уживався, і князеві Свірбею, моему далекому родичеві і вельможі, не надокучив, і про Рафаелеву Мадонну[4-13] пані Прилуковій в альбом спромігся написати, і з Марфою Петрівною сім років безвиїзно проживав, і в будинку В'яземського на Сінній колись не раз ночував,[4-14] і на аеростаті з Бергом, може, полечу.

— Ну, гаразд. Дозвольте спитати, ви скоро в подорож вирушаєте?

— В яку подорож?

— Ну та "вояж" отой ваш... Ви ж самі сказали.

— У вояж? Ага!., справді, я вам говорив про вояж... Ну, це питання дуже широке... А коли б знали ви одначе, про що запитуєте! — додав він і раптом голосно і коротко розсміявся. — Я, може, замість того вояжу одружуся; мені дівчину сватають.

— Тут?

— Атож.

— Коли це ви встигли?

— Але з Євдокією Романівною один раз зустрітись дуже хочу. Серйозно прошу. Ну, до побачення... ага, до речі! Та як же це я забув! Перекажіть, Родіоне Романовичу, вашій сестриці, що в духівниці Марфи Петрівни їй відказано три тисячі.

Це точно. Марфа Петрівна розпорядилася за тиждень до смерті, і при мені це було. Тижднів за два-три Євдокія Романівна може й гроші одержати.

— Ви правду говорите?

— Правду. Перекажіть. Ну, завжди до ваших послуг. Я ж од вас не дуже далеко мешкаю.

Виходячи, Свидригайлов зустрівся у дверях з Разуміхіним.

II

Була вже майже восьма година; обидва поспішали до Бакалєєва, щоб прийти раніше від Лужина.

— Ну, хто ж це був? — спитав Разуміхін, тільки-но вийшли на вулицю.

— Це був Свидригайлов, той самий поміщик, у домі якого образили сестру, коли вона служила у них гувернанткою. Через його любовні домагання вона від них пішла, вигнана його дружиною, Марфою Петрівною. Ця Марфа Петрівна просила потім у Дуні пробачення, а тепер раптом померла. Це про неї тут говорили. Не знаю чому, але я його дуже боюся. Він приїхав одразу ж після похорону жінки. Він якийсь чудний і на щось наважився... Він начебто щось знає... Від нього треба Дуню оберігати... це я й хотів сказати тобі, чуєш?

— Оберігати! Що ж він може мати проти Євдокії Романівни? Ну, спасибі тобі, Родю, що мені так говориш... Будемо, будемо оберігати!.. Де живе?

— Не знаю.

— Чому ж не спитав? Ех, шкода! А втім, дізнаюсь!

— Ти його бачив? — спитав Раскольников після короткої мовчанки.

— Аякже, запам'ятав; добре запам'ятав.

— Ти його справді бачив? Ясно бачив? — наполягав Раскольников.

— Авжеж, добре пам'ятаю; серед тисячі пізнаю, я завжди запам'ятовую обличчя...

Знову помовчали.

— Гм... гаразд... — пробурмотів Раскольников. — А то знаєш... мені спало на думку... мені все здається... що це, може, й фантазія.

— Та про що ти? Я тебе не зовсім розумію.

— От ви всі кажете, — сказав Раскольников, скрививши рота в усмішку, — що я божевільний; мені й здалося тепер, що може, я й справді божевільний і тільки привид бачив!

— Та що це ти?

— А хто ж його знає! Може, я справді божевільний, і все, що за всі ці дні було, все, може, тільки так, в уяві...

— Ой, Родю! Розстроїли тебе знову!.. Та що він говорив, чого приходив?

Раскольников не відповів, Разуміхін подумав трохи.

— Ну, слухай же мій звіт, — почав він. — Я до тебе заходив, ти спав. Потім обідали,

а далі я пішов до Порфирія. Заметов усе ще був у нього. Я хотів поговорити, і нічого не вийшло. Все не міг почати як слід. Вони начебто не розуміють і зрозуміти не можуть, але зовсім не бентежаться. Відвів я Порфирія до вікна і почав говорити, але знову чомусь не так як треба вийшло: він дивиться вбік, і я дивлюсь убік. Я, нарешті, підніс до його пики кулак і сказав, що відлупцюю його, по-родичівському. Він тільки подивився на мене. Я плюнув і пішов, от і все. Дурниця якась. Із Заметовим я ані слова. Тільки, бачиш, я спершу думав, що нашкодив, а коли спускався сходами, думка мені одна спала, так і саянула: чого це ми з тобою турбуємось? Адже коли б тобі небезпека загрожувала або там що-небудь, ну, тоді звичайно. А то що тобі! Ти тут ні при чому, то й наплювати на них; ми ж з них поглузуємо потім, а я б на твоєму місці їх ще й містифікувати почав. Адже як їм соромно буде потім! Плюнь; потім і віддубасити можна буде, а тепер посміємось!

— Твоя правда! — відповів Раскольников. "А що ти завтра скажеш?" — майнуло в його голові. Дивна річ, досі ще й разу не спадало йому на думку: "Що скаже Разуміхін, коли дізнається?" Подумавши це, Раскольников пильно подивився на нього. Теперішнім же звітом Разуміхіна про відвідання Порфирія він не дуже був зацікавлений: так багато сталося відтоді змін...

У коридорі вони зіткнулися з Лужиным: він прибув рівно о восьмій годині і розшукував номер, так що всі троє ввійшли разом, але не дивлячись один на одного і не вітаючись. Молоді люди пройшли вперед, а Петро Петрович для солідності затримався трохи в передпокої, знімаючи пальто. Пульхерія Олександрівна одразу ж вийшла зустріти його на порозі. Дуня віталася з братом.

Петро Петрович увійшов і досить люб'язно, хоч і з підкресленою солідністю, розкланявся з дамами. Проте він мав такий вигляд, мовби трохи розгубився і ще не опанував себе. Пульхерія Олександрівна, що теж неначе зникла, одразу ж поспішила розсадити всіх за круглий стіл, на якому кипів самовар. Дуня і Лужин сіли навпроти одне одного на різних кінцях стола. Разуміхін і Раскольников опинилися навпроти Пульхерії Олександрівни, — Разуміхін ближче до Лужина, а Раскольников біля сестри.

Настала раптова мовчанка. Петро Петрович неквапливо витяг батистову хусточку, від якої запахло духами, і сякнувся з виглядом людини, гідність якої зневажено, але вона додержує вимог пристойності і разом з тим твердо вирішила зажадати пояснень. Йому ще в передпокої спало було на думку: не знімати пальто, піти звідси і тим суворо і дошкульно покарати обох дам, так щоб вони одразу ж усе як слід відчували. Але він не наважився. Притому ця людина не любила бути в невіданні, а тут треба було все з'ясувати. Коли так явно порушено його наказ, значить щось та є, отже, дізнатись краще наперед, а покарати завжди буде час, та й це в його волі.

— Гадаю, подорож пройшла благополучно? — офіційно звернувся він до Пульхерії Олександрівни.

— Хвалити Бога, Петре Петровичу.

— Дуже приємно. І Євдокія Романівна теж не стомилася?

— Та я молода й дужа, не стомлюсь, а матусі то дуже важко було, — відповіла Дунечка.

— Що ж робити; наші національні дороги дуже довгі. Велика так звана "матінка Росія"... Я ж, за всього бажання, ніяк не міг вчора зустріти вас. Гадаю одначе, що обійшлося без особливих турбот?

— Ба ні, Петре Петровичу, ми були зовсім безпорадні, — з особливою інтонацією поспішила заявити Пульхерія Олександрівна, — і здається, коли б сам Бог не послав нам учора Дмитра Прокоповича, то ми просто б пропали. Ось вони, Дмитро Прокопович Разуміхін, — додала вона, рекомендуючи того Лужину.

— Як же, мав приємність... вчора, — пробурмотів Лужин, неприязно і скосяглянувши на Разуміхіна, потім нахмурився і змовк. Та й взагалі Петро Петрович очевидно належав до категорії людей, які надзвичайно люб'язні в товаристві й особливо претендують на люб'язність, але які, коли щось їм не до вподоби, одразу ж і гублять усе своє вміння щодо цього і стають схожими скоріше на лантухи з борошном, ніж на спритних кавалерів, що пожвавлюють товариство. Всі знову змовкли. Раскольников уперто мовчав, Євдокія Романівна поки що не хотіла переривати мовчанки, Разуміхіну нічого було говорити, так що Пульхерія Олександрівна знову стривожилась.

— Марфа Петрівна вмерла, ви чули, — почала вона, вдаючись до свого капітального засобу.

— Аякже, чув. Одразу ж був повідомлений і навіть приїхав вас тепер сповістити, що Аркадій Іванович Свидригайлов, негайно після похорону дружини, вирушив поспішно в Петербург. Так принаймні за найточнішими відомостями, які я дістав.

— У Петербург? Сюди? — тривожно спитала Дунечка і перезирнулася з матір'ю.

— Еге ж, саме так, і вже, відома річ, не без певного наміру, коли зважити на поспішність від'їзду і взагалі на попередні обставини.

— Господи! Та невже він і тут не дасть Дунечці спокою? — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Мені здається, особливо тривожитись нема чого ні вам, ні Євдокії Романівні, звичайно, коли самі не забажаєте входити в стосунки з ним. Що ж до мене, я увесь час маю це на увазі і тепер розшукую, де він зупинився...

— Ой, Петре Петровичу, ви не повірите, до якої міри ви мене тепер злякали, — говорила Пульхерія Олександрівна. — Я його всього тільки два рази бачила, і він здався мені жахливим, жахливим. Я певна, що це він винен у смерті небіжчиці Марфи Петрівни.

— Відносно цього не можна робити якогось певного висновку. Я маю відомості точні. Не заперечую, може, він сприяв прискоренню подій, так би мовити, за допомогою морального впливу образи; а що стосується поведження і взагалі моральної характеристики особи, то я з вами згоден. Не знаю, чи багатий він тепер і що саме відказала йому Марфа Петрівна; про це невдовзі дізнаюся; та вже, звичайно, тут, у Петербурзі, маючи хоч якісь кошти, він одразу ж візьметься за старе. Це найбільш

розбещений і пропащий серед людей, що погрузли в розпусті! В мене є неабиякі підстави гадати, що Марфа Петрівна, яка мала нещастя так любити його і викупити з боргів, вісім років тому, зробила послугу йому ще й в іншому: тільки завдяки її зусиллям і жертвам зам'ято було, на самому початку, карну справу, з домішкою звірячого і, сказати б, фантастичного душогубства, за яке він вельми й вельми міг би прогулятися у Сибір. От який він, коли хочете знати.

— О господи! — скрикнула Пульхерія Олександрівна. Раскольников уважно слухав.

— Ви правду кажете, що маєте про це точні відомості? — спитала Дуня суворо і значуще.

— Я кажу тільки те, що чув сам, під секретом, від небіжчиці Марфи Петрівни. Треба мати на увазі, що з юридичного погляду справа ця дуже темна. Тут жила, та й тепер, здається, живе якась Рессліх, чужоземка і до того ж дрібна лихварка, яка промишляє й іншими справами. От з цією Рессліх пан Свидригайлов був здавна в певних дуже близьких і таємних стосунках. У неї жила далека родичка, племінниця, здається, глухоніма, дівчинка років п'ятнадцяти чи навіть чотирнадцяти, яку ця Рессліх безмежно ненавиділа і кожним шматком їй дорікала; навіть люто била. Якось її знайшли на горіщі із зашморгом на шиї. Було визнано, що наклала на себе руки. Після звичайних процедур на тому справа й кінчилася, згодом, проте, з'явився донос, що дитину... жорстоко скривдив Свидригайлов. Правда, все це було неясно, донос був від іншої ж таки німкені, жінки з певним заняттям, що не заслуговувала на довір'я; зрештою, вийшло, що й доносу не було, завдяки старанням і грошам Марфи Петрівни; все звелось до чутки. Проте ця чутка була знаменною. Ви, звичайно, Євдокіє Романівно, чули теж у них історію про служника Пилипа, що помер від мордувань, років шість тому, ще за кріпацтва.

— Я чула, навпаки, що цей Пилип сам повісився.

— Це так, але примусила, або, краще сказати, схилила його до самогубства система безперервних утисків і покарань з боку пана Свидригайлова.

— Я не знаю цього, — сухо відповіла Дуня, — я чула тільки якусь дуже дивну історію, ніби цей Пилип був якийсь іпохондрик, якийсь домашній філософ, люди говорили, "зачитався", і що повісився він більше через глузування, а не через побої пана Свидригайлова. А він при мені добре поводився зі слугами, і слуги його навіть любили, хоч і справді теж винуватили його в смерті Пилипа.

— Я бачу, що ви, Євдокіє Романівно, вже навіть готові виправдувати його, — зауважив Лужин, скрививши рот у двозначну посмішку. — Справді, він хитрий і великий спокусник щодо дам, сумний приклад цього — Марфа Петрівна, яка так дивно померла. Я тільки хотів допомогти вам і вашій матусі своєю порадою, зважаючи на його нові спроби, які, безперечно, ще повторяться. Щодо мене, то я твердо переконаний, що ця людина безсумнівно зникне знову в борговому відділі. Марфа Петрівна ні в якому разі ніколи не думала що-небудь за ним закріпити, мавши на увазі дітей, і коли й відказала йому дещо, то хіба щось найнеобхідніше, не дуже цінне, ефемерне, чого й на рік не вистачить людині з його звичками.

— Петре Петровичу, прошу вас, — сказала Дуня, — облишмо про пана Свидригайлова. На мене це нагонить нудьгу.

— Він зараз приходив до мене, — сказав раптом Раскольников, уперше перериваючи мовчанку.

З усіх боків пролунали вигуки, всі повернулися до нього. Навіть Петро Петрович схвилювався.

— Години півтори тому, коли я спав, він увійшов, розбудив мене і відрекомендувався, — говорив далі Раскольников. — Він був досить жвавий і веселий і сподівається, що я з ним зійдусь. Між іншим, він дуже просить і шукає побачення з тобою, Дуню, а мене просив бути посередником при цьому побаченні. У нього є до тебе одна пропозиція; що саме, він мені розповів. Крім того, він твердо запевнив мене, що Марфа Петрівна, за тиждень до смерті, встигла відказати тобі, Дуню, за духівницею три тисячі карбованців, і гроші ці ти можеш одержати найближчим часом.

— Слава Богу! — скрикнула Пульхерія Олександрівна і перехрестилася. — Молись за неї, Дуню, молися!

— Це справді так, — вихопилося в Лужина.

— Ну-ну, що ж далі? — квапила Дунечка.

— Потім він сказав, що сам він небагатий і весь маєток переходить його дітям, які тепер у тітки. Далі, що зупинився десь близько від мене, а де — не знаю, не спитав...

— То що ж, що ж він хоче запропонувати Дунечці? — спитала перелякана Пульхерія Олександрівна. — Сказав він тобі?

— Сказав.

— Що ж?

— Потім розповім. — Раскольников замовк і почав пити чай.

Петро Петрович витяг годинника і подивився.

— Треба йти у справі, отже й не заважатиму, — додав він дещо ображено і почав підводитись.

— Залишіться, Петре Петровичу, — сказала Дуня, — адже ви мали намір просидіти вечір. До того ж ви самі писали, що хочете про щось поговорити з матусею.

— Мав намір, Євдокіє Романівно, — значуще промовив Петро Петрович, сівши знову на стілець, але все ще не випускаючи з рук капелюха, — я справді хотів поговорити і з вами, і з вельмишановною вашою матусею, і навіть про дуже важливі речі. Але як і брат ваш не може при мені говорити про деякі пропозиції пана Свидригайлова, так і я не бажаю і не можу розмовляти... в присутності інших... про деякі вельми й вельми важливі речі. До того ж капітальне і настійне прохання моє не було виконане...

Лужин набрав скривдженого вигляду і поважно примовкнув.

— Прохання ваше, щоб брата не було при нашому побаченні, не виконано тільки на мою настійну вимогу, — сказала Дуня. — Ви писали, що брат образив вас; я гадаю, що це треба негайно з'ясувати і ви повинні помиритись. І якщо Родя вас справді образив, то він мусить і буде просити у вас пробачення.

Петро Петрович одразу ж закомизився.

— Є деякі образи, Євдокіє Романівно, яких, і за найщирішого бажання, забути не можна. В усьому є межа, яку переходити небезпечно; бо, раз переступивши, повернутись назад уже не можна.

— Я вам не про те, власне, говорила, Петре Петровичу, — з деяким нетерпінням перебила Дуня, — зрозумійте як слід, що все наше майбутнє залежить тепер від того, чи з'ясується й уладнається все це якнайшвидше, чи ні? Я прямо, з першого слова кажу, що інакше не можу собі це мислити, і коли я хоч трохи дорога вам, то, хоч і важко, а з усією цією історією треба сьогодні ж покінчити. Повторюю, якщо брат винен, він проситиме пробачення.

— Дивуюсь, що ви ставите так питання, Євдокіє Романівно, — дедалі більш роздратовувався Лужин, — цінуючи і, сказати б, обожуючи вас, я водночас вельми й вельми можу не любити когось із ваших домашніх. Претендуючи на щастя стати вашим чоловіком, разом з тим не можу взяти на себе зобов'язання, що не відповідають...

— Ах, покиньте весь час ображатися, Петре Петровичу, — схвильовано перебила Дуня, — і будьте тією розумною і благородною людиною, за яку я вас завжди вважала і хочу вважати. Я дала вам слово, я ваша наречена: довіртеся же мені в цій справі і повірте, я зможу розсудити безсторонньо. Те, що я беру на себе роль судді, це такий же сюрприз моему братові, як і вам. Коли я, одержавши вашого листа, запросила його сьогодні неодмінно прийти на наше побачення, я йому нічого не сказала про мої наміри. Зрозумійте, що коли ви не помиритесь, то я ж муситиму вибирати між вами: або ви, або він. Так поставлено питання і з вашого, і з його боку. Я не хочу і не повинна помилитись у виборі. Для вас я мушу розірвати з братом; для брата я мушу розірвати з вами. Я хочу й можу дізнатися тепер напевно: брат він мені чи ні? А про вас: чи дорога я вам, чи цінуєте ви мене: чи дружина ви мені?

— Євдокіє Романівно, — роздратовано мовив Лужин, — ваші слова багато що мені одкривають, скажу більше, навіть ображають мене, зважаючи на те становище, у якому я маю честь перебувати щодо вас. Не кажучи вже про те, що ви ставите ніби в один ряд мене і... зарозумілого юнака, що для мене дивно й образливо. Я зрозумів вас так, що ви припускаєте можливість порушення слова, яке ви дали мені. Ви кажете: "або ви, або він?", отже, тим самим показуєте мені, як небагато важу я для вас... я не можу допустити цього, зважаючи на відносини і... зобов'язання, які існують між нами.

— Як! — спалахнула Дуня: — Я ставлю ваш інтерес поряд з усім, що досі було мені дороге в житті, що досі становило все моє життя, і раптом ви ображаєтесь за те, що я даю вам мало ціни!

Раскольников мовчки і в'їдливо усміхнувся. Разуміхіна всього пересмикнуло; але Петра Петровича це не переконало; навпаки, він щодалі ставав більш причепливим і дратівливим, наче добираючи в цьому смаку.

— Любов до майбутнього супутника життя, до чоловіка, повинна переважати любов до брата,[4-15] — вимовив він сентенційно,[4-16] — і, в усякому разі, я не можу стояти в одному ряду... Хоч я й казав оце зараз, що в присутності вашого брата не бажаю і не

можу викласти всього, з чим прийшов, проте я тепер же маю намір звернутись до вельмишановної вашої матусі, бо вважаю, що необхідно з'ясувати дуже капітальний і образливий для мене момент. Син ваш, — звернувся він до Пульхерії Олександрівни, — вчора, в присутності пана Разсудкіна (чи... здається, так? даруйте, забув ваше прізвище, — люб'язно уклонився він Разуміхіну), образив мене, перекрутивши мою думку, яку я виклав вам тоді в приватній розмові, за кавою, а саме, що одруження з бідною дівчиною, яка вже зазнала життєвого горя, по-моєму, вигідніше з погляду подружнього життя, ніж з такою, що зазнала розкошів, бо корисніше для моральності. Ваш син умисно перебільшив значення слів до безглуздя, закинувши мені злісні наміри і, на мою думку, ґрунтуючись на вашій кореспонденції. Вважатиму себе щасливим, якщо ви, Пульхеріє Олександрівно, зможете переконати мене в протилежному і тим значною мірою заспокоїти. Скажіть же мені, в яких саме виразах виклали ви слова мої у вашому листі до Родіона Романовича.

— Я не пам'ятаю, — збилася Пульхерія Олександрівна, — я виклала так, як сама зрозуміла. Не знаю, як переказав вам Родя... Може, він щось і перебільшив.

— Без вашої намови він перебільшити не міг.

— Петре Петровичу, — з гідністю промовила Пульхерія Олександрівна, — доказом того, що ми з Дунею не сприйняли ваших слів як щось дуже погане, є те, що ми тут.

— Правильно, мамо! — схвально сказала Дуня.

— Виходить, я й тут винен! — образився Лужин.

— От ви, Петре Петровичу, все Родіона винуватите, а ви й самі про нього неправду написали у своєму листі, — додала, посміливішавши, Пульхерія Олександрівна.

— Я не пам'ятаю, щоб написав якусь там неправду.

— Ви написали, — різко промовив Раскольников, не обертаючись до Лужина, — що я вчора віддав гроші не вдові роздавленого, як це справді було, а його дочці (якої до вчорашнього дня я ніколи не бачив). Ви написали це, щоб посварити мене з рідними, і для того додали, в мерзотних виразах, про поведінку дівчини, якої ви не знаєте. Все це плітка й підлота.

— Пробачте, добродію, — трясучись від злості, відповів Лужин, — у листі моєму я дуже багато писав про вас і про ваші вчинки тільки тому, що хотів виконати просьбу вашої сестриці і матері — описати їм, якої я думки про вас і яке ви на мене справили враження. Що ж до листа мого, то знайдіть хоч рядок неправди, тобто що ви не витратили грошей і що в сімействі тому, хоча б і нещасному, немає недостойних осіб.

— А по-моєму, то ви, з усіма вашими чеснотами, не варті мізинця тієї нещасної дівчини, в яку ви кидаєте камінь.

— Отже, ви б зважилися ввести її в товариство вашої матері й сестри?

— Я це вже й зробив, коли хочете знати. Я посадив її сьогодні поруч з мамою і Дунею.

— Родю! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

Дунечка почервоніла; Разуміхін нахмурих брови. Лужин уїдлимо і зарозуміло осміхнувся.

— Самі бачите, Євдокіє Романівно, — сказав він, — чи можливе тут порозуміння? Сподіваюсь тепер, що питання це вичерпане і з'ясоване остаточно. Я ж залишаю вас, щоб не заважати дальшій приємності родинного побачення і повідомленню секретів (він підвівся з місця і взяв капелюха). Але, йдучи, дозволю собі висловити надію, що надалі мені не загрожуватиме можливість подібних зустрічей і, сказати б, компромісів. А вас же особливо проситиму, вельмишановна Пульхеріє Олександрівно, подбати про це, тим паче що й лист мій був адресований вам, а не комусь іншому.

Пульхерія Олександрівна трохи образилась.

— Щось ви вже зовсім нас під владу свою берете, Петре Петровичу. Дуня вам розповіла причину, чому ми не виконали вашого бажання: вона добрі наміри мала. Та й пишете ви мені, наче наказуєте. Невже ж нам кожне бажання ваше за наказ вважати? А я от вам скажу, що, навпаки, вам слід тепер з нами бути особливо делікатним і вибачливим, бо ми все кинули і, на вас звірившись, сюди приїхали, отже, і без того вже майже у вашій владі перебуваємо.

— Це не зовсім справедливо, Пульхеріє Олександрівно, і особливо тепер, коли вас повідомлено про ті три тисячі, які Марфа Петрівна відказала, і які, здається, дуже до речі, судячи з нового тону, яким заговорили ви зі мною, — додав він ущипливо.

— А взявши до уваги оці ваші слова, можна справді припустити, що ви розраховували на нашу безпорадність, — роздратовано сказала Дуня.

— Але тепер принаймні не можу на це розраховувати й особливо не бажав би перешкодити повідомленню про секретні пропозиції Аркадія Івановича Свидригайлова, на що він уповноважив вашого братіка, а вони, я бачу, мають для вас капітальне значення, а може, й вельми приємні.

— Ой боже мій! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

Разуміхін не міг всидіти на стільці.

— І тобі не соромно тепер, сестро? — спитав Раскольников.

— Соромно, Родю, — сказала Дуня. — Петре Петровичу, ідіть геть звідси! — сплотнівши від гніву, звернулася вона до Лужина.

Петро Петрович, здається, зовсім не сподівався такого кінця. Він надто покладався на себе, на свою владу і на безпорадність своїх жертв. Не повірив і тепер. Він зблід, і губи його затрусилась.

— Євдокіє Романівно, якщо я вийду тепер у ці двері, при такому напутті, то — зважте це — я вже не повернуся ніколи. Обміркуйте як слід! Моє слово тверде.

— Яке нахабство! — скрикнула Дуня, схоплюючись з місця, — та я й не хочу, щоб ви повертались!

— Як? Так он воно що-о! — закричав Лужин, який до останньої хвилини не міг повірити в таку розв'язку, а тому зовсім змішався, — так он що-о! А чи знаєте, ви, Євдокіє Романівно, що я міг би й протестувати.

— Яке право ви маєте так говорити з нею! — палко вступилася Пульхерія Олександрівна, — на якій підставі ви можете протестувати? І які це ваші права? Ну, чи віддам я вам, отакому, мою Дуню? Ідіть собі геть, залиште нас зовсім! Ми самі винні,

що на таке недобре діло пішли, а найбільше я...

— Одне ж, Пульхеріє Олександрівно, — розпалився розлютований Лужин, — давши слово, якого тепер зрікаєтесь, ви зв'язали мене ним... і, нарешті... нарешті, я втягнений був, так би мовити, через те у витрати...

Ця остання претензія так відповідала вдачі Петра Петровича, що Раскольников, блідий від гніву і від зусиль стримати його, раптом не здержався і — зареготав.

Але Пульхерія Олександрівна втратила терпець:

— У витрати? В які ж це витрати? Часом чи не про скриню нашу згадуєте? Та вам же її кондуктор задурно провіз. Господи, ми ж вас і зв'язали! Та схаменіться, Петре Петровичу, це ви нам руки і ноги зв'язали, а не ми вам!

— Годі, мамо, прошу тебе, годі! — благала Євдокія Романівна. — Петре Петровичу, зробіть ласку, ідіть собі!

— І піду, але одне тільки останнє слово! — сказав він, уже майже не володіючи собою, — ваша матуся, здається, зовсім забула, що я зважився вас узяти, так би мовити, після міського поговору, який поширився по всій окрузі відносно репутації вашої. Знехтувавши заради вас громадську думку і знімаючи ганьбу з вас, я, звичайно, міг вельми й вельми сподіватись, що ви це оціните, і навіть зажадати від вас вдячності... І тільки тепер відкрились мені очі! Бачу сам, що, може, повівся вельми й вельми необачно, нехтуючи громадський голос.

— Та чи він при своєму розумі! — крикнув Разуміхін, схоплюючись зі стільця і вже готовий кинутись на Лужина.

— Негідна ви і зла людина, — сказала Дуня.

— Ні слова! Ні жесту! — вигукнув Раскольников, удержуючи Разуміхіна, потім підійшов мало не впритул до Лужина:

— Прошу одразу ж вийти! — сказав він тихо і роздільно, — і жодного слова більше, бо...

Петро Петрович якусь мить дивився на нього з блідим і скривленим від злості обличчям, потім повернувся, вийшов, і вже, звичайно, мало хто ніс коли-небудь у серці своєму стільки злісної ненависті до когось, скільки цей добродій до Раскольникова. Його, і тільки його, він обвинувачував у всьому. Дивно, що, вже спускаючись сходами, він усе ще тішив себе надією, що, може, не все ще втрачено і, щодо самих дам, справа навіть "вельми й вельми" поправна.

III

Головне було в тому, що він, аж до останньої хвилини, ніяк не сподівався такої розв'язки. Він комизився до краю, не припускаючи навіть можливості, що дві бідні й беззахисні жінки можуть вийти з-під його влади. Переконав цьому великою мірою спричинилися пиха і той ступінь самовпевненості, який точніше назвати самозакоханістю. Петро Петрович, пробившись із низів, до хворобливості звик милуватися собою, високо цинив свій розум і здібності і навіть іноді, наодинці, любувався своїм обличчям у дзеркалі.[4-17] Але найбільше у світі любив і цинив він добути працю та іншими засобами свої гроші: вони рівняли його з усім, що було вище

від нього.

Нагадуючи тепер з гіркотою Дуні про те, що він вирішив взяти її, незважаючи на поговор, Петро Петрович говорив зовсім щиро і навіть відчував глибоке обурення проти такої "чорної невдячності". А тимчасом, сватаючи тоді Дуню, він цілком уже був переконаний у безглуздісті всіх цих пліток, які сама Марфа Петрівна привселюдно спростувала, а все маленьке місто давно вже облишило, палко виправдуючи Дуню. Та він тепер і сам не зрікся б того, що все це знав уже й тоді. І проте він усе-таки високо цинив свою рішимість піднести Дуню до себе і вважав це за подвиг. Говорячи про це зараз Дуні, він виказував свою таємну, виплекану ним думку, якою він уже не раз милувався, і зрозуміти не міг, як інші могли не милуватися його подвигом. Прибувши тоді з візитом до Раскольника, він увійшов з почуттям благодійника, що готується пожати плоди і вислухати вельми солодкі компліменти. І, вже звичайно, тепер, спускаючись сходами, він вважав себе найвищою мірою зневаженим і невизнаним.

Дуня ж була йому просто необхідна, відмовитись від неї для нього було неможливо. Давно вже, кілька років, з насолодою мріяв він про одруження, але все призбирував гроші й чекав. Він із захопленням мріяв, у найбільшому секреті, про дівчину благодійну і бідну (неодмінно бідну), дуже молоденьку, дуже гарну, благородну й освічену, дуже залякану, таку, що зазнала надзвичайно багато лиха і вповні би перед ним схилялася, яка б усе своє життя вважала його рятівником своїм, благоговіла перед ним, корилася, дивувалась йому, і тільки йому одному. Скільки сцен, скільки солодких епізодів створив він в уяві на цю принадну і пікантну тему, спочиваючи в затишку від справ! І от мрія стількох років уже майже справджувалася: краса й освіченість Євдокії Романівни вразили його; безпорадне становище її заохотило його страшенно. Тут було навіть трохи більше того, про що він мріяв: була дівчина горда, з характером, добродісна, вихованням і розвитком вища від нього (він відчував це), і така істота буде рабськи вдячна йому все життя за його подвиг і благоговійно схилиться перед ним, а він безмежно і цілком владарюватиме!.. Мов навмисно, незадовго перед тим, після тривалих міркувань і вичікувань, він вирішив, нарешті, остаточно змінити кар'єру, щоб мати ширше коло діяльності, а разом з тим поступово перейти й у вище товариство, солодкі мрії про яке давно вже не залишали його... Одним словом, він наважився скуштувати Петербурга. Він знав, що з допомогою жінок можна "вельми й вельми" багато виграти. Принадність чарівної, добродісної й освіченої дружини могла надзвичайно полегшити його шлях, повернути до нього, створити ореол... і от — усе гинуло! Цей теперішній раптовий, химерний розрив уразив його, мов удар грому. Це був якийсь неподобний жарт, безглуздя! Він тільки трошечки покомизився; він навіть не встиг і висловитись, він просто пожартував, захопився, а кінчилося так серйозно! Нарешті, він уже навіть любив по-своєму Дуню, він уже владарював над нею в мріях своїх — і раптом!.. Ні! Завтра ж, завтра ж усе це треба відновити, загоїти, виправити, а головне — прищикнути цього зарозумілого молокососа, хлопчиська, який був причиною усього. З болісним відчуттям пригадувався йому, теж якось мимоволі, Разуміхін... та, проте, він скоро заспокоївся: "Ще б і цього поставити нарівні з ним!" Але

кого він справді серйозно боявся, — то це Свидригайлова... Одним словом, попереду було багато клопоту.

.....

— Ні, я, я найбільш винна! — говорила Дунечка, обнімаючи й цілуючи матір, — я понадилася на його гроші, але, присягаюсь, брате, я й не уявляла, що він такий негідник. Коли б я роздивилася його раніше, я б нізащо не понадилася! Не винувать мене, брате!

— Бог врятував! Бог врятував! — бурмотіла Пульхерія Олександрівна, але якось несвідомо, мовби ще не зовсім збагнувши все, що сталося.

Всі раділи, через п'ять хвилин навіть сміялись. Іноді тільки Дунечка блідла і хмурила брови, пригадуючи те, що сталося. Пульхерія Олександрівна і не уявляла, що вона сама теж буде рада; розрив з Лужиным здавався їй ще вранці страшним лихом. Але Разуміхін був у захопленні. Він не смів ще цілком цього виявити, але весь тремтів, імов у гарячці, наче п'ятипудова гиря спала з його серця. Тепер він має право віддати їм усе своє життя, служити їм... Та мало чого тепер! А втім, він ще полохливіше відгонив думки про те, що буде далі, і боявся своєї уяви. Один тільки Раскольников сидів на тому ж місці і здавався похмурим і неуважливим. Він, що найбільш наполягав на випровадженні Лужина, неначе найменш цікавився тепер тим, що сталося. Дуня мимоволі подумала, що він усе ще на неї дуже сердиться, а Пульхерія Олександрівна придивлялась до нього боязливо.

— Що ж сказав тобі Свидригайлов? — підійшла до нього Дуня.

— Ага, а й справді! — вигукнула Пульхерія Олександрівна.

Раскольников підвів голову.

— Він неодмінно хоче подарувати тобі десять тисяч карбованців і при цьому висловлює бажання зустрітись з тобою один раз у моїй присутності.

— Зустрітись! Ні за що у світі! — скрикнула Пульхерія Олександрівна, — і як він сміє їй гроші пропонувати!

Потім Раскольников переказав (досить сухо) свою розмову зі Свидригайловим, пропустивши про привид Марфи Петрівни, щоб не вдаватись у зайву матерію, і з огидою відкидаючи навіть саму думку про можливість переказати їм будь-що, крім найнеобхіднішого.

— Що ж ти йому відповів? — спитала Дуня.

— Спочатку — що не перекажу тобі нічого. Тоді він заявив, що сам, усіма засобами, шукатиме зустрічі. Він запевняв, що пристрасть його до тебе була дурістю і що тепер він нічого до тебе не почуває... Він не хоче, щоб ти йшла за Лужина... Взагалі ж говорив плутано.

— Що ти сам про нього думаєш, Родю? Яким він тобі здався?

— Сказати правду, нічого до ладу не розумію. Пропонує десять тисяч, а сам каже, що не багатий. Запевняє, що хоче кудись виїхати, і за десять хвилин забуває, що про це говорив. Або раптом каже, що хоче одружитись і що йому вже дівчину сватають... Звичайно, у нього є якийсь намір, і найпевніше — поганий. Але й тут дивно якось

припустити, щоб він так по-дурному починав справу, мавши щодо тебе поганий намір... Я, звичайно, відмовив йому, за тебе, щодо цих грошей, раз і назавжди. Взагалі він мені дуже чудним здався, і... навіть... мовби трохи божевільним. Та я міг і помилитись; тут просто, може, своєрідний обман. Смерть Марфи Петрівни, здається, справді вразила його...

— Упокой, Господи, її душу! — вигукнула Пульхерія Олександрівна, — вік, вік за неї Бога молитиму! Ну що б з нами було тепер, Дуню, без цих трьох тисяч! Господи, наче з неба впали! Ой Родю, адже в нас уранці всього три карбованці за душею лишалося, і ми з Дунечкою на те тільки й покладалися, як би годинник де-небудь швидше в заставу віддати, аби тільки не просити в цього, поки сам не догадається.

Дуню якимось уже занадто вразила пропозиція Свидригайлова. Вона все стояла замислившись.

— Він щось жахливе надумав! — сказала вона пошепки, про себе, ледь не здригаючись.

Раскольников помітив цей надмірний страх.

— Мабуть, доведеться мені не раз ще його бачити, — сказав він Дуні.

— Будемо стежити! Я його вистежу! — енергійно крикнув Разуміхін. — Очей не спущу! Мені Родя дозволив. Він мені сам сказав оце недавно: "Бережи сестру". А ви дозволите, Євдокіє Романівно?

Дуня усміхнулась і простягнула йому руку, але неспокій не сходив з її обличчя. Пульхерія Олександрівна боязко на неї поглядала; проте три тисячі її, очевидно, заспокоювали.

За чверть години всі дуже жваво розмовляли. Навіть Раскольников хоч і мовчав, але якийсь час уважно слухав. Ораторствував Разуміхін:

— І чого, чого вам їхати звідси! — захоплено і палко розливався він, — і що ви робитимете в тому поганенькому місті? А головне, ви тут усі вкупі й одне одному потрібні, — вже ж так потрібні, зрозумійте мене! Ну, хоч якийсь час... Мене ж візьміть у друзі, в компаньйони, і вже будьте певні, що почнемо вигідну справу. Слухайте, я вам докладно все це розтлумачу — весь проект! У мене ще вранці, коли нічого ще не трапилось, у думці вже крутилось... От у чому річ: є у мене дядько (я вас познайомлю; найлагідніший і найповажніший дідуган!), а в цього дядька є тисяча карбованців капіталу; а сам живе на пенсіон і не бідує. Другий рік, як він пристає до мене, щоб я взяв у нього цю тисячу, а йому б по шість процентів платив. Я його хитрість бачу: йому просто хочеться допомогти мені; але торік мені не треба було, а цього року я тільки й чекав, коли приїде, і надумав узяти. Далі ви дасте другу тисячу, з ваших трьох, і от і досить на перший випадок, от ми й об'єднаємось. Що ми будемо робити?

Тут Разуміхін заходився розвивати свій проект і багато говорив про те, як майже всі наші книгопродавці і видавці мало тямлять у своєму товарі, а тому вони звичайно й погані видавці, тимчасом як порядні видання взагалі окупаються і дають процент, іноді значний. Саме про видавничу діяльність і мріяв Разуміхін, який уже два роки працював на інших і непогано знав три європейські мови, хоч днів шість тому і сказав

Раскольникову, що в німецькій "швах", аби умовити його взяти на себе половину перекладацької роботи і три карбованці завдатку; він тоді сказав неправду, і Раскольников знав, що він каже неправду.

— Ну, чого, чого ж нам своє втрачати, коли в нас один із найголовніших засобів опинився — власні гроші? — гарячився Разуміхін. — Звичайно, треба докласти праці, та ми й будемо працювати, ви, Євдокіє Романівно, я, Родіон... деякі видання дають тепер чималий процент! А головна основа нашого починання в тому, що знатимемо, щб саме треба перекладати. Будемо і перекладати, і видавати, і вчитись, усе разом. Тепер я можу бути корисним, бо маю досвід. От уже мало не два роки по видавцях швендяю і всю їх підноготну знаю: не святі горшки ліплять, повірте! І чого, чого мимо рота шматок проносити! Та я сам знаю і в таємниці держу творів два-три таких, що за саму тільки думку перекласти і видати їх можна карбованців по сто взяти за кожну книжку, а за одну з них я й п'ятсот карбованців за саму думку не візьму. І що ви гадаєте, скажи я кому, ще й не повірять, чого доброго, такі твердолобі! А вже щодо клопоту різного, друкарень там, паперу, продажу, це ви мені доручіть! Усі закапелки знаю! Помаленьку почнемо, до більшого дійдемо, принаймні на харч заробимо, і вже, в усякому разі, своє повернемо.

У Дуні очі блищали.

— Те, що ви кажете, мені дуже подобається, Дмитре Прокоповичу, — сказала вона.

— Я в таких справах, звичайно, нічого не розумію, — озвалася Пульхерія Олександрівна, — може, воно й добре, та знову ж і Бог знає, як воно вийде. Що не кажіть, справа нова. Звичайно, нам лишитись тут необхідно хоч на якийсь час...

Вона подивилася на Родю.

— Як ти гадаєш, брате? — спитала Дуня.

— Я гадаю, що в нього дуже слушна думка, — відповів він. — Про фірму, звичайно, мріяти наперед не слід, але п'ять-шість книжок справді можна видати з вигодою. Я й сам знаю один твір, який неодмінно піде. А щодо того, що він зуміє повести справу, то в цьому немає й сумніву: він на цьому розуміється... А втім, у вас ще буде час домовитись...

— Ура! — закричав Разуміхін, — тепер стривайте, тут є одна квартира, в цьому ж будинку, тих же хазяїв. Вона окрема, з цими номерами не сполучається і мебльована, ціна помірна, три кімнатки. От на перший випадок і займіть. Годинник ваш я завтра віддам у заставу і принесу гроші, а далі все уладнається. А головне, можете всі троє разом жити, і Родя з вами... Та куди ж ти, Родю?

— Як, Родю, ти вже йдеш! — навіть злякалася Пульхерія Олександрівна.

— І в такий момент! — крикнув Разуміхін.

Дуня дивилась на брата з недовірливим подивом. У руках його був кашкет; він збирався йти.

— Що це ви наче ховаєте мене або навіки прощаєтесь, — якимось дивно промовив він. Він наче усміхнувся, але мовби це була й не усмішка.

— А втім, хто ж знає, може, востаннє бачимось, — вихопилося в нього.

Він подумав це про себе, але якось само вимовилося вголос.

— Та що з тобою! — скрикнула мати.

— Куди йдеш ти, Родю? — з якимсь дивним виразом спитала Дуня.

— Та мені дуже потрібно, — відповів він невиразно, мовби вагаючись, чи варт говорити те, що він хотів сказати. Але в блідому обличчі його була якась тверда рішимість.

— Я хотів сказати... йдучи сюди... я хотів сказати вам, мамо... і тобі, Дуню, що нам краще б на якийсь час розійтись. Я себе почуваю недобре, я неспокійний... я згодом прийду, сам прийду, коли... можна буде. Я вас пам'ятаю і люблю... Лишіть мене! Лишіть мене самого! Я так вирішив, ще раніше... Я це твердо вирішив... Що б зі мною не було, загину я чи ні, я хочу бути один. Забудьте мене зовсім. Так краще... Не розпитуйте про мене. Коли треба буде, я сам прийду або... вас покличу. Може, все воскресне!.. А тепер, якщо любите мене, відмовтесь від мене!.. Інакше я вас зненавиджу, я це відчуваю... Прощайте!

— Господи! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

І мати і сестра були страшенно перелякані; Разуміхін теж.

— Родю, Родю! Помирись із нами, будьмо як досі! — вигукнула сердешна мати.

Він повільно повернувся до дверей і повільно пішов з кімнати. Дуня догнала його.

— Брате! Що ти з матір'ю робиш? — прошептала вона, і в палаючому погляді її було обурення.

Він сумно подивився на неї.

— Нічого, я прийду, я приходитиму! — пробурмотів він тихо, наче не зовсім усвідомлюючи, що саме хоче сказати, і вийшов з кімнати.

— Бездушний, злий егоїст! — скрикнула Дуня.

— Він бо-же-вільний, а не бездушний! Він з розуму звихнувся! Невже ви цього не бачите? Ви бездушна після цього!.. — схвильовано прошепотів Разуміхін коло самого її вуха, міцно стиснувши її руку.

— Я зараз повернуся! — гукнув він приголомшеній Пульхерії Олександрівні і вибіг з кімнати.

Раскольников чекав його в кінці коридора.

— Я так і знав, що ти вибіжиш, — сказав він. — Повернись до них і будь із ними... Будь і завтра в них... І завжди. Я... можливо, прийду... коли можна буде. Прощай!

І, не простягаючи руки, він пішов.

— Та куди ти? Чого ти? Та що з тобою? Та хіба можна так!.. — бурмотів украй розгублений Разуміхін.

Раскольников спинився ще раз.

— Раз назавжди: ніколи ні про що мене не питай. Мені нічого тобі відповісти... Не приходь до мене. Може, я й прийду сюди... залиш мене, а їх... не залишай. Розумієш мене?

У коридорі було темно; вони стояли коло лампи. Якусь хвилину вони дивились один на одного мовчки. Разуміхін потім усе життя пам'ятав цю хвилину. Палаючий і пильний

погляд Раскольниковача начебто ставав гострішим з кожною миттю, проходив у його душу, у свідомість. Раптом Разуміхін здригнувся. Щось дивне наче майнуло між ними... Якась думка прослизнула, мовби натяк; щось жахливе, потворне, і таке, що обидва зрозуміли враз... Разуміхін зблід як мрець.

— Збагнув тепер? — сказав раптом Раскольников з болісно скривленим обличчям... — Повернись, іди до них, — додав він і, швидко обернувшись, пішов до виходу...

Не стану тепер описувати, що було того вечора у Пульхерії Олександрівни, коли повернувся до них Разуміхін, як він їх заспокоював, як палко запевняв, що треба дати відпочити Роді, поки він нездужає, присягався, що Родя прийде неодмінно, ходитиме щодня, що він дуже, дуже розстроєний, що не треба дратувати його; змальовував, як він, Разуміхін, доглядатиме його, знайде йому доброго лікаря, відомого, цілий консилиум... Одним словом, з того вечора Разуміхін став у них сином і братом.

IV

А Раскольников пішов просто до будинку на канаві, де жила Соня. Будинок був триповерховий, старий, зеленого кольору. Він допитався двірника і дістав від нього не досить докладні відомості, де живе Капернаумов кравець. Розшукавши в кутку на подвір'ї вхід на вузькі й темні сходи, він зійшов, нарешті, на другий поверх і звідти на галерею, що виходила на двір, оперізуючи весь будинок. Поки він блукав у темряві, не розуміючи, де б міг бути вхід до Капернаумова, зненацька за три кроки від нього відчинились якісь двері; він вхопився за них машинально.

— Хто тут? — тривожно спитав жіночий голос.

— Це я... до вас, — відповів Раскольников і ввійшов у малюсіньку передню. Тут, на продавленому стільці, в скривленому мідному свічнику, горіла свічка.

— Це ви! Господи! — слабо скрикнула Соня і стала наче вкопана.

— Куди до вас? Сюди?

І Раскольников, силкуючись не дивитись на неї, швидше пішов у кімнату.

За хвилину ввійшла зі свічкою і Соня, поставила свічку і стала сама перед ним, зовсім розгублена, в невимовному хвилюванні і, видно, злякана таким несподіваним його приходом. Її завжди бліде обличчя зашарілося і навіть сльози виступили на очах... їй було і тоскно, і соромно, і солодко... Раскольников швидко одвернувся і сів на стілець коло стола. Мигцем устиг він оглянути кімнату.

Це була велика кімната, але дуже низька, єдина, яку Капернаумови здавали внайми, замкнені двері до них були в стіні ліворуч. З протилежного боку, в стіні праворуч, були ще другі двері, завжди замкнені наглухо. Там уже була інша, сусідня квартира, під іншим номером. Снина кімната скидалася на сарай, мала вигляд дуже неправильного чотирикутника, і це робило її потворною. Стіна з трьома вікнами, що виходила на канаву, перерізала кімнату якимось навскіс, через що один куток, дуже гострий, заглиблювався кудись далеко, так що його, при поганому освітленні, навіть і розглядіти не можна було як слід; другий же куток був уже надто, до потворного тупий. В усій цій великій кімнаті майже не було меблів. У кутку, праворуч, стояло ліжко; біля нього, ближче до дверей, стілець. Уздовж тієї ж стіни, де було ліжко, біля

самих дверей у чужу квартиру, стояв простий, збитий з дощок стіл, покритий синенькою скатеркою, і біля стола два плетених стільці. Коло протилежної стіни, поблизу від гострого кутка, стояв невеликий простого дерева комод, немовби загубившись у пустоті. От і все, що було в кімнаті. Жовтуваті, подерті й заяложені шпалери почорніли в усіх кутках; певно, тут бувало сиро і чадно взимку. Бідність прозирала тут звідусюди, і навіть на ліжку не було завісок.

Соня мовчки дивилась на свого гостя, що так уважно й безцеремонно оглядав її кімнату, і зрештою навіть почала дрижати зо страху, наче стояла перед суддею і вершителем своєї долі.

— Я пізно... Одинадцята година є? — спитав він, усе ще не підводячи на неї очей.

— Є, — пробурмотіла Соня. — А так, звичайно, є! — заквапилася вона раптом, наче в цьому був для неї весь порятунок, — зараз у хазяїв годинник бив... і я сама чула... Є.

— Я до вас востаннє прийшов, — похмуро говорив далі Раскольников, хоч і оце тільки вперше, — я, може, вас не побачу більше.

— Ви... їдете?

— Не знаю... все завтра...

— То ви не будете завтра у Катерини Іванівни? — затремтів голос у Соні.

— Не знаю. Все завтра вранці... Не в тому річ: я прийшов одне слово сказати...

Він підвів на неї свій задумливий погляд і раптом помітив, що сидить, а вона все ще стоїть перед ним.

— Чого ж ви стоїте? Сідайте, — промовив він голосом, що раптом змінився і став тихим і ласкавим.

Вона сіла. Він привітно і майже з жалем подивився на неї.

— Яка ви худенька! Он яка у вас рука! Зовсім прозора. Пальці, мов у мертвої.

Він узяв її руку. Соня мляво усміхнулась.

— Я й завжди така була, — сказала вона.

— Коли й дома жили?

— Атож.

— Ну, та звичайно! — сказав він уривисто, і враз обличчя його і звук голосу знову змінилися. Він ще раз оглядівся навколо.

— Це ви у Капернаумова наймаєте?

— Еге ж...

— Вони там, за дверима?

— Еге ж... У них теж така сама кімната.

— Всі в одній?

— В одній.

— Я б у вашій кімнаті вночі боявся, — похмуро зауважив він.

— Хазяї дуже хороші, дуже ласкаві, — відповіла Соня, все ще наче не опам'ятавшись і не освоївшись, — і всі меблі, і все... все їхнє. І вони дуже добрі, і діти, теж до мене часто ходять...

— Це ті, недорікуваті?

— Еге ж... Він заїкуватий і кривий до того ж. І дружина теж... Не те що недорікувата, а наче не все вимовляє. Вона добра, дуже. А він колишній кріпак, дворовий. А дітей семеро... і тільки старший один заїкуватий, а інші просто хворі... а не заїкуваті. А ви звідки про них знаєте? — спитала вона з деяким подивом.

— Мені батько ваш усе тоді розповів. Він мені все про вас розповів... І про те, як ви о шостій годині пішли, а о дев'ятій назад повернулися, і про те, як Катерина Іванівна біля вашого ліжка на колінях стояла.

Соня зникла.

— Я його наче сьогодні бачила, — прошепотіла вона нерішуче.

— Кого?

— Батька. Я вулицею йшла, там недалеко, на розі, о десятій годині, а він мовби попереду йде. І зовсім наче він. Я хотіла вже зайти до Катерини Іванівни...

— Ви гуляли?

— Атож, — уривисто прошептала Соня, знову зникнувши й опустивши очі.

— Катерина Іванівна вас же, мабуть, і била, у батька?

— Ой, ні, що ви, що це ви, ні! — з якимсь навіть переляком подивилася на нього Соня.

— То ви її любите?

— Її? А-я-а-а-акже! — протягнула Соня жалібно, стражденно склавши раптом руки. — Ой! ви її... Коли б ви тільки знали. Адже вона зовсім мов та дитина... Адже вона зовсім наче й не при собі... від горя. А яка вона розумна була... яка великодушна... яка добра! Ви нічого, нічого не знаєте... ой!

Соня сказала це наче в розпачі, хвилюючись, з мукою ламаючи руки. Бліді щоки її знову спалахнули, в очах відбилася страждання. Видно було, що в ній багато що зачепили, що їй дуже хотілося щось висловити, сказати, заступитись. Якесь ненаситиме співчуття, коли можна так сказати, відбилася раптом в усіх рисах її обличчя.

— Била! Та що це ви! Господи, била! А хоч би й била, то що ж! Ну то що ж! Ви нічого, нічого не знаєте... Вона така нещасна, ой, яка нещасна! І хвора... Вона справедливості прагне. Вона чиста. Вона так вірить, що в усьому справедливість повинна бути, і вимагає... І хоч мучте її, а вона несправедливого не вчинить. Вона сама не помічає, як це все не можна, щоб справедливо було серед людей, і роздратовується... Мов дитина, мов дитина! Вона справедлива, справедлива!

— А з вами що буде?

Соня подивилась запитливо.

— Адже вони на ваше піклування лишилися. Воно, правда, і досі все лежало на вас, і небіжчик на похмілля до вас же ходив просити. Ну, а тепер що ж буде?

— Не знаю, — сумно промовила Соня.

— Вони там залишаться?

— Не знаю, вони на тій квартирі винні; тільки хазяйка, здається, говорила сьогодні, що видворити хоче, а Катерина Іванівна каже, що сама й хвилини не залишиться.

— А звідки в неї така хоробрість? На вас покладається?

— Ой, ні, не кажіть так!.. Ми спільно, однією сім'єю живемо, — раптом знову схвилювалася і навіть роздратовалася Соня, точнісінько неначе розсердилася канарейка або якась інша дрібна пташка. — Та і що ж їй робити? Ну що ж, що ж їй робити! — питала вона, розпалюючись і хвилюючись. — А скільки, скільки вона сьогодні плакала! У неї в голові плутається, ви цього не помітили? Плутається; то турбується, наче маленька, щоб завтра все пристойно було, закуски були і все... то руки ламає, кров'ю харкає, плаче, зненацька битися почне головою об стіну з розпачу. А далі знову утішиться, на вас вона все покладається, каже, що ви тепер їй помічник і що вона де-небудь позичить грошей трохи і поїде у своє місто, зі мною, і пансіон шляхетних дівчат відкриє, а мене візьме вихователькою, і почнеться у нас зовсім нове, прекрасне життя, і цілує мене, обнімає, втішає, і як же вірить! як вірить фантазіям тим! Ну хіба можна їй суперечити? А сама ж цілісінький день сьогодні миє, чистить, лагодить, корито сама, зі своїми ото слабенькими силами, в кімнату втягла, задихалася, так і впала на ліжку; а то ми ще в ряди з нею вранці ходили, черевички Поленьці і Лені купити,[4-18] бо в них подерлися, тільки у нас грошей, коли полічили, і не вистачило, дуже багато не вистачило, а вона такі гарненькі черевички вибрала, бо в неї смак є, ви не знаєте... Тут же в крамниці так і заплакала, при купцях, що не вистачило... Ой, жаль як було дивитися.

— Ну й зрозуміло після цього, що ви... так живете, — сказав з гіркою усмішкою Раскольников.

— А вам хіба не жаль? Не жаль? — захвилювалася знову Соня, — адже ви, я знаю, ви самі останнє віддали, ще нічого не бачивши. А коли б ви все-все бачили, ой господи! А скільки, скільки раз я її до сліз доводила! Та минулого ще тижня! Ой, я! Всього за тиждень до його смерті. Я жорстоко повелася! І скільки, скільки раз я це робила. Ой, цілий день згадувати було тяжко!

Соня навіть руки ламала, говорячи це, від важкого спогаду.

— Це ви жорстока?

— Авжеж я, я! Я прийшла тоді, — говорила вона далі, плачучи, — а небіжчик і каже: "почитай мені, каже, Соню, у мене щось голова болить, почитай мені... ось книжечка ", якась книжка в нього, у Андрія Семеновича добув, у Лебезятникова, тут живе, він такі кумедні книжки все приносив. А я кажу: "мені йти час", так і не схотіла почитати, а зайшла до них головно для того, щоб комірчики показати Катерині Іванівні; мені Лизавета, торговка, комірчики і нарукавники дешево продала, гарненькі, новісінькі і з візерунком. А Катерині Іванівні дуже сподобалися, вона наділа і в дзеркало подивилася на себе, і дуже, дуже їй сподобалися: "подаруй мені, каже, їх, Соню, прошу тебе". Прощу тебе сказала, і вже так їй хотілося. А куди їй надівати? Так ото: колишня, щаслива пора тільки згадалась! Дивиться на себе в дзеркало, любить, і ніяких же, ніяких же у неї суконь немає, ніяких же речей, от уже кілька років! І нічого ж вона ніколи і ні в кого не попросить; горда, сама радше віддасть останнє, а тут от попросила, — так уже їй сподобалися! А я й пошкодувала віддати, "нащо вам, кажу,

Катерино Іванівно?" Так і сказала, "нащо". А цього ж і не слід було б їй говорити! Вона так на мене подивилась, і так їй тяжко-тяжко стало від того, що я відмовила, і так це було жаль бачити... І не через комірчики тяжко, а через те, що я відмовила, я це бачила. Ой, так ото б, здається, тепер усе повернула, все переробила, всі ці колишні слова... Ой, я!., та що!., адже вам все одно!

— Цю Лизавету торговку ви знали?

— Еге ж... А ви хіба знали? — з якимсь подивом перепитала Соня.

— Катерина Іванівна в сухотах, у лютих; вона незабаром помре, — сказав Раскольников, помовчавши і не відповівши на запитання.

— Ой, ні, ні, ні! — і Соня несвідомим жестом ухопила його за обидві руки, немовби упрощуючи, щоб ні.

— Та це ж краще, коли помре.

— Ні, не краще, не краще, зовсім не краще! — злякано і якось ніби сама не усвідомлюючи, що каже, повторювала вона.

— А діти ж? Куди ж їм тоді, як не до вас?

— Ой, і не знаю вже!.. — скрикнула Соня майже в розпачі і схопилася за голову. Видно було, що ця думка вже багато-багато раз у неї самої зринала, і він тільки пробудив знову цю думку.

— Ну, а якщо ви, ще при Катерині Іванівні, тепер, захворієте, і вас у лікарню одвезуть, ну що тоді буде? — безжально наполягав він.

— Ой, що ви, що ви! Оцього вже не може бути! — і обличчя Соні скривив страшний переляк.

— Як це не може бути? — провадив далі Раскольников з жорстокою усмішкою, — не застраховані ж ви? Тоді що з ними буде? На вулицю всією оравою підуть, вона буде кашляти і просити, і об стіну де-небудь головою битись, як сьогодні, а діти плакатимуть... А там упаде, в часть одвезуть, у лікарню, помре, а діти...

— Ой, ні!.. Бог цього не допустить! — вихопилось, нарешті, у Соні із стиснених грудей. Вона слухала, з благанням дивлячись на нього і складаючи в німому проханні руки, начебто від нього все й залежало.

Раскольников підвівся і почав ходити кімнатою. Минув якийсь час. Соня стояла, опустивши руки і голову, в невимовній тузі.

— А збирати гроші не можна? На чорний день відкладати? — спитав він, раптом зупиняючись перед нею.

— Ні, — прошептала Соня.

— Певна річ, ні! А пробували? — додав він мало не з насмішкою.

— Пробувала.

— І не вийшло! Ну, та зрозуміло! Чого й питати!

І знову він заходив кімнатою. Минув ще якийсь час.

— Не щодня ж дістаєте?

Соня ще більше засоромилась, і обличчя її знову зашарілося.

— Ні, — прошептала вона з тяжким зусиллям.

— З Поленькою, певно, те ж саме буде, — сказав він зненацька.

— Ні, ні! Не може бути, ні! — мов несамовита, голосно скрикнула Соня, наче її раптом ножем поранили. — Бог, Бог такого жаху не допустить!..

— А як інші — то допускає ж.

— Ні, ні! Її Бог укриє, Бог!.. — повторювала вона, не тямлячи себе.

— Та може, Бога того зовсім і немає, — з якоюсь навіть зловтіхою сказав Раскольников, засміявся й подивився на неї.

Обличчя Соні раптом дуже змінилося: по ньому пробігли судороги. З невимовним докором глянула вона на нього, хотіла щось сказати, та нічого не могла вимовити, і тільки раптом гірко-гірко заридала, закривши руками обличчя.

— Ви кажете, у Катерини Іванівни в голові плутається; у вас самої в голові плутається, — промовив він після недовгої мовчанки.

Минуло хвилин п'ять. Він усе ходив туди й сюди, мовчки і не дивлячись на неї. Нарешті підійшов до неї; очі його блищали. Він узяв її обома руками за плечі і подивився просто в її заплакане обличчя. Погляд його був сухий, запалений, гострий, губи дуже тремтіли... Зненацька він якось усім тілом швидко нахилився і, припавши до підлоги, поцілував її ногу. Соня відхитнулася від нього, поійнята жахом, мов від божевільного. І справді, він мав вигляд божевільного.

— Що ви, що це ви? Переді мною! — пробурмотіла вона, сполотнівши, і боляче-боляче стиснулось раптом її серце.

Він одразу ж підвівся.

— Я не тобі вклонився, я всьому стражданню людському вклонився, — якось дико промовив він і одійшов до вікна. — Слухай, — додав він, повернувшись до неї за якусь мить, — я оце сказав одному кривдникові, що він не вартий одного твого мізинця... і що я моїй сестрі зробив сьогодні честь, посадовивши її поруч з тобою.

— Ой, що це ви їм сказали! І при ній? — злякано скрикнула Соня, — сидіти зі мною! Честь! Та я ж... безчесна... Ой, що це ви сказали!

— Не за безчестя і гріх я сказав це про тебе, а за велике страждання твоє. А що ти велика грішниця, то це так, — додав він майже з якимсь піднесенням, — а найбільш тим ти грішниця, що марно зрадила і занастила себе. Ще б пак це не жах! Хіба не жах, що ти живеш у цьому бруді, який сама ненавидиш, і водночас знаєш сама (варто тільки очі розкрити), що нікому ти цим не допомагаєш і нікого ні від чого не рятуєш! Та скажи ж мені нарешті, — промовив він майже несамовито, — як така ганьба і таке приниження в тобі поряд з іншими протилежними і святими почуттями уживаються? Адже чесніше, в тисячу раз чесніше і розумніше було б просто з мосту та у воду — і враз усе кінчити!

— Аз ними що ж буде? — тихо спитала Соня, підвівши на нього страдницький погляд, але разом з тим начебто зовсім і не здивувавшись його словам.

Раскольников чудно глянув на неї. Він усе прочитав у одному її погляді. Отже, справді у неї самої була вже ця думка. Може, багато раз і серйозно обмірковувала вона в розпачі, як би одразу з усім покінчити, і так серйозно, що тепер майже й не

здивувалась, почувши його слова. Навіть жорстокості їх не помітила (смыслу докорів його й особливого погляду його на її ганьбу вона, звичайно, теж не помітила, і це він бачив). Але він зрозумів цілком, як страшенно змучила її, і давно вже, думка про безчесне й ганебне її становище. Що ж, що ж би могло досі, думав він, спиняти рішимість її покінчити одразу? І тут тільки збагнув він до кінця, що важили для неї ці бідолашні, маленькі діти-сироти і ця безпорадна напівбожевільна Катерина Іванівна з її сухотами й биттям головою об стіну.

А проте йому знов-таки було ясно, що Соня зі своїм характером і з хоч невеликим, та все-таки розвитком, ні в якому разі не могла так лишатись. Усе-таки йому було незрозуміло: чому вона так надто вже довго могла лишатись у такому становищі і не збожеволіла, коли вже не мала сил кинутись у воду? Звичайно, він розумів, що становище Соні — явище в суспільстві випадкове, хоч, на жаль, зовсім не поодиноким і не винятковим. Але оця ж таки випадковість, цей певний розвиток і все попереднє життя її могли б, здається, зразу вбити її, скоро ступила вона вперше на огидний той шлях. Що ж підтримувало її? Не розпуста ж? Уся ця мерзота, очевидно, торкнулася її тільки механічно; справжня розпуста ще не просочилася жодною краплиною в її серце: він це бачив; вона вся була перед ним...

"Її три дороги, — думав він: — кинутись у канаву, потрапити в божевільню або... або, нарешті, поринути у розпусту, яка одурманює розум і кам'янить серце". Остання думка була йому найогидніша; але він був уже скептиком, він був молодий, далекий від реальності, отже жорстокий, а через те і не міг не вірити, що останній вихід, тобто розпуста, був найімовірніший.

"Та невже ж це правда, — вигукнув він у думці, — невже ж і це створіння, яке ще зберегло чистоту духу, свідомо втягнеться, нарешті, в цю мерзотну, смердючу яму? Невже це втягування вже почалося, і невже тому тільки вона і могла витерпіти досі, що розпуста вже не здається їй такою огидною? Ні, ні, бути цього не може! — вигукував він, як недавно Соня, — ні, від канави вдержувала її досі думка про гріх, і вони, ті... Якщо ж вона досі ще не збожеволіла... Але хто ж сказав, що вона ще не збожеволіла? Хіба вона при здоровому розумі? Хіба так можна говорити, як вона? Хіба при здоровому розумі так можна міркувати, як вона? Хіба так можна ходити над загибеллю, прямо над смердючою ямою, в яку її вже втягає, і махати руками і вуха затикати, коли їй говорять про небезпеку? Що вона, чи не на чудо сподівається? І певно, що так. Хіба все це не ознаки божевілля?"

Він з упертістю спинився на цій думці. Таке пояснення йому навіть подобалося більш, ніж будь-яке інше. Він почав пильніше вдивлятися в неї.

— Так ти багато молишся Богу, Соню? — спитав він її.

Соня мовчала, він стояв біля неї і чекав відповіді.

— Що ж би я була без Бога? — швидко, енергійно прошептала вона, мигцем скинувши на нього очима, що враз заблискотіли, і міцно стиснула рукою його руку.

"Ну, так воно і є!" — подумав він.

— А тобі Бог що за це дає? — випитував він далі.

Соня довго мовчала, наче не мала сил відповісти. Слабенька груди її аж колихалася від хвилювання.

— Мовчіть! Не питайте! Ви не достойні!.. — скрикнула вона раптом, суворо й гнівно дивлячись на нього.

"Так воно і є! так воно і є!" — повторював він настійливо в думці.

— Все дає! — швидко прошептала вона, знову опустивши очі.

"От і все! От і пояснення всьому!" — подумав він, з жадібною цікавістю розглядаючи її.

З новим, дивним, майже болісним почуттям вдивлявся він у це бліде, худе й вугласте, зовсім дитяче личко, в ці лагідні голубі очі, які можуть блискати таким вогнем, такою суворою непохитною силою, в це маленьке тіло, яке ще тремтіло від обурення і гніву, і все це здавалося йому дедалі чуднішим, майже неможливим. "Юродива! юродива!" — твердив він про себе.

На комоді лежала якась книжка. Він щораз, проходячи повз комод, помічав її, а тепер узяв і подивився. Це був Новий Заповіт у російському перекладі. Книжка була стара, в потертій шкіряній оправі.

— Це звідки? — крикнув він їй через кімнату.

Вона стояла на тому ж місці, коло стола.

— Принесли мені, — відповіла вона, мовби нехотя і не дивлячись на нього.

— Хто приніс?

— Лизавета принесла, я просила.

"Лизавета! дивно!" — подумав він. Все в Соні ставало для нього щодалі більш дивним і чудним. Він переніс книжку до свічки і почав гортати.

— Де тут про Лазаря? — спитав він раптом.

Соня недовірливо дивилася вниз і не відповідала. Вона стояла трохи боком до стола.

— Про воскресіння Лазаря де? Відшукай мені, Соню.

Вона скоса глянула на нього.

— Не там дивитесь... у четвертому Євангелії... — суворо прошептала вона, не підходячи до нього.

— Знайди і прочитай мені, — сказав він, сів, поклав лікті на стіл, підпер рукою голову і понуро втупився кудись убік, приготувавшись слухати.

"Тижнів через три на сьому версту[4-19] просимо уклінно! Я, здається, сам там буду, коли ще гірше чого не станеться", — бурмотів він сам собі.

Соня нерішуче підійшла до стола, недовірливо вислухавши дивне бажання Раскольникова. Проте взяла книжку.

— Хіба ви не читали? — спитала вона, подивившись на нього через стіл спідлоба. Голос її ставав чимдалі суворішим.

— Давно... Коли вчився. Читай!

— А в церкві не чули?

— Я... не ходив. А ти часто ходиш?

— Н-ні, — прошептала Соня.

Раскольников усміхнувся.

— Розумію... Батька, виходить, завтра не підеш ховати?

— Піду. Я й минулого тижня була... панахиду замовляла.

— По кому?

— По Лизаветі. Її сокирою вбили.

Він нервував щодалі більше. В голові почало паморочитись.

— Ти з Лизаветою приятелювала?

— Атож... Вона була справедлива... вона приходила... рідко... їй не можна було. Ми з нею читали і... розмовляли. Вона Бога узрить.[4-20]

Дивно звучали для нього ці книжні слова, і знову новина: якісь таємні зустрічі з Лизаветою, і обидві — юродиві.

"Тут і сам зробишся юродивим! це ж заразливо!" — подумав він. — Читай! — скрикнув він раптом настійливо і роздратовано.

Соня все вагалася. Серце її стукотіло. Не сміла якось йому читати. Майже з мукою дивився він на "нешасну божевільну".

— Навіщо вам? Ви ж не віруєте?.. — прошептала вона тихо і мовби задихаючись.

— Читай! Я так хочу! — наполягав він, — читала ж Лизаветі!

Соня розгорнула книгу і відшукала місце. Руки її тремтіли, голос уривався. Два рази починала вона, і все не вимовлялися перші склади.

"Був же хворий один, Лазар у Віфанії..."[4-21] — вимовила вона, нарешті, із зусиллям, але раптом, з третього слова, голос задзвенів і урвався, наче дуже натягнена струна. Дух їй перехопило, і в грудях стиснуло.

Раскольников почасти розумів, чому Соня не наслідувалась йому читати, і що більше розумів це, то якось грубіше і роздратованіше наполягав на читанні. Він дуже добре розумів, як тяжко було їй тепер виказувати і викривати все своє. Він зрозумів, що почуття ці немовби становили справжню і вже давню, може, таємницю її, може, ще від самого дитинства, ще в сім'ї, коло нещасного батька і збожеволілої від горя мачухи, серед голодних дітей, образливих криків і докорів. Та водночас він узнав тепер, і узнав напевно, що хоч і тужила вона і боялася чогось страшенно, починаючи тепер читати, але що разом з тим їй самій нестерпно хотілося прочитати, незважаючи на всю тугу і на всі побоювання, і саме йому, щоб він чув, і неодмінно тепер — "хоч би що там сталося потім!"... Він побачив це в її очах, зрозумів з її захопленого хвилювання... Вона пересилила себе, поборолла горлову спазму, що перехопила її голос на початку стиха, і далі читала одинадцяту главу Євангелія Іоаннового. Так дочитала вона до 19-го стиха:

"І багато з юдеїв до Марти й Марії прийшли, щоб за брата розважити їх. Тоді Марта, почувши, що надходить Ісус, побігла зустріти Його, Марія ж удома сиділа. І Марта сказала Ісусові: "Коли б, Господи, був Ти отут, — не вмер би брат мій. Та й тепер — знаю я, — що чого тільки в Бога попросиш, то дасть тобі Бог" ".

Тут вона спинилася знову, соромливо передчуваючи, що затремтить і урветься знову її голос...

"Промовляє до неї Ісус: "Воскресне твій брат!" Відказує Марта Йому: "Знаю, що у воскресіння останнього дня він воскресне". Промовив до неї Ісус: "Я воскресіння і життя. Хто вірує в Мене, — хоч і вмере, буде жити. І кожен, хто живе і вірує в Мене, — повіки не вмере. Чи ти віруєш у це?" Вона каже Йому: (і, наче з болем перевівши дух, Соня роздільно і з силою прочитала, мовби сама привселюдно виголошувала:)

"Так, Господи! Я вірую, що ти Христос, Син Божий, що має прийти на цей світ"".

Вона було спинилась, швидко підвела на нього очі, але одразу пересилила себе і почала читати далі. Раскольников нерухомо сидів і слухав не обертаючись, спершися ліктями на стіл і дивлячись убік. Дочитали до 32-го стиха.

"Як Марія ж прийшла туди, де був Ісус, і Його вгледіла, то впала до ніг Йому та й говорила до нього: "Коли б, Господи, був Ти отут, то не вмер би мій брат". А Ісус, як побачив, що плаче вона, і плачуть юдеї, що з нею прийшли, то в дусі розжалобився та й зворушився Сам, і сказав: "Де його ви поклали?" Говорять Йому: "Іди, Господи, та подивися!" І заплакав Ісус. А юдеї казали: "Дивись, як любив Він його". А з них дехто сказали: "Чи не міг же зробити Отой, Хто очі сліпому відкрив, щоб і цей не помер?" Раскольников обернувся і з хвилюванням дивився на Соню. Так воно і є! Вона вже вся трусилася, і це була, безперечно, справжня гарячка. Він сподівався цього. Вона дочитувала вже до слів про найвеличніше і небачене чудо, і почуття великого торжества охопило її. Голос її зробився дзвінким мов метал; торжество і радість бриніли в ньому і зміцнювали його. В очах темніло, і рядки плуталися, але вона знала напам'ять те, що читала. Читаючи останній стих: "чи не міг же зробити Отой, Хто очі сліпому відкрив...", вона, знизивши голос, палко і пристрасно передала сумнів, докір і огуду невіруючих, засліплених юдеїв, які зараз, за якусь мить, наче вражені громом, упадуть, заридують та увірують... "І він, він — теж засліплений і невіруючий, — він теж зараз почує, він теж увірує, так, так! зараз же, тепер же", — мріялось їй, і вона тремтіла від радісного сподівання.

"Ісус же розжалобивсь знову в Собі, і до гробу прийшов. Була ж то печера, і камінь на ній налягав. Промовляє Ісус: "Відваліть цього каменя!" Сестра вмерлого Марта до Нього: "Уже, Господи, чути, — бо чотири вже дні він у гробі"".

Вона енергійно зробила наголос на слові: чотири.

"Ісус каже до неї: "Чи тобі не казав Я, що як будеш ти вірувати — славу Божу побачиш?" І зняли тоді каменя. А Ісус ізвів очі до неба й промовив: "Отче, дяку приношу Тобі, що Мене Ти почув. Та Я знаю, що Ти завжди почувеш Мене, але ради народу, що довкола стоїть, Я сказав, щоб увірували, що послав Ти Мене". І, промовивши це, Він скричав гучним голосом: "Лазарю, — вийди сюди"! І вийшов померлий, (голосно і палко прочитала вона, трясучись і холонучи, мовби сама бачила все навіч): по руках і ногах обв'язаний пасами, а обличчя у нього було перев'язане хусткою. Ісус каже до них: "Розв'яжіть його та й пустіть, щоб ходив".

І багато з юдеїв, що посходилися до Марії та бачили те, що Він учинив, у Нього ввірували".

Далі вона не читала і не могла читати, закрила книгу і швидко підвелася зі стільця.

— Все про воскресіння Лазаря, — уривисто і суворо прошептала вона і стала нерухомо, одвернувшись убік, не сміючи і наче соромлячись підвести на нього очі. Гарячковий дроз ще не залишив її. Недогарок уже давно згасав у кривому свічнику, тьмяно освітлюючи в цій убогій кімнаті убивцю й блудницю, які так дивно зійшлися за читанням вічної книги. Минуло хвилин п'ять, а може й більше.

— Я про діло прийшов говорити, — голосно й нахмурившись промовив раптом Раскольников, встав і підійшов до Соні.

Та мовчки підвела на нього очі. Погляд його був особливо суворий, і якась дика рішимість світилася в ньому.

— Я сьогодні рідних покинув, — сказав він, — матір і сестру. Я не піду до них більше. Я там усе порвав.

— Навіщо? — наче приголомшена, спитала Соня. Недавня зустріч з його матір'ю і сестрою лишила в ній незвичайне враження, хоч самій їй і неясне. Звістку про розрив вислухала вона майже з жахом.

— У мене тепер одна ти, — додав він. — Підемо разом... Я прийшов до тебе. Ми разом прокляті, разом і підемо!

Очі його блищали.

"Мов божевільний!" — подумала в свою чергу Соня.

— Куди йти? — злякано спитала вона і мимоволі зробила крок назад.

— Звідки ж я знаю? Знаю тільки, що однією дорогою, напевно знаю, — та й годі. Однакова мета!

Вона дивилась на нього і нічого не розуміла. Вона розуміла тільки, що він до краю, безмірно нещасний.

— Ніхто нічого не зрозуміє з них, якщо ти будеш говорити їм, — провадив він далі, — а я зрозумів. Ти мені потрібна, тому я до тебе й прийшов.

— Не розумію... — прошептала Соня.

— Потім зрозумієш. Хіба ти не те саме вчинила? Ти теж переступила... змогла переступити. Ти на себе руки наклала, ти занастила життя... своє (це все одно!). Ти могла б жити духом і розумом, а закінчиш на Сінній...[4-22] Але ти витримати не можеш, і якщо лишишся сама, збожеволієш, як і я. Ти вже й тепер мов божевільна; отже, нам разом іти, однією дорогою! І підемо!

— Навіщо? Навіщо ви так! — промовила Соня, дивно й бентежно схвильована його словами.

— Навіщо? Бо так не можна лишатись — ось навіщо! Треба ж нарешті розміркувати серйозно й прямо, а не по-дитячому плакати й кричати, що Бог не допустить! Ну що буде, коли й справді тебе завтра в лікарню одвезуть? Та не у своєму розумі й сухотна, незабаром помре, а діти? Хіба Поленька не загине? Невже не бачила ти тут дітей, по кутках, яких матері милостині просити посилають? Я довідувався, де живуть ці матері і в якій обстановці. Там діти не можуть лишатись дітьми. Там семирічний уже розбещений і злодій. А діти ж — образ Христа: "Царство Небесне належить таким".[4-23] Він велів їх шанувати й любити, вони майбутнє людство...

— Що ж, що ж робити? — істерично плачучи і ламаючи руки, повторювала Соня.

— Що робити? Зламати, що треба, раз назавжди та й годі; і страждання взяти на себе! Що? Не розумієш? Потім зрозумієш... Воля і влада, а головне влада! Над усіма цими тремтячими створіннями і над усім мурашником!.. От мета! Пам'ятай це! Це моє тобі напутнє слово! Може, я з тобою востаннє розмовляю. Якщо не прийду завтра, почувеш про все сама, і тоді пригадай ці мої слова. І коли-небудь, потім, з роками, поживши, може й зрозумієш, що вони означали. Якщо ж прийду завтра, то скажу тобі, хто вбив Лизавету. Прощай!

Соня вся злякано здригнулась.

— Та хіба ви знаєте, хто вбив? — спитала вона, леденіючи від жаху і дико дивлячись на нього.

— Знаю і скажу... Тобі, тільки тобі! Я тебе вибрав. Я не прощення прийду просити до тебе, я просто скажу. Я тебе давно обрав, щоб сказати тобі це, ще тоді, коли батько про тебе говорив і коли Лизавета була жива, я це подумав. Прощай. Руки не подавай. Завтра!

Він вийшов. Соня дивилась на нього мов на божевільного; та вона й сама була наче безумна і відчувала це. В голові в неї паморочилося. "Господи! Звідки він знає, хто вбив Лизавету? Що означали ці слова? Яке все це страшне! " Але водночас їй ніщо не спадало на думку. Ніяк! Ніяк!.. "О, він, певно, дуже нещасний!.. Він покинув матір і сестру. Чому? Що сталося? І які в нього наміри? Що це він їй говорив? Він поцілував їй ногу і говорив... говорив (так, він ясно це сказав), що без неї вже не може жити... О господи!"

В гарячці і в маренні перебула цілу ніч Соня. Вона то схоплювалась іноді, плакала, руки ламала, то засинала знову гарячковим сном, і їй снилися Поленька, Катерина Іванівна, Лизавета, читання Євангелія і він... він, з його блідим обличчям, з палаючими очима... Він цілує їй ноги, плаче... О господи!

За дверима справа, за тими самими дверима, що відділяли квартиру Соні від квартири Гертруди Карлівни Рессліх, була проміжна кімната, в якій давно вже ніхто не жив; вона була частиною квартири пані Рессліх і здавалася внайми, про що й вивішені були оголошення на воротах і наклеєні папірці на вікнах, які виходили на канаву. Соня здавна звикла вважати цю кімнату нежилою. А тим часом, весь цей вечір, коло дверей у пустій кімнаті простояв пан Свидригайлов і, притаївшись, підслухував. Коли Раскольников пішов, він постояв, подумав, пішов навшпиньки у свою кімнату, суміжну з пустою, взяв стілець і тихенько переніс його до самих дверей, що вели у кімнату Соні. Розмова здалася йому цікавою і знаменною і дуже, дуже сподобалась, — так сподобалась, що він і стільця приніс, щоб у майбутньому, хоч і завтра, наприклад, не довелося простояти цілу годину на ногах, а влаштуватися зручніше, щоб уже з усіх поглядів мати цілковите задоволення.

V

Коли другого ранку, рівно об одинадцятій годині, Раскольников увійшов у будинок —ї часті, у відділ пристава слідчих справ, і попросив доповісти про себе Порфирію

Петровичу, то навіть здивувався, як довго його не приймали: минуло принаймні десять хвилин, поки його покликали. А він гадав, що повинні були б, здається, так одразу на нього й накинутись. Тим часом він стояв у приймальні, а повз нього ходили туди й сюди люди, яким, здається, було до нього байдуже. В другій кімнаті, схожій на канцелярію, сиділо й писало кілька писарів, і очевидно було, що ніхто з них навіть уявлення не мав, хто і що таке Раскольников. Неспокійним і підозріливим поглядом позирав він навколо, роздивляючись: чи немає часом хоч якогось конвойного, якогось таємного ока, призначеного його стерегти, щоб він, бува, кудись не втік? Та нічого подібного не було: він бачив самі тільки канцелярські, дрібно-заклопотані обличчя, потім ще якихось людей, і нікому з них не було до нього ніякого діла: хоч іди він зараз, куди забажає. Все більше й більше зміцнювалася в нього думка, що коли б справді цей загадковий вчорашній незнайомий, цей привид, що наче виринув з-під землі, все знав і все бачив, — то хіба дозволили б йому, Раскольникову, так стояти тепер і спокійно дожидатися? І хіба чекали б його тут аж до одинадцятої години, поки йому самому заманеться завітати? Виходило, що або той незнайомий ще нічого не доніс, або... або просто він теж нічого не знає, і сам, на свої очі, нічого не бачив (та і як міг він бачити?), отже, все це, вчорашнє, що трапилося з ним, Раскольниковим, знову-таки було марення, роздуте подразненою і хворою уявою його. Цей здогад, ще навіть вчора, під час найбільшої тривоги і розпачу, почав зміцнюватися в ньому. Передумавши все це тепер і готуючись до нового бою, він відчув раптом, що дрижить, — і навіть обурення закипіло в ньому, коли він догадався, що дрижить від страху перед ненависним Порфирієм Петровичем. Найстрашніше було для нього зустрітися з ним знову: він ненавидів його без краю, і навіть боявся своєю ненавистю якось виявити себе. І таке велике було його обурення, що враз у нього припинився дріж: він приготувався увійти з холодним і зухвалим виглядом і дав собі слово якомога більше мовчати, вдивлятися і вслухатися і, хоч цього разу принаймні, будь-що-будь, подолати хворобливо дратівну натуру свою. Саме в цей час і покликали його до Порфирія Петровича.

Виявилось, що Порфирій Петрович був у себе в кімнаті сам один. Кабінетом його була кімната ні велика, ні маленька; стояли в ній: великий письмовий стіл перед диваном, оббитим клейонкою, бюро, шафа в кутку і кілька стільців — все казенні меблі, з жовтого полірованого дерева. В кутку, в задній стіні, або, сказати краще, в перегородці, були зачинені двері: за перегородкою, виходить, були ще якісь кімнати. Коли Раскольников увійшов, Порфирій Петрович одразу ж причинив за ним двері, і вони лишилися віч-на-віч. Він зустрів свого гостя, здавалося, з найвеселішим і найпривітнішим виглядом, і тільки вже трохи згодом Раскольников, за деякими ознаками, помітив у ньому начебто замішання, мовби його зненацька збили з пантелику або застали на чомусь дуже приховуваному і потайному.

— А, шановний друже! От і ви... у наших краях... — почав Порфирій, простягнувши йому обидві руки. — Ну, сідайте ж, голубчику! А може, ви не любите, щоб вас називали шановним другом і... голубчиком, — отак собі *tout court*?[*] За фамільярність, будь ласка, не вважайте... Сюди ось, на диванчик.

Раскольников сів, не зводячи з нього очей.

"У наших краях", вибачення за фамільярність, французьке слівце "tout court" тощо — все це було неспроста. "Він одначе ж мені обидві руки простягнув, а ні одної ж не дав, опустив вчасно", — майнула в нього підозрілива думка. Обидва стежили один за одним, але як тільки погляди їх зустрічались, обидва блискавично одводили їх один від одного.

— Я вам приніс той папірець... про годинник тобто... ось. Чи так написано, чи знову, може, переписати?

— Що? Папірець? Так, так... Не турбуйтеся, саме так, як треба, — озвався, немовби в поспіху, Порфирій Петрович і, вже сказавши це, взяв папір і переглянув його. — Еге ж, саме так, як треба. Більше нічого й не потрібно, — підтвердив він тією ж скоромовкою і поклав папірець на стіл. Потім, за хвилину, вже говорячи про щось інше, взяв його знову зі стола і переклав до себе на бюро.

— Ви, здається, говорили вчора, що хотіли б допитати мене... за всіма правилами... щодо мого знайомства з тією... вбитою? — почав знову був Раскольников, — "ну навіщо я вставив здається?" — промайнуп у нього блискавкою докір собі. — Ну чого я так непокоюсь, що вставив оце здається? — майнула зараз же інша думка, теж блискавично.

І він раптом відчув, що підозріливість його, від самого зіткнення з Порфирієм, по двох тільки словах, по двох тільки поглядах, уже набрала за якусь тільки мить потворних розмірів... і що це дуже небезпечно: нерви подразнюються, хвилювання зростає. "Біда! Біда!.. Знову проговорюся".

— Так-так-так! Не турбуйтеся! Ще є час, ще є час, — бурмотів Порфирій Петрович, ходячи туди й сюди коло стола, але якось безладно, ніби кидаючись то до вікна, то до бюро, то знову до стола, то уникаючи настороженого погляду Раскольникова, то раптом зупиняючись на місці і втуплюючись йому просто в очі. Надзвичайно дивною здавалась при цьому його маленька, товстенька і кругла фігурка, схожа на м'ячик, що перекочується в різні боки і враз одскакує від стін і кутків.

— Встигнемо ще, встигнемо!.. А ви курите? Є у вас? Ось прошу, цигарочка, — вів він далі, подаючи гостеві цигарку. — Знаєте, я приймаю вас у цій кімнаті, а квартира ж моя тут-таки, за перегородкою... казенна, а я тепер на приватній, тимчасово. Полагодити треба було тут дещо. Тепер майже все готове... казенна квартира, знаєте, це хороша річ, га? Як ви гадаєте?

— Авжеж, хороша річ, — відповів Раскольников, майже з насмішкою дивлячись на нього.

— Хороша річ, хороша річ... — повторював Порфирій Петрович, начебто замислившись раптом над чимсь зовсім іншим, — а так! Хороша річ! — мало не скрикнув він зрештою, зненацька скинувши очима на Раскольникова і зупиняючись від нього за два кроки. Це багаторазове нісенітне повторювання, що казенна квартира хороша річ, занадто вже своєю недоладністю суперечило серйозному, глибоко-думному і загадковому поглядові, який він звернув тепер на свого гостя.

Але це ще більш підігріло злість Раскольникову, і він уже ніяк не міг утриматись від глузливого і досить необережного визивного зауваження.

— А знаєте що, — сказав він раптом, майже зухвало дивлячись на Порфирія і мовби відчуваючи втіху від своєї зухвалості, — адже ж є, здається, таке юридичне правило, такий прийом юридичний — для всіляких слідчих — спершу почати здалека, з дрібничок або навіть із серйозного, та тільки зовсім стороннього, щоб, сказати б, підбадьорити або, певніше, відволікти увагу допитуваного, приспати його обережність, і потім раптом, якомога несподіваніше, ошелешити його в самісіньке тім'я яким-небудь найвирішальнішим і найнебезпечнішим запитанням; адже так? Про це, здається, в усіх правилах і порадниках і досі свято згадується?

— Так, так... що ж, ви гадаєте, це я вас казенною квартирою того... га? — І, сказавши це, Порфирій Петрович прищулився, підморгнув; щось веселе й хитре майнуло на його обличчі, зморщечки на лобі розгладились, очиці звузились, риси обличчя розтяглися, і він раптом зайшовся нервовим довгим сміхом, здригаючись і колихаючись усім тілом і дивлячись просто в очі Раскольникову. Той, зробивши певне зусилля, засміявся був і собі; але коли Порфирій, побачивши, що й він теж сміється, зайшовся вже таким сміхом, що аж побагровів, то огида Раскольника раптом переважила всю його обережність: він перестав сміятись, нахмурився і пильним, повним ненависті поглядом стежив за Порфирієм, не зводячи з нього очей, увесь час, поки той наче навмисно довго і нестримно сміявся. Необережність була, проте, явна з обох боків: виходило, що Порфирій Петрович начебто сміється в очі зі свого гостя і дуже мало бентежиться від того, що гість приймає цей сміх з ненавистю. Це було дуже знаменним для Раскольника: він зрозумів, що, певно, Порфирій Петрович і в останню зустріч зовсім не бентежився, а, навпаки, можливо, сам він, Раскольников, піймався в пастку; що тут явно щось є, чого він не знає, якийсь намір; що, може, все вже підготовлено і зараз, в цю мить виявиться і впаде на нього...

Він одразу ж перейшов просто до справи, підвівся з місця і взяв кашкета.

— Порфирію Петровичу, — почав він рішуче, але з досить помітною роздратованістю, — ви вчора виявили бажання, щоб я прийшов для якогось допиту. (Він особливо зробив наголос на слові допиту.) Я прийшов, і коли вам потрібно щось, то питаєте, а ні, то дозвольте вже мені піти. Мені ніколи, у мене справи... Мені треба бути на похороні того самого роздавленого кіньми чиновника, про якого ви... теж знаєте... — додав він, одразу ж розсердившись на себе за цей додаток і ще більше роздратувавшись, — мені все це обридло, чуєте, і давно вже... я почасти через те й хворий був... одним словом, — майже скрикнув він, відчувши, що фраза про хворобу ще більш недоречна, — одним словом: або питаєте мене, або відпустіть зараз же... а коли питати, то не інакше як за всіма правилами! Інакше не дозволяю; а тому поки що прощайте, бо нам удвох тепер нема чого робити.

— Господи! Та що це ви! Та про що вас питати, — засокотів раптом Порфирій Петрович, одразу ж змінивши тон і вигляд і враз переставши сміятись, — та не турбуйтеся, будь ласка, — клопотався він, то знову кидаючись на всі боки, то раптом

заходжуючись садовити Раскольников, — ще є час, ще є час, і все це самі дурниці! Я, навпаки, такий радий, що ви нарешті до нас прийшли... Я як гостя вас приймаю. А за цей сміх проклятий ви, голубчику, Родіоне Романовичу, даруйте мені. Родіон Романович? Адже так, здається, вас по батькові?.. Нервова я людина, розсмішили ви мене дуже дотепністю вашого зауваження; іншим разом, далебі, затрушуся, мов гумовий, та отак на півгодини... Смішливий такий. З комплекцією моєю навіть паралічу побоююсь. Та сідайте ж, що це ви?.. Прошу вас, голубчику, а то подумаю, що ви розсердилися...

Раскольников мовчав, слухав і стежив за ним, усе ще гнівно нахмурившись. Він, проте, сів, але не випускав з рук кашкета.

— Я вам одну річ, голубчику Родіоне Романовичу, скажу про себе, так би мовити, на пояснення характеристики, — вів далі, ходячи кімнатою, Порфирій Петрович і, як і до того, мовби уникаючи зустрітись очима зі своїм гостем. — Я, знаєте, хлопець нежонатий, до церемоній особливих не звик, знають мене мало, і до того ж я безнадійно заскнілий, жовтяком став... і... і... чи помітили ви, Родіоне Романовичу, що в нас, тобто в нас у Росії, і надто тут, у Петербурзі, коли двоє розумних людей, які не дуже ще між собою знайомі, але, сказати б, взаємно поважають один одного, як от ми тепер з вами, зійдуться разом, то аж півгодини ніяк не можуть знайти теми для розмови, — їжачаться один на одного, сидять і взаємно ніяковіють. В усіх є тема для розмови, у дам, наприклад... у людей, наприклад, найвищого товариства, завжди є про що розмовляти, *c'est de rigueur*,[*] а середньої верстви люди, як ми — всі соромливі і небалакучі... мислячі тобто. Чого це так, голубчику? Інтересів громадських, чи що, немає, або надто ми вже чесні й один одного обманювати не хочемо, не знаю. Га? Як ви гадаєте? Та кашкетик покладіть свій, наче йти зараз надумали, далебі, ніяково дивитись... Я, навпаки, такий радий...

Раскольников поклав кашкета, мовчки і серйозно, нахмурено вслухаючись у пусту і плутану балаканину Порфирія: "Та що він, увагу мою, чи що, справді, хоче приспати дурним своїм базіканням? "

— Кавою вас не пригощаю, бо тут не місце; але хвилин якихось п'ять чом не посидіти з приятелем, для розваги, — не вгаваючи, торохтів Порфирій, — і знаєте, всі ці службові обов'язки... та ви, голубчику, не ображайтесь, що я от усе ходжу туди й сюди; вибачте, голубчику, дуже не хотів би вас образити, але моціон мені ну просто ж необхідний. Усе сиджу і такий уже радий походити хвилин із п'ять... бо геморой... усе гімнастикою збираюсь лікуватись; там, кажуть, статські, дійсні статські і навіть таємні радники[4-24] залюбки через вірьовочку стрибають; он воно як, наука тобто, в наш час... еге ж. А щодо цих тутешніх обов'язків, допитів і всієї цієї формалістики... от ви, голубе, зараз самі згадали про ті допити, то знаєте, справді, голубчику Родіоне Романовичу, ці допити іншим разом того, хто допитує, більш, ніж допитуваного, з пантелику збивають... Це ви, голубе, цілком влучно і слушно зараз зауважили. (Раскольников не зауважував нічого подібного.) Заплутаєшся! Далекі, заплутаєшся! і все ж те саме й те саме, мов той барабан! Он реформа йде, і ми хоч у назві будемо

перейменовані,[4-25] хе! хе! хе! А вже про прийоми наші юридичні, — як влучно ви висловились, — то вже зовсім, цілком з вами згоден. Ну хто ж, скажіть, з усіх обвинувачуваних, навіть із найсірішої мужви, не знає, що його, наприклад, спочатку почнуть сторонніми запитаннями усипляти (як ви влучно зауважили), а потім раптом і ошелешать у самісіньке тім'я обухом, хе! хе! хе! в самісіньке тім'я, за влучним порівнянням вашим! хе! хе! то ви це справді подумали, що я квартирою вас хотів... хе! хе! Насмішник же ви. Ну, не буду! Ага, до речі, одне слівце інше тягне, одна думка іншу кличе, — от ви про форму теж допіру згадали, відносно, знаєте, допиту... Та що ж за формою! Форма, знаєте, в багатьох випадках, достеменно дурниця. Іншим разом тільки по-дружньому поговориш, дивись — і більше користі. Форма ніколи не втече, щодо цього дозвольте мені вас заспокоїти; та й що таке, власне кажучи, форма, я вас питаю? Формою не можна на кожному кроці зв'язувати слідчого. Робота слідчого це ж, так би мовити, вільне мистецтво, з певного погляду, або щось подібне до цього... хе-хе-хе!

Порфирій Петрович передихнув. Він так і сипав безперестану то нісенітні пусті фрази, то раптом пускав якісь загадкові слівця і зараз же знову збивався на нісенітницю. Кімнатою він уже майже бігав, дедалі швидше переступаючи своїми товстими ніжками, все дивлячись униз, заклавши праву руку за спину, а лівою безперервно помахуючи і виробляючи різні жести, які увесь час на диво не відповідали його словам. Раскольников раптом помітив, що, швидко ходячи кімнатою, він разів зо два начебто затримувався коло дверей, на якусь тільки мить, і мовби прислухався... "Жде він чого, чи як?"

— А це ви справді цілком маєте рацію, — знову підхопив Порфирій, весело і надзвичайно простодушно дивлячись на Раскольникова (через що той так і здригнувся і вмить приготувався), — справді маєте рацію, що з форм отих юридичних з такою дотепністю посміялися, хе-хе! Оці (деякі, звичайно) глибокодумно-психологічні прийоми наші дуже смішні, та, мабуть, і некорисні, якщо формою дуже зв'язані. Еге ж... знов-таки я про форму: ну, коли б я визнавав, або, певніше, підозрівав кого-небудь, того, другого, третього, що він, сказати б, злочинець, у якійсь там справі, мені дорученій... Адже ви на юриста готуетесь, Родіоне Романовичу?

— Так, готувався...

— Ну, то от вам, так би мовити, і невеличкий приклад на майбутнє, — тобто не подумайте, що я вас учити наважився: адже он ви які статті про злочини друкуєте! Ні, а так, мовляв, як факт, маленький приклад насмілюся навести, — ото ж, коли б вважав я, приміром, що той, або другий, або третій — злочинець, ну навіщо, питаю я вас, став би я його до часу турбувати, хоча б я й докази проти нього мав? Одного я повинен, наприклад, заарештувати якнайшвидше, а інший же не такого характеру; то чом би й не дозволити йому погуляти містом, хе-хе-хе! Ні, ви, я бачу, не зовсім розумієте, то я вам ясніше це зображу: коли б посадив я його, наприклад, передчасно, то ж цим я йому, чого доброго, моральну, сказати б, опору дав би, хе-хе! ви смієтеся? (Раскольников і не думав сміятись: він сидів, міцно стуливши губи, не одводячи свого запаленого погляду від очей Порфирія Петровича.) А тимчасом це ж так, з деякими

суб'єктами особливо, бо люди дуже різні, а практика до всіх однакова. Ви он теперечки кажете: докази; воно правда, що докази, але ж докази, голубчику, з двома кінцями здебільшого, а я ж слідчий, отже, слабка людина, каюсь: хотілося б слідство, так би мовити, математично ясно подати, хотілося б такий доказ добути, щоб як на двічі по два — чотири! Щоб ним прямо й незаперечно все було доведено! А посади того суб'єкта передчасно — хоч би я був і конче переконаний, що це він у — то я ж, може, сам у себе засоби відберу до дальшого його викриття, а чому? А тому, що я йому, сказати б, певне становище надам, так би мовити, психологічно його улаштую і заспокою, от він і укриється від мене у свою шкаралупу: зрозуміє, нарешті, що він арештант. Кажуть он, у Севастополі, зараз же після Альми,[4-26] розумні люди боялись, що от-от атакує ворог відкритою силою і одразу ж візьме Севастополь; а як побачили, що ворог правильній облозі перевагу віддав і першу лінію будує,[4-27] то он як, кажуть, зраділи і заспокоїлись розумні оті люди: принаймні на два місяці, значить, діло затяглося, бо коли ще там правильною облогою візьмуть! Знову смієтеся, знову не вірите? Воно, звичайно, маєте рацію й ви! А маєте, маєте! Це все поодинокі випадки, згоден з вами; згаданий випадок безумовно поодинокий! Але ось що при цьому, ласкавий Родіоне Романовичу, бачити треба: адже загального випадку, того самого, на який усі юридичні форми і правила приміряно і на підставі якого їх виведено і в книжки записано, зовсім не існує, через те саме, що кожна справа, кожний, наприклад, злочин, скоро він станеться в дійсності, зараз же й обертається на цілком поодинокий випадок; та іноді ще на який: так-таки ні на що попереднє не схожий. Прекумедні часом випадки трапляються в цьому плані. Та коли б лишив я отакого добродія зовсім самого: не брав би його і не турбував, але щоб знав він щогодини і щохвилини, або принаймні підозрівав, що я все знаю, всю підноготну, і вдень і вночі пильную його, невсипуще його стережу, і щоб відчував він підозріння і страх, то ж, їй-богу, закрутився б, запевняю вас, сам прийшов би, та, чого доброго, ще й зробив би щось, що вже на двічі по два скидалося, так би мовити, математичний вигляд мало б, — воно ж і приємно. Це й з мужиком репаним може статися, а вже з нашим братом, сучасно розумною людиною, та ще в певний бік розвиненою, то й поготів! Тому, голубчику, що дуже важлива штука зрозуміти, в який бік розвинена людина. А нерви ж, нерви ж, ви їх отак і забули! Адже все це нині хворе, та кволе, та роз'ятрене!.. А жовчі ж, жовчі в них усіх скільки! Та це ж, скажу я вам, при нагоді справжнісінька копальня! І який мені з того клопіт, що він ходить містом незв'язаний! Та хай, хай собі погуляє поки що, хай, я ж і без того знаю, що він моя жертвочка і нікуди не втече від мене! Та й куди йому втекти, хе-хе! За кордон, чи як? За кордон поляк утече,[4-28] а не він, тим більше що я пильную, та й заходів ужив. У глиб вітчизни втече, чи як? Але ж там мужики живуть, справжні, сірі, російські; отже, сучасно розвинена людина скоріше в тюрму піде, ніж з такими іноземцями, як мужички наші, жити, хе-хе! Та це все дурниці, ще не головне. Що таке: втече! це сама форма, а головне ж не те; не через те тільки він не втече від мене, що нікуди втекти: він у мене психологічно не втече, хе-хе! Чуєте, який вираз! Він за законом природи в мене не втече, хоч би навіть і було куди втекти. Бачили метелика

коло свічки? Ну, то отак і він увесь час, увесь час буде коло мене, як коло свічки, кружляти; воля немилою стане, почне замислюватись, заплутуватись, сам себе геть усього заплутає, мов у тенетах, затривожить себе до смерті!.. Мало того: сам мені яку-небудь математичну штучку, на зразок двічі по два, приготує, — варто тільки дати йому антракт щонайдовший... І увесь час, увесь час навкруг мене кола робитиме, щораз звужуючи та звужуючи радіус, і — гульк! Прямо мені у рот і влетить, я його тут і проковтну, а це ж дуже приємно, хе-хе-хе! Ви не вірите?

Раскольников не відповів, він сидів блідий і нерухомий, все так само напружено вдивляючись в обличчя Порфирія.

"Наука добра! — думав він, холодіючи. — Це навіть уже й не кішка з мишею, як було вчора. І не силу ж він свою мені даремно показує і... підказує: він надто для цього розумний... Тут намір інший, але який? Ет, дурниця, брат, лякаєш ти мене й хитруєш! Немає в тебе доказів, і вчорашній незнайомець не існує! А ти просто з пантелику збити хочеш, роздратувати мене хочеш спершу, та в цьому стані і прищикнути, тільки дзуськи, зірвешся, зірвешся! Але навіщо ж, навіщо ж до такої міри мені підказувати?.. На хворі, чи що, нерви мої він розраховує?.. Ні, брат, дзуськи, зірвешся, хоч ти щось і приготував... Ну, от і побачимо, що саме ти приготував".

І він зібрав усі сили, готуючись до страшної і невідомої катастрофи. Часом йому хотілося кинутись і тут же на місці задушити Порфирія. Він ще йдучи сюди цієї злості боявся. Він відчував, що його губи пересохли, серце колотиться, піна запіклась на губах. Але він усе-таки вирішив мовчати і до певного моменту не мовити й слова. Він зрозумів, що це найкраща тактика в його становищі, бо він не тільки не проговориться, але, навпаки, роздратує мовчанкою самого ворога, і, можливо, той йому ж і проговориться сам. Принаймні він сподівався цього.

— Ні, ви, я бачу, не ймете віри, думаєте, що це все з мого боку жарти невинні, — не вгамовувався Порфирій, щодалі веселіючи та раз у раз хихикаючи від задоволення, і знову почав кружити кімнатою, — воно, звичайно, ви маєте рацію, у мене й фігуру вже так сам Бог створив, що тільки комічні думки в інших викликає; справжній тобі буфон;[*] та я вам от що скажу і знову повторю, що ви, голубчику, Родіоне Романовичу, — даруйте вже мені, старому, — людина ще молода, сказати б, першої молодості, а тому найвище від усього розум людський шануєте, як і вся молодь. Грайлива гострота розуму і далекі від реальності доводи його вас ваблять. І це точнісінько як колишній австрійський гофкрігсрат, наприклад, наскільки тобто я можу судити про воєнні події: на папері ото вони і Наполеона розбили і в полон взяли, і вже як там, у себе в кабінеті, все щонайхитріше розраховували і передбачили, а дивись, генерал їхній Мак і здається в полон з усією своєю армією,[4-29] хе-хе-хе! Бачу, бачу, голубчику Родіоне Романовичу, смієтеся ви з мене, що я, така цивільна людина, все з воєнної історії приклади добираю. Та що робити, вразливе місце моє, люблю військову справу, і вже так люблю я читати всі ці воєнні реляції... ні, я таки справді своєю кар'єрою знехтував. Мені б військовим служити, далебі. Наполеоном, може, і не став би, ну а що вже майором, то був би, хе-хе-хе! Отож я вам тепер, голубчику, всю правду скажу щодо того, тобто поодинокого

випадку: дійсність і натура людська, добродію ви мій, є важлива річ, і ой як іноді найпрозорливіший розрахунок підтинають! Ей, послушайтеся старого, серйозно кажу, Родіоне Романовичу (говорячи це, ледве чи тридцяти-п'ятирічний Порфирій Петрович справді неначе враз якось постарів: навіть голос його змінився, і увесь він ніби скарлючився), — до того ж людина я одверта... Одверта я людина чи ні? Як на вашу думку? Та здається ж, цілком одверта: такі ось речі вам дурно розповідаю, та ще й винагороди за це не правлю, хе-хе! Ну, то от вестиму далі: гострий розум, на мою думку, пречудова річ; це, сказати б, окраса природи і втіха нашого життя, і які вже, здається, фокуси може він виробляти, так що іншим разом здається, де вже там щось розгадати якомусь небораці слідчому, який до того ж і сам своєю фантазією захоплений, як і завжди буває, бо теж людина! Але натура людська небораці слідчому допомагає, от біда! А про це й не подумає молодь, що захоплюється гострим розумом та "переступає через усі перешкоди" (як ви дуже влучно і хитро висловилися). Він, правда, і збреше, той чоловік — отой поодинокий випадок, incognito, і збреше як слід у найхитріший спосіб;[4-30] тут би, здається, і тріумф, і втішайся з плодів своєї винахідливості, а він натомість, бух! та в найцікавішому, в найскандальнішому місці і знепритомніє. Воно, щоправда, кволість, задуха теж іноді в кімнатах буває, та все-таки! Все-таки думку подав! Збрехав він хоч і бездоганно, а про натуру свою забув. Он воно, небезпека де! Вдруге, захоплюючись вигадливістю свого розуму, почне дурити людину, яка його підозріває, зблідне, наче навмисно, наче роль граючи, та занадто вже натурально зблідне, занадто вже правдоподібно, дивись — і знову подав думку! Хоч і обдурить з першого разу, та за ніч той і надумається, коли не дурень. Та на кожному тобі кроці отак! Та що: сам наперед почне забігати, сунути носа почне туди, де й не питають, здійснати розмову раз у раз про те, про що б треба, навпаки, мовчати, різні алегорії почне підпускати, хе-хе! сам прийде і питати почне: чого це, мовляв, мене довго не беруть? хе-хе-хе! І це ж з найрозумнішою людиною може статися, з психологом і літератором! Натура — дзеркало, дзеркало, ще й найпрозоріше. Дивись у нього і любуйся, от що! Та що це ви так зблідли, Родіоне Романовичу, чи не душно вам, чи не відчинити часом віконечко?

— О, не турбуйтеся, будь ласка, — скрикнув Раскольников і зненацька зареготав, — будь ласка, не турбуйтеся!

Порфирій зупинився навпроти нього, почекав і раптом теж зареготав. Раскольников підвівся з дивана, враз різко припинивши свій, зовсім наче випадковий, сміх.

— Порфирію Петровичу! — сказав він голосно і виразно, хоч ледве стояв на тремтячих ногах, — я, нарешті, бачу ясно, що ви рішуче підозріваєте мене в убивстві тієї старої та її сестри Лизавети. Зі свого боку заявляю вам, що все це мені давно набридло. Коли ви певні, що маєте право мене законно переслідувати, то переслідуйте; арештувати, то арештуйте. Але сміятись собі в очі і мучити себе я не дозволю...

Раптом губи його затремтіли, очі запалились люттю, і стриманий досі голос набрав сили.

— Не дозволю! — крикнув він раптом, вдаривши кулаком по столу, — чуєте ви це, Порфирію Петровичу? Не дозволю!

— Ой господи, та що це знову! — вигукнув, здається, зовсім переляканий, Порфирій Петрович, — голубчику! Родіоне Романовичу! Рідний! Батечку! Та що це з вами?

— Не дозволю! — голосно почав знову Раскольников.

— Батечку, тихше! Адже почують, прибіжать! Ну що ми тоді їм скажемо, подумайте! — прошепотів охоплений жахом Порфирій Петрович, наближаючи своє обличчя до самого обличчя Раскольникова.

— Не дозволю, не дозволю! — машинально повторив Раскольников, але теж зненацька зовсім тихо.

Порфирій швидко обернувся і побіг одчинити вікно.

— Повітря пустити, свіжого! Та водиці б вам, голубчику, випити, адже це припадок! — І він метнувся був до дверей сказати, щоб принесли води, але тут же в кутку, дуже до речі, знайшовся графин з водою.

— Голубчику, випийте, — шептав він, підбігаючи до Раскольникова з графином, — це допоможе... — Переляк і сама турбота Порфирія Петровича були такі натуральні, що Раскольников замовк і з гострою цікавістю почав його роздивлятись. Води, проте, він не взяв.

— Родіоне Романовичу! любий! та ви так себе до божевілля доведете, запевняю вас, е-ех! Випийте-но! Та випийте хоч трошечки!

Він таки примусив його взяти склянку з водою в руки. Той машинально підніс її до рота, але, схаменувшись, з огидою поставив на стіл.

— Еге ж, припадок у нас був! Отак ви знову, голубчику, колишню хворобу собі повернете, — засокотів із дружнім співчуттям Порфирій Петрович, проте все ще з якимсь розгубленим виглядом. — Господи! Та хіба ж можна так не берегтись? Он і Дмитро Прокопович до мене вчора приходив, — згоден, згоден, у мене характер уїдливий, поганий, а вони он який з цього висновок зробили!.. Господи! Прийшов учора, після вас, ми саме обідали, говорив-говорив, я тільки руками розвів; ну, думаю... ах ти, господи! Від вас, чи що, він приходив? Та сідайте ж, голубе, присядьте ради Христа!

— Ні, не від мене! Але я знав, що він до вас пішов і чого пішов, — різко відповів Раскольников.

— Знали?

— Знав. То що ж з того?

— Та те, голубе, Родіоне Романовичу, що я не такі ще ваші подвиги знаю; все мені відомо! Адже я знаю, як ви ото квартиру наймати ходили, мало не вночі, коли вже зовсім смерклося, та в дзвоник почали дзвонити, та про кров розпитували, та робітників і двірників з пантелику збили. Адже я розумію настрій ваш душевний, тодішній... та ви ж отак себе просто до божевілля доведете, їй-богу ж! Закрутитесь! Обурення у вас дуже вже сильно кипить, благородне, від кривди, якої ви зазнали, спершу від долі, а потім від квартальних, от ви й кидаєтесь туди й сюди, щоб, сказати б,

швидше всіх примусити заговорить і тим усе разом покінчити, бо набридли вам ці дурниці і всі ці підозріння. Адже так? угадав, який настрій?.. Тільки ви отак не тільки себе, а й Разуміхіна в мене закрутите; дуже вже він добрий для цього, самі знаєте. У вас от хвороба, а в нього доброчесність, отже, виходить, хвороба і до нього причеплива... От я вам, голубчику, коли заспокоїтесь, розкажу... та сідайте ж, голубчику, ради Христа. Прошу вас, спочиньте, ви ж самі на себе не схожі; та сідайте ж.

Раскольников сів, дрож його проходив, і жар виступав в усьому тілі. В глибокому подиві, напружено слухав він зляканого Порфирія Петровича, що так по-дружньому клопотався коло нього. Але він не вірив жодному його слову, хоч і відчував якесь дивне бажання повірити. Несподівані слова Порфирія про квартиру зовсім його приголомшили. "Як же це, він, виходить, знає про квартиру? — подумав він раптом, — і сам же мені й розповідає!"

— Еге ж, був майже точнісінько такий випадок, психологічний, у судовій практиці нашій, хворобливий такий випадок, — вів далі скоромовкою Порфирій. — Теж наклепав один на себе убивство, та ще ж як наклепав: цілу галюцинацію підвів, факти подав, обставини розповів, збив усіх, а чого? Сам він, зовсім неумисне, був, почасти, причиною вбивства, але тільки почасти, і як дізнався про те, що він убивцям дав привід, затужив, задумуватися став, почало йому всяке привиджуватись, схибнувся з розуму, та й упевнив сам себе, що він і є убивця! Та вже правительствующий сенат,[4-31] нарешті, у справі тій розібрався і виправдав бідолаху та під опіку віддав. Спасибі правительствующому сенатові! Ай-ай-ай! Та це ж що буде, голубе? Отак можна й гарячку дістати, коли вже так тягне нерви свої подразнювати, вночі дзвоники ходити смикати та про кров розпитувати! Цю ж психологію я добре вивчив на практиці. Адже отак людину Іноді з вікна або дзвіниці плігнути тягне, і відчуття таке спокусливе. Отак і дзвоники... Хвороба, Родіоне Романовичу, хвороба! На хворобу свою надто мало зважаєте. Порадилися б з досвідченим медиком, а то що у вас отой гладкий!.. Марення у вас! Це все у вас просто в маренні робиться!..

На мить все так і закрутилося в очах у Раскольникова.

"Невже, невже, — зринала думка, — він бреше і тепер? Неможливо, неможливо!" — відганяв він її, передчуваючи наперед, до якої міри шалу і люті може вона довести його, передчуваючи, що від шалу може збожеволіти.

— Це було не в маренні, це було наяву! — скрикнув він, напружуючи всі сили свого розуму, щоб збагнути гру Порфирія. — Наяву, наяву! Чуєте?

— Аякже, розумію і чую! Ви і вчора говорили, що не марите, дуже навіть наполягали, що не марите! Все, що ви можете сказати, розумію! Гай-гай!.. Та послухайте ж, Родіоне Романовичу, батечку ви мій, от хоч би ця обставина. Адже коли б ви справді, незаперечно були винні або хоч якось причетні до цієї проклятої справи, ну з якої речі стали б ви самі наполягати, що не в маренні ви все це робили, а, навпаки, при повному розумі? Та ще дуже наполягати — якось дуже вперто наполягати — ну навіщо, навіщо і з якої речі? Та зовсім же навпаки, як на мою думку. Коли б ви за собою

щось таке знали, то вам саме треба було б твердити, що безперечно, мовляв, у маренні! Чи так я кажу? Адже так?

Щось лукаве почулося в цьому запитанні. Раскольников відхитнувся аж до спинки дивана, коли Порфирій нахилився до нього, і мовчки, здивовано розглядав його.

— Або от про пана Разуміхіна, щодо того, чи від себе він учора приходив говорити, чи з вашої намови? Та вам якраз треба б говорити, що від себе приходив, і утаїти, що ви його намовили! Але ж ось ви не утаюєте! Ви наполягаєте на тому, що саме з вашої намови!

Раскольников ніколи не наполягав на цьому. Холод пройшов у нього по спині.

— Ви все брешете, — сказав він повільно і слабо, зі скривленими у болісну посмішку губами, — ви мені знову хочете показати, що всю мою гру знаєте, всі відповіді мої знаєте наперед, — говорив він, сам майже відчуючи, що вже як слід не зважає своїх слів, — залякати мене хочете... або просто смієтеся з мене...

Він не одводив свого втупленого в Порфирія погляду, кажучи це, і раптом в очах його блиснула безмежна злість.

— Брешете ви все! — скрикнув він. — Ви самі добре знаєте, що найкращий викрут для злочинця — це по можливості не утаювати, чого можна не таїти. Не вірю я вам!

— Ой і недовірливі ж ви! — захихотів Порфирій, — та з вами, голубчику, і не домовишся; мономанія якась у вас. Отже, не вірите мені? А я вам скажу, що вже вірите, вже на чверть аршина повірили, а я зроблю, що повірите і на цілий аршин, бо щиро вас люблю і щиро вам бажаю добра.

Губи Раскольникова затремтіли.

— Еге ж, бажаю, серйозно це вам скажу, — вів далі Порфирій, злегка, по-дружньому взявши за руку Раскольникова вище ліктя, — серйозно кажу: зважте на вашу хворобу. Та ще ж он до вас і родина тепер приїхала; про неї хоч подумайте. Дбати про них і догоджати їм слід, а ви їх тільки лякаєте...

— Що вам до того? Звідки ви це знаєте? Чого так цікавитесь? Ви стежите, виходить, за мною і хочете мені це показати?

— Голубчику! Та від вас же, від вас же самих про все дізнався! Ви й не помічаєте, як ото у хвилюванні своєму все самі розказуєте, перш ніж вас спитають, і мені й іншим. Від пана Разуміхіна, Дмитра Прокоповича, теж учора багато цікавих подробиць почув. Ні, от ви мене перебили, а я скажу, що через недовірливість вашу, хоч ви і он який розумний, ви навіть здоровий погляд на речі втратили. Ну от, наприклад, хоч знову щодо тої ж теми, про дзвоники: та отакий скарб, отакий факт (адже це неабиякий факт!) я вам так, з руками й з ногами, і виказав, цебто я, слідчий! І ви нічого в цьому не бачите? Коли б я та підозрівав вас хоч трошечки, чи ж так слід би було мені повестися! Мені, навпаки, слід би спочатку приспати підозріння ваші і знаку не дати, що я про цей факт уже знаю; відвернути отак вас у протилежний бік, та раптом, мов обухом по тім'ю (за вашим же висловом), і ошелешити: "А що, мовляв, добродію, робили ви в квартирі вбитої о десятій годині вечора, та замалим чи не об одинадцятій? А навіщо дзвонили? А навіщо про кров розпитували? А навіщо двірників з пантелику збивали і в часть, до

квартирного поручика, кликали?" От як би слід мені повестися, коли б я хоч трошечки вас підозрівав. Слід би було за всіма правилами від вас показання відібрати, обшук зробити та, можливо, ще вас і заарештувати... Виходить, я на вас не маю підозріння, коли інакше повівся! А ви он здоровий погляд на речі втратили, та й не бачите нічого, ще раз кажу!

Раскольников здригнувся всім тілом, так що Порфирій Петрович дуже ясно помітив це.

— Брешете ви все! — скрикнув він, — я не знаю ваших намірів, але ви все брешете... Допіру ви зовсім не те говорили, і помилитись я не можу... Ви брешете!

— Я брешу? — підхопив Порфирій, мабуть, розпалюючись, але зберігаючи дуже веселий і насмішкуватий вигляд і, здається, анітрохи не турбуючись тим, якої думки про нього п. Раскольников. — Я брешу?.. Ну, а як я з вами зараз повівся (цебто я, слідчий), сам вам підказуючи і розкриваючи всі засоби до захисту, сам уже вам усю цю психологію підводячи: "Хвороба, мовляв, марення, скривджений був; меланхолія та квартильні", і все інше? Га? хе-хе-хе? Хоч воно одначе, — скажу до речі, — всі ці психологічні засоби до захисту, відмовки та виверти дуже непереконливі, та й з двома кінцями: "Хвороба, мовляв, марення та мріяння, привиджувалося, не пам'ятаю", все це так, але чому це, голубе, в недузі тій та в маренні все тільки таке привиджується, а не інше? Могло ж бути й інше? Чи так воно? Хе-хе-хе-хе!

Раскольников гордо і зневажливо подивився на нього.

— Одним словом, — впевнено і голосно сказав він, підводячись і трохи відштовхнувшись при цьому Порфирія, — одним словом, я хочу знати: чи визнаєте ви мене остаточно вільним від підозрінь, чи ні? Кажіть, Порфирію Петровичу, кажіть, рішуче й остаточно, та швидше, зараз!

— Біда та й годі! Ну й біда ж мені з вами, — вигукнув Порфирій із зовсім веселим, лукавим і анітрохи не збентеженим виглядом. — Та й нащо вам знати, нащо вам так багато знати, коли вас ще й не починали турбувати анітрохи! Адже ви наче та дитина: дай та подай вогонь у руки! І чого ви так турбуєтесь? Чого самі ви так до нас напрошуєтесь, з якої причини? Га? хе-хе-хе!

— Повторюю вам, — крикнув розлючений Раскольников, — що не можу довше терпіти...

— Чого саме? Невідомості? — перебив Порфирій.

— Не знущайтесь з мене! Я не хочу... Кажу вам, що не хочу! Не можу й не хочу!.. Чуєте! Чуєте! — крикнув Раскольников, стукнувши знову кулаком по столу.

— Та тихше ж, тихше! Почують же! Серйозно попереджаю: побережіть себе. Я не жартую! — промовив пошепки Порфирій, але цього разу в обличчі його вже не було недавнього по-баб'ячому добродушного і зляканого виразу; навпаки, тепер він прямо наказував, суворо насупивши брови і мовби разом відкидаючи всі таємниці і двозначності. Але це було тільки на мить. Спантичений спочатку Раскольников раптом впав у справжню несамоовитість; та дивно: він знову послуухався наказу говорити тихше, хоч і був у найвищому пароксизмі[4-32] люті.

Я не дозволю себе мучити! — зашептав він раптом, як і недавно, з болем і ненавистю вмить усвідомлюючи, що не може не скоритись наказові, і розлютовуючись від цієї думки ще більше, — заарештуйте мене, обшукайте мене, але ж дійте за всіма правилами, а не грайтеся зі мною! Не смійте!..

— Та не турбуйтеся ви про форму, — перебив Порфирій з тією ж лукавою усмішкою і начебто навіть із насолодою милуючись Раскольниковим, — я вас, голубчику, запросив тепер по-домашньому, зовсім по-дружньому!

— Не хочу я вашої дружби і плюю на неї! Чуєте ви? І от вам: беру кашкет і йду. Ану, що тепер скажеш, коли маєш намір заарештувати?

Він схопив кашкет і рушив до дверей.

— А сюрпризик хіба не хочете подивитись? — захихотів Порфирій, знову беручи його вище ліктя і зупиняючи біля порога. Він ставав дедалі веселіший і грайливіший, що остаточно позбавляло Раскольникова будь-якого самовладання.

— Який сюрпризик? що таке? — спитав він, раптом спиняючись і злякано дивлячись на Порфирія.

— Сюрпризик, ось тут, за дверима в мене сидить, хе-хе-хе! (Він показав пальцем на замкнені двері в перегородці, що вели в його казенну квартиру.) — Я навіть замкнув, щоб не втік.

— Що таке? де? що?.. — Раскольников підійшов був до дверей і хотів відчинити, але вони були замкнені.

— Замкнено, ось і ключ!

І справді, Порфирій витяг з кишені і показав йому ключ.

— Брешеш ти все! — закричав Раскольников, уже не стримуючись, — брешеш, полішинель проклятий![4-33] — і кинувся на Порфирія, який метнувся до виходу, хоч і нітрохи не злякався.

— Я все, все розумію! — підскочив до нього Раскольников. — Ти брешеш і дратуєш мене, щоб я себе виказав...

— Та вже більше й не можна себе виказати, голубчику, Родіоне Романовичу! Адже ви шаленіти почали. Не кричіть, бо я людей покличу.

— Брешеш, нічого не буде! Клич людей! Ти знав, що я хворий, і роздратувати мене хотів до шалу, щоб я себе виказав, от який твій намір! Ні, ти факти давай! Я все зрозумів! У тебе фактів немає, у тебе самі тільки мізерні, незначні догадки заметовські!.. Ти знав мій характер, до шалу мене довести хотів, а потім приголомшити раптом попами та депутатами...[4-34] Ти їх чекаєш, га? Чого чекаєш? Давай сюди!

— Ну, які тут депутати, голубчику! Приверзеться ж людині! Та як же тут за формою діяти, як ви кажете, справи ви, рідний мій, не знаєте... А форма не втече, самі побачите!.. — бурмотів Порфирій, прислухаючись до дверей.

Справді, в цей час біля самих дверей у другій кімнаті почувся якісь гомін.

— А, йдуть! — скрикнув Раскольников, — ти за ними послав!.. Ти їх чекав!.. Ти розраховував... Ну, давай сюди всіх: депутатів, свідків, що хочеш... давай! Я готовий, готовий!

Але тут сталося щось дивне, настільки несподіване для звичайного ходу речей, що вже, певна річ, ні Раскольников, ні Порфирій Петрович такої розв'язки не могли передбачити.

VI

Вже потім, коли Раскольников згадував про цю подію, все поставало в його пам'яті в такому вигляді:

Гомін, що почувся за дверима, раптом збільшився, і двері трохи прочинилися.

— Що там? — крикнув з досадою Порфирій Петрович. — Я ж попередив...

Якусь мить ніхто не відповідав, але чути було, що за дверима товпилися кілька чоловік і начебто когось відштовхували.

— Та що там таке? — стривожено повторив Порфирій Петрович.

— Арештанта привели, Миколая, — озвався чийсь голос.

— Не треба! Геть! Почекаати!.. Чого він сюди заліз! Що за непорядок! — закричав Порфирій, кидаючись до дверей.

— Та він... — почав був знову той самий голос і враз осікся.

Секунди зо дві, не більше, тривала справжня боротьба; потім раптом начебто хтось когось із силою відштовхнув, і якийсь дуже блідий юнак ступив прямо в кабінет Порфирія Петровича.

Вигляд того юнака з першого погляду був дуже чудний. Він дивився просто перед собою, але начебто нікого не бачив. В очах його блискала рішимість, але водночас смертельна блідість вкривала його обличчя, наче його привели на страту. Зовсім побілілі губи злегка здригалися.

Він був дуже молодий, одягнений по-простому, середній на зріст, худорлявий, з волоссям, остриженим кружальцем,[4-35] з тонкими, мовби сухими рисами обличчя. Той, кого він відштовхнув коло дверей, одразу ж кинувся за ним у кімнату і встиг схопити його за плече: це був конвойний; але Миколай смикнув руку і знову вирвався від нього.

У дверях збилось кілька цікавих. Дехто з них хотів увійти. Все описане сталося в якусь мить.

— Геть, рано ще! Почекай, поки покличуть!.. Нащо його передчасно привели? — бурмотів надзвичайно роздосадуваний, мовби спантеличений Порфирій Петрович. Але Миколай раптом став на коліна.

— Чого тобі? — крикнув Порфирій здивовано.

— Винен! Мій гріх! Я вбивця! — раптом сказав Миколай, трохи мовби задихано, але досить голосно.

Секунд десять тривала мовчанка, всі наче остовпіли; навіть конвойний відсахнувся і вже не підходив до Миколая, а позадкував машинально до дверей і став там нерухомо.

— Що таке? — скрикнув Порфирій Петрович, виходячи з раптового заціпеніння.

— Я... убивця... — повторив Миколай, помовчавши трохи.

— Як... ти... Як... Кого ти вбив?

Порфирій Петрович, видимо, розгубився.

Миколай знову помовчав трохи.

— Альону Іванівну і сестрицю їхню Лизавету Іванівну, я... вбив... сокирою. Затьмарення найшло... — додав він раптом і знову замовк. Він усе не підводився з колін.

Порфирій Петрович якось мить стояв, мовби роздумуючи, потім враз отямився і замахав руками на непроханих свідків. Ті вмить подалися назад, і двері зачинились. Потім він глянув на Раскольникову, який стояв у кутку, дико дивлячись на Миколу, рушив був до нього, але одразу ж спинився, глянув знову на нього, перевів погляд на Миколу, потім знову на Раскольникову, далі ще раз на Миколу і раптом, наче вжалений якоюсь думкою, знову напустився на Миколу.

— Ти мені чого зі своїм затьмаренням наперед вириваєшся? — крикнув він на нього майже із злістю. — Я тебе ще не питав: находило що на тебе чи ні... кажи: ти вбив?

— Я вбивця... признаюся... — відповів Миколай.

— Е-ех! Чим ти вбив?

— Сокирою. Припас.

— Ач, квапиться! Сам?

Миколай не зрозумів запитання.

— Сам убив?

— Сам. А Митька не винен і до всього того не причетний.

— Та не поспішай ти з Митькою твоїм! Е-ех!.. Як же ти, ну як же ти зі сходів тоді збіг? Адже двірники вас обох зустріли?

— Це я тоді... щоб очі відвести... біг з Митькою, — поквапливо, наче заздалегідь приготувався, відповів Миколай.

— Ну, так воно і є! — злісно крикнув Порфирій, — не свої слова говорить! — пробурмотів він, мовби сам до себе, і раптом погляд його знову впав на Раскольникову.

Він так захопився з Миколою, що на якусь мить навіть забув про Раскольникову. Тепер же раптом опам'ятався, навіть зніяковів.

— Родіоне Романовичу, голубчику! Пробачте, — кинувся він до нього, — так же не можна; прошу вас... вам тут нема чого... я й сам... бачите, які сюрпризи! Прощу вас!..

І, взявши його за руку, він показав йому на двері.

— Ви, здається, цього не сподівались? — промовив Раскольников, який, звичайно, нічого ще не розумів ясно, але вже встиг значно заспокоїтись.

— Та й ви, голубе, не сподівались. Ач, ручка як он труситься, хе-хе!

— Та й ви труситесь, Порфирію Петровичу.

— І я трушуся; не сподівався ж!

Вони вже стояли на дверях. Порфирій нетерпляче чекав, щоб Раскольников пішов.

— А сюрпризик отой так і не покажете? — промовив раптом Раскольников.

— Говорить, а в самого он ще зубки в роті один об одний клацають, хе-хе! Іронічна ви людина! Ну, то до побачення.

— По-моєму, то прощайте!

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — пробурмотів Порфирій з якоюсь кривою

посмішкою.

Проходячи через канцелярію, Раскольников помітив, що багато хто на нього пильно подивився. В прихожій, у натовпі, він встиг розглядіти обох двірників з того будинку, яких він тоді вночі кликав із собою до квартирного. Вони стояли і чогось чекали. Та тільки він вийшов на сходи, аж раптом знову почув за собою голос Порфирія Петровича. Обернувшись, він побачив, що той, засапавшись, доганяв його.

— Одне слівце, Родіоне Романовичу; там щодо всього цього іншого як Бог дасть, а все-таки за формою дещо доведеться спитати... Отже, ми ще побачимось, отак...

І Порфирій спинився перед ним з посмішкою.

— Отак, — додав він ще раз.

Здавалося, що йому ще щось хотілося сказати, та якось не вимовлялося.

— А ви мене, Порфирію Петровичу, вибачте відносно того, що сталося оце... я погарячився, — почав було Раскольников, який уже зовсім підбадьорився, аж до непереборного бажання похизуватись.

— Нічого, нічого, — майже радісно підхопив Порфирій. — Та я й сам... Уїдливій характер у мене, каюсь, каюсь! Та от ми зустрінемося. Якщо Бог дасть, то й скоро, скоро зустрінемося!

— І остаточно пізнаєм один одного? — підхопив Раскольников.

— І остаточно пізнаєм один одного, — підтримав Порфирій Петрович і, примружившись, дуже серйозно подивився на нього. — А тепер на іменини?

— На похорон.

— Чи то пак, на похорон! Здоров'я ж своє бережіть, здоров'я...

— А я вже й не знаю, чого вам побажати зі свого боку! — сказав Раскольников, уже спускаючись сходами, але раптом знову обернувшись до Порфирія, — побажав би більших успіхів, але ж бачите, яка ваша посада кумедна!

— А чом же кумедна? — зараз же наставив вуха Порфирій Петрович, який теж повернувся був, щоб піти.

— Та як же, он цього бідолаху Миколая ви, десь певно, он як терзали й мучили, психологічно, на свій манір, аж поки він не признався; вдень і вночі, певно, доводили йому: "Ти вбивця, ти вбивця...", — ну, а тепер, коли він уже признався, ви його знову по кісточках розминати почнете: "Брешеш, мовляв, не ти вбивця! Не міг ти ним бути! Не свої ти слова говориш!" Ну то як же після цього не кумедна посада?

— Хе-хе-хе! А таки помітили, що я сказав допіру Миколаєві, що він "не свої слова говорить"?

— Як же не помітити?

— Хе-хе! Дотепні, дотепні ви. І все ото ви помічаєте! Справді грайливий розум! Найкумеднішу ж ото струну і зачепите... хе-хе! Це ж, здається, Гоголю, з письменників, кажуть, ця риса була найбільш властива?

— Еге ж, Гоголю...

— А так, Гоголю... до приємного побачення...

— До приємного побачення...

Раскольников пішов просто додому. Він був такий спантеличений, що, прийшовши до себе і кинувшись на диван, із чверть години тільки відпочивав і намагався хоч трохи зібратися з думками. Про Миколая він і не брався міркувати: він відчував, що вражений; що в признанні Миколая є щось непоясненне, дивне, чого йому не збагнути нізащо. Але признання Миколая було фактом. Наслідки цього факту йому одразу ж стали ясні: неправда не могла не розкритись, і тоді візьмуться знову за нього. Та принаймні до того часу він вільний і має неодмінно щось для себе зробити, бо небезпеки не уникнути.

А все ж таки, яких розмірів вона набрала? Становище почало вияснюватись. Пригадуючи начорно, в загальному зв'язку всю недавню сцену з Порфирієм, він не міг не здригнутися ще раз від жаху. Звичайно, він не знав ще всіх намірів Порфирія, не міг збагнути його розрахунки. Але частина гри була розкрита, і вже, звичайно, ніхто краще за нього не міг розуміти, який страшний був для нього цей "хід" у грі Порфирія. Ще трохи, і він міг виказати себе цілком, уже з фактами. Знаючи про його дратівливість і, з першого погляду, правильно схопивши й зрозумівши його характер, Порфирій діяв хоч і надто рішуче, але майже напевне. Безперечно, Раскольников встиг уже себе і перед тим дуже скомпрометувати, але до фактів усе-таки ще не дійшло; все це ще було тільки саме розумування. Проте чи правильно він усе це тепер розуміє? Чи не помиляється часом? До якого саме кінця вів сьогодні все Порфирій? Чи справді було в нього що-небудь приготовано сьогодні? Та й що саме? Справді він чекав чогось чи ні? Як саме розійшлися б вони сьогодні, коли б не сталася несподівано катастрофа, через Миколая?

Порфирій показав майже всю свою гру; звичайно, ризикнув, але показав, і (здавалося весь час Раскольникову) коли б справді у Порфирія було щось іще, то він показав би й те. Що це мав бути за "сюрприз"? Може, насмішка? Означало це що-небудь чи ні? Чи могло б під цим ховатись хоч щось схоже на факт, на ґрунтовне обвинувачення? Вчорашній незнайомець? Куди ж він подівся? Де він був сьогодні? Адже коли тільки є що-небудь у Порфирія ґрунтовне, то вже, звичайно, воно пов'язано з вчорашнім незнайомцем...

Він сидів на дивані, похиливши голову, спершись ліктями на коліна і закривши руками обличчя. Нервовий дріж в усьому його тілі не вщухав. Нарешті він підвівся, взяв кашкета, подумав і рушив до дверей.

Йому якось несподівано спало на думку, що принаймні сьогодні він майже напевно може вважати себе в безпеці. Раптом у серці своєму він відчув мало не радість; йому захотілося швидше потрапити до Катерини Іванівни. На похорон він, звичайно, спізнився, а на поминки встигне, і там, зараз, він побачить Соню.

Він спинився, подумав, і болісна усмішка видавилась на його губах.

— Сьогодні! Сьогодні! — повторив він про себе. — Еге ж, сьогодні! Так повинно...

Тільки-но він хотів відчинити двері, аж вони зненацька почали прочинятись самі. Він задрижав і одскочив назад. Двері відчинялися повільно й тихо, і раптом перед ним з'явився — вчорашній незнайомець з-під землі.

Незнайомий спинився коло порога, подивився мовчки на Раскольникову і ступив у кімнату. Він був такий самий, як і вчора, така ж фігура, так само одягнений, але в обличчі і погляді його сталася велика зміна: він дивився тепер якось зажурено і, постоявши трохи, глибоко зітхнув. Не вистачало тільки, щоб він підніс при цьому долоню до щок, а голову схилив набік, щоб уже зовсім скидатись на бабу.

— Чого вам? — спитав помертвілий Раскольников.

Незнайомий помовчав і зненацька низько, мало не до землі, вклонився йому. Принаймні доторкнувся до підлоги пальцем правої руки.

— Що таке? — скрикнув Раскольников.

— Винен, — тихо промовив незнайомий.

— У чому?

— У злобних думках.

Вони дивились один на одного.

— Прикро зробилося. Коли ви ото приходили тоді, може, напідпитку, і двірників у квартал кликали та про кров розпитували, прикро мені зробилося, що даремно полишили це і за п'яного вас вважали. І так прикро, що сну позбувся. А що запам'ятали тоді адресу, то ми вчора сюди й приходили і питали...

— Хто приходив? — перебив Раскольников, раптом починаючи пригадувати.

— Я, тобто, вас скривдив.

— То ви з того будинку?

— Та я ж там, тоді ж коло воріт з ними стояв, чи забули? Ми й майстерню свою там держимо, здавна. Кушніри ми, міщани, на дому працюємо... дуже вже прикро зробилось...

І раптом Раскольникову виразно пригадалася вся сцена того вечора коло воріт; він зміркував, що, крім двірників, там стояло тоді ще кілька чоловік, стояли й жінки. Він пригадав один голос — хтось пропонував вести його просто у квартал. Обличчя того, що говорив це, не міг він пригадати і навіть тепер не пізнавав, але він пам'ятав, як навіть щось відповів йому тоді, обернувся до нього...

Так он, виходить, чим завершився весь цей вчорашній жах. Найстрашніше було подумати, що він справді мало не загинув, мало не занастив себе через таку незначну обставину. Отже, крім найму квартири і розмов про кров, цей міщанин нічого не може розповісти. Отже, і у Порфирія теж немає нічого, нічого, крім того марення, ніяких фактів, крім психології, яка з двома кінцями, нічого ґрунтового. Отже, якщо не впливе більше ніяких фактів (а вони не повинні вже більше впливати, не повинні, не повинні), то... то що ж можуть із ним зробити? Чим же можуть його викрити остаточно, хоч і заарештують? І, отже, Порфирій тільки тепер, тільки оце зараз довідався про квартиру, а досі й не знав.

— Це ви сказали сьогодні Порфирію... що я приходив? — скрикнув він, вражений раптовим здогадом.

— Якому Порфирію?

— Приставу слідчих справ.

— Я сказав. Двірники не пішли тоді, я й пішов.

— Сьогодні?

— Перед вами за хвилику був. І все чув, усе, як він вас мучив.

— Де? Що? Коли?

— Та там-таки, у нього за перегородкою, весь час просидів.

— Як? То це ви й були сюрприз? Та як це могло статися? Скажіть, будь ласка!

— Коли побачив я ото, — почав міщанин, — що двірники з моєї намови йти не хочуть, бо, кажуть, уже пізно, і, чого доброго, ще розгнівається, що зразу ж не прийшли, прикро мені зробилося, і сну позбувся, і почав розпитуватись. А розпитавшись вчора, сьогодні й пішов. Уперше прийшов — його не було. Годину переогодом прийшов — не прийняли, а втретє прийшов — допустили. Почав я йому докладати все, як було, і давай він кімнатою стрибати, і все себе в груди кулаком бив: "Що ви, каже, зі мною, розбишаки, робите? Коли б знав я таке, його б з конвоем сюди до мене привели!" Потім вибіг, когось покликав і з ним у кутку говорив, а далі знову до мене і почав розпитувать та лаяти. І довго докоряв; а доповів я йому про все: і те, як на мої вчорашні слова нічого ви не посміли мені відповісти, і що ви мене не пізнали. І почав він тут знову бігати, і все бив себе в груди, і гнівався, і бігав, а коли сказали йому, що ви прийшли, — ну, каже, лізь за перегородку, сиди поки що, не ворущись, хоч би що почув, і стілець мені туди сам приніс і мене замкнув; може, каже, я тебе й покличу. А як привели Миколая, тут він мене, після вас, і вивів: я тебе ще, каже, викличу і ще допитуватиму...

— А Миколая при тобі допитував?

— Коли вас вивів, і мене зразу ж вивів, а Миколая допитувати почав.

Міщанин спинився і раптом знову вклонився, торкнувшись пальцем підлоги.

— За обмову і за злобу мою простіть.

— Бог простить, — відповів Раскольников, і щойно сказав це, міщанин ще раз вклонився йому, але вже не до землі, хоч і низько, повільно повернувся і вийшов з кімнати. "Усе з двома кінцями, тепер усе з двома кінцями", — твердив Раскольников і, бадьоріший, ніж будь-коли, вийшов з кімнати.

"Тепер ми ще поборемось", — зі злісною усмішкою промовив він, ідучи сходами. Злостився ж на самого себе; він з презирством і соромом згадував про свою "малодушність".

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

Ранок, що настав після вирішальної для Петра Петровича розмови з Дунечкою і Пульхерією Олександрівною, подіяв протверезно і на Петра Петровича. Хоч як це й було йому неприємно, він мусив мало-помалу визнати за факт, і за факт доконаний і неворотний, те, що ще вчора здавалося йому подією майже фантастичною, такою, яка хоч і сталася, та все ж таки насправді начебто неможлива. Чорний змії ужаленого самолюбства цілу ніч ссав йому серце. Вставши з ліжка, Петро Петрович зараз же подивився в дзеркало. Він побоювався, чи не розлилася часом у нього за ніч жовч?

Проте щодо цього все було поки що благополучно, і, подивившись на своє благородне, біле і трошки ожиріле останнім часом обличчя,

Петро Петрович навіть на якусь мить утішився, в цілковитому переконанні, що він знайде собі наречену десь в іншому місці, та, може, ще й кращу; але одразу ж схаменувся і сердито плюнув набік, чим викликав мовчазну, але саркастичну посмішку молодого свого приятеля і сусіда по кімнаті Андрія Семеновича Лебезятникова. Посмішку цю Петро Петрович помітив і про себе зараз же поставив її на карб молодому своєму другові. Він уже багато чого встиг останнім часом поставити йому на карб. Злість його подвоїлась, коли він раптом зміркував, що не слід було розповідати про вчорашнє Андрієві Семеновичу. Це була друга помилка, яку він вчора зробив зопалу, від надмірної експансивності, роздратувавшись... Потім увесь цей ранок, мов навмисно, виникала неприємність за неприємністю. Навіть у сенаті чекала його якась невдача в справі, що про неї він там клопотався. Особливо ж роздратував його хазяїн квартири, котру він найняв, маючи на меті незабаром одружитись, і опоряджував своїм коштом: цей хазяїн, якийсь розбагатілий німецький ремісник, нізачо не погоджувався порушити тільки-но укладений контракт і вимагав повністю зазначену в контракті неустойку, незважаючи на те, що Петро Петрович повертав йому квартиру майже заново опоряджену. Так само і в меблевому магазині нізачо не хотіли повернути жодного карбованця із завдатку за куплені, але ще не перевезені на квартиру меблі. "Не женитись же мені тільки задля меблів!" — скреготів про себе Петро Петрович, і водночас ще раз майнула в нього розпачлива надія: "Та невже ж справді все це без вороття пропало і кінчилося? Невже не можна ще раз спробувати?" Думка про Дунечку ще раз спокусливо ужалила його серце. З мукою пережив він цю мить, і вже, звичайно, коли б можна було зараз, самим тільки бажанням, умертвити Раскольникова, то Петро Петрович негайно висловив би це бажання.

"Помилка була ще і в тому, що я їм грошей зовсім не давав, — думав він, сумно повертаючись у комірчину Лебезятникова, — і чого це, хай йому біс, я так очікував? У цьому навіть і смислу ніякого не було. Я думав їх якийсь час у бідності поподержати і довести до того, щоб вони на мене мов на провидіння дивились, а вони он як!.. Тьху!.. Ні, от коли б я дав їм за весь цей час, наприклад, тисячі півтори на придане, та на подарунки, на коробочки там різні, несесери, сердоліки, матерії і на всю цю дурницю від Кнопа та з англійського магазину,[5-01] то справа була б краща і... міцніша! Не так би легко тепер мені відмовили! Це люди такого складу, що неодмінно вважали б за обов'язок повернути, в разі відмови, і подарунки і гроші; а повертати ж було б важкенько і шкода! Та й совість би колола: як, мовляв, так раптом прогнати людину, що досі була такою щедрою і делікатною?.. Гм! Маху дав!" І, заскреготавши в душі ще раз, Петро Петрович тут-таки назвав себе дурнем — про себе, звичайно.

Зробивши такий висновок, він повернувся додому вдвоє сердитіший і роздратованіший, ніж пішов. Приготування до поминок у кімнаті Катерини Іванівни трохи зацікавили його. Він дещо і вчора чув про ці поминки; навіть пригадувалося, начебто і його запрошували; але через власні турботи він усе інше пустив повз вуха.

Поспішивши розпитатись у пані Ліппевехзель, яка клопоталася у відсутності Катерини Іванівни (та була на кладовищі), накриваючи стіл, він довідався, що поминки будуть урочисті, що запрошено майже всіх жильців, серед них навіть і незнайомих небіжчиків, що запрошений навіть Андрій Семенович Лебезятников, хоча він колись посварився з Катериною Іванівною, і, нарешті, його самого, Петра Петровича, не тільки запрошено, а навіть з великим нетерпінням чекають, бо він чи не найповажніший гість з усіх жильців. Саму Амалію Іванівну запрошено теж з великою шаною, незважаючи на всі колишні неприємності, а тому вона порядкувала і клопоталася тепер, майже почувачи від цього насолоду, була вичепурена і вбрана, хоч і в траур, але в усе нове, в шовкове, і пишалася з того. Всі ці факти і відомості навели Петра Петровича на цікаву думку, і він пішов у свою кімнату, тобто в кімнату Андрія Семеновича Лебезятникова, трохи замислений. Річ у тому, що, як він також дізнався, серед запрошених був і Раскольников.

Андрій Семенович сидів чомусь увесь той ранок дома. З цим добродієм у Петра Петровича встановилися якісь дивні стосунки, а проте, це було почасти й природно: Петро Петрович зневажав і ненавидів його навіть надміру, майже з того самого дня, відколи у нього оселився, але водночас начебто трохи побоювався його. Приїхавши в Петербург, він зупинився у нього не через саму тільки скнарість і бажання зекономити, хоч це й було майже головною причиною, але була тут і інша причина. Ще в провінції чув він про Андрія Семеновича, колишнього свого вихованця, що це один із найпередовіших молодих прогресистів і навіть що він відіграє неабияку роль у певних цікавих гуртках, про які було багато розмов. Це вразило Петра Петровича. Саме оті могутні, всезнаючі гуртки людей, що всіх зневажають і всіх викривають, уже давно викликали у Петра Петровича якийсь особливий страх, зовсім, проте, невиразний. Сам він, та ще в провінції, не міг, звичайно, ні про що подібне скласти собі хоча б приблизне уявлення. Чув він, як і всі, що існують, особливо в Петербурзі, якісь прогресисти, нігілісти,[5-02] викривачі тощо, але, як і багато хто, перебільшував і перекручував смисл і значення цих назв до безглуздя. Найбільш боявся він, ось уже кілька років, викриття, і це було найголовнішою причиною його постійної надмірної тривоги, а надто коли він мріяв про перенесення своєї діяльності в Петербург. Щодо цього у нього був, як кажуть, переляк, як це трапляється іноді з маленькими дітьми. Кілька років тому в провінції, ще тільки починаючи свою кар'єру, він був свідком двох випадків жорстокого викриття досить визначних губернських осіб, за яких він до того чіплявся і які йому протегували. Один випадок кінчився для викритої особи якимось особливо скандально, а другий замалим не привів до ще більш сумного кінця. От чому Петро Петрович вирішив, приїхавши в Петербург, негайно дізнатись, що й до чого, і коли треба, то про всякий випадок дещо зайти вперед і запобігти перед "молодими поколіннями нашими". В цьому покладав він надії на Андрія Семеновича і під час відвідин Раскольникова, наприклад, уже мав нагоду сьак-так округляти деякі думки з чужого голосу...

Звичайно, він швидко встиг розглядіти в Андрієві Семеновичу людину невеликого розуму і досить-таки обмежену. Та це анітрохи не викликало в нього якихось сумнівів і

анітрохи не підбадьорило його. Коли б навіть він упевнився, що й усі прогресисти такі ж дурники, то й тоді б не зникла його тривога. Власне, до всіх цих вчень, думок, систем (з якими Андрій Семенович так на нього й накинувся) йому було байдуже. У нього була своя власна мета. Йому треба було тільки якнайшвидше дізнатись: що і як тут сталося? Сильні ці люди чи не сильні? Є чого боятись, власне, йому чи ні? Викриють його, коли він візьметься за оте й оте, чи не викриють? А коли викриють, то за що саме, і за що, власне, тепер викривають? Більш того: чи не можна як-небудь до них підлеститись і тут-таки їх обдурити, якщо вони й справді сильні? Потрібно чи не потрібно робити це? Чи не можна, наприклад, що-небудь підправити в своїй кар'єрі саме з їхньою ж допомогою? Одним словом, поставали сотні запитань.

Цей Андрій Семенович десь служив, був хирлявий і золотушний чоловік, малий на зріст і на диво білявий, з бакенбардами-котлетками, якими він дуже пишався. Крім того, у нього завжди боліли очі. Серце мав він досить м'яке, але розмовляв дуже самовпевнено, часом надзвичайно навіть зарозуміло, — що, коли взяти до уваги вутленьку постать його, майже завжди мало смішний вигляд. Амалія Іванівна, проте, зараховувала його до числа своїх найпочесніших жильців, бо ж він не пиячив і за квартиру платив справно. Незважаючи на всі ці якості, Андрій Семенович насправді був не дуже розумний. Прикомандирувався ж він до прогресу і до "молодих поколінь наших" — з примхи. Це був один з того незліченного і різноликого легіону пошляків, дохленьких недоносків і самодурів, що всього не довчилися, але вміть пристають неодмінно до найбільш модної ходячої ідеї, щоб зараз же опошлити її, щоб вміть окарікатурити все, чому вони ж іноді якнайщиріше служать.

А втім, Лебезятникову, незважаючи навіть на те, що був він людина незла, ставало дедалі важче терпіти свого гостя і колишнього опікуна Петра Петровича. Вийшло це з обох боків якось несподівано і взаємно. Хоч який простакуватий був Андрій Семенович, але він все-таки поволі розглядив, що Петро Петрович його дурить і в глибині душі зневажає і що "не такий зовсім цей чоловік". Він був спробував викладати йому систему Фур'є і теорію Дарвіна, але Петро Петрович, особливо останнім часом, уже слухав його з якимсь надто саркастичним виглядом, а в найостанніший час — то навіть почав лаятись. Річ у тому, що він інстинктивно почав догадуватись, що Лебезятников не тільки досить-таки пошленький і невеликого розуму чоловічок, але, можливо, й брехунець, і що ніяких більш-менш значних зв'язків не має він навіть у своєму гуртку, а тільки чув щось із третього голосу; більш того: і справи своєї, пропагандної, може, не знає як слід, бо щось уже занадто збивається, і де вже йому бути викривачем! До речі, зауважимо побіжно, що Петро Петрович, за ці півтора тижня, охоче приймав (особливо на початку) від Андрія Семеновича навіть дуже дивні похвали, тобто не заперечував, наприклад, і змовчував, коли Андрій Семенович приписував йому готовність сприяти майбутньому і скорому заснуванню нової "комуни"[5-03] де-небудь на Міщанській вулиці; або, наприклад, не перешкоджати Дунечці, коли тій уже в перший місяць шлюбу заманеться завести коханця; або не хрестити своїх майбутніх дітей тощо — все подібне до цього. Петро Петрович своїм звичаєм не заперечував проти таких

приписуваних йому намірів і дозволяв хвалити себе навіть так, — бо дуже вже приємна була йому всяка похвала.

Петро Петрович, розмінявши того ранку для якихось потреб кілька п'ятипроцентних білетів,[5-04] сидів тепер коло стола і перелічував пачки кредиток[5-05] і серій.[5-06] Андрій Семенович, у якого майже ніколи не бувало грошей, ходив кімнатою й удавав сам перед собою, що дивиться на всі ці пачки байдуже і навіть зневажливо. Петро Петрович нізачо б, наприклад, не повірив, що й справді Андрій Семенович може дивитись на такі гроші байдуже; Андрій же Семенович, у свою чергу, з жалем подумав, що й справді Петро Петрович може про нього так думати, та ще й радий, чого доброго, нагоді полоскотати нерви своєму молодому другові розкладеними пачками кредиток, нагадавши йому його нікчемність, і показати всю різницю, що начебто існує між ними обома.

Петро Петрович здавався йому цього разу вкрай роздратованим і неуважливим, хоча він, Андрій Семенович, заходився був розвивати перед ним свою улюблену тему про заснування нової, особливої "комуни". Короткі заперечення і зауваження, які робив часом Петро Петрович у проміжки між цоканням кісточками на рахівниці, були сповнені зовсім неприхованої й умисно неввічливої насмішки. Але "гуманний" Андрій Семенович приписував настрій Петра Петровича переживанням після учорашнього розриву з Дунечкою і горів бажанням швидше заговорити на цю тему: з цього приводу він мав що сказати прогресивного і пропагандного, що могло б утішити його поважного друга і "безперечно" бути корисним для його дальшого розвитку.

— Які це там поминки справлятимуть у цієї... в удови? — спитав раптом Петро Петрович, перебиваючи Андрія Семеновича на найцікавішому місці.

— Мовби не знаєте; я ж ще вчора говорив з вами про це і розвивав думку про всі ці звичаї... Та вона ж і вас запросила теж, я чув. Ви ж самі з нею вчора говорили...

— Я ніяк не сподівався, що ця дурна злидарка всадить у поминки всі гроші, які одержала від цього другого дурня... Раскольников. Навіть здивувався зараз, проходячи: такі там готування, вина! Кликано кількох осіб, — таке все чортзна-що! — вів далі Петро Петрович, розпитуючи і наводячи сусіда на цю розмову начебто з якоюсь метою. — Що? Ви кажете, що й мене запрошено? — раптом спитав він, підводячи голову. — Коли ж це? Щось не пригадую. А втім, я не піду. Хто вони мені? Я вчора говорив тільки з нею, між іншим, про можливість для неї одержати, оскільки удова чиновника, і без засобів до існування, річний оклад, тобто одноразову допомогу. То чи не за це саме вона мене запрошує? Хе-хе!

— Я теж не маю наміру йти, — сказав Лебезятников.

— Ще б пак! Власноручно ж відлупцювали. Соромно, звичайно, хе-хе-хе!

— Хто відлупцював? Кого? — раптом сполошився і навіть почервонів Лебезятников.

— Та ви ж, Катерину Іванівну, місяць тому, чи що! Я ж чув, учора... Он вони які переконання!.. Та й жіноче питання кульгає. Хе-хе-хе!

І Петро Петрович, немовби втішений, почав знову цокати на рахівниці.

— Це все вигадка і наклеп! — спаленів Лебезятников, який завжди боявся

нагадування про цю історію, — і зовсім не так воно було! Це було інакше... Вам не так сказали; плітка! Я просто тоді захищався. Вона сама перша кинулась на мене з кігтями... Вона мені весь бакенбард вискубла... Кожна людина має право, я гадаю, захищати свою особу. До того ж я нікому не дозволю насильства над собою... З принципу. Бо це ж майже деспотизм. Що ж мені було: так і стояти перед нею? Я її тільки відштовхнув.

— Хе-хе-хе! — далі злісно підсміювався Лужин.

— Це ви через те зачіпаєтесь, що самі розсерджені і злоститесь... А це вигадка і зовсім, зовсім не стосується жіночого питання! Ви не так розумієте; я навіть думав, що коли вже визнано, що жінка рівна з чоловіком в усьому, навіть у силі (що вже твердять), то, виходить, і тут повинна бути рівність. Звичайно, я розмірковував потім, що такого питання, по суті, й не може бути, бо не може бути й бійки, адже ж бійки в майбутньому суспільстві немислимі... і що дивно, звичайно, шукати рівності в бійці. Я не такий дурний... хоч бійка, проте, і є... тобто згодом її не буде, а тепер вона ще є... Тьху! Чорт!

З вами зіб'єшся! Я не тому не піду на поминки, що сталася ця неприємність! Я просто з принципу не піду, щоб не брати участі в мерзенному цьому забобоні, яким є поминки, от що! А втім, воно можна було б і піти, та тільки так, щоб посміятись... Шкода, що попів не буде. А то б неодмінно пішов.

— Тобто сісти до чужого хліба-солі і тут же наплювати на нього, водночас і на тих, хто вас запросив. Так, чи що?

— Зовсім не наплювати, а протестувати. Я з корисним наміром. Я можу побічно сприяти розвиткові і пропаганді. Кожна людина зобов'язана розвивати і пропагувати, і, можливо, чим гостріше, тим краще. Я можу заронити ідею, зернину... З цієї зернини виросте факт. Чим я їх ображаю? Спершу образяться, а потім самі побачать, що я їм користь дав. Он у нас обвинувачували й Теребйову (ту, що тепер у комуні) за те, що коли вона вийшла з родини і... віддалася, то написала батькові й матері листа, що не хоче жити серед забобонів і одружується цивільним шлюбом, отож нібито занадто грубо вона повелася з батьками, мовляв, можна було б зглянутись на них,[5-07] написати м'якше. А як на мене, все це дурне, і зовсім не треба м'якше, навпаки, саме тут і треба протестувати. Он Варенц сім років з чоловіком прожила, двох дітей кинула, разом відрізала чоловікові в листі: "Я усвідомила, що з вами не можу бути щасливою. Ніколи не прощу вам, що ви мене обманювали, приховавши від мене, що існує інший устрій суспільства, шляхом комуні. Я недавно про все дізналась від одного великодушного друга, якому і віддалася і разом з ним засновую комуну. Кажу одверто, бо вважаю безчесним вас дурити. Залишайтеся, як вам завгодно. Не сподівайтесь повернути мене, ви дуже запізнилися. Бажаю бути щасливим". От як пишуться такі листи!

— А ця Теребйова, це ж та сама, про яку ви тоді говорили, що в третьому цивільному шлюбі перебуває?

— Насправді лише у другому! А хоч би й у четвертому, хоч би в п'ятнадцятому, ну й

що ж! І якщо я коли й шкодував, що в мене батько й мати померли, то це, звичайно, тепер. Я кілька разів мріяв навіть про те, що коли б вони ще були живі, як би я їх ошелешив протестом! Навмисно підвів би так... Це що, якийсь там "відкрайний шматок", тьху! Я б їм показав! Я б їх здивував! Далебі, шкода, що немає нікого!

— Це щоб здивувати! Хе-хе! Ну, це хай буде, як вам завгодно, — перебив Петро Петрович, — а от що скажіть: ви ж знаєте цю дочку небіжчика, щупленька така! Адже це цілковита правда, що про неї говорять, га?

— Що ж такого? Як на мене, тобто за моїм власним переконанням, це ж і є нормальний стан жінки. Чому ж ні? Тобто *distinguons*.[*] У сучасному суспільстві він, звичайно, не зовсім нормальний, бо вимушений, а в майбутньому цілком нормальний, бо вільний. Та й тепер вона мала право: вона страждала, а це був її фонд, сказати б, капітал, яким вона мала повне право розпоряджатись. Звичайно, в майбутньому суспільстві фондів не потрібно буде; але її роль буде визначено в іншому напрямі, обумовлено логічно і раціонально. А щодо Софії Семенівни особисто, то тепер я вважаю її дії за енергійний і уособлений протест проти суспільного устрою і глибоко поважаю її за це; навіть радію, на неї дивлячись!

— А мені ж розповідали, що саме ви й вижили її звідси з номерів!

Лебезятников аж скипів.

— Це знову вигадка! — зарепетував він. — Зовсім, зовсім не так усе було! Ну зовсім же не так! Це все Катерина Іванівна тоді наплела, бо нічого не зрозуміла! І зовсім я не підбивався до Софії Семенівни! Я просто розвивав її цілком безкорисливо, стараючись викликати в ній протест... Мені тільки протест і був потрібний, та й сама по собі Софія Семенівна вже не могла лишатись тут, у номерах!

— У комуно, чи що, кликали?

— Ви все смієтесь і дуже невдало, дозвольте зауважити це вам. Ви нічого не розумієте! В комуні таких ролей немає. Комуна і засновується для того, щоб таких ролей не було. В комуні ця роль змінить усю теперішню свою суть, і що тут безглузде, те там буде розумним, що тут, за теперішніх обставин, неприродне, те там буде цілком природним. Усе залежить від того, в якій обстановці і в якому середовищі людина. Все від середовища, а сама людина ніщо. А з Софією Семенівною я в згоді тепер, і це може вам бути доказом, що ніколи вона не вважала мене своїм ворогом і кривдником. Справді-бо! Я кличу її тепер у комуно, та тільки ж зовсім, зовсім з інших міркувань! Чого вам смішно! Ми хочемо заснувати свою комуно, особливу, та тільки на багато ширших засадах, ніж попередні. Ми пішли далі у своїх переконаннях. Ми більше відкидаємо! Коли б устав з домовини Добролюбов,[5-08] я б з ним посперечався. А вже Белінському[5-09] — тому б так усипав! А поки що я розвиваю Софію Семенівну. Це прекрасна, прекрасна натура!

— Ну, а прекрасною натурою і користуєтесь, га? Хе-хе!

— Ні, ні! О ні! Навпаки!

— Ну, вже й навпаки! Хе-хе-хе! Ото сказав!

— Та повірте ж! Та й з якої речі я б став таїти від вас, скажіть, будь ласка! Навпаки,

мені самому це дивно: зі мною вона якось підкреслено, якось боязливо доброчесна і соромлива!

— І ви, звичайно, розвиваєте... хе-хе! Доводите їй, що вся оця соромливість — дурниця...

— Зовсім ні! Зовсім ні! О, як ви грубо, і навіть по-дурному — даруйте мені — розумієте слово: розвиток! Н-нічого ж ви не розумієте! О боже, які ви ще... не готові! Ми прагнемо свободи жінки, а у вас одне на думці... Обминаючи зовсім питання про цнотливість і про жіночу соромливість, як про речі самі по собі некорисні і навіть забобонні, я цілком, цілком допускаю її доброчесність зі мною, бо в цьому — вся її воля, все її право. Звичайно, коли б вона мені сама сказала: "Я хочу тебе мати", то я зважив би це за велике щастя, бо ця дівчина мені дуже подобається, але тепер, тепер принаймні, цілком певно, ніхто й ніколи не поводився з нею більш ввічливо і поштиво, ніж я, не ставився з більшою повагою до її гідності... я чекаю й надіюсь — от і все!

— А ви подаруйте їй що-небудь. Присягаюсь, що саме про це ви й не подумали.

— Н-нічого ж ви не розумієте, я вам уже сказав! Воно, звичайно, таке її становище, але тут інша річ, зовсім інша! Ви просто ставитесь до неї з презирством. Бачачи факт, який, помилково, вважаєте гідним презирства, ви вже відмовляєте людській істоті в гуманному до неї ставленні. Ви ще не знаєте, яка це натура! Мені тільки дуже досадно, що останнім часом вона якось зовсім перестала читати і вже не бере в мене більше книжок. А раніше брала. Шкода теж, що, виявляючи енергію і рішимість протестувати, — яку вона вже раз довела, — вона все ще начебто не досить має самостійності, сказати б, незалежності, не досить заперечення, щоб зовсім відірватись від деяких забобонів і... дурниць. Незважаючи на це, вона дуже добре розуміє деякі питання. Вона прекрасно, наприклад, зрозуміла шкоду цілування рук, тобто що мужчина зневажає жінку нерівністю, цілуючи їй руку.[5-10] Це питання у нас дебатовано, і я зараз же їй переказав. Про асоціації робітників у Франції вона теж слухала уважно.[5-11] Тепер я тлумачу їй питання про вільний вхід у кімнати в майбутньому суспільстві.

— А це що таке?

— Дебатовано було останнім часом питання: чи має право член комуни заходити до іншого члена в кімнату, до чоловічини або жінки, в будь-який час... ну й визнано, що має...

— Ну, а коли той чи та зайняті в ту мить необхідними потребами, хе-хе!

Андрій Семенович навіть розсердився.

— А ви все про це, про ці прокляті "потреби"! — скрикнув він із ненавистю, — тьху, як я злощусь і досажую, що, викладаючи систему, згадав вам тоді передчасно про ці прокляті потреби! Чорт забирай! Це камінь спотикання для всіх до вас подібних, а найгірше те, що беруть на язика, перш ніж дізнаються, в чому річ! І начебто мають рацію! Начебто пишаються чимсь! Тьху! Я кілька разів твердив, що все це питання можна викладати новачкам не інакше як наприкінці, коли людина вже переконана в системі, коли вже розвинена і навернена. Та й що, скажіть, будь ласка, що ви бачите такого ганебного й гидкого хоча б у помийних ямах? Я перший, я, готовий чистити

будь-які помийні ями! Тут навіть немає ніякої самопожертви! Тут просто робота, благородна, корисна для суспільства діяльність, варта будь-якої іншої, і вже багато вища, наприклад, за діяльність якого-небудь Рафаеля або Пушкіна, бо корисніша![5-12]

— І благородніша, благородніша, хе-хе-хе!

— Що таке благородніша? Я не сприймаю таких висловів, коли йдеться про визначення людської діяльності. "Благородніше", "великодушніше" — все це дурниці, нісенітниці, старі забобонні слова, які я відкидаю! Все, що корисне для людства, те й благородне. Я розумію одно лиш слово: корисне! Хихикайте, скільки вам хочеться, а це так!

Петро Петрович справді сміявся. Він уже закінчив лічити і сховав гроші. А проте частина їх чомусь ще лишалася на столі. Це "питання про помийні ями" ставало вже кілька раз, незважаючи на всю свою нісенітність, приводом до розриву і незгоди між Петром Петровичем і молодим його другом. Уся нісенітність полягала в тому, що Андрій Семенович справді сердився. А Лужин розважав на цьому душу, і зараз йому особливо хотілося подратувати Лебезятникова.

— Це ви через учорашню вашу невдачу такі злі і так присікуєтесь, — прорвало, нарешті, Лебезятникова, який, власне кажучи, незважаючи на всю свою "незалежність" і свої "протести", якось не смів опонувати Петрові Петровичу і взагалі все ще додержувався в розмові з ним якоїсь звичної, від давніх років, поштивості.

— А ви краще ось що скажіть, — зарозуміло і з досадою перебив Петро Петрович, — чи можете ви... або краще сказати: чи справді й настільки ви близькі з вищезгаданою молодого особою, щоб запросити її тепер же, на хвилину, сюди, в цю кімнату? Здається, вони всі там уже повернулися з кладовища... Я чую, почалося ходіння... Мені б треба її побачити, цю особу.

— Та вам навіщо? — здивовано спитав Лебезятников.

— А так, треба. Сьогодні-завтра я звідси виберусь, а тому хотів би їй сказати... А втім... будьте й ви тут під час розмови.

Це навіть краще. А то ви, чого доброго, і бозна-що подумаете.

— Я зовсім нічого не подумаю... Я тільки так спитав, і коли у вас справа до неї, то нема нічого легшого, як її викликати. Зараз піду. А я, будьте певні, не заважатиму вам.

Справді, хвилин через п'ять Лебезятников повернувся з Сонечкою. Та ввійшла дуже здивована і, за своїм звичаєм, ніяковіючи. Вона завжди ніяковіла в таких випадках і дуже боялася нових людей і нових знайомств, боялася й раніше, ще з дитинства, а тепер і поготів... Петро Петрович зустрів її "ласкаво і ввічливо", хоч і з певним відтінком якоїсь веселої фамільярності, що, проте, на думку Петра Петровича, личить такій поважній і солідній людині, як він, у ставленні до такої юної і в деякому розумінні цікавої особи. Він поспішив "підбадьорити" її і посадовив за стіл, навпроти себе. Соня сіла, подивилася навколо — на Лебезятникова, на гроші, що лежали на столі, і потім раптом знову на Петра Петровича, і вже не одводила більше від нього очей, наче була прикута до нього. Лебезятников попрямував був до дверей. Петро Петрович встав, знаком запросив Соню сидіти і спинив Лебезятникова коло порога.

— Цей Раскольников там? Прийшов він? — спитав він його пошепки.

— Раскольников? Там. А що? Еге ж, там... Зараз оце тільки ввійшов, я бачив... А що?

— Ну, то я вас особливо прошу бути тут, з нами, і не залишати мене віч-на-віч з цією... дівцею. Справа незначна, а наплетуть бозна-що. Я не хочу, щоб Раскольников там переказав... Розумієте, про що я кажу?

— А, розумію, розумію, — раптом догадався Лебезятников. — Так, ви маєте право... Воно, звичайно, як на мою власну думку, ви надто далеко заходите у ваших побоюваннях, але... ви все-таки маєте право. Будь ласка, я залишаюсь. Я стану тут біля вікна і не буду вам заважати... Як на мене, ви маєте право...

Петро Петрович повернувся до дивана, сів навпроти Соні, уважно подивився на неї і раптом набрав надзвичайно солідного, навіть трохи суворого вигляду: "Мовляв, ти сама ще чого не подумай, добродійко". Соня зникла остаточно.

— По-перше, ви, будь ласка, вибачтесь за мене, Софіє Семенівно, перед вельмишановною вашою матусею... Так, здається? Адже замість матері вам Катерина Іванівна? — почав Петро Петрович дуже солідно, але разом з тим і доволі ласкаво. Видно було, що на думці в нього дружні наміри.

— Так, справді замість матері, — покvapливо і злякано відповіла Соня.

— Ну, то от і вибачтесь за мене перед нею, що я, з обставин від мене не залежних, змушений утриматись од відвідин і не буду у вас на млинцях... тобто на поминках, незважаючи на ласкаве запрошення вашої матусі.

— Авжеж, скажу; зараз-таки, — і Сонечка миттю схопилася зі стільця.

— Ще не все, — спинив її Петро Петрович, посміхнувшись на її простацтво і незнання правил пристойності, — і мало ви мене знаєте, шановна Софіє Семенівно, коли подумали, що через оцю маловажливу, що стосується самого мене, причину я б став турбувати особисто і кликати до себе таку особу, як ви. Намір у мене інший.

Соня покvapливо сіла. Сірі й райдужні кредитки, не прибрані зі стола, знову замигтіли їй в очах, але вона швидко одвернулася і підвела обличчя до Петра Петровича: їй раптом здалося дуже непристойним, особливо їй, дивитись на чужі гроші. Вона втупилася було очима в золотий лорнет Петра Петровича, який він тримав у лівій руці, а разом з тим і у великий, масивний, надзвичайно гарний перстень із жовтим каменем, що був на середньому пальці цієї руки, — але раптом і від нього одвела очі і, не знаючи вже куди дивитись, кінчила тим, що втупилася знову просто в очі Петрові Петровичу. Помовчавши із ще соліднішим, ніж до того, виглядом, той повів далі:

— Довелося мені вчора, випадково, перемовити слів зо два із сердешною Катериною Іванівною. Двох слів досить було, щоб довідатись, що вона перебуває в стані — протиприродному, коли тільки можна так висловитись...

— Так... у протиприродному, — похапцем підтакнула Соня.

— Або простіше і зрозуміліше сказати — у хворому.

— Так, простіше й зроз... еге ж, хвора.

— Атож. Отже, з гуманності і-і-і, сказати б, співчуття я б хотів бути чим-небудь

корисним, передбачаючи неминуcho нещасну долю її. Здається, і вся ця злиденна родина від вас тепер однієї тільки й залежить.

— Дозвольте спитати, — раптом підвелася Соня, — що ви їй говорили вчора про можливість пенсіону? Бо вона ще вчора казала мені, що ви взяли пенсіон їй виклопотати. Чи правда це?

— Зовсім ні, навіть у певному розумінні безглуздя. Я тільки нагадав про одноразову допомогу вдові померлого на службі чиновника, — якщо тільки буде протекція, але, здається, ваш небіжчик-батько не тільки не вислужив строку, а навіть і не служив зовсім останнім часом. Одним словом, надія хоч і могла б бути, але вельми ефемерна, бо ніяких, по суті, прав на допомогу для такого випадку немає, а навіть навпаки... А вона вже і про пенсіон задумала, хе-хе-хе! Спритна пані!

— Еге ж, про пенсіон... Бо вона легковірна і добра, і через доброту всьому вірить, і... і... і... у неї такий розум... Еге ж... вибачте, — сказала Соня і знову підвелася, щоб іти.

— Стривайте ж, ви ще не дослухали.

— Еге ж, не дослухала, — пробурмотіла Соня.

— То сядьте ж.

Соня зніяковіла страшенно і сіла знову, вже втретє.

— Побачивши таке її становище, з бідолашними дітлахами, хотів би, — як я й сказав уже, — чим-небудь, у міру сил, бути корисним, тобто що називається в міру сил, не більше. Можна було б, наприклад, влаштувати на її користь підписку або, так би мовити, лотерею... або щось подібне, — як це й завжди в таких випадках влаштовують близькі люди або сторонні, які взагалі бажають допомогти. От про це я й мав намір вас повідомити. Воно б можна було.

— Еге ж, добре б... Бог вас за це... — лепетала Соня, пильно дивлячись на Петра Петровича.

— Можна б, але... це ми потім... тобто можна б почати й сьогодні. Ввечері зустрінемось, домовимось і покладемо, як кажуть, основу. Зайдіть до мене сюди годині так о сьомій. Андрій Семенович, сподіваюсь, теж братиме участь із нами... Але... тут є одна обставина, про яку слід заздалегідь і докладно згадати. Для цього ж я й потурбував вас, Софіє Семенівно, запросивши вас сюди. А саме, моя думка, — що гроші не можна, та й небезпечно давати в руки самій Катерині Іванівні; а доказ цього — оці ж сьогоднішні поминки. Не маючи, так би мовити, й шматка хліба насущного на завтрашній день і... ну, і взуття та всього, купують сьогодні ямайський ром і навіть, здається, мадеру і-і-і каву. Я бачив, коли проходив. Завтра ж знову все на вас звалиться, до останнього шматка хліба; це вже безглуздя. А тому й підписка, на мій особистий погляд, має відбутися так, щоб сердешна вдова, сказати б, і не знала про гроші, а знали б, наприклад, тільки ви. Чи так я кажу?

— Я не знаю. Це вона тільки сьогодні так... це раз у житті... їй вже дуже хотілося пом'янути, шану віддати, пам'ять... а вона дуже розумна. А втім, як хочете, і я дуже, дуже, дуже буду... вони всі будуть вам... і вас Бог... і сироти...

Соня не договорила і заплакала.

— Еге ж. Ну, то майте це на увазі; а тепер благоволіть прийняти для потреб вашої родички, на перший випадок, посильну суму від мене особисто. Вельми й вельми бажаю, щоб ім'я моє при цьому не було згадане. Ось... через те що, так би мовити, і в самого скрута, більш не в силі...

І Петро Петрович простягнув Соні десять карбованців, перед тим старанно розгорнувши кредитку. Соня взяла, почервоніла, схопилась, щось пробурмотіла і хутчій почала прощатись. Петро Петрович урочисто провів її до порога. Вона вискочила, нарешті, з кімнати, схвильована й змучена, і повернулася до Катерини Іванівни надзвичайно збентежена.

Під час усієї цієї сцени Андрій Семенович то стояв коло вікна, то ходив кімнатою, не бажаючи перебивати розмови; коли ж Соня пішла, він раптом підійшов до Петра Петровича й урочисто простягнув йому руку.

— Я все чув і все бачив, — сказав він, особливо наголошуючи на останньому слові. — Це благородно, тобто я хотів сказати: гуманно! Ви хотіли уникнути подяки, я бачив! І хоч, признаюсь вам, я не можу співчувати, з принципу, приватній благодійності, бо вона не тільки не викорінює зла радикально, але навіть ще більше живить його, проте не можу не признатись, що дивився на ваш учинок із задоволенням, — так, так, мені це подобається.

— Ет, все це дурниці! — бурмотів Петро Петрович трохи схвильовано і якимось придивляючись до Лебезятникова.

— Ні, не дурниці! Людина, ображена і роздосадувана, як ви, вчорашнім випадком і водночас здатна думати про нещастя інших, — така людина... хоч учинками своїми робить соціальну помилку, — все-таки... гідна поваги! Я навіть не сподівався від вас, Петре Петровичу, тим більше що за вашими уявленнями, о! як ще заважають вам ваші уявлення! Як вас хвилює, наприклад, вся оця вчорашня невдача, — вигукував добренький Андрій Семенович, знову відчувши особливу прихильність до Петра Петровича, — і для чого, для чого вам неодмінно цей шлюб, цей законний шлюб, благородний мій, ласкавий Петре Петровичу? Для чого вам неодмінно ця законність у шлюбі? Ну, коли хочете, то бийте мене, а я радий, радий, що він не вдався, що ви вільні, що ви не зовсім ще загинули для людства, радий. Отже, бачите: я сказав усе!

— А для того, що у вашому цивільному шлюбі я не хочу рогів носити і чужих дітей годувати, от для чого мені законний шлюб потрібний, — аби щось відповісти, сказав Лужин. Він був чимсь дуже заклопотаний і замислений.

— Дітей? Ви кажете про дітей? — здригнувся Андрій Семенович, мов бойовий кінь, що зачув військову сурму, — діти — питання соціальне і питання найважливіше, я згоден; але питання про дітей розв'яжеться інакше. Дехто навіть зовсім заперечує дітей, як і всякий натяк на сім'ю. Ми поговоримо про дітей згодом, а тепер звернімося до рогів! Признаюсь вам, це для мене уразливий пункт. Цей поганий, гусарський, пушкінський вислів[5-13] навіть немислимий у майбутньому лексиконі. Та й що таке роги? О, який хибний погляд! Які роги? Нащо роги? Яка нісенітниця! Навпаки, в цивільному шлюбі їх і не буде! Роги — це тільки природний наслідок будь-якого

законного шлюбу, сказати б, поправка його, протест, так що в цьому розумінні вони навіть анітрохи не ганебні... І якщо я коли-небудь, коли припустити таку дурницю, — буду в законному шлюбі, то я навіть радий буду вашим отим триклятим рогам; я тоді скажу своїй жінці: "Друже мій, досі я тільки любив тебе, а тепер я тебе й поважаю, бо ти зуміла протестувати!" Ви смієтесь? Це тому, що ви неспроможні одірватись від забобонів! Чорт забирай, адже я розумію, в чому саме неприємність, коли обдурять у законному: але ж це тільки підлий наслідок підлого факту, де принижені і він і вона. Коли ж роги ставлять відкрито, як у цивільному шлюбі, тоді вже вони не існують, вони немислимі і втрачають навіть назву рогів. Навпаки, дружина ваша доведе вам тільки, як вона ж поважає вас, визнаючи вас неспроможним чинити перешкоди її щастю і настільки розвиненим, щоб не мститись їй за нового чоловіка. Чорт забирай, я іноді мрію, що коли б мене видали заміж, тьху, коли б я оженився (по-цивільному чи по-законному, однаково), я б, здається, сам привів до своєї жінки коханця, коли б вона довго його не заводила: "Друже мій, — сказав би я їй, — я тебе люблю, але ще крім того хочу, щоб ти мене поважала, — от!"[5-14] Чи так, чи ж так я кажу?..

Петро Петрович хихикаючи слухав, але без особливої цікавості. Він навіть мало й слухав. Він справді обмірковував щось інше, і навіть Лебезятников, нарешті, це помітив. Петро Петрович був дуже схвилюваний, потирив руки, замислювався. Все це Андрій Семенович потім збагнув і пригадав...

II

Важко було б точно назвати причини, внаслідок яких у хворій голові Катерини Іванівни зародилася ідея цих безглузвих поминок. Справді, на них було витрачено мало не десять карбованців із двадцяти з лишком, одержаних від Раскольника, власне, на похорон Мармеладова. Можливо, Катерина Іванівна вважала себе зобов'язаною перед небіжчиком ушанувати його пам'ять "як годиться", щоб знали всі жильці, а надто Амалія Іванівна, що він був "не тільки зовсім не гірший за них, а, може, ще й багато кращий" і що ніхто з них не має права перед ним "кирпу гнути". Може, тут найбільше дала себе взнаки та особлива гордість бідноти, через яку, правлячи деякі громадські обряди, обов'язкові в нашому побуті для всіх і кожного, багато бідняків пнуться з останніх сил і витрачають останні заощаджені копійки, щоб тільки було "не гірш як у людей" і щоб "не осудили" їх як-небудь оті люди! Дуже ймовірно і те, що Катерині Іванівні захотілося, саме в цьому випадку, саме цього разу, коли від неї, здавалося б, усі на світі одцурались, показати всім цим "нікчемним і паскудним жильцям", що вона не тільки "вміє жити і вміє приймати", але що зовсім навіть не для такої долі і була вихована, а вихована була в "благородному, можна навіть сказати, в аристократичному полковницькому домі", і вже зовсім не до того готувалася, щоб самій замітати підлогу і прати вночі дитяче лахміття. Ці пароксизми гордості та пихи знаходять іноді й на дуже бідних і затурканих людей і часом обертаються у них у дратівливу, нестримну потребу. А Катерина Іванівна була, крім того, і не із затурканих: її можна було зовсім вбити обставинами, але затуркати її морально, тобто залякати і підкорити собі її волю, не можна було. Крім того, Сонечка дуже слушно про неї говорила, що в неї в голові

плутається. Достеменно й остаточно цього ще, правда, не можна було сказати, але останнім часом, протягом всього останнього року, її бідна голова справді надто змучилась, щоб розум хоч почасти не потьмарився. Сильний розвиток сухот, як кажуть медики, теж сприяє ушкодженню розумових здібностей.

Вин у множині і різноманітних сортів не було, мадери теж: це було перебільшено, але вино було. Були горілка, ром і лісабонське, все найнижчого ґатунку, але всього в достатній кількості. З їстівного, крім куті, було три-чотири страви (між іншим і млинці), все приготоване в Амалії Іванівни, та крім того ставили разом два самовари для передбачуваних після обіду чаю і пуншу. Закупками розпорядилася сама Катерина Іванівна з допомогою одного жильця, якогось нужденного ляшка, що бозна для чого проживав у пані Ліппевехзель. Він зараз же прикомандирувався на побігеньки до Катерини Іванівни і цілий вчорашній день і цілий цей ранок, висолопивши язика, мотався містом, здається, особливо стараючись, щоб помітна була ця остання обставина. З приводу кожної дрібниці він раз у раз прибігав до самої Катерини Іванівни, бігав навіть шукати її в Гостиний двір, називав її безперестанно "пані хорунжева"[5-15] і набрид їй, нарешті, страшенно, хоч спочатку вона й говорила, що без цього "послужливого і великодушного" пана вона б зовсім пропала. В характері Катерини Іванівни було вмить убирати кожного стрічного в найкращі і найяскравіші барви, захвалити його так, що часом тому робилося навіть совісно, вигадати на похвалу йому різні обставини, яких зовсім і не існувало, цілком щиро і чистосердцем повірити самій у їхню реальність і потім враз, раптом, розчаруватись, обірвати, обплювати і виштовхати людину, якій вона ще кілька годин тому буквально поклонялася. З природи була вона характеру сміхотливого, веселого і миролюбного, але через безперервні нещастя і невдачі вона так несамовито почала бажати й вимагати, щоб усі жили в мирі і радості й не сміли жити інакше, що найменший дисонанс у житті, найменша невдача стали доводити її одразу ж мало не до шалу, і вона ту ж мить, одразу ж після найяскравіших сподівань і фантазій, починала проклинати долю, рвати й метати все, що потрапляло під руку, і битися головою об стіну. Амалія Іванівна теж зненацька здобула чомусь незвичайне значення і незвичайну пошану в очах Катерини Іванівни, може, тільки через те, що затіялися ці поминки і що Амалія Іванівна всім серцем вирішила взяти участь в усіх турботах: вона зобов'язалася накрити стіл, дати столову білизну, посуд тощо і приготувати на своїй кухні страви. Її уповноважила в усьому і залишила за себе Катерина Іванівна, відправляючись сама на кладовище. Справді, все було приготоване якнайкраще: стіл був накритий навіть досить порядно, посуд, виделки, ножі, чарки, склянки, чашки — все це, звичайно, було збірне, різнофасонне і різнокаліберне, від різних жильців, але все було в належний час на своєму місці, і Амалія Іванівна, почувавши, що дуже добре виконала доручення, зустріла тих, що повернулися з кладовища, навіть із деякою гордістю, вся вичепурена, в чепці з новими жалобними стрічками і в чорній сукні. Ця гордість, хоч і заслужена, не сподобалась чомусь Катерині Іванівні: "Отакої, наче без Амалії Іванівни і столу б не зуміли накрити!" Не сподобався їй теж і чеpecь із новими стрічками: "Чи не пишається часом, чого

доброго, ця дурна німкеня тим, що вона хазяйка і з ласки своєї погодилася допомогти бідним жильцям? З ласки! Чи ба! У татуса Катерини Іванівни, який був полковником і замалим не губернатором, стіл накривали іноді на сорок персон, так що якусь там Амалію Іванівну, або, сказати краще, Людвігівну, туди і на кухню не пустили б..." А втім, Катерина Іванівна зважила за краще поки що не висловлювати своїх почуттів, хоч і вирішила в душі, що Амалію Іванівну неодмінно треба буде сьогодні ж осадити і нагадати їй справжнє її місце, а то вона бозна-як загордує, а поки що обійшлася з нею тільки холодно. Ще одна неприємність теж почасти сприяла роздратуванню Катерини Іванівни: коли ховали небіжчика, з жильців, яких кликали на похорон, крім ляшка, що встиг-таки забігти і на кладовище, майже нікого не було; на поминки ж, тобто до закуски, зійшлися тільки найменш значні, бідніші, багато хто з них у непристойному навіть вигляді, так, погань якась. А ті ж, хто визначніший і солідніший, ті всі, мов навмисно, наче змовившись, не прийшли. Петро Петрович Лужин, наприклад, можна сказати, найсолідніший з усіх жильців, не прийшов, а тим часом ще ж учора ввечері Катерина Іванівна вже встигла наговорити всім на світі, тобто Амалії Іванівні, Поленьці, Соні і ляшкові, що це найблагородніший, найвеликодушніший добродій, багатий, має широкі зв'язки, колишній друг її першого чоловіка, бував у домі її батька і тепер обіцяв вжити всіх заходів, щоб виклопотати їй значний пенсіон. Зауважимо побіжно, що коли Катерина Іванівна і хвалилася чиймись зв'язками і багатством, то це без будь-якого розрахунку, без сподівання якоїсь особистої вигоди, зовсім безкорисливо, так би мовити від щирого серця, з самої тільки приємності піднести і надати ще більшої ваги тому, кого вихваляла. На Лужина дивлячись і, певно, "беручи з нього приклад", не прийшов і "той паскудний мерзотник Лебезятников". "А цей же що про себе думає? Його тільки з ласки запросили, і то через те, що він з Петром Петровичем в одній кімнаті мешкає і знайомий його, то незручно було не запросити". Не прийшла також одна манірна дама зі своєю "перезрілою дівочою", дочкою, які хоч і проживали лише тижнів зо два в номерах у Амалії Іванівни, але кілька вже раз скаржились на гамір і крик, що зчинявся в кімнаті Мармеладових, особливо коли небіжчик повертався додому п'яний, про що, звичайно, стало вже відомо Катерині Іванівні через Амалію ж Іванівну, коли та, лаючись з Катериною Іванівною і загрожуючи прогнати всю сім'ю, кричала на все горло, що вони турбують "благородних жильців, яких і мізинця не варті". Катерина Іванівна вирішила навмисно запросити тепер цю даму та її дочку, яких "мізинця начебто не була варта", тим більше що досі, при випадкових зустрічах, та гордовито відверталася, — то от, щоб знала ж вона, що тут "благородніше думають та відчувають і запрошують, зла не згадуючи", і щоб бачили вони, що Катерина Іванівна і не в такій долі звикла жити. Про це передбачалося неодмінно об'явити їм за столом, так само як і про губернаторство татуса, а разом з тим побіжно зауважити, що нічого було при зустрічах відвертатися і що це було страшенно безглуздо. Не прийшов також і гладкий підполковник (насправді відставний штабс-капітан[5-16]), але виявилось, що він "п'яний у дим" ще з учорашнього ранку. Одним словом, прийшли тільки: ляшок, потім якийсь плюгавенький канцелярист, що завжди мовчав, у заяложеному фракку,

вугруватий і з гидким запахом; потім ще якийсь глухий і майже зовсім сліпий дідок, що колись служив у якомусь поштамті і якого хтось уже хтозна-відколи і не знати нащо утримував у Амалії Іванівни. З'явився також один п'яний відставний поручик, насправді провіантський чиновник,[5-17] що дуже непристойно і гучно реготав, і, "уявіть собі", прийшов без жилета! Один якийсь там сів прямо до столу, навіть не вклонившись Катерині Іванівні, і, нарешті, ще один якийсь через брак одягу з'явився в халаті, але це вже було до такої міри непристойно, що завдяки зусиллям Амалії Іванівни і ляшка його встигли-таки вивести. Ляшок, проте, привіз із собою ще якихось двох інших ляшків, котрі зовсім ніколи й не жили в Амалії Іванівни і котрих ніхто досі в номерах не бачив. Усе це страшенно роздратовало Катерину Іванівну. "Для кого ж, коли так, усе це готувалося?" Навіть дітей, щоб зекономити місце, посадили не за стіл, що і без того зайняв усю кімнату, а накрили їм у задньому кутку на скрині, причому обох маленьких посадили на ослін, а Поленька, як уже велика, мала за ними наглядати, годувати їх і втирати їм, "як благородним дітям", носики. Одним словом, Катерина Іванівна мимоволі мусила зустріти всіх з подвоєною поважністю і навіть гордовитістю. Деяких вона огляділа особливо суворо і запросила до столу сухо. Вважаючи чомусь, що за всіх, хто не прийшов, повинна відповідати Амалія Іванівна, вона раптом почала поводитись з нею вкрай зневажливо, що та одразу й помітила і надзвичайно була цим шокована. Такий початок не віщував доброго кінця. Нарешті посідали.

Раскольников увійшов майже в той самий час, коли повернулися з кладовища. Катерина Іванівна дуже зраділа йому, по-перше, тому, що він був єдиний "освічений гість" з усіх гостей і, "як відомо, готувався через два роки зайняти в тутешньому університеті професорську кафедру", а по-друге, тому, що він одразу ж і шанобливо попросив у неї вибачення за те, що, всупереч своєму бажанню, не міг бути на похороні. Вона так на нього і накинулася, посадила його за стіл біля себе з лівого боку (з правого сіла Амалія Іванівна) і, незважаючи на те, що весь час доводилось наглядати, щоб правильно розносили страви і нікого не обминули, незважаючи на тяжкий кашель, який щохвилини переривав і душив її і, здається, особливо посилився в ці останні два дні, безперервно зверталася до Раскольникова і поспішала пошепки вилити перед ним усі почуття, що зібралися в ній, і все справедливе обурення своє на невдалі поминки; причому обурення раз у раз змінювалося дуже веселим і невтримним сміхом і глузуванням з гостей, а найбільше з самої хазяйки.

— В усьому ця сичиха винна. Ви розумієте, про кого я кажу: про неї, про неї! — і Катерина Іванівна закивала йому на хазяйку. — Дивіться на неї: витріщила очі, почуває, що ми про неї говоримо, та не може зрозуміти, і очі вилупила. Тьху, сова! Ха-ха-ха! Кахи-кахи-кахи! І що це вона хоче показати своїм чепчиком! Кахи-кахи-кахи! Помітили ви, їй все хочеться, щоб усі вважали, що вона покровительствує і мені честь робить своєю присутністю. Я просила її, як благородну, покликати людей порядних і справді знайомих небіжчиків, а дивіться, кого вона понаводила: опудала якісь! Нечупари! Подивіться он на того прищавого: це ж сопля якась на двох ногах! А ці ляшки... ха-ха-ха! Кахи-кахи-кахи! Ніхто ж їх ніколи тут не бачив, і я ніколи не бачила;

ну чого вони прийшли, я вас питаю? Сидять статечно рядком. Слухайте, пане! — закричала вона раптом одному з них, — ви млинці брали? Беріть ще! Пива випийте, пива! А горілки не хочете? Дивіться: схопився, розкланюється, дивіться, дивіться, певно, зовсім голодні, сердешні! Нічого, хай поїдять. Не галасують принаймні, тільки... тільки ж, далебі, я боюсь за хазяйські срібні ложки!.. Амаліє

Іванівно! — звернулась вона зненацька до хазяйки майже вголос, — коли трапиться, що покрадуть ваші ложки, то я перед вами за них не відповідаю, наперед попереджаю! Ха-ха-ха! — зайшлася вона, звертаючись знову до Раскольникову, знову киваючи йому на хазяйку і радіючи своїй вихватці. — Не зрозуміла, знов не зрозуміла! Сидить, роззявивши рота, дивиться: сова, справжня сова, сичиха в нових стрічках, ха-ха-ха!

Тут сміх знову перейшов у нестерпний кашель, що тривав дуже довго. На хустці лишилося трохи крові, на лобі виступили краплі поту. Вона мовчки показала кров Раскольникову і, ледве віддихнувши, зараз же зашепотіла йому знову з надзвичайним захватом, а на щоках горіли червоні плями:

— Дивіться, я дала їй найтонше, можна сказати, доручення запросити цю даму і її дочку, розумієте, про кого я кажу? Тут треба поводитись найделікатніше, з умінням, а вона зробила так, що ця приїжджа дурепа, ця чванлива тварюка, ця нікчемна провінціалка, — бо вона ж усього тільки якась там удова майора і приїхала клопотатись про пенсію і обтріпувати поділ по присутствених місцях, — яка в п'ятдесят п'ять років чорниться, білиться і рум'яниться (це відомо)... і отака тварюка не тільки не зволила прийти, а навіть не прислала просити вибачення, коли не могла прийти, як у таких випадках найзвичай-нісінька ввічливість вимагає! Зрозуміти не можу, чому не прийшов також Петро Петрович? Та де ж Соня? Куди поділася? А, от і вона нарешті! Що, Соню, де була? Дивно, що ти навіть на похороні батька така неакуратна. Родіоне Романовичу, пустіть її біля себе. Ось твоє місце, Сонечко... Чого хочеш бери. Холодцю візьми, це краще. Зараз млинці принесуть. А дітям дали? Поленько, чи все у вас там є? Кахи-кахи-кахи! Ну гаразд. Будь розумною, Леню, а ти, Колю, не дригай ніжками; сиди, як благородна дитина повинна сидіти. Що ти кажеш, Сонечко?

Соня поспішила зараз же переказати їй вибачення Петра Петровича, силкуючись говорити голосно, щоб усі могли чути, вживаючи добірно чемні слова, начебто сказані Петром Петровичем, але які у великій мірі вигадала і прикрасила сама.

Вона додала, що Петро Петрович звелів особливо переказати, що він, як тільки матиме змогу, негайно прибуде, щоб поговорити про справи сам-на-сам і умовитись про те, що можна буде зробити і яких заходів вжити далі тощо.

Соня знала, що це втішить і заспокоїть Катерину Іванівну, полестить їй, а головне — гордість її буде задоволена. Вона сіла біля Раскольникову, якому нашвидку вклонилася, і побіжно з цікавістю на нього глянула. Проте далі якось уникала і дивитись на нього, і говорити з ним. Вона була мовби навіть неуважлива, хоч так і дивилася в очі Катерині Іванівни, щоб догодити їй. Ні вона, ні Катерина Іванівна не були в жалобному одягу, бо не мали суконь; на Соні була якась коричнева, темна, а на

Катерині Іванівні єдина її ситцева, темненька із смужками суконька. Зі звісткою про Петра Петровича все пройшло як по маслу. Вислухавши поважно Соню, Катерина Іванівна з тією ж поважністю поцікавилася, як здоров'я Петра Петровича. Потім одразу ж і мало не вголос прошептала Раскольникову, що справді дивно почувала б себе така шановна і солідна людина, як Петро Петрович, потрапивши в таку "чудну компанію", хоч який відданий він її родині і хоч якими друзями вони були з її татусем.

— От чому я особливо вам вдячна, Родіоне Романовичу, що не погребували моїм хлібом-сіллю, навіть і в такій обстановці, — додала вона майже вголос, — проте певна, що тільки особлива прихильність ваша до мого бідолашного небіжчика спонукала вас додержати свого слова.

Потім вона ще раз гордовито і з гідністю оглянула своїх гостей і раптом з особливою заклопотаністю спитала голосно через стіл у глухого дідка, чи не хоче він ще печені і чи давали йому лісабонського. Дідок не відповів і довго не міг збагнути, про що його питають, хоч сусіди для сміху навіть почали його термосити. Він тільки оглядався кругом, розкривши рота, чим ще більше розпалив загальну веселість.

— От який йолоп! Дивіться, дивіться! І навіщо його привели? Щодо Петра Петровича, то я завжди була в ньому впевнена, — говорила далі Катерина Іванівна Раскольникову, — і вже, звичайно, він не схожий... — різко й голосно і з надзвичайно суворим виглядом звернулася вона до Амалії Іванівни, через що та навіть сторопіла, — не схожий на тих вичепурених шелихвісток ваших, яких у татуся і в куховарки на кухню не взяли б, а небіжчик чоловік, уже звичайно, їм би честь зробив, приймаючи їх, і то хіба тільки з невичерпної своєї доброти.

— Еге ж, любив випити; це вони любили, та й попили! — крикнув раптом відставний провіантський, вихиляючи дванадцятку чарку горілки.

— Небіжчик чоловік справді мав цю слабкість, і це всім відомо, — так і напосілася раптом на нього Катерина Іванівна, — але був він дуже добрий і благородний, любив і поважав сім'ю свою; одне погано, що через доброту свою надто довірявся всяким розпусним людям і вже бозна з ким він не пив, з такими, що навіть підешви його не були варті! Уявіть, Родіоне Романовичу, в кишені у нього пряникового півника знайшли; як ніч п'яний іде, а про дітей пам'ятає.

— Пів-ни-ка? Ви сказали добродійко: пів-ни-ка? — крикнув провіантський відставний.

Катерина Іванівна не удостоїла його відповіді. Вона про щось задумалась і зітхнула.

— От ви, мабуть, думаете, як і всі, що я з ним надто сувора була, — заговорила вона знову, звертаючись до Раскольникова. — Але ж це не так! Він мене поважав, він мене дуже, дуже поважав! Доброї душі був чоловік! І так його жаль ставало часом! Сидить було, дивиться на мене з кутка, так жаль його зробиться, хотілося б приголубити, а потім і думаєш собі: "приголубиш, а він знову нап'ється", тільки суворістю скільки-небудь і вдержати можна було.

— Еге ж, скубли чуба, скубли, не раз було, — проревів знову провіантський і ще влив у себе чарку горілки.

— Не тільки чуба скубти, а навіть і помело варт було б у хід пустити на інших дурнів. Я не про небіжчика тепер кажу! — відрізала Катерина Іванівна провіантському.

Червоні плями на щоках її розгоралися дедалі дужче, груди її важко здіймалися. Ще мить, і вона вже готова була зняти скандал. Дехто хихотів, декому, видимо, це було приємно. Провіантського почали підштовхувати і щось шепотіти йому, їх, очевидно, хотіли нацькувати одне на одного.

— А до-о-озвольте спитати, це ви відносно чого, — почав провіантський, — тобто на чію... благородну адресу... ви оце зараз... А втім, не варто! Пусте! Вдова! Вдовиця! Прощаю... Пас! — і він знову хильнув горілки.

Раскольников сидів і слухав мовчки і з огидою. Хіба тільки з чемності доторкався він до їжі, яку раз у раз накладала на його тарілку Катерина Іванівна, і тільки щоб її не образити. Він пильно придивлявся до Соні. Але Соня ставала все більш тривожною і заклопотаною; вона теж передчувала, що поминки мирно не кінчатся, і зі страхом стежила за зростаючим роздратуванням Катерини Іванівни. Їй, між іншим, було відомо, що головною причиною, з якої обидві приїжджі дами так зневажливо поставилися до запрошення Катерини Іванівни, була вона, Соня. Вона чула від самої Амалії Іванівни, що мати дуже образилася за запрошення, навіть запитала, як же вона могла б посадовити поруч з цією дівцею свою дочку? Соня підозривала, що Катерині Іванівні якимсь чином це вже стало відомо, а образа її, Соні, важила для Катерини Іванівни більше, ніж образа, завдана їй самій, її дітям, її татусеві, одним словом, була образою смертельною, і Соня знала, що Катерина Іванівна тепер уже не заспокоїться, "поки не доведе цим шелихвісткам, що вони обидві" і т. д, і т. д. Мов навмисно, хтось передав Соні з другого кінця стола тарілку з виліпленими на ній з чорного хліба двома серцями, пронизаними стрілою. Катерина Іванівна спаленіла і зараз же голосно зауважила, через стіл, що той, хто зробив це, звичайно, "п'яний дурень". Амалія Іванівна, яка теж передчувала щось недобре, а разом з тим була ображена до глибини душі зарозумілістю Катерини Іванівни, щоб змінити настрій товариства і до речі вже щоб піднести себе в очах присутніх, почала зненацька, ні з того ні з сього, розповідати, що якийсь знайомий її "Карль з аптеки" їздив вночі на візнику і що "візник хотів його вбивав і що Карль його дуж, дуж просив, щоб він його не вбивав, і плякав, і руки склав, і злякав, і від страх йому серце пронизав". Катерина Іванівна, хоч і посміхнулася, але тут-таки зауважила, що Амалії Іванівні не слід по-російськи анекдоти розповідати. А та ще більше образилась і відказала, що її "фатер аус Берлін був дуж, дуж важливі шоловік і все руки по кишень ходив". Сміхотлива Катерина Іванівна не витримала і вибухнула реготом, так що Амалія Іванівна почала вже втрачати останній терпець і насилу кріпилася.

— От сичиха! — зашепотіла зараз же знову Катерина Іванівна Раскольникову, майже розвеселившись, — хотіла сказати: держав руки в кишенях, а вийшло, що він по кишенях лазив, кахи-кахи! І чи помітили ви, Родіоне Романовичу, що, як правило, всі ці петербурзькі іноземці, тобто, головно, німці, які до нас звідкись приїзять, усі дурніші за нас! Ну дивіться, хіба ж можна розповідати про те, що "Карль з аптеки страхом

серце пронизав" і що він (шмаркач!), замість того щоб зв'язати візника, "руки склав і плякав і дуж просив". От дуринда! І ще думає, що це дуже зворушливо, і не підозріває, яка вона дурна! По-моєму, цей п'яний провіантський набагато розумніший за неї; принаймні вже видно, що гультипака, останній розум пропив, а ці ж усі такі манірні та серйозні... Ач сидить, очі вилупила. Сердитесь! Сердитесь! Ха-ха-ха! Ка-хи-кахи-кахи!

Розвеселившись, Катерина Іванівна зараз же вдалася до різних подробиць і раптом заговорила про те, як з допомогою виклопотаної пенсії вона обов'язково заснує у своєму рідному місті Т... пансіон для шляхетних дівчат. Про це ще Раскольникову сама Катерина Іванівна не розповідала, і вона одразу захопилася найпікантнішими подробицями. Не знати яким чином опинився раптом у її руках той самий "похвальний лист", про який розповідав Раскольникову ще небіжчик Мармеладов, пояснюючи йому в пивниці, що Катерина Іванівна, дружина його, коли був випуск в інституті, танцювала з шаллю "в присутності губернатора та інших осіб". Похвальний лист цей, очевидно, мав тепер посвідчити право Катерини Іванівни самій заснувати пансіон; але, головним чином, був припасений для того, щоб остаточно зрізати "обох вичепурених шелихвісток", про той випадок, коли б вони прийшли на поминки, і ясно довести їм, що Катерина Іванівна з найблаго-роднішого, "можна навіть сказати, аристократичного дому, полковницька дочка і вже напевно достойніша від деяких шукачок пригод, яких так багато розвелось останнім часом". Похвальний лист одразу ж пішов по руках п'яних гостей, чому Катерина Іванівна не перешкоджала, бо в ньому справді було відзначено *en toutes lettres*,[*] що вона дочка надвірного радника і кавалера, отже, й справді майже полковницька дочка.[5-18] Розпалившись, Катерина Іванівна негайно почала докладно говорити про всі подробиці майбутнього прекрасного і спокійного життя-буття в Т...; про вчителів гімназії, яких вона запросить для уроків у свій пансіон; про одного поважного старенького викладача, француза Манго, який вчив французької ще саму Катерину Іванівну в інституті і який ще й тепер доживає свій вік в Т... і напевно піде до неї за невелику плату. Дійшла вона, нарешті, до Соні, "яка поїде в Т... разом з нею і буде їй там в усьому допомагати". Але тут раптом хтось пирхнув у кінці стола. Катерина Іванівна хоч і постаралася удати, що зневажливо не помічає цього, але одразу ж, умисно підвищивши голос, почала захоплено говорити про безперечні здібності Софії Семенівни до того, щоб бути їй помічницею, про її "лагідність, терпіння, самовідданість, благородство й освіту", причому поплескала Соню по щоці і, підвівшись трохи, палко два рази її поцілувала. Соня страшенно почервоніла, а Катерина Іванівна зненацька розплакалась, тут-таки сказавши про саму себе, що "вона слабонервна дурка і що вже дуже розстроєна, що пора кінчати, бо й закуска вже кінчилася, час уже подавати чай". В ту саму мить Амалія Іванівна, вже остаточно ображена тим, що в усій розмові вона не брала найменшої участі і що її навіть зовсім не слухають, раптом зважилась на останню спробу і насмілилася досить кислим тоном висловити Катерині Іванівні одне надзвичайно слушне і глибокодумне зауваження про те, що в майбутньому пансіоні треба звертати особливу увагу на чисту білизну дівчат (ді веше) і що "неодмін повинна був одна така короші дам (ді даме), щоб короше про білизну дбав",

і друге, "щоб усі молоді дівчат нишком ніякі роман не читав". Катерина Іванівна, яка справді була розстроєна і дуже стомлена і якій уже зовсім обридли поминки, зараз же "відрізала" Амалії Іванівні, що та "дурниці меле" і нічого не розуміє; що дбати про дівше справа кастелянші, а не директриси шляхетного пансіону; а щодо читання романів, то це вже просто непристойно, і що вона просить її замовкнути. Амалія Іванівна спаленіла і, озлившись, зауважила, що вона тільки "добра бажав" і що вона "дуж багато добра бажав", а що їй "за квартир давно вже гельд не платив".[5-19] Катерина Іванівна одразу ж "осадила" її, заявивши, що вона бреше, кажучи, нібито "добра бажав", бо ще вчора, коли небіжчик ще на столі лежав, вона мучила її, вимагаючи гроші. На це Амалія Іванівна доволі послідовно зауважила, що вона "тих дам запрошував, але що ті дам не прийшов, бо ті дам благородний дам і не можуть ходив до неблагородний дам". Катерина Іванівна зараз же "наголосила" їй, що вона звичайна хамка, а тому не їй говорити про те, що таке справжнє благородство. Амалія Іванівна не стерпіла і зараз же заявила, що її "фатер аус Берлін був дуж, дуж важливі шоловік і обидві рук по кишень ходив і все робив так: пуф! пуф!", і щоб наочно змалювати свого фатера, Амалія Іванівна схопилася зі стільця, встромила обидві руки в кишені, надула щоки і почала видавати якісь невиразні звуки ротом, схожі на пуф-пуф, викликавши гучний регіт усіх жильців, які умисно заохочували її бурхливим схваленням, передчуваючи сутичку. Але цього не могла вже стерпіти Катерина Іванівна і негайно, привселюдно, "викарбувала", що в Амалії Іванівні, може, ніколи й фатера не було, а що просто Амалія Іванівна — петербурзька п'яна чухонка і, певно, раніше десь куховаркою була, а може і того гірше. Амалія Іванівна почервоніла мов рак і заверещала, що це, можливо, у Катерини Іванівни "зовсім фатер не був; а що у неї був фатер аус Берлін, і такі довгі сюртук носив, і все робив: пуф, пуф, пуф!" Катерина Іванівна з презирством зауважила, що її походження всім відоме і що в цьому самому похвальному листі позначено друкованими літерами, що батько її полковник, а що батько Амалії Іванівни (якщо тільки у неї був який-небудь батько), певно, якийсь петербурзький чухонець, молоко продавав; а імовірніше, що й зовсім батька не було, бо й досі ще невідомо, як звуть Амалію Іванівну по батькові: Іванівна чи Людвігівна? Тут Амалія Іванівна, зовсім розлютившись і б'ючи кулаком по столу, почала верещати, що вона Амаль-Іван, а не Людвігівна, що її фатер "звав Йоган і він був бурмейстер", [5-20] а що фатер Катерини Іванівни "зовсім ніколи був бурмейстер". Катерина Іванівна підвелася зі стільця і суворо, з удаваним спокоєм (хоч була вся бліда і важко дихала), відказала їй, що коли та хоч раз іще насмілиться "поставити на одну дошку свого паскудного фатериська з її татусем, то вона, Катерина Іванівна, здере з неї чіпця і розтопче його ногами". Почувши це, Амалія Іванівна забігала кімнатою, вигукуючи щодуху, що вона хазяйка і щоб Катерина Іванівна "зараз-таки вибиралась з квартир"; потім кинулась для чогось збирати з стола срібні ложки. Зчинився галас і стукіт, діти заплакали. Соня хотіла було спинити Катерину Іванівну; але коли Амалія Іванівна раптом закричала щось про жовтий білет, Катерина Іванівна відштовхнула Соню і метнулася до Амалії Іванівни, щоб негайно здійснити свою погрозу відносно чіпця. В цю мить відчинилися двері, і на

порозі кімнати раптом з'явився Петро Петрович Лужин. Він стояв і суворо й уважливо оглядав усю компанію. Катерина Іванівна кинулась до нього.

III

— Петре Петровичу! — закричала вона, — захистіть хоч ви! Скажіть цій дурній тварюці, що вона не сміє так поводитись з благородною дамою в нещасті, що на це є суд... я до самого генерал-губернатора... Вона відповість... Пам'ятаючи хліб-сіль мого батька, захистіть сиріт.

— Вибачте, добродійко... Вибачте, вибачте, добродійко, — відмахнувся Петро Петрович, — татуся вашого, як і відомо вам, я зовсім не мав честі знати... вибачте, добродійко! (хтось гучно зареготав), а у ваших безперервних чварах з Амалією Іванівною брати участі я не маю наміру... Я у своїй справі... і маю невідкладну розмову до падчерки вашої, Софії... Іванівни... Здається, так? Дозвольте пройти...

І Петро Петрович, обійшовши бочком Катерину Іванівну, попрямував у протилежний куток, де була Соня.

Катерина Іванівна як стояла, так і залишилася на місці, мов громом прибита. Вона не в силі була зрозуміти, як міг Петро Петрович зректися хліба-солі її татуся. Вигадавши раз цю хліб-сіль, вона вже свято в неї сама вірила. Вразив її і діловий, сухий, повний навіть якоїсь зневажливої погрози тон Петра Петровича. Та й усі якось поступово притихли, коли він з'явився. Крім того, що цей "діловий і серйозний" чоловік занадто вже не підходив до усієї цієї компанії, було видно, що він прийшов з якимсь важливим наміром, що, певно, якась надзвичайна причина привела його в таку компанію і що, виходить, зараз щось трапиться, щось буде. Раскольников, який стояв коло Соні, відступився, щоб пропустити його; Петро Петрович, здавалося, зовсім його не помітив. Незабаром на порозі з'явився і Лебезятников; у кімнату він не увійшов, а спинився теж з якоюсь особливою цікавістю, майже з подивом; прислухався, але, здавалося, довго чогось не міг збагнути.

— Пробачте, що я, може, невчасно, але справа досить важлива, — промовив Петро Петрович якось взагалі і не звертаючись ні до кого особливо, — я навіть і радий на людях. Амаліє Іванівно, прошу вас уклінно, як хазяйку квартири, звернути особливу увагу на мою дальшу розмову з Софією Іванівною. Софіє Іванівно, — провадив він далі, звертаючись безпосередньо до страшенно збентеженої і вже наперед зляканої Соні, — зі стола мого, в кімнаті друга мого, Андрія Семеновича Лебезятникова, зараз же слідом за відвіданням вашим, зник державний кредитний білет вартістю в сто карбованців, що належав мені. Коли, може, вам якимсь чином відомо і ви скажете нам, де він є тепер, то запевняю вас словом честі і беру всіх у свідки, що справа на тому й скінчиться. Коли ж ні, змушений буду вдатися до заходів вельми серйозних, тоді... нарікайте вже на себе!

Цілковита тиша запанувала в кімнаті. Навіть діти, що плакали перед тим, затихли. Соня стояла бліда як мрець, дивилася на Лужина і нічого не могла відповісти. Вона начебто ще й не розуміла. Минула якась хвилина.

— Ну, то що ж? — спитав Лужин, пильно дивлячись на неї.

— Я не знаю... Я нічого не знаю... — тихим голосом промовила нарешті Соня.

— Ні? Не знаєте? — перепитав Лужин і ще трохи помовчав. — Подумайте, мадемуазель, — почав він суворо, але все ще начебто умовляючи, — обміркуйте, я згоден дати вам ще час, щоб ви все як слід зміркували. Але ж бачите: коли б я не був такий упевнений, то вже, зрозуміла річ, за своєї досвідченості, не ризикнув би так прямо вас обвинуватити; бо за подібне, пряме й прилюдне, але неправдиве або навіть тільки помилкове звинувачення, я, певною мірою, сам відповідаю. Я ж знаю це. Сьогодні вранці я розміняв, для своїх потреб, кілька п'ятипроцентних білетів, на суму, номінально, в три тисячі карбованців. Розрахунок у мене записаний. Прийшовши додому, я, — свідок тому Андрій Семенович, — почав лічити гроші і, налічивши дві тисячі триста карбованців, поклав їх у гаманець, а гаманець у бокову кишеню сюртука. На столі лишалося близько п'ятисот карбованців кредитними білетами, і між ними три білети по сто карбованців кожний. Саме тоді завітали ви (на моє запрошення) — і весь час, поки були у мене, мали надзвичайно збентежений вигляд, навіть тричі, серед розмови, вставляли і поспішали чомусь піти, хоч розмова наша ще не була скінчена. Андрій Семенович може все це засвідчити. Певно, ви самі, мадемуазель, не відмовитесь підтвердити і заявити, що я кликав вас через Андрія Семеновича єдино для того тільки, щоб переговорити з вами про сирітське і безпорадне становище вашої родички, Катерини Іванівни (до якої я не міг прийти на поминки), і про те, як би добре було влаштувати на її користь щось подібне до підписки, лотереї абощо. Ви мені дякували і навіть заплакали (я розповідаю все так, як було, щоб, по-перше, нагадати вам, а по-друге, показати вам, що з пам'яті моєї не стерлася жодна дрібниця). Потім я взяв зі стола кредитний білет у десять карбованців і дав вам, від свого імені, для вашої родички як мою посильну допомогу. Все це бачив Андрій Семенович. Потім я вас провів до дверей, — все ще так само, як і до того, збентежену, — після чого залишився наодинці з Андрієм Семеновичем, поговорив з ним хвилин з десять, потім Андрій Семенович вийшов, я ж знову повернувся до стола, до грошей, що лежали на ньому, щоб, перелічивши їх, покласти, як і мав намір перед тим, окремо. На подив мій, одного білета в сто карбованців в числі інших я не знайшов. Прошу ж тепер розміркувати: запідозрити Андрія Семеновича я вже ніяк не можу; навіть думки такої соромлюсь. Помилитись у лічбі я теж не міг, бо за хвилину перед вашим приходом, перелічивши все, я переконався, що підсумок правильний. Згодьтесь самі, що, пригадуючи ваше збентеження, те, як ви поспішали піти, як і те, що ви тримали руки якийсь час на столі; взявши, нарешті, до уваги громадський стан ваш і пов'язані з ним звички, я, сказати б, з жахом і навіть проти своєї волі змушений був спинитися на підозрінні, — звичайно, тяжкому, але — справедливому! Додам і скажу ще раз, що, незважаючи на всю мою очевидну впевненість, розумію, що все-таки в теперішньому обвинуваченні моєму є деякий для мене ризик. Але, як бачите, я не можу мовчати; я протестую і скажу вам чому: єдино, добродійко, єдино через найчорнішу невдячність вашу! Як же так? Я ж вас запрошую в інтересах бідної родички вашої, я ж даю вам посильне подаяння моє в десять карбованців, а ви ж, тут-таки, одразу ж, відплачуєте мені за все це отаким

вчинком! Ні, це дуже недобре! Тут потрібна наука. Подумайте ж гарненько, а крім того, як справжній друг ваш, прошу вас (бо кращого друга не може бути у вас зараз), схаменіться! Інакше буду невблаганний! Ну, то як?

— Я нічого не брала у вас, — прошептала охоплена жахом Соня, — ви дали мені десять карбованців, ось візьміть їх. — Соня дістала з кишені хусточку, відшукала вузлик, розв'язала його, витягла кредитку і подала Лужину.

— А про інші сто карбованців ви так і не признаєтесь? — з докором, настійливо вів той, не беручи білета.

Соня оглянулась кругом. У всіх були такі жахливі, суворі, насмішкуваті, злі обличчя. Вона глянула на Раскольникову... той стояв біля стіни, схрестивши руки, і вогненным поглядом дивився на неї.

— О господи! — вихопилось у Соні.

— Амаліє Іванівно, треба буде повідомити поліцію, а тому, прошу вас уклінно, пошліть поки що по двірника, — тихо і навіть ласкаво мовив Лужин.

— Гот дер бармгерціге![*] Я так і знав, що вона вкрав! — сплеснула руками Амалія Іванівна.

— Ви так і знали? — підхопив Лужин, — виходить, уже й раніше мали якісь підстави робити такий висновок. Прошу вас, шановна Амаліє Іванівно, запам'ятати слова ваші, а втім, це було сказано при свідках.

Усі загомоніли, заворушилися.

— Я-ак! — скрикнула раптом, опам'ятавшись, Катерина Іванівна і, наче з цепу зірвавшись, метнулася до Лужина, — як! Ви її в крадіжці обвинувачуєте? Це Соню? Ах, негідники, негідники! — і, кинувшись до Соні, вона, наче лещатами, обхопила її висхлими руками.

— Соню! Як ти сміла прийняти від нього десять карбованців!

О нерозумна! Дай сюди! Дай зараз ці десять карбованців — от!

І, вихопивши у Соні кредитку, Катерина Іванівна зібгала її в руках і, розмахнувшись, кинула просто в обличчя Лужину. Кредитка влучила йому в око і відскочила на підлогу. Амалія Іванівна кинулася піднімати гроші. Петро Петрович розсердився.

— Спиніть цю божевільну! — закричав він.

На дверях у ту мить поруч з Лебезятниковим з'явилося і ще кілька осіб, між якими були й обидві приїжджі дами.

— Як! Божевільну? Це я божевільна? Дурень! — вискнула Катерина Іванівна. — Сам ти божевільний, крутій судовий, негідник! Соня, Соня візьме у нього гроші! Це Соня злодійка! Та вона ще тобі дасть, дурню! — І Катерина Іванівна істерично зареготала. — Чи бачили ви дурня? — зверталася вона на всі боки, показуючи всім на Лужина. — Як! І ти теж? — побачила вона хазяйку, — то й ти туди ж, ковбаснице,[5-21] потверджуєш, що вона "вкрав", паскудна ти прусська куряча нога в криноліні! Ах ви! Ах ви! Та вона ж і з кімнати не виходила і, як прийшла від тебе, падлюки, зразу ж поруч Родіона Романовича й сіла!.. Обшукайте її! Коли вона нікуди не виходила, то й гроші повинні

бути при ній! Шукай же, шукай, шукай! Тільки коли ти не знайдеш, то вже вибачай, голубе, відповіси! До государя, до государя, до самого царя побіжу милосердного, в ноги впаду, зараз же, сьогодні ж! я — сирота! Мене пустять! Ти думаєш, не пустять? Брешеш, дійду! Дійду-у! Це ти на те, що вона тиха, покладався? Ти на це понадіявся? Та я, брат, зате не з тих, хто мовчить! Зірвешся! Шукай же! Шукай, шукай, ну, шукай!!!

І Катерина Іванівна, не тямлячи себе, сіпала Лужина, тягла його до Соні.

— Я готовий і відповідаю... але вгамуйтеся, добродійко, вгамуйтеся! Я дуже добре вже бачу, з яких ви!.. Це... це... це що таке? — бурмотів Лужин, — це треба при поліції... хоч, правда, і тепер свідків цілком досить... Я готовий... Але ж чоловічі це не зовсім зручно... зважаючи на її стать... Коли б з допомогою Амалії Іванівни... хоч, проте, так справа не робиться... Як же так?

— Кого хочете! Хай хто хоче, той і обшукує! — кричала Катерина Іванівна. — Соню, виверни їм кишені! Ось, ось! Дивись, недолюдку, ось порожня, тут хусточка лежала, кишеня порожня, бачиш! Ось друга кишеня, ось, ось! Бачиш! Бачиш!

І Катерина Іванівна не те що вивернула, а так і вихопила обидві кишені, одну за одною. Але з другої, правої кишені раптом вискочила кредитка і, описавши в повітрі параболу, впала до ніг Лужина. Це всі бачили; дехто навіть скрикнув. Петро Петрович нагнувся, взяв кредитку двома пальцями з підлоги, підніс вгору, щоб усі бачили, і розгорнув. Це був кредитний білет на сто карбованців, складений увосьмеро. Петро Петрович поводив навкруги рукою, показуючи всім білет.

— Злодійка! Геть з квартир! Поліц, поліц! — зарепетувала Амалія Іванівна, — їх треба Сибір прогнав! Геть!

З усіх боків залунали вигуки. Раскольников мовчав, не зводячи очей з Соні, зрідка поглядаючи і на Лужина. Соня стояла на тому ж місці, мов не своя: вона навіть майже не була й здивована. Раптом вона вся зробилася червона, скрикнула й закрила обличчя руками.

— Ні, це не я! Я не брала! Я не знаю! — заголосила вона, і крик її краєв серце. Вона кинулася до Катерини Іванівни, а та схопила її і міцно пригорнула до себе, мовби грудьми наміряючись захистити від усіх.

— Соню! Соню! Я не вірю! Бачиш, я не вірю! — кричала (незважаючи на всю очевидність) Катерина Іванівна, колишучи її у своїх руках, мов дитину, цілуючи її раз у раз, хапаючи її руки і так і всмоктуючись в них поцілунками. — Щоб ти та взяла! Та що це за дурні люди! О господи! Дурні ви, дурні, — кричала вона, звертаючись до всіх, — та ви ще не знаєте, не знаєте, яке це серце, яка це дівчина! Вона візьме, вона! Та вона свою останню сорочку скине, продасть, боса піде, а вам віддасть, коли вам треба буде, от вона яка! Вона он і жовтий білет взяла через те, що мої ж діти з голоду пухли, себе за нас продала!.. Ой небіжчику, небіжчику! Ой небіжчику, небіжчику! Бачиш? Бачиш? Ось тобі поминки! Господи! Та захистіть же її, чого ж ви стоїте всі! Родіоне Романовичу! Ви ж чому не заступитесь? Ви теж вірите, чи що? Мізинця ви її не варті, всі, всі, всі, всі! Господи! Та захисти ж, нарешті!

Плач сердешної, сухотної, беззахисної Катерини Іванівни справив, здавалося,

сильне враження на присутніх. Було стільки жалісного, стільки стражденного в цьому скривленому болем, схудлому сухотному обличчі, в цих зсохлих, засмаглих, покусаних губах, у цьому хрипко-скрикуючому голосі, в цьому голосному плачу, схожому на плач дитини, в цьому довірливому, дитинячому і разом з тим розпачливому благанні захистити, що, здавалося, всі пожаліли сердешну. Принаймні Петро Петрович зараз же пожалів.

— Добродійко! Добродійко! — вигукнув він, набравши значливого вигляду, — до вас цей факт не стосується! Ніхто не насмілиться вас обвинуватити в намірі чи в змові, тим більше що ви ж і знайшли, вивернувши кишені: отже, нічого не передбачали. Вельми й вельми готовий співчувати, якщо, так би мовити, злидні спонукали і Софію Семенівну, але чому ж, мадемуазель, ви не хотіли признатись? Ганьби убоялися? Перший крок? Розгубились, може? Річ зрозуміла; цілком зрозуміла... Але ж нащо було пускатися на таке! Панове! — звернувся він до всіх присутніх, — панове! Жаліючи і, сказати б, співчуючи, я, далебі, готовий простити, навіть тепер, незважаючи на все те образливе для себе, що я почув тут. Хай же буде вам, мадемуазель, оцей сором наукою на майбутнє, — звернувся він до Соні, — а я далі вже ні до яких заходів не вдаватимусь, хай уже буде так, не даватиму цьому ходу. Годі!

Петро Петрович скося подивився на Раскольника. Погляди їх зустрілися. Палаючий погляд Раскольника, здавалося, спопелить його. Тим часом Катерина Іванівна вже наче нічого не чула: вона пригортала і цілувала Соню, мов несамовита. Діти теж обнімали з усіх боків Соню своїми рученятами, а Поленька, — яка хоч і не зовсім розуміла, в чому річ, — так і обливалася слізьми, надриваючись від ридань і сховавши своє розпухле від плачу гарненьке личко на Сониному плечі.

— Як це підло! — пролунав несподівано від порога гучний голос.

Петро Петрович швидко оглянувся.

— Яка підлота! — повторив Лебезятников, пильно дивлячись йому в очі.

Петро Петрович навіть ніби здригнувся. Це помітили всі. (Потім про це згадували.) Лебезятников ступив у кімнату.

— І ви насмілились мене в свідки брати? — сказав він, підходячи до Петра Петровича.

— Що це значить, Андрію Семеновичу? Про що ви говорите? — пробурмотів Лужин.

— Те значить, що ви... наклепник, от що означають мої слова! — із запалом мовив Лебезятников, суворо дивлячись на нього своїми підсліпуватими очима. Він був дуже розгніваний. Раскольников так і втупився в нього, мовби підхоплюючи й зважуючи кожне слово. Знову запанувала тиша. Петро Петрович навіть майже розгубився, особливо в першу мить.

— Якщо це ви мені... — почав він, заїкаючись, — то що з вами? Чи при своєму ви розумі?

— Та я при своєму, а от ви так... мерзотник! Ой, як же це підло! Я увесь час слухав, я навмисно чекав, щоб усе зрозуміти, бо, скажу я вам, навіть досі все це виглядає не зовсім логічно... Але для чого ви це зробили — не розумію.

— Та що я зробив такого! Чи перестанете ви говорити вашими дурними загадками! Чи ви, може, напідпитку?

— Це ви, негідна людино, може, п'єте, а не я! Я горілки зовсім ніколи й не п'ю, бо це несумісно з моїми переконаннями! Уявіть, він, він сам, своїми власними руками віддав ці сто карбованців Софії Семенівні, — я бачив, я свідок, я присягу візьму! Він, він! — повторював Лебезятников, звертаючись до всіх і кожного.

— Та ви з глузду з'їхали, чи що, молокососе? — заверещав Лужин, — вона тут сама перед вами, ось, — вона сама тут, зараз тільки, при всіх підтвердила, що, крім десяти карбованців, нічого від мене не одержувала. Як же це я міг би їй передати їх після цього?

— Я бачив, бачив! — кричав Лебезятников, — і хоч це суперечить моїм переконанням, я готовий зараз же в суді хоч як присягнути, бо бачив, як ви їй нишком підсунули! Та тільки ж я, дурень, подумав, що ви заради благодіяння підсунули! Коло дверей, прощаючись із нею, коли вона повернулася і коли ви однією рукою тиснули їй руку, другою, лівою, ви й поклали їй нишком у кишеню кредитку. Я бачив! Бачив!

Лужин пополотнів.

— Що ви патякаєте! — зухвало скрикнув він, — та і як ви могли, стоячи біля вікна, розглядіти кредитку! Вам привиділося... ви ж підсліпуваті. Ви марите!

— Ні, не привиділося! І хоч я й далеко стояв, але все, все бачив, і хоч од вікна справді важко розглядіти кредитку, — це ви правду кажете, — але я, з особливої причини, знав напевно, що це саме сто карбованців, бо, коли ви давали Софії Семенівні десять карбованців, — я бачив сам, — ви тоді ж узяли зі стола і сотню (це я бачив, бо стояв тоді близько, і через те, що в мене зараз же виникла одна думка, то й не забув, що у вас у руках сотня). Ви її склали і тримали, затиснувши в руці, весь час. Потім я знову забув, але коли ви почали підводитись, то з правої руки переклали в ліву і мало не впустили; я одразу ж знову згадав і знову ж таки подумав, що ви хочете, потай від мене, благодіяння їй зробити. Можете уявити, як я почав стежити, — ну й побачив, як пощастило вам покласти їй у кишеню. Я бачив, бачив, я присягну!

Лебезятников мало не задихався. З усіх боків почали лунати різні вигуки, найбільше вигуки здивування; але от почулися й такі, в яких звучали і грізні ноти. Люди почали приступати ближче до Петра Петровича. Катерина Іванівна кинулась до Лебезятникова.

— Андрію Семеновичу! Я у вас помилилась! Захистіть її! Один ви за неї! Вона сирота, вас Бог послав! Андрію Семеновичу, голубчику, батечку!

І Катерина Іванівна, майже не тямлячи, що робить, кинулась перед ним на коліна.

— Дурниця! — закричав розлючений до нестями Лужин, — дурницю ви все мелете, добродію. "Забув, згадав, забув" — що це таке! Виходить, я навмисно їй підклав? Навіщо? З яким наміром? Що спільного у мене з цією...

— Навіщо? Цього ж я й сам не розумію, а що я розповідаю справжній факт, то це правда! Я ще й тому певен, мерзотна ви, злочинна людина, що добре пам'ятаю, як із цього приводу мені одразу ж, саме в той час, коли дякував вам і руку вам тиснув, спало

на думку питання: навіщо ж ви поклали їй гроші у кишеню нишком? Тобто чому саме нишком? Невже тому тільки, що хотіли, щоб я не бачив, знаючи мої переконання, що заперечую приватну благодійність як таку, яка нічого не виправляє радикально? Ну й вирішив, що вам справді передо мною соромно такі куші давати і, крім того, може, подумав я, він хоче їй сюрприз зробити, здивувати її, коли вона знайде у себе в кишені аж сто карбованців. (Бо деякі благодійники дуже люблять отак розмазувати свої благодіяння; я знаю.) Потім я подумав, що ви хочете її випробувати, тобто чи прийде вона, гроші знайшовши, дякувати! Потім, що хочете уникнути подяки і щоб, ну, як це там кажуть: щоб права рука, чи що, не знала... одним словом, якимось так...[5-22] Ну, та чимало мені думок тоді спало, так що я вирішив усе це обміркувати потім, але все-таки визнав за неделікатне виявити перед вами, що знаю ваш секрет. А проте я відразу подумав: адже може статися, що Софія Семенівна, перш ніж помітить гроші, ще й загубить їх, от чому я вирішив піти сюди, викликати її і сказати, що їй поклали в кишеню сто карбованців. Та мимохідь зайшов спочатку в номер до паніюк Кобилятникових, щоб занести їм "Загальний висновок позитивного методу" й особливо рекомендувати статтю Підерита (а втім, також і Вагнера);[5-23] потім приходжу сюди, а тут он яка історія! Ну та чи міг би я мати всі ці думки й міркування, коли б я справді не бачив, що ви самі поклали їй ці сто карбованців у кишеню?

Поки Андрій Семенович проказав усі свої багатослівні міркування вголос, з таким логічним висновком наприкінці, він дуже стомився, навіть піт котився його обличчям. На жаль, він і по-російському не міг розмовляти як слід (хоч не знав і ніякої іншої мови), так що він увесь, якимось враз, вичерпався, навіть начебто схуд після свого адвокатського подвигу. А проте промова його мала надзвичайний ефект. Він говорив з таким запалом, з таким переконанням, що йому, очевидно, всі вірили. Петро Петрович відчув, що справи погані.

— Що мені до того, яка дурниця спала вам на думку, — закричав він. — Це зовсім не доказ! Вам могло все це привертзтися уві сні, от і все! А я вам кажу, що ви брешете, добродію! Брешете й зводите наклеп, бо злі на мене, і саме тому злі, що я не погодився на ваші вільнодумні і безбожні соціальні пропозиції, от що!

Але цей викрут не дав користі Петрові Петровичу. Навпаки, з усіх боків почувся гомін ремства.

— А, ти он куди заїхав! — крикнув Лебезятников. — Брешеш! Клич поліцію, а я присягну! Одного тільки збагнути не можу: для чого він пішов на такий ганебний вчинок! О мерзотна, підла людина!

— Я можу пояснити, для чого він пішов на такий вчинок, і, коли треба, теж присягну! — твердим голосом промовив нарешті Раскольников і ступив уперед.

Він дивився твердо і спокійно. Всім якимось ясно стало, з одного лише погляду на нього, що він справді знає, в чому річ, і що оце зараз буде розв'язка.

— Тепер я цілком усе собі усвідомив, — говорив далі Раскольников, звертаючись просто до Лебезятникова. — Від самого початку всієї цієї історії я вже підозрівав, що тут якась мерзотна каверза; я почав підозрівати це з огляду на деякі особливі

обставини, тільки самому мені відомі, але про які я зараз всіх повідомлю: в них усе діло! Ви ж, Андрію Семеновичу, вашим дорогоцінним показанням остаточно з'ясували мені все. Прошу всіх, усіх слухати. Цей добродій (він показав на Лужина) сватався недавно до однієї дівчини, а саме до моєї сестри, Євдокії Романівни Раскольникової. Але, приїхавши в Петербург, він позавчора, при першій нашій зустрічі, зі мною посварився, і я вигнав його від себе, що можуть підтвердити два свідки. Цей добродій дуже злий на мене... Позавчора я ще не знав, що він живе тут, у нумерах, у вас, Андрію Семеновичу, і що, отже, того самого дня, коли ми посварились, тобто позавчора, він був свідком того, як я дав дружині пана Мармеладова Катерині Іванівні трохи грошей на похорон її чоловіка, як його приятель. А добродій цей одразу ж написав моїй матері записку і повідомив її, що я віддав усі гроші не Катерині Іванівні, а Софії Семенівні і при цьому найпідлішими словами згадав про... про характер Софії Семенівни, тобто натякнув на характер стосунків моїх із Софією Семенівною. Все це, як ви розумієте, з наміром посварити мене з матір'ю і сестрою, переконавши їх, що я розтринькую, з непорядною метою, їхні останні гроші, якими вони мені допомагають. Учора ввечері, при матері й сестрі і в його присутності, я довів, що це неправда, що я дав гроші Катерині Іванівні на похорон, а не Софії Семенівні і що з Софією Семенівною позавчора я ще й знайомий навіть не був і навіть в обличчя не знав. При цьому я додав, що він, Петро Петрович Лужин, з усіма своїми чеснотами, не вартий і мізинця Софії Семенівни, про яку він так погано говорить. На його ж запитання: чи посадовив би я Софію Семенівну поруч з моєю сестрою, я відповів, що я вже це й зробив того ж таки дня. Розізлившись від того, що мати й сестра не хочуть, за його намовляннями, зі мною посваритись, він одне за другим почав говорити їм непробачні грубощі. Стався остаточний розрив, і йому показали на двері. Все це відбулося вчора ввечері. Тепер прошу особливої уваги: уявіть собі, що коли б йому пощастило зараз довести, ніби Софія Семенівна — злодійка, то, по-перше, він довів би моїй сестрі і матері, що був майже правий у своїх підозріннях і справедливо розсердився за те, що я поставив нарівні мою сестру і Софію Семенівну; нападаючи на мене, він, мовляв, захищав і охороняв честь моєї сестри, а своєї нареченої. Одним словом, з допомогою цієї історії він навіть міг би знову посварити мене з рідними і, вже звичайно, сподівався знову ввійти в них у милість. Не кажу вже про те, що він мстився особисто мені, бо має підставу гадати, що честь і щастя Софії Семенівни дуже для мене дорогі. От і весь його намір! От як я розумію цю справу! От уся причина, й іншої бути не може!

Так або майже так закінчив Раскольников свою промову, яку присутні раз у раз перебивали вигуками, хоч слухали його дуже уважно. Але, незважаючи на перебивання, він говорив чітко, спокійно, точно, ясно, твердо. Його різкий голос, його переконаний тон і суворий вигляд справили на всіх надзвичайне враження.

— Так, так, це так! — захоплено підтверджував Лебезятников. — Це повинно бути так, бо він саме і питав мене, як тільки зайшла до нас у кімнату Софія Семенівна, чи тут ви? Чи не бачив я вас серед гостей Катерини Іванівни? Він відкликав мене для цього до вікна і там потихеньку спитав. Отже, йому неодмінно треба було, щоб ви були

тут! Це так, це все так!

Лужин мовчав і зневажливо усміхався. А проте він був дуже блідий. Здавалося, він обмірковував, як йому викрутитись. Може, він би охоче кинув усе і пішов звідси, але зараз це було майже неможливо; це значило визнати себе винним у всьому, в чому його звинуватили, і в тому, що він справді обмовив Софію Семенівну. А окрім цього і присутні, які до того ж уже добре випили, були надто збуджені. Провіантський, хоч і не все до ладу розумів, кричав більш від усіх і пропонував деякі дуже неприємні для Лужина заходи. Та були і не п'яні; понасходилися і поназбиралися з усіх кімнат. Усі троє ляшків дуже гарячилися і кричали йому безперестану: "Пан є лайдак!", [5-24] причому бурмотіли ще якісь погрози по-польському. Соня слухала напружено, але начебто теж не все розуміла, мовби приходила до пам'яті після непритомності. Вона тільки не зводила своїх очей з Раскольника, відчуваючи, що в ньому весь її порятунок. Катерина Іванівна тяжко і хрипло дихала, здавалася страшно знеможеною. Зовсім дурний вигляд був у Амалії Іванівни, що стояла, роззявивши рота і зовсім нічого не тямлячи. Вона тільки бачила, що Петро Петрович на чомусь піймався. Раскольников пробував було ще говорити, але його вже не слухали, всі кричали і товпилися коло Лужина, лаючи і погрожуючи. Але Петро Петрович не злякався. Побачивши, що справу з обвинуваченням Соні вже цілком програно, він перейшов уже до одверто зухвалого тону.

— Дозвольте, панове, дозвольте; не напірайте, дайте пройти! — говорив він, продираючись крізь натовп, — і зробіть ласку, не погрожуйте; запевняю вас, що нічого у вас не вийде, нічого не зробите, я не з боязких, а, навпаки, ви ж, панове, відповідатимете за те, що з допомогою насильства покриваєте карну справу. Злодійку більш ніж викрито, і я позиватиму. В суді не такі сліпі і... не п'яні, і не поймуть віри двом запеклим безбожникам, баламутам і вільнодумцям, які звинувачують мене з особистої помсти, в чому вони, через свій дурний розум, признаються... Отже, дозвольте!

— Щоб зараз же і духу вашого не було в моїй кімнаті; забирайтеся геть, і між нами все кінчено! І як подумаю, що я ж сам аж із шкіри ліз, викладав йому... аж два тижні!..

— Та я ж вам і сам, Андрію Семеновичу, оце недавно сказав, що йду від вас, коли ви ще мене удержували; а тепер додам тільки, що ви дурень. Бажаю вам вилікувати ваш розум і ваші підсліпуваті очі. Дозвольте ж, панове!

Він протовпився; але провіантському не хотілося так легко його випустити, обмежившись тільки лайкою: він схопив зі стола склянку, розмахнувся і пошпурив її в Петра Петровича; але склянка влучила просто в Амалію Іванівну. Вона заверещала, а провіантський, втративши від розмаху рівновагу, важко впав під стіл. Петро Петрович пройшов у свою кімнату, і через півгодини його вже не було в домі. Соня, боязка зроду, і раніше знала, що її легше, ніж будь-кого іншого, погубити, а що вже скривдити її — то це кожен міг майже безкарно. Та все-таки, до самої цієї хвилини, їй здавалося, що можна якось уникнути біди обережністю, лагідністю, покірливістю перед усіма. Розчарування її було надто тяжке. Вона, звичайно, терпляче, майже безмовно могла

все перенести — навіть це. Але в першу мить вже надто тяжко зробилося. Незважаючи на своє торжество і на те, що її виправдали, — коли минув перший переляк і перше остовпіння, коли вона зрозуміла і зміркувала все ясно, — почуття безпорадності й образи болісно стиснуло їй серце. У неї почалась істерика. Нарешті, не витримавши, вона вибігла з кімнати і подалась додому. Це сталося майже одразу після того, як пішов Лужин. Амалія Іванівна, коли в неї влучила склянка і навколо розлігся гучний регіт, теж не витримала отакої розплати за чуже похмілля. Заверещавши, кинулася вона до Катерини Іванівни, вважаючи, що саме та в усьому винна:

— Геть з квартир! Зараз же! Геть! — І тут-таки почала хапати все, що потрапляло їй під руку з речей Катерини Іванівни, і кидати додолу. Вже й без того пригнічена, мало не в нестямі, задихана, бліда, Катерина Іванівна схопилася з ліжка (на яке впала була, знеможена) і кинулась на Амалію Іванівну. Але боротьба була занадто нерівна; та відштовхнула її, мов пір'їнку.

— Як! Мало того, що безбожно ославили, — ця тварюка мене ж і кривдить! Як! У день похорону чоловіка женуть із квартири, після мого хліба-солі, на вулицю, з сиротами! Та куди я піду! — голосила, ридаючи і задихаючись, бідолашна жінка. — Господи! — закричала раптом вона, блиснувши очима, — невже ж немає справедливості! Кого ж тобі боронити, як не нас, сиріт? А от побачимо! Є на світі суд і правда, є, я знайду! Зараз, пожди, безбожна тварюко! Поленько, лишайся з дітьми, я повернуся. Ждіть мене, хоч на вулиці! Побачимо, чи є на світі правда?

І, накинувши на голову ту саму зелену драдедамову хустку, про яку згадував у своїй розповіді небіжчик Мармеладов,

Катерина Іванівна протиснулася крізь безладний і п'яний натовп жильців, що все ще юрмився в кімнаті, і, тужачи та плачучи, вибігла на вулицю — з невиразною метою десь зараз, негайно, і будь-що-будь знайти справедливість. Перелякана Поленька принішкла з дітьми в кутку на скрині, де, пригорнувши обох малят, вся трусячись, почала чекати повернення матері. Амалія бігала кімнатою, верещала, голосила, шпурляла все, що потрапляло їй під руки, додолу, бешкетувала. Жильці горлали кожен своє — хто ще пояснював, як умів, іншим усе, що сталося, хто сперечався і лаявся, хто заводив пісню...

"А тепер пора й мені! — подумав Раскольников. — Ану, Софіє Семенівно, побачимо, що ви тепер скажете!"

І він попрямував на квартиру до Соні.

IV

Раскольников був діяльним і наполегливим адвокатом Соні проти Лужина, незважаючи на те, що сам мав стільки власного жаху і страждання в душі. Але, вистраждавши стільки вранці, він мовби радий був нагоді забути хоч на час власні переживання, які вже ставали нестерпними, не кажучи вже про те, скільки особистого і сердечного було в прагненні його заступитись за Соню. Крім того, у нього не йшла з думки і часом страшенно тривожила його наступна зустріч з Сонею: він повинен був відкрити їй, хто вбив Лизавету, і передчував, яка це буде страшна для нього мука, і

наче відмахувався від неї. І тому, коли він вигукнув, ідучи від Катерини Іванівни: "Ану, що ви скажете тепер, Софіє Семенівно?", він, очевидно, ще перебував у якомусь зовні визивному, збудженому і бадьорому стані від недавньої перемоги над Лужиним. Але щось незрозуміле сталося з ним після цього. Коли він дійшов до квартири Капернаумова, то відчув несподівано знесиленість і страх. У роздумі спинився він перед дверима з дивним запитанням: "А чи треба казати, хто вбив Лизавету?" Запитання було справді дивне, бо він раптом, водночас, відчув, що не тільки не казати не може, але навіть і віддалити цю мить, хоч на якийсь час, неможливо. Він ще не знав, чому неможливо; він тільки відчув це, і це тяжке усвідомлення власного безсилля перед необхідністю майже пригнітило його. Щоб уже не розмірковувати й не мучитись, він швидко відчинив двері і з порога глянув на Соню. Вона сиділа, спершись ліктями на столик і закривши обличчя руками, але, побачивши Раскольникову, одразу ж підвелася і пішла йому назустріч, наче чекала його.

— Що було б зі мною, коли б не ви! — швидко промовила вона, зустрівшись з ним серед кімнати. Очевидно, їй тільки це й хотілося якнайшвидше сказати йому. Для того й чекала.

Раскольников пройшов до стола і сів на стілець, з якого вона щойно підвелася. Вона стала перед ним за два кроки, точнісінько як і вчора.

— Що, Соню? — сказав він і раптом відчув, що голос його дрижить, — адже ж вся справа спиралася на "громадський стан і пов'язані з ним звички". Зрозуміли ви це?

Страждання відбилось на обличчі її.

— Тільки не говоріть зі мною, як учора! — перебила вона його. — Будь ласка, не починайте. І так досить муки...

Вона поспішила усміхнутися йому, злякавшись, що він ще розсердиться за цей докір.

— Я через дурість свою звідти пішла. Що там тепер? Оце вже хотіла повернутись туди, та все думала, що от... ви зайдете.

Він розповів їй, що Амалія Іванівна виганяє їх із квартири і що Катерина Іванівна побігла кудись "правди шукати".

— Ой боже мій! — схопилась Сонечка, — ходіть швидше...

І вона взяла свою мантильку.

— Завжди одне й те саме! — скрикнув роздратовано Раскольников. — У вас тільки й на думці, що вони! Побудьте зі мною.

— А... Катерина Іванівна?

— А Катерина Іванівна вже, звичайно, вас не мине, заїде до вас сама, коли вже вибігла з дому, — буркотливо додав він. — Якщо вас не застане, ви ж і будете винні...

Соня в тяжкій нерішучості сіла знову на стілець. Раскольников мовчав, дивлячись вниз і щось обмірковуючи.

— Припустимо, Лужин тепер не захотів, — почав він, не зводячи очей на Соню. — Ну, а коли б він захотів або для чогось це йому потрібно було, він би запроторив вас у в'язницю, коли б не трапилися тут я та Лебезятников! Хіба не так?

— Еге ж, — сказала вона слабким голосом, і ще раз тривожно повторила, ніби не слухаючи його: — еге ж.

— А я ж і справді міг не прийти! А Лебезятников, той уже зовсім випадково нагодився.

Соня мовчала.

— Ну, а коли б у в'язницю, що тоді? Пам'ятаєте, що я вчора говорив?

Вона знову не відповіла. Він трохи зачекав.

— А я думав, що ви знову закричите: "Ой, не говоріть, перестаньте!" — засміявся він, але якось наче силуючи себе. — Що ж, знову мовчання? — спитав він, помовчавши. — Адже ж треба про щось говорити? От мені дуже цікаво було б дізнатись, як би ви розв'язали тепер одне "питання", як каже Лебезятников. (Він начебто починав плутатись.) Ні, справді, я серйозно. Уявіть собі, Соню, що ви знали б усі наміри Лужина наперед, знали б (тобто напевно), що через них загинула б Катерина Іванівна, та й діти; ви теж, на додачу (бо ж ви себе ні за що маєте, тож на додачу). Поленька теж... бо їй судилася така ж дорога. Так от: коли б раптом усе це тепер на ваш розсуд віддали: йому чи їм жити на світі, тобто чи Лужину лишитися живим і далі підлоту чинити, чи Катерині Іванівні помирати? То як би ви вирішили: кому з них умерти? Я вас питаю.

Соня занепокоєно на нього подивилась: їй щось особливе причулося в цій нетвердій мові, яка до чогось підходила здалека.

— Я вже передчувала, що ви про що-небудь таке спитаєте, — сказала вона, пильно дивлячись на нього.

— Гаразд; хай так; але, одначе, як же б вирішили?

— Навіщо ви питаєте про таке, чого бути не може? — з огидою сказала Соня.

— Виходить, хай краще Лужин живе і підлоту чинить! Ви й цього вирішити не наслідились?

— Та я ж Божої волі знати не можу... І нащо ви питаєте про те, чого не можна питати? Навіщо такі пусті запитання? Як може статися, щоб це від мого рішення залежало? І хто мене тут суддею поставив: кому жити, кому не жити?

— Та вже коли до Божої волі дійшло, то вже тут нічого не вдієш, — похмуро пробурмотів Раскольников.

— Кажіть краще прямо, чого вам треба! — стражденно скрикнула Соня, — ви знову на щось наводите... Невже ви для того тільки прийшли, щоб мучити!

Вона не витримала і раптом гірко заплакала. В похмурій тузі дивився він на неї. Минуло хвилин з п'ять.

— А ти ж маєш рацію, Соню, — тихо промовив він нарешті. Раптом він перемінився; вдавано нахабний і безсило визивний тон його зник. Навіть голос враз ослаб. — Сам же я тобі сказав учора, що не прощення прийду просити, а майже з того от і почав, що прощення прошу. Це я про Лужина і Божу волю для себе говорив... Це я прощення просив, Соню...

Він хотів усміхнутись, але щось безсиле, щось недоговорене відбилося в його блідій усмішці. Він похилив голову і закрив обличчя руками.

І раптом дивне, несподіване відчуття якоїсь гострої ненависті до Соні пройняло його серце. І, мовби здивувавшись і злякавшись цього відчуття, він раптом підвів голову і пильно глянув на неї, але побачив, що вона дивиться на нього збентеженим і до муки турботливим поглядом; тут була любов; ненависть його щезла, мов примара. Це було не те; він прийняв одне почуття за інше. Це тільки означало, що та хвилина минула.

Знову він закрив руками обличчя і похилив голову. Раптом він зблід, підвівся зі стільця, подивився на Соню і, нічого не мовлячи, пересів машинально на її ліжко.

Ця хвилина була дуже подібна, в його відчутті, до тієї, коли він, стоячи за спиною в староріччя і вже звільнившись з петлі сокиру, відчув, що вже "і миті не можна більше гаяти".

— Що з вами? — спитала злякана Соня.

Він не міг вимовити й слова. Він зовсім, зовсім не так гадав відкрити і сам не розумів того, що тепер з ним діялося. Вона тихо підійшла до нього, сіла на ліжко поруч і чекала, не зводячи з нього очей. Серце її колотилося і завмирало. Стало нестерпно: він повернув до неї бліде, як смерть, обличчя своє; губи його безсило кривилися, силкуючись щось вимовити. Жах охопив її.

— Що з вами? — повторила вона, злегка відсторонюючись від нього.

— Нічого, Соню. Не лякайся... Пусте! Справді, коли розміркувати, — пусте, — бурмотів він з виглядом людини, що марить, зовсім не тямлячи себе. — Чого тільки я прийшов тебе мучити? — додав він раптом, дивлячись на неї. — Справді. Чого? Я все запитую себе про це, Соню...

Він, може, і запитував себе про це чверть години тому, але тепер, зовсім знесилений, промовив це, ледве усвідомлюючи, що каже, відчуваючи тільки безперервний дріж в усьому тілі.

— Ой, як ви мучитесь! — зі стражданням у голосі сказала вона, вдивляючись у нього.

— Пусте все!.. От що, Соню (він раптом чогось усміхнувся, зовсім блідо й безсило, усміхнувся на якусь тільки мить), — пам'ятаєш, що я вчора обіцяв тобі сказати?

Соня тривожно чекала.

— Я сказав, ідучи, що, можливо, прощаюсь з тобою назавжди, але якщо прийду сьогодні, то скажу тобі... хто вбив Лизавету.

Вона раптом задрижала всім тілом.

— Ну, то от я й прийшов сказати.

— То ви це вчора серйозно... — ледве прошептала вона і швидко спитала, начебто раптом опам'ятавшись, — звідки ж ви знаєте?

Вона почала важко дихати. Обличчя її щодалі більше блідло.

— Знаю.

Вона трохи помовчала.

— Знайшли, чи що, його? — боязко спитала вона.

— Ні, не знайшли.

— То як же ви про це знаєте? — знову ледве чутно спитала вона і знову після майже хвилинного мовчання.

Він обернувся і пильно, пильно подивився на неї.

— Вгадай, — промовив він з тією ж скривленою і безсилою усмішкою.

Наче конвульсії пробігли по всьому її тілі.

— Та ви... мене... нащо ж ви мене так... лякаєте? — промовила вона, усміхаючись, мов дитина.

— Виходить, я з ним приятель великий... коли знаю, — говорив далі Раскольников, все ще невідривно дивлячись їй в очі, наче вже не мав сили відвести свого погляду, — він Лизавету ту... вбити не хотів... Він її... вбив ненароком... Він стару вбити хотів... коли вона була сама... і прийшов... А тут увійшла Лизавета... Він тоді... і її вбив.

Збігла ще одна жаклива хвилина. Обоє все ще дивилися одне на одного.

— То не можеш угадати? — спитав він раптом, з таким відчуттям, наче кидався вниз із дзвіниці.

— Н-ні, — ледве чутно прошептала Соня.

— А подивись-но гарненько.

І щойно він сказав це, як знову колишнє, вже знайоме відчуття враз заледенило його душу: він дивився на неї і раптом у її обличчі начебто побачив обличчя Лизавети. Він добре запам'ятав вираз Лизаветиного обличчя, коли він підходив до неї тоді з сокирою, а вона відступала від нього до стіни, виставивши вперед руки, із зовсім дитячим переляком в очах, точнісінько як маленькі діти, коли вони раптом починають чогось лякатись, дивляться нерухомо і неспокійно на той предмет, що їх лякає, відступаючи назад, і простягають вперед ручку, збираючись заплакати. Майже те ж саме сталося тепер і з Сонею: так само безсило, з тим же переляком, дивилася вона на нього і раптом, виставивши вперед ліву руку, злегка, ледь-ледь уперлася йому пальцями в груди і повільно почала підводитися з ліжка, все далі від нього відстороняючись, і чимраз нерухомішим ставав її звернутий до нього погляд. Жах її зненацька передався і йому: такий самий переляк з'явився і в його очах, так само і він став дивитись на неї, і майже навіть з тією ж дитинячою усмішкою.

— Вгадала? — прошептав він нарешті.

— Господи! — вихопився страшний зойк з її грудей. Безсило впала вона на ліжку, лицем у подушки. Але за мить швидко підвелася, швидко присунулась до нього, схопила його за обидві руки і, міцно стискаючи їх, мов у лещатах, тонкими своїми пальцями, стала знову нерухомо, наче прикипівши, дивитись йому в очі. Цим останнім несамовитим поглядом вона хотіла розгледіти і знайти хоч якусь останню для себе надію. Але надії не було; сумніву не лишалося ніякого; все було так! Навіть потім, згодом, коли вона пригадувала цю мить, вона дивувалася й не розуміла: чому саме вона так одразу відчула тоді, що немає вже ніяких сумнівів? Адже не могла ж вона сказати, наприклад, що вона щось подібне до цього передчувала? А тим часом тепер, як тільки він сказав їй це, їй враз і здалося, ніби й справді вона саме це і передчувала.

— Годі, Соню, годі! Не муч мене! — страдницьки попросив він.

Він зовсім, зовсім не так думав відкрити їй, але вийшло саме так.

Мовби не тямлячи себе, вона схопилася і, ламаючи руки, дійшла до середини

кімнати, але швидко повернулася й сіла знову біля нього, майже торкаючись його плеча своїм. Зненацька, наче від удару, вона здригнулася, скрикнула і кинулась, сама не знаючи нащо, перед ним на коліна.

— Що ви, що ви це над собою зробили! — в розпачі сказала вона і, схопившись з колін, кинулась йому на шию, обняла його і міцно-міцно стиснула його руками.

Раскольников відхитнувся і зі смутною усмішкою подивився на неї:

— Дивна якась ти, Соню, — обнімаєш і цілуєш, а я ж тобі сказав про те. Себе ти не тямиш.

— Нема, нема за тебе нещаснішого тепер у цілому світі! вигукнула вона, мов у нестямі, не чуючи його зауваження, і раптом заплакала ридма, як в істеричі.

Давно вже не зазнаване почуття хвилею ринуло в його душу і відразу розм'якшило її. Він не опирався йому: дві сльози викотилися з його очей і повисли на віях.

— То ти не покинеш мене, Соню? — говорив він, мало не з благанням дивлячись на неї.

— Ні, ні; ніколи й ніде! — скрикнула Соня, — за тобою піду, всюди піду! О господи!.. яка ж я нещасна!.. І чому, чому я тебе раніше не знала! Чом ти раніше не приходив? О господи!

— От і прийшов.

— Це тепер! О, що тепер робити!.. Разом, разом! — повторювала вона мовби в забутті і знову обнімала його, — на каторгу з тобою разом піду! — Його раптом наче пересмикнуло, колишня злісна і майже зневажлива усмішка видавилась на губах його.

— Я, Соню, ще в каторгу, може, й не захочу йти, — сказав він.

Соня швидко на нього подивилась.

Після першого, жагучого і болісного співчуття до нещасного знову страшна думка про вбивство вразила її. У цьому зміненому, іншому вже тоні, яким він сказав останні слова, їй раптом причувся вбивця. Вона з подивом дивилась на нього. Їй ще нічого не було відомо, ні чому, ні як, ні нащо це сталося. Тепер усі ці запитання разом спалахнули в її свідомості. І знову вона не повірила: "Він, він убивця! Та хіба це можливо?"

— Та що це? Та де це я стою? — промовила вона в глибокому подиві, начебто ще не опам'ятавшись, — та як ви, ви, такий... могли на це зважитись?.. Та що це!

— Звичайно, щоб пограбувати. Перестань, Соню! — якось стомлено і навіть наче з досадою відповів він.

Соня стояла мов приголомшена, але раптом скрикнула:

— Ти був голодний! ти... щоб матері допомогти? Так?

— Ні, Соню, ні, — бурмотів він, обернувшись і похиливши голову, — не був я такий голодний... я справді хотів допомогти матері, але... і це не зовсім слушно... не муч мене, Соню!

Соня сплеснула руками.

— Та невже, невже це все правда! Господи, та яка ж це правда! Хто ж цьому може повірити?.. І як же, як же ви самі останнє віддаєте, а вбили, щоб пограбувати! А!.. —

скрикнула вона раптом, — ці гроші, що Катерині Іванівні віддали... ці гроші... Господи, та невже ж і ці гроші...

— Ні, Соню, — квапливо перебив він, — ці гроші були не ті, заспокойся! Ці гроші мені мати прислала, через одного купця, і одержав я їх, коли був хворий, того ж дня, що й віддав... Разуміхін бачив... він же й одержував за мене... ці гроші мої, мої власні, правду кажу тобі, мої.

Соня зчудовано слухала його і щосили намагалася хоч щось збагнути.

— А ті гроші... а втім, я навіть і не знаю, чи й були там які гроші, — додав він тихо і наче в роздумі, — я зняв у неї тоді гаманець із шиї, замшевий... повний-повнісінький такий гаманець... та я не розкривав його; не встиг, мабуть... Ну, а речі, якісь там запонки та ланцюжки, — я всі ті речі і гаманець на чужому якомусь дворі, на В-му проспекті під камінь сховав, наступного ж ранку... Все там і досі лежить...

Соня з усіх сил слухала.

— Ну, то чому ж... ви сказали: щоб пограбувати, а самі нічого не взяли? — швидко спитала вона, мовби хапаючись за соломинку.

— Не знаю... я ще не надумав — візьму чи не візьму ті гроші, — промовив він, знову начебто в роздумі, і раптом, схаменувшись, швидко й коротко усміхнувся. — От яку я дурницю зараз ляпнув, га?

У Соні майнула була думка: "Чи не божевільний він?" Але зараз же вона її одкинула: ні, тут інше. Нічого, нічого вона в усьому цьому не могла зрозуміти.

— Знаєш, Соню, — сказав він зненацька з якимсь піднесенням, — знаєш, що я тобі скажу: коли б тільки я зарізав через те, що був голодний, — говорив він далі, напіраючи на кожне слово і якимось загадково, але дивлячись при цьому на неї так щиро, — то я б тепер... був щасливий! Знай це!

— І що тобі, що тобі в тому, — скрикнув він за мить з якимсь навіть розпачем, — ну що тобі в тому, коли б я й признався зараз, що вчинив погане? Ну що тобі в цьому дурному торжестві наді мною? Ой, Соню, чи для того ж я прийшов до тебе зараз!

Соня знову хотіла було щось сказати, але промовчала.

— Тому я й кликав із собою тебе вчора, що ти одна в мене й лишилася.

— Куди кликав? — боязко спитала Соня.

— Не грабувати і не вбивати, не бійсь, не на те, — усміхнувся він ущипливо, — ми люди різні... І знаєш, Соню, я ж тільки тепер, тільки зараз оце зрозумів: куди тебе кликав учора. А вчора, коли кликав, я й сам не розумів куди. На те й кликав, на те приходив: щоб не кидала мене. Не кинеш, Соню?

Вона стиснула йому руку.

— І нащо, нащо я їй сказав, нащо я їй відкрив! — у розпачі вигукнув він за мить, зі страшною мукою дивлячись на неї, — от ти ждеш від мене пояснень, Соню, сидиш і ждеш, я це бачу; а що я скажу тобі? Адже нічого ти не зрозумієш у тому, а тільки змучишся вся... через мене! Ну от, ти плачеш і знову мене обнімаєш, — ну за що ти мене обнімаєш? За те, що я сам не стерпів і на іншого прийшов звалити: "страждай і ти, мені легше буде!" І можеш ти любити такого негідника?

— Та хіба ти теж не мучишся? — скрикнула Соня.

Знову те ж почуття хвилиною ввірвалося в його душу і знову на мить розм'якло її.

— Соню, у мене серце люте, ти це май собі на увазі: цим багато що можна пояснити. Я тому й прийшов, що лютий. Є такі, що не прийшли б. А я боягуз і... негідник! Та... нехай! все це не те... Говорити тепер треба, а я почати не вмію...

Він спинився й задумався.

— Е-ех, люди ми різні! — скрикнув він знову, — не пара. І чого, чого я прийшов! Ніколи не прощу я собі цього!

— Ні, ні, це добре, що прийшов! — заперечила Соня, — це краще, коли я знатиму. Багато краще!

Він з болем подивився на неї.

— А що, й справді! — сказав він, мовби надумавшись, — адже це так і було! От що, я хотів Наполеоном зробитись, через те й убив... Ну, розумієш тепер?

— Н-ні, — наївно і боязко прошептала Соня, — тільки... кажи, кажи! Я зрозумію, я для себе все зрозумію! — благала вона його.

— Зрозумієш? Ну, гаразд, побачимо!

Він замовк і довго обмірковував.

— Штука от у чому: я поставив собі якимось таке запитання: а що, коли б, наприклад, на моєму місці опинився Наполеон і не було б у нього, щоб кар'єру почати, ні Тулона, ні Єгипту, ні переходу через Монблан,[5-25] а було б замість усіх цих блискучих і монументальних речей лише одне якесь там жалюгідне бабисько, легістраторша,[5-26] яку ще до того ж треба вбити, щоб зі скрині в неї гроші потягти (це ж для кар'єри, розумієш?), ну, то чи зважився б він на це, коли б іншого виходу не мав? Чи не покорило б його від того, що занадто вже це не монументально, і... і гріх? Ну, то я тобі кажу, що на цьому "запитанні" я промучився страшенно довго, так що дуже соромно мені зробилось, коли я, нарешті, догадався (зненацька якимось), що не тільки його не покорило б, але навіть і на думку б йому не спало, що це не монументально... і навіть не зрозумів би він зовсім: чого тут коробитись? І коли б уже тільки не мав він іншої дороги, то задушив би так, що й писнути б не дав, анітрохи не задумуючись!.. Ну, і я... перестав думати... задушив... за прикладом авторитету... І це точнісінько так і було! Тобі смішно? Справді, Соню, тут найсмішніше те, що, мабуть, саме так воно й було...

Соні зовсім не було смішно.

— Ви краще кажіть мені прямо... без прикладів, — ще боязкіше і ледве чути попросила вона.

Він повернувся до неї, сумно на неї подивився і взяв її за руки.

— Ти знову маєш рацію, Соню. Адже все це пусте, майже саме базікання! Бачиш: адже ти знаєш, що в матері моєї майже нічого немає. Сестра дістала освіту випадково і приречена тинятися в гувернантках. Усі їхні надії були тільки на мене. Я вчився, але утримувати себе в університеті не міг і на якийсь час змушений був вийти. Коли б навіть і так тривало, то років через десять, через дванадцять (коли б обставини

поліпшилися) я все-таки міг сподіватись стати якимсь учителем або чиновником, з тисячею карбованців платні... (Він говорив наче завчене.) А до того часу мати висохла б від турбот і від горя, і мені все-таки не пощастило б потішити її старість, а сестра... ну, з сестрою могло б ще й гірше статися!.. Та й чи це ж життя, увесь вік мимо всього проходити і від усього одвертатись, про матір забути, а сестрини кривду, наприклад, шанобливо знести? Для чого? Чи не для того, щоб, їх поховавши, нових набути — дружину та дітей, і теж потім без копійки і без шматка хліба залишити? Ну... ну от я й надумав, заволодівши бабиними грошима, витратити їх на мої перші роки, щоб не тягти з матері на забезпечення себе в університеті, на перші кроки після університету, — і зробити все це широко, радикально, так щоб уже цілком нову кар'єру влаштувати і на новий, незалежний шлях стати... ну... ну, от і все... Ну, зрозуміла річ, те, що я вбив стару, — це я зле вчинив... ну й годі!

В якомусь безсиллі дотягнув він свою розповідь до кінця і похилив голову.

— Ой, це не те, не те, — тужливо вигукувала Соня, — і хіба можна так... ні, це не так, не так!

— Сама бачиш, що не так!.. А я ж щиро розповів, правду!

— Та яка ж це правда! О господи!

— Я ж тільки вошу вбив, Соню, непотрібну, паскудну, зловредну.

— Ото людина — воша!

— Та І я ж знаю, що не воша, — відповів він, чудно дивлячись на неї. — А втім, я неправду кажу, Соню, — додав він, — давно вже неправду кажу... Це все не те; ти правильно говориш. Зовсім, зовсім, зовсім тут інші причини! Я давно ні з ким не говорив, Соню... Голова в мене тепер дуже болить...

Очі його палали гарячковим вогнем... Він майже починав марити: неспокійна посмішка блукала на його губах. Крізь це збудження вже прозиало страшне безсилля. Соня зрозуміла, як він мучиться. У неї теж голова починала паморочитись. І дивно він так говорив: немовби й зрозуміле щось, але... "та як же! Як же! О господи!" І вона в розпачі ламала руки.

— Ні, Соню, це не те! — почав він знову, зненацька підводячи голову, начебто вражений і знову збуджений раптовим поворотом своїх думок, — це не те! А краще... уяви (еге ж! так справді краще), уяви, що я самолюбний, заздрісний, лихий, мерзотний, мстивий, ну... і ще — схильний до божевілля. (Хай уже все разом! Про божевілля говорили раніше, я пам'ятаю.) Я тобі сказав оце, що в університеті утримувати себе не міг. А чи знаєш ти, що я, може, й міг? Мати прислала б, аби вніс, що треба, а на взуття, одяг і на хліб я й сам би заробив, мабуть! Уроки траплялися; по полтиніку пропонували. Працює ж Разуміхін! Та я озлився і не захотів. Саме так воно і є — озлився (це слово хороше!). Я тоді, мов павук, у своєму кутку сховався. Ти ж була в моїй конурі, бачила... А чи знаєш, Соню, що низькі стелі і тісні кімнати душу і розум гнітять! О, як ненавидів я цю конуру! І все-таки вибиратись з неї не хотів. Навмисно не хотів! Цілими днями не виходив і працювати не хотів, і навіть їсти не хотів, все лежав. Принесе Настя — попоїм, не принесе — так і день мине; навмисно зо зла не нагадував,

щоб принесли! Вночі світла немає, лежу в темряві, а на свічки не хочу заробити. Треба було вчитись, я книжки попродав; а на столі у мене, на записках та на зошитах, на палець і тепер пилу лежить. Я краще любив лежати й думати. І все думав... І все такі в мене сни були дивні, різні сни, нічого говорити які! Та тільки тоді почало мені теж верзтись, що... Ні, це не так! Я знову не так розповідаю! Бачиш: я тоді все себе запитував: чому я такий дурний, якщо інші дурні і якщо я знаю вже напевно, що вони дурні, то чому сам не хочу бути розумнішим? Потім я зміркував, Соню, що коли чекати, поки всі зробляться розумними, то занадто вже довго буде... Потім я ще зміркував, що ніколи цього й не буде, що не зміняться люди і не переробить їх ніхто, і справа не варта заходу! Справді, це так! Це їх закон... Закон, Соню! Це так!.. І я тепер знаю, Соню, що хто міцний і сильний розумом, духом, той над ними і володар! Хто багато посміє, той у них і правий. Хто на більше може плюнути, той у них і законодавець, а хто більш за всіх може посміти, той і від усіх більше прав має! Так досі велося і так завжди буде! Тільки сліпий не розглядить!

Раскольников, кажучи це, хоч і дивився на Соню, але вже не турбувався більше: зрозуміє вона чи ні. Гарячка охопила його усього. Він переживав якусь похмуру радість. (Справді, він дуже довго ні з ким не говорив!) Соня зрозуміла, що цей темний катехізис[5-27] став його вірою й законом.

— Я зміркував тоді, Соню, — говорив він далі ніби в якомусь захваті, — що влада дається тільки тому, хто зважиться нахилитись і взяти її. Тут одне тільки, одне: варто тільки зважиться! Я тоді до одного додумався, вперше в житті, до чого ніхто і ніколи ще до мене не додумувався! Ніхто! Переді мною раптом ясно, мов сонце, постало, що як же це жоден досі не зважився і не сміє зважитись, проходячи мимо всієї цієї неадаптності, взяти простісінько все за хвіст і скинути під три чорти! Я... я захотів зважитись і вбив... я тільки зважитись захотів, Соню, от уся причина.

— О, мовчіть, мовчіть! — скрикнула Соня, сплеснувши руками. — Ви од Бога відреклися, і Бог вас покарав, дияволові віддав!..

— До речі, Соню, коли я в темряві лежав і мені все ввижалося, адже це диявол спокушав мене? га?

— Мовчіть! Не смійтеся, богохульнику, нічого, нічого ж ви не розумієте! О господи! Нічого ж бо, нічого ж бо він не розуміє!

— Мовчи, Соню, я зовсім не сміюсь, я ж і сам знаю, що мене чорт тягнув. Мовчи, Соню, мовчи! — повторив він похмуро і настійливо. — Я все знаю. Все це я вже передумав і перешепотів собі, коли лежав тоді в темряві... Про все це я сам з собою переспорив до останньої найменшої дрібниці, і все знаю, все! І так набридла, так набридла мені вся ця балаканина! Я всі ці міркування хотів забути, Соню, і почати заново, і перестати базікати! І невже ти думаєш, що я, мов дурень, пішов наосліп? Я пішов як дуже розумний, і оце ж мене й згубило! І невже ти гадаєш, що я не знав, наприклад, хоча б того, що коли вже почав я себе питати і допитувати: чи маю я право влади мати? — то, виходить, не маю права влади мати. Або коли ставлю запитання: чи воша людина? — то виходить, що не воша людина для мене, а воша для того, кому це й

на думку не спадає і хто прямо, не питаючи себе, йде... Вже коли я стільки днів промучився над питанням: пішов би Наполеон чи ні? то вже ж добре відчував, що я не Наполеон... Всю, всю муку безглузвих цих філософувань я витерпів, Соню, і все те з плеч скинути забажав: я захотів, Соню, вбити без казуїстики, вбити для себе, для себе самого! Я брехати не хотів у цьому навіть собі! Не для того, щоб матері допомогти, я вбив — дурниця! Не для того я убив, щоб, добувши гроші і владу, зробитись благодійником людства. Дурниця! Я просто вбив, для себе вбив, для себе самого, а чи став би я чиїмсь благодійником, чи все життя, мов павук, ловив би всіх у павутиння і з усіх живі соки висмоктував, мені в ту мить, певно, однаково було!.. І не гроші, головне, потрібні мені були, Соню, коли я вбив; не стільки гроші потрібні були, як інше... Я це все тепер знаю... Зрозумій мене: може, тим же шляхом ідучи, я вже ніколи більше не убив би вдруге. Мені інше треба було узнати, інше штовхало мене під руки: мені треба було узнати тоді, і якнайшвидше узнати, воша я, як усі, чи людина? Зможу я переступити чи не зможу? Зважусь нахилитися і взяти чи ні? Тремтяче я створіння чи право маю...

— Вбивати? Вбивати право маєте? — сплеснула руками Соня.

— Е-ех, Соню! — скрикнув він роздратовано, хотів був щось їй заперечити, але зневажливо замовк. — Не перебивай мене, Соню! Я хотів тобі одне тільки довести: що хоч чорт мене тоді потяг, та вже після того мені пояснив, що не мав я права туди ходити, бо я така ж самісінька воша, як і всі! Посміявся він із мене, от я до тебе й прийшов тепер! Приймай гостя! Коли б не був я вошею, то хіба був би я зараз у тебе? Слухай: коли я тоді до старої пішов, я тільки пішов спробувати... Так і знай!

— І вбили! Вбили!

— Але ж як убив! Хіба так убивають? Хіба так ідуть убивати, як я тоді йшов! Я тобі коли-небудь розкажу, як я йшов... Хіба я ту нікчемну стару вбив? Я себе вбив, а не її! Тут так-таки враз і рішив себе, навіки!.. А стару ту чорт убив, а не я... Годі, годі, Соню, годі! Покинь мене, — закричав він раптом у гарячковій тузі, — покинь мене!

Він сперся ліктями на коліна і, мов у лещатах, стиснув собі долонями голову.

— Яке страждання! — вихопився тяжкий зойк у Соні.

— Ну, що тепер робити, кажи! — спитав він, зненацька підвівши голову і з потворно скривленим від розпачу обличчям дивлячись на неї.

— Що робити! — скрикнула вона, раптом схопившись з місця, і очі її, досі повні сліз, враз заблищали. — Вставай! (Вона схопила його за плече; він підвівся, дивлячись на неї майже здивовано.) Іди тепер, зараз же, стань на перехресті, вклонися, поцілуй спочатку землю, яку ти осквернив, а потім уклонися всьому світові, на всі чотири боки, і скажи всім, уголос: "Я вбив!" Тоді Бог знову тобі життя дасть. Підеш? Підеш? — питала вона його, трусячись, наче в припадку, тримаючи його за обидві руки, міцно стиснувши їх у своїх долонях і дивлячись на нього вогненним поглядом.

Він здивувався і був навіть вражений її раптовим захватом.

— Це ти про каторгу, чи що, Соню? Донести, чи що, на самого себе треба? — спитав він похмуро.

— Страждання прийняти й очистити себе ним, от що треба.

— Ні! Не піду я до них, Соню.

— А жити ж, жити ж як будеш? Жити з чим будеш? — вигукувала Соня. — Хіба це тепер можливо? Ну як ти з матір'ю говоритимеш? (Ой, з ними ж, з ними ж що тепер буде?) Та що я! Адже ти вже кинув матір і сестру. Адже кинув, кинув уже.

О господи! — скрикнула вона, — та він же все це знає сам! Ну як же, як же без людей прожити! Що з тобою тепер буде!

— Не будь дитиною, Соню, — тихо промовив він. — У чому я завинив перед ними? Чого піду? Що я їм скажу? Все це сама тільки примара... Вони самі мільйонами людей винищують та ще за доброчесність уважають. Шахраї і негідники вони, Соню!.. Не піду. І що я скажу: що вбив, а гроші взяти не посмів, під камінь сховав? — додав він з ущипливою посмішкою. — То вони ж з мене самі сміятимуться, скажуть: дурень, що не взяв. Боягуз і дурень! Нічого, нічого не зрозуміють вони, Соню, і не гідні зрозуміти. Чого я піду? Не піду. Не будь дитиною, Соню...

— Замучишся, замучишся, — повторювала вона, в розпачливому благанні простягаючи до нього руки.

— Я, може, на себе ще наклепав, — похмуро зауважив він, мовби в задумі, — може, я ще людина, а не воша, і поспішив себе осудити... Я ще поборюсь.

Зневажлива усмішка видавлювалася на його губах.

— Отаку муку терпіти! Та все ж життя, все життя!..

— Звикну... — сказав він похмуро і вдумливо. — Слухай, — почав він, помовчавши, — годі плакати, час до діла: я прийшов тобі сказати, що мене тепер шукають, ловлять...

— Ой! — скрикнула Соня злякано.

— Ну, чого ж ти скрикнула! Сама хочеш, щоб я в каторгу пішов, а тепер злякалась? Тільки от що: я їм не дамся. Я ще з ними поборюсь, і нічого не вдіють. Немає в них справжніх доказів. Вчора я був у великій небезпеці і думав, що вже загинув; сьогодні ж справи стоять краще. Всі докази їх із двома кінцями, тобто їх обвинувачення я на свою користь можу повернути, розумієш? і поверну; бо я тепер навчився... Але у в'язницю мене посадять напевно. Коли б не один випадок, то, може, і сьогодні б посадили, напевно навіть, може, ще й посадять сьогодні... Тільки це байдуже, Соню: посиджу, та й випустять... бо немає в них жодного справжнього доказу, і не буде, присягаюсь. А з тими, що в них є, не можна упекти людину. Ну, годі... Я тільки щоб ти знала... З сестрою і з матір'ю я постараюсь якось так зробити, щоб їх переконати в протилежному і не злякати... А втім, сестра тепер, здається, забезпечена... виходить, і мати... Ну, от і все. Будь, проте, обережною. Будеш до мене у в'язницю ходити, коли мене заберуть?

— Ой, буду! Буду!

Обоє сиділи поруч, зажурені й пригнічені, наче після бурі викинуті на безлюдний берег. Він дивився на Соню і почував, як багато на ньому було її любові, і дивно, йому зробилося раптом тяжко й боляче, що його так люблять. Справді, це було чудне й жахливе відчуття! Йдучи до Соні, він почував, що в ній вся його надія і весь порятунок; він думав скинути бодай частину своїх мук на неї, і ось тепер, коли все серце її

звернулося до нього, він раптом відчув і усвідомив, що він став ще нещаснішим, ніж до того.

— Соню, — сказав він, — краще вже не ходи до мене, коли я у в'язниці сидітиму.

Соня не відповіла, вона плакала. Минув якийсь час.

— Є на тобі хрест? — несподівано спитала вона, наче щось пригадала.

Він спочатку не зрозумів запитання.

— Немає, правда ж, немає? На, візьми цей, кипарисовий, у мене ще один лишився, мідний, Лизаветин. Ми з Лизаветою хрестиками помінялися, вона мені свій хрест, а я їй свій образок дала. Я тепер Лизаветин носитиму, а цей тобі. Візьми. Це ж мій! Це ж мій! — благала вона. — Адже разом страждати підемо, разом і хрест понесемо!..

— Дай! — сказав Раскольников. Він не хотів її засмучувати. Але він зараз же відсмикнув простягнену за хрестом руку.

— Не тепер, Соню. Краще потім, — додав він, щоб її заспокоїти.

— Так, так, краще, краще, — підхопила вона палко, — як підеш на страждання, тоді й надінеш. Прийдеш до мене, я надіну на тебе, помолимось і підемо.

В цю мить хтось тричі стукнув у двері.

— Софіє Семенівно, можна до вас? — долинув чийсь дуже знайомий ввічливий голос.

Соня злякано кинулась до дверей. Білява фізіономія пана Лебезятникова зазирнула в кімнату.

V

Лебезятников мав стривожений вигляд.

— Я до вас, Софіє Семенівно. Пробачте... Я так і думав, що вас застану, — звернувся він зненацька до Раскольникова, — тобто я нічого не думав... чогось такого... але я думав саме... Там у нас Катерина Іванівна збожеволіла, — рубонув він раптом Соні, облишивши Раскольникова.

Соня скрикнула.

— Тобто воно принаймні так здається. А втім... Ми там не знаємо, що й робити, от що! Повернулася вона — її звідкись, здається, вигнали, може й побили... принаймні так здається... Вона бігала до начальника Семена Захаровича, вдома не застала; він обідав у якогось тяж генерала... Уявіть, вона подалась туди, де обідали... до цього іншого генерала, і, уявіть, — таки домоглася, викликала начальника Семена Захаровича, та, здається, ще й з-за столу. Можете уявити, що там вийшло.

Її, звичайно, вигнали: а вона розповідає, що сама його вилаяла і чимсь у нього шпурнула. Це можна навіть і припустити... як її не арештували — не розумію! Тепер вона всім розповідає, і Амалії Іванівні, тільки важко зрозуміти, кричить і б'ється... Ага: вона говорить і кричить, що через те, що її всі тепер кинули, то вона візьме дітей і піде на вулицю, шарманку носити, а діти співатимуть і танцюватимуть, і вона тяж, і гроші будуть просити, і щодня під вікно до генерала ходитимуть... "Хай, каже, бачать, як благородні діти чиновного батька на вулицях жебрачать! " Дітей всіх б'є, ті плачуть. Леню вчить співати "Хуторок", [5-28] хлопчика танцювати, Поліну Михайлівну тяж, дере

весь одяг; робить їм якісь шапочки, як акторам; сама хоче таз нести, щоб вибивати на ньому замість музики... Нічого не слухає... Уявіть, як же це? Так же не можна!

Лебезятников говорив би ще, але Соня, яка слухала його ледве зводячи дух, раптом схопила мантильку, капелюшок і вибігла з кімнати, одягаючись на бігу. Раскольников вийшов слідом за нею, Лебезятников за ним.

— Не інакше як збожеволіла! — говорив він Раскольникову, виходячи з ним на вулицю, — я тільки не хотів лякати Софію Семенівну і сказав: "здається", але й сумніву немає. Це, кажуть, такі ґульки при сухотах на мозку вискакують; шкода, що я медицини не знаю. Я, проте, пробував її переконати, та вона нічого не слухає.

— Ви їй про ґульки говорили?

— Тобто не зовсім про ґульки. До того ж вона нічого б і не зрозуміла. Але до того кажу, що коли переконати людину логічно, що, по суті, їй нема чого плакати, то вона й перестане плакати. Це ясно. А ви гадаєте, що не перестане?

— Дуже б легко тоді було жити, — відповів Раскольников.

— Пробачте, пробачте, звичайно, Катерині Іванівні досить-таки важко зрозуміти; а чи відомо вам, що в Парижі вже провадилися серйозні дослідження щодо можливості виліковувати божевільних, впливаючи самим тільки логічним переконанням? Один там професор — він недавно помер[5-29] — серйозний учений, уявив, що так можна лікувати. Основна ідея його, що особливого розладу в організмі у божевільних немає, а що божевілля є, сказати б, логічна помилка, помилка в судженні, неправильний погляд на речі. Він поступово заперечував твердження хворого і, уявіть собі, досягав, кажуть, результатів! Але через те, що він при цьому застосовував і душі, то результати цього лікування піддаються, звичайно, сумніву... Принаймні, так здається...

Раскольников давно вже не слухав. Дійшовши до свого будинку, він кивнув головою Лебезятникову і завернув у підвір'яття. Лебезятников опам'ятався, оглядівся і побіг далі.

Раскольников ввійшов у свою комірчину і зупинився посередині. "Чого він повернувся сюди?" Він оглянув ці жовтуваті обшарпані шпалери, цей пил, свій диван... Знадвору долинав якийсь різкий, безперервний стукіт; щось десь наче забивали, цвях якийсь... Він підійшов до вікна, став навшпиньки і довго, надзвичайно уважно розглядав щось у дворі. Але двір був безлюдний і не видно було, хто стукотів. Ліворуч, у флігелі, де-не-де були відчинені вікна; на підвіконнях стояли горшечки з кволою геранню. За вікнами була розвішана білизна... Все це він знав напам'ять. Він одвернувся і сів на диван.

Ніколи, ніколи ще не почував він себе таким самотнім!

Так, він відчув ще раз, що, може, справді зненавидить Соню, і саме тепер, коли зробив її ще нещаснішою. "Чого ходив він до неї просити її сліз? Чого йому так треба заїдати її життя? О, підлота!"

— Я лишуся сам один! — промовив він раптом рішуче, — і не ходитиме вона у в'язницю!

Хвилини через п'ять він підвів голову і дивно усміхнувся. Це була чудна думка: "А

може, в каторзі справді краще", — подумав він зненацька.

Він не пам'ятав, скільки просидів у себе, невиразні думки юрмилися в його голові. Раптом двері відчинились, і ввійшла Євдокія Романівна. Вона спочатку спинилась і глянула на нього з порога, як тоді він на Соню, потім уже ступила далі і сіла проти нього на стілець, на вчорашньому своєму місці. Він мовчки і якось без думки подивився на неї.

— Не сердься, брате, я тільки на хвилиночку, — сказала Дуня. Вираз її обличчя був задумливий, але не суворий. Погляд був ясний і тихий. Він бачив, що й ця з любов'ю прийшла до нього.

— Брате, я тепер знаю все, все. Мені Дмитро Прокопович усе пояснив і розповів. Тебе переслідують і мучать через дурне і підле підозріння... Дмитро Прокопович сказав мені, що ніякої небезпеки нема і що даремно ти з таким жахом сприймаєш усе. Я не так думаю і цілком розумію, як збурене в тобі все і що це обурення може лишити сліди навіки. Цього я боюся. За те, що ти нас кинув, я тебе не осуджую і не смію осуджувати, і прости мені, що я дорікнула тобі раніше. Я сама на собі відчуваю, що коли б у мене було таке велике горе, то я б теж пішла від усіх. Матері я про це нічого не скажу, але говоритиму про тебе увесь час і скажу від твого імені, що ти прийдеш дуже скоро. Не мучся за неї, я її заспокою; але й ти її не муч, — прийди хоч раз; згадай, що вона мати! А тепер я прийшла тільки сказати (Дуня почала підводитись), що коли я тобі для чогось буду потрібна або потрібне буде тобі... все моє життя, чи що... то поклич мене, я прийду. Прощай!

Вона круто повернулась і пішла до дверей.

— Дуню! — спинив її Раскольников, встав і підійшов до неї, — цей Разуміхін, Дмитро Прокопович, дуже хороша людина.

Дуня трошечки почервоніла.

— Ну? — спитала вона, помовчавши якусь мить.

— Він діловий, працьовитий, чесний і здатний глибоко любити... Прощай, Дуню.

Дуня вся спалахнула, зашарілась, потім раптом стривожилася:

— Та що це, брате, хіба ми справді навіки розлучаємось, що ти мені... такі заповіти лишаєш?

— Все одно... прощай...

Він одвернувся і пішов від неї до вікна. Вона постояла, подивилась на нього неспокійно і вийшла в тривозі.

Ні, він не був байдужий до неї. Була якась мить (наприкінці), коли йому страшенно захотілося міцно обняти її і попрощатися з нею, і навіть сказати, але він і руки їй не наважився простягнути:

"Потім ще, може, жахнеться, коли згадає, що я тепер її обнімав, скаже, що я вкрав її поцілунок! "

"А витримає ця чи не витримає? — спитав він себе кілька хвилин перегодом. — Ні, не витримає, таким не витримати! Такі ніколи не витримують..."

І він подумав про Соню.

З вікна війнуло свіжістю. Надворі вже починало смеркатися. Він раптом взяв кашкет і вийшов.

Він, звичайно, не міг, та й не хотів зважати на свій хворобливий стан. Але вся ця безперервна тривога і весь цей жах душевний не могли минути без наслідків. І якщо не лежав він ще в справжній гарячці, то, може, саме тому, що ця внутрішня безперервна тривога ще тримала його на ногах і в стані свідомості, але якось штучно, до певного часу.

Він блукав безцільно. Сонце сідало. Якась особлива туга щодалі більш огортала його останнім часом. У ній не було чогось особливо гострого, пекучого; але від неї віяло чимсь постійним, вічним, передчувалися неминучі роки цієї холодної змертвляючої туги, передчувалася якась вічність на "аршині простору". У вечірню пору це передчуття звичайно ще дужче починало його мучити.

"З такими-от найдурнішими, суто фізичними немочами, Що залежать від якогось там заходу сонця, і спробуй не вчинити дурниці. Не те, що до Соні, а й до Дуні підеш!" — пробурмотів він злісно.

Хтось гукнув його. Він оглянувся; його наздоганяв Лебезятников.

— Уявіть, я був у вас, шукаю вас. Уявіть, вона здійснила свій намір і повела дітей! Ми з Софією Семенівною насилу їх розшукали. Сама б'є у сковороду, дітей примушує танцювати. Діти плачуть. Зупиняються на перехрестях і біля крамничок. За ними дурні люди біжать. Ходіте.

— А Соня?.. — тривожно спитав Раскольников, поспішаючи за Лебезятниковим.

— Просто в нестямі. Тобто не Софія Семенівна в нестямі, а Катерина Іванівна; а втім, і Софія Семенівна в нестямі. А Катерина Іванівна то й зовсім у нестямі. Кажу вам, остаточно збожеволіла. Їх у поліцію заберуть. Можете уявити, як це вплине... Вони тепер на канаві біля —ського мосту,[5-30] зовсім недалеко від Софії Семенівни. Близько.

На канаві, не дуже далеко від мосту і за два будинки до того, де жила Соня, стовпився гурт людей. Особливо збігалися хлопчачі і дівчачі. Хрипкий, надірваний голос Катерини Іванівни долинав ще від мосту. І справді, це було чудернацьке видовисько, здатне зацікавити вуличну публіку. Катерина Іванівна, у своїй старенькій сукні, в драдедамовій шалі і в пом'ятому солом'яному капелюшку, що збився потворним жмутом набік, була справді в цілковитій нестямі. Вона знесилилась і задихалася. Змучене сухотне обличчя її мало ще більш страдницький, ніж будь-коли, вигляд (до того ж надворі, проти сонця, сухотний завжди здається ще більш хворим і спотвореним хворобою, ніж у приміщенні); але збудження не минало, і вона роздратовувалась щодалі дужче. Вона кидалася до дітей, кричала на них, умовляла, вчила їх тут-таки при людях, як танцювати і що співати, починала їм тлумачити, для чого це потрібно, вдавалась у відчай від їхньої нетямущості, біла їх... Потім, не докінчивши, кидалася до публіки; коли помічала якого-небудь добре одягненого прохожого, що спинявся подивитись, одразу ж заходила пояснювати йому, що от, мовляв, до чого доведені діти "з благородного, можна навіть сказати аристократичного дому". Коли чула в

натовпі сміх або якесь ущипливе слово, то зараз же напускалася на зухвалих і починала з ними лаятись. Дехто справді сміявся, інші хитали головами; всім взагалі було цікаво подивитись на божевільну з переляканими дітьми. Сковороди, про яку говорив Лебезятников, не було; принаймні Раскольников її не бачив; але замість стукотіння в сковороду Катерина Іванівна починала плескати в такт своїми сухими долонями, коли примушувала Поленьку співати, а Леню й Колю танцювати; причому і сама бралася підспівувати, але щоразу голос уривався на другій ноті від важкого кашлю, через що знову вдавалася у відчай, проклинала свій кашель і навіть плакала. Над усе дратували її плач і страх Колі і Лені. Вона справді спробувала вбрати дітей, як убираються вуличні співаки і співачки. На хлопчику була чалма з чогось червоного з білим, щоб він удавав з себе турка. Для Лені костюма не знайшлося; була тільки надіта на голову червона, в'язана з гарусу[5-31] шапочка (або, краще сказати, ковпак) небіжчика Семена Захаровича, а в шапочку встромлений уламок білого страусового пера, яке було власністю ще бабусі Катерини Іванівни і зберігалось досі в скрині як сімейна цінність. Поленька була у своєму звичайному платтячку. Вона дивилася на матір боязко і розгублено, не одходила від неї, приховуючи свої сльози, догадуючись, що та вже божевільна, і неспокійно оглядалася навкруги. Вулиця і натовп дуже налякали її. Соня невідступно ходила за Катериною Іванівною, плачучи і весь час благаючи її повернутись додому. Але Катерина Іванівна була неблаганною.

— Перестань, Соню, перестань! — кричала вона скоромовкою, поспішаючи, задихаючись і кашляючи. — Сама не знаєш, чого просиш, мов мале дитя! Я вже сказала тобі, що не повернусь назад до тієї п'яної німкені. Нехай бачать усі, весь Петербург, як жебракують діти благородного батька, що все своє життя служив вірою і правдою і, можна сказати, помер на службі. (Катерина Іванівна вже встигла створити собі цю фантазію і повірити в неї сліпо.) Нехай, нехай цей негідний генералисько бачить. Та й дурна ти, Соню: що ж тепер їсти, скажи? Досить ми тебе змучили, не хочу більше! О, Родіоне Романовичу, це ви! — скрикнула вона, побачивши Раскольникова і кидаючись до нього, — поясніть ви, будь ласка, цій дурненькій, що нічого розумнішого не можна зробити! Навіть шарманщики заробляють, а нас зараз же всі відрізнять, дізнаються, що ми бідна благородна родина сиріт, доведених до жебрацтва, а вже генералисько той — посаду втратить, ось побачите! Ми щодня під вікна до нього будемо ходити, а проїде государ, я стану на коліна, оцих усіх виставлю наперед і покажу на них: "Захисти, отець!" Він отець сиріт, він милосердний, захистить, побачите, а генералиська цього... Леню! *tenez-vous droite!* [*] Ти, Колю, зараз знову танцюватимеш. Чого ти рюмсаєш? Знову рюмсає! Ну чого, чого ти боїшся, дурнику! Господи! що мені з ними робити, Родіоне Романовичу! Коли б ви знали, які вони нетямущі! Ну що з отакими зробиш!..

І вона, сама мало не плачучи (що не заважало її безперервній і невгамовній скоромовці), показувала йому на дітей. Раскольников спробував був умовити, щоб повернулася додому, навіть сказав, гадаючи вплинути на самолюбство, що їй непристойно ходити по вулицях, як шарманщики ходять, бо вона ж готує себе в

директриси для пансіону шляхетних дівчат...

— Пансіону, ха-ха-ха! Доки сонце зійде!.. — вигукнула Катерина Іванівна, зараз же після сміху зайшовшись кашлем, — ні, Родіоне Романовичу, розвіялась мрія! Всі нас кинули!.. А цей поганий генеральсько... Знаєте, Родіоне Романовичу, я в нього чорнильницею пошпурила, — там-таки, в лакейській, до ладу на столі стояла, біля аркуша, на якому розписувались, і я розписалася,[5-32] пошпурила та й втекла. О, підлі, підлі. Та дарма; тепер я цих сама годуватиму, нікому не поклонюся! Досить ми її мучили! (Вона показала на Соню.) Поленько, скільки зібрали, покажи? Як? Лише дві копійки? О, мерзотні! Нічого не дають, тільки бігають за нами, язика висолопивши! Ну, чого отой йолоп сміється? (показала вона на когось у натовпі). А все через те, що цей Колька такий нетямущий, з ним морока! Чого тобі, Поленько? Говори до мене по-французьки, *parlez-moi français*.[*] Адже ж я тебе вчила, адже ти знаєш кілька фраз!.. Інакше як же відрізнити, що ви з благородної родини, виховані діти і зовсім не так, як усі шарманщики; не "Петрушку" ж ми якогось виставляємо на вулицях,[5-33] а заспіваємо благородний романс... До речі! що ж нам співати? Перебиваєте ви все мене, а ми... бачите, ми тут зупинилися, Родіоне Романовичу, щоб вибрати, що співати, — таке, щоб і Колі можна було потанцювати... бо все це в нас, можете уявити, без підготовки; треба домовитись, щоб усе добре прорепетирувати, а потім ми підемо на Невський, де значно більше людей вищого товариства, і нас одразу ж помітять. Леня знає "Хуторок"... Тільки ж усе "Хуторок" та "Хуторок", і всі його співають! Ми маємо заспівати щось багато благородніше... Ну, що ти надумала, Полю, хоча б ти матері допомогла! Пам'яті, пам'яті в мене немає, я б пригадала! Не співати ж "Гусар на саблю опираясь"![5-34] А давайте заспіваємо по-французьки "*Cinq sous*"![5-35] Я ж вас учила, учила ж. І головне, через те що це по-французьки, то побачать зараз же, що ви дворянські діти, і це буде набагато зворушливіше... Можна б навіть: "*Malborough s'en va-t-en guerre*", бо це зовсім дитяча пісенька і її співають у всіх аристократичних домах, коли заколисують дітей.[5-36]

Malborough s'en va-t-en guerre,

Ne sait quand reviendra...[*]

— почала вона співати... — Та ні, краще вже "*Cinq sous*"! Ну, Колю, ручки в боки, швидше, а ти, Леню, теж крутись у протилежний бік, а ми з Поленькою будемо підспівувати і плескати!

Cinq sous, cinq sous,

Pour monter notre ménage...[**]

Кахи-кахи-кахи! (І вона зайшлася кашлем.) — Поправ платтячко, Полю, плічка спустилися, — зауважила вона крізь кашель, віддихуючись. — Тепер вам треба триматись особливо пристойно і тонко, щоб усі бачили, що ви дворянські діти. Я говорила тоді, що ліфчик треба кроїти довший і до того ж на дві пілки. Це ти тоді, Соню, з своїми порадами: "Коротше та коротше", от і вийшло, що зовсім дитину спотворили... Ну, знову ви всі плачете! Та чого ви, дурні! Ну, Колю, починай мерщій, мерщій, мерщій, — ой, і мука мені з цією дитиною!..

Cinq sous, cinq sous...

Знову солдат! Ну, чого тобі треба?

Справді, крізь юрбу протовплювався городовий. Але водночас якийсь пан у віцмундирі і в шинелі, солідний чиновник років п'ятдесяти, з орденом на шиї (останнє було дуже приємно Катерині Іванівні і справило враження на городового), наблизився і мовчки подав Катерині Іванівні зелененьку троячку. На обличчі його світився щирий жаль. Катерина Іванівна взяла і ввічливо, навіть церемонно, вклонилася йому.

— Дякую вам, шановний добродію, — почала вона згорда, — причини, що спонукали нас... візьми гроші, Поленько. Бачиш, є ж благородні і великодушні люди, які зараз же готові допомогти бідній дворянці в біді. Ви бачите, шановний добродію, благородних сиріт, можна навіть сказати зі справді аристократичними зв'язками... А той поганий генералисько сидів і рябчиків їв... ногами затупотів, що я його потурбувала... "Ваше превосходительство, кажу, захистіть сиріт, добре знаючи, кажу, небіжчика Семена Захаровича, і через те що на його рідну дочку найнегідніший з негідників у день його смерті звів наклеп..." Знову цей солдат! Захистіть! — закричала вона чиновникові, — чого цей солдат до мене прискіпується? Ми вже втекли від одного сюди з Міщанської... ну, а тобі чого треба, дурню!

— Бо на вулицях заборонено. Не чиніть бешкету, от що.

— Сам ти бешкетник! Я все одно що з шарманкою ходжу, тобі яке діло?

— Бо на шарманку треба дозвіл мати, а ви самовільно в такий манір народ баламутите. Де проживаєте?

— Який ще дозвіл! — зарепетувала Катерина Іванівна. — Я сьогодні чоловіка поховала, який там ще дозвіл!

— Пані, пані, заспокойтеся, — почав був чиновник, — ходітьте, я вас доведу... Тут у натовпі непристойно... ви хворі...

— Шановний добродію, шановний добродію, ви нічого не знаєте! — кричала Катерина Іванівна, — ми на Невський підемо, — Соню! Соню! та де ж вона? Теж плаче! Та що це з вами усіма... Колю, Леню, куди ви? — скрикнула вона раптом злякано, — о, дурні діти! Колю, Леню, та куди ж вони!..

Сталося так, що Коля і Леня, налякані до останньої міри вуличним натовпом і вихватками божевільної матері, побачивши ще й солдата, який хотів їх узяти і кудись вести, раптом, наче змовившись, схопились за рученята і кинулись тікати. Із зойками й плачем метнулася сердешна Катерина Іванівна доганяти їх. Неподобне і жалюгідне це було видовище, як вона бігла, плачучи, задихаючись. Соня і Поленька кинулися слідом за нею.

— Поверни, поверни їх, Соню! О, дурні, невдячні діти!.. Полю! лови їх... Для вас же я...

Вона спіткнулася на всьому бігу і впала.

— Розбилася до крові! О господи! — скрикнула Соня, схиляючись до неї.

Усі позбігались, усі стовпилися навколо. Раскольников і Лебезятников підбігли серед перших; чиновник теж поспішив, а за ним і городовий, пробурчавши: "От діла" і

махнувши рукою, бо передчував, що справа ця завдасть йому клопоту.

— Ану, геть! геть! — розганяв він людей, що товпилися навколо.

— Помирає! — закричав хтось.

— Збожеволіла! — сказав другий.

— Господи милосердний! — промовила якась жінка, хрестячись. — А чи ж дівчинку з хлопчиком впіймали? Ондечки, ведуть, старшенька перейняла... Бач, навіжені!

Але коли роздивилися добре Катерину Іванівну, то побачили, що вона зовсім не розбилась об камінь, як подумала Соня, а що кров хлинула їй з грудей горлом і залила брук.

— Це я знаю, бачив, — бурмотів чиновник Раскольникову і Лебезятникову, — це сухоти; хлине отак кров і задушить. З однією моєю родичкою, ще недавно свідком був, і отак склянки півтори... раптом... Що ж все-таки робити, зараз помре?

— Сюди, сюди, до мене! — благала Соня, — отут я живу!.. Оцей будинок, другий звідси... До мене, швидше, швидше!.. — кидалася вона до всіх. — За лікарем пошліть... О господи!

Стараннями чиновника все улагодилося, навіть городовий допомагав переносити Катерину Іванівну. Внесли її до Соні майже мертвою і поклали на ліжку. Кровотеча ще тривала, але Катерина Іванівна начебто починала опритомнювати. В кімнату ввійшли, крім Соні, Раскольников і Лебезятников, чиновник і городовий, що спочатку розігнавши юрбу, хоч дехто і йшов за ними аж до самих дверей. Поленька ввела, тримаючи за руки, Колю і Леню, які трусилися й плакали. Зійшлися й від Капернаумових: сам він, кульгавий і сліпий на одне око, дивного вигляду чоловік з щетинистим, що стояло сторч, волоссям і бакенбардами; дружина його, що мала якийсь чудний, раз назавжди зляканий вигляд, і кілька його дітей із здерев'янілими від постійного здивування обличчями і розкритими ротами. Серед усієї цієї публіки з'явився зненацька і Свидригайлов. Раскольников здивовано глянув на нього, не розуміючи, звідки він узявся, бо не бачив його досі в натовпі.

Говорили про лікаря і про священника. Чиновник хоч і шепнув Раскольникову, що, здається, лікар тепер уже не потрібний, але розпорядився послати. Побіг сам Капернаумов.

Тим часом Катерина Іванівна оддыхалася, кровотеча припинилась. Вона дивилася хворобливим, але пильним і проникливим поглядом на бліду і тремтячу Соню, що обтирала їй хусткою краплі поту з лоба; нарешті попросила підвести себе. Її посадили на ліжку, підтримуючи з обох боків.

— Де діти? — спитала вона слабким голосом. — Ти привела їх, Полю? О, дурні!.. Ну чого ви побігли... Ох!

Кров ще була на її засмаглих губах. Вона повела кругом очима:

— То он ти як живеш, Соню! І разу я в тебе не була... довелось от...

Вона з жалем подивилась на Соню:

— Висмоктали ми тебе, Соню... Полю, Леню, Колю, йдіть сюди... Ну, ось вони, Соню, всі, бери їх... з рук на руки... а з мене досить!.. Скінчився бал! Г'а!.. Покладіть

мене, дайте хоч померти спокійно...

Її опустили знову на подушку.

— Що? Священика?.. Не треба... Де у вас зайвий карбованець?.. На мені немає гріхів!.. Бог і без того мусить простити... Сам знає, як я страждала!.. А не простить, то й не треба!..

Неспокійне марення охоплювало її щодалі більш. Часом вона здригалася, обводила навколо очима, пізнавала всіх на мить; але одразу ж свідомість знову змінювалася маренням. Вона хрипко й важко дихала, щось начебто клекотіло в горлі.

— Я кажу йому: "Ваше превосходительство!.." — вигукувала вона, віддихуючись після кожного слова, — ця Амалія Людвігівна... ах, Леню, Колю! ручки в боки, мерщій, мерщій, гліссе-гліссе, па-де-баск![5-37] Притупуй ніжками... Будь граціозною дитиною.

Du hast Diamanten und Perlen...[5-38]

Як же далі? Ото б заспівати...

Du hast die schönsten Augen,

Madchen, was willst du mehr?[*]

Авжеж, чом би не так! Was willst du mehr, — вигідає ж, йолоп!.. Ага, от ще:

В жар полудня, в долині Дагестана...[5-39]

Ах, як я любила... Я до нестями любила цей романс, Поленько!.. Знаєш, батько твій... ще женихом будши, співав... О, дні!.. От би, от би нам заспівати! Ну як же, як же... от я й забула... та нагадайте ж, як далі? — Вона була в надзвичайному хвилюванні і силкувалась підвестись. Нарешті, страшним, хрипким, надривним голосом вона почала, скрикуючи і задихаючись на кожному слові, з виглядом якогось все зростаючого переляку:

В жар полудня!.., в долині!.. Дагестана!..

У грудях з кулею!..

Ваше превосходительство! — раптом вихопився в неї нелюдський зойк, і вона залилась слізьми, — захистіть сиріт! Знаючи хліб-сіль небіжчика Семена Захаровича!.. Можна навіть сказати аристократичного!.. Г'а! — здригнулася вона, раптом опам'ятавшись і з якимсь жахом усіх оглядаючи, але зараз же пізнала Соню. — Соню, Соню! — мовила вона лагідно й ласкаво, мовби здивувавшись, що бачить її перед собою, — Соню, любя, і ти тут?

Її знову підвели.

— Годі!.. Пора!.. Прощай, сіромо!.. Заїздили шкапу!.. Підірва-а-лась! — крикнула вона несамовито й злісно і впала головою на подушку.

Вона знову знепритомніла, але це останнє забуття тривало недовго. Блідо-жовте, зсохле обличчя її закинулося назад, рот розкрився, ноги судорожно простяглися. Вона глибоко-глибоко зітхнула і вмерла.

Соня впала на її труп, обхопила її руками і так і завмерла, притулившись головою до зсохлих грудей небіжчиці. Поленька припала до ніг матері і цілувала їх, ридма ридаючи. Коля і Леня, ще не збагнувши, що сталося, але передчуваючи щось дуже страшне, схопили одне одного обома руками за плічка і, втупившись одне в одного,

зненацька водночас, разом розкрили роти і почали голосити. Обое були ще в уборах: хлопчик в чалмі, дівчинка в ярмулці зі страусовим пером.

І яким чином той "похвальний лист" опинився раптом на ліжку, коло Катерини Іванівни? Він лежав тут же, біля подушки; Раскольников бачив його.

Він одійшов до вікна. До нього підскочив Лебезятников.

— Померла! — сказав Лебезятников.

— Родіоне Романовичу, маю сказати вам два найпотрібніших слова, — підійшов Свидригайлов. Лебезятников зараз же поступився місцем і делікатно стушувався. Свидригайлов повів здивованого Раскольникова ще далі в куток.

— Весь цей клопіт, тобто похорон та інше, я беру на себе. Знаєте, були б гроші, а я ж вам казав, що в мене є зайві. Цих двох пташенят і цю Поленьку я віддам в які-небудь сирітські заклади, які кращі, і покладу на кожного, до повноліття, по тисячі п'ятсот карбованців капіталу, щоб уже зовсім Софія Семенівна була спокійна. Та і її з багна витягну, бо хороша дівчина, правда ж? Ну, отож і перекажіть Євдокії Романівні, що її десять тисяч я отак використав.

— З якої ж це причини ви так розблагодіялися? — спитав Раскольников.

— Е-ех! який недовірливий! — засміявся Свидригайлов. — Адже я сказав, що ці гроші в мене зайві. Ну, а просто так, з людяності, не припускаєте, га? Адже ж не "воша" була вона (він кивнув у той куток, де лежала померла), як якась там стара лихварка. Ну, згодьтеся, ну... "чи Лужину, справді, жити й підлоту чинити, чи їй помирати? " І коли не допоможу я, тож "Поленька, наприклад, туди ж, такою ж дорогою піде..."

Він промовив це з виглядом якихось підморгливих веселих пустощів, не зводячи очей з Раскольникова. Раскольников зблід і похолов, почувши свої власні слова, сказані Соні. Він враз відхитнувся і дико подивився на Свидригайлова.

— Зві-відки... ви знаєте? — прошепотів він, насилу зводячи дух.

— Та я ж тут, за стіною, у мадам Рессліх квартирую. Тут Капернаумов, а там мадам Рессліх, давня і найвідданіша приятелька. Сусід, так би мовити.

— Ви?

— Я, — підтвердив Свидригайлов, колихаючись від сміху, — і можу вас честю запевнити, найласкавіший Родіоне Романовичу, що дуже ви мене зацікавили. Адже я сказав, що ми зійдемось, передрік це вам, — ну от і зійшлися. І побачите, який я лагідний. Побачите, що зі мною ще можна жити...

ЧАСТИНА ШОСТА

I

Для Раскольникова настав дивний час: наче туман упав зненацька перед ним і відділив його від усіх у безвихідній і тяжкій самотності. Викликаючи в пам'яті цей час згодом, уже через довгі роки по тому, він догадувався, що свідомість його іноді начебто затьмарювалась і що так тривало, з деякими проміжками, аж до остаточної катастрофи. Він був цілком переконаний, що багато в чому тоді помилявся, наприклад, у строках і часі деяких подій. Принаймні, згадуючи потім і силкуючись усвідомити все

пригадуване, він багато чого дізнався про самого себе, вже покладаючись на відомості, які дістав від сторонніх осіб. Одну подію він плутав, наприклад, з іншою; цю іншу вважав наслідком події, яка існувала тільки в його уяві. Часом брала його хворобливо-нестерпна тривога, яка перероджувалася навіть у панічний страх. Але він пам'ятав теж, що бували хвилини, години і навіть, можливо, дні цілковитої апатії, яка оволодівала ним, мовби на протилежність попередньому страху, — апатії, схожої на хворобливо-байдужий стан у деяких вмираючих. Узагалі ж у ці останні дні він і сам наче силкувався втекти від ясного і повного розуміння свого становища; деякі факти, що потребували негайного з'ясування, надто гнітили його; але який радий би він був звільнитись і уникнути деяких турбот, забуття яких загрожувало, проте, в його становищі цілковитою і неминучою загибеллю.

Особливо тривожив його Свидригайлов: можна навіть сказати, що той ніяк не йшов з його думки. Відтоді як Свидригайлов так надто ясно промовив такі надто грізні для Раскольникові слова, в квартирі у Соні, в день смерті Катерини Іванівни, начебто порушився звичайний плин його думок. Але, незважаючи на те, що цей новий факт страшенно непокоїв його, Раскольников якось не поспішав з'ясовувати справу. Іноді, раптом опам'ятовуючись де-небудь у далекій і відлюдній частині міста, в якомусь поганенькому трактирі, де він сидів за столом у роздумі, ледве пам'ятаючи, як він сюди потрапив, він згадував зненацька про Свидригайлова: тоді у нього раптом дуже виразно і тривожно спливала думка, що треба б якнайшвидше порозумітися з цією людиною, а можливо, і покінчити остаточно. Якось, зайшовши кудись за заставу, він навіть уявив собі, що чекає тут Свидригайлова і що тут призначено у них побачення. Іншим разом він прокинувся вдосвіта десь на землі, в кущах, і майже не розумів, як забрів сюди. А втім, за ці два-три дні після смерті Катерини Іванівни він уже разів зо два зустрічався зі Свидригайловим, майже кожного разу в Сониній квартирі, куди він заходив якось безцільно, майже завжди на короткий час. Вони обмінювалися короткими фразами, але й разу не заговорили про основне, начебто між ними так, сама собою, виникла умова, щоб мовчати про це до певного часу. Тіло Катерини Іванівни ще лежало в труні. Свидригайлов розпоряджався підготовкою до похорону і був заклопотаний. Соня теж була дуже зайнята. Під час останньої зустрічі Свидригайлов розповів Раскольникову, що справу з дітьми Катерини Іванівни він якось покінчив, і покінчив щасливо; що в нього, завдяки певним зв'язкам, знайшлися такі особи, з допомогою яких можна було влаштувати всіх трьох сиріт, тепер-таки, в дуже непогані як для них заклади; що покладені на їх ім'я гроші теж багато допомогли, бо сиріт з капіталом улаштувати значно легше, ніж сиріт бідних. Сказав він щось і про Соню, пообіцяв якось цими днями зайти до Раскольникові і згадав, що "бажав би порадитись"; що "дуже вже треба б побесідувати, бо є такі справи..." Розмова ця відбувалась у снігах, коло сходів. Свидригайлов пильно дивився в очі Раскольникову і раптом, помовчавши і притишивши голос, спитав:

— Та чого ви, Родіоне Романовичу, такий мов не свій? Справді! Слухаєте і дивитесь, а наче й не розумієте. Ви підбадьортесь. От давайте поговоримо: шкода тільки, що

клопоту багато і чужого, і свого... Ех, Родіоне Романовичу, — додав він зненацька, — усім людям потрібне повітря, повітря, повітря... Передусім!

Він раптом уступився з дороги, щоб пропустити священика і дячка, які піднімались сходами. Вони йшли правити панахиду. За розпорядженням Свидригайлова панахиди правили два рази на день, акуратно. Свидригайлов пішов собі. Раскольников постояв, подумав і ввійшов слідом за священиком у квартиру Соні.

Він став у дверях. Починалася служба тихо, добропристойно, журливо. В думці про смерть і у відчутті присутності смерті завжди для нього було щось тяжке і містично жахливе, з самого дитинства; та й давно вже він не чув панахиди. Але було ще тут і щось інше, дуже страшне і тривожне. Він дивився на дітей; усі вони стояли біля труни навколішках, Поленька плакала. Позад них, тихо і начебто боязко плачучи, молилась

Соня. "А вона ж за ці дні й разу на мене не глянула і слова до мене не промовила", — подумав раптом Раскольников. Сонце яскраво освітлювало кімнату; кадильний дим підіймався клубами; священик читав: "Упокой, Господи". Раскольников вистояв усю відправу. Благословляючи і прощаючись, священик якось дивно оглядався. Після відправи Раскольников підійшов до Соні. Вона зненацька взяла його за обидві руки і схилила на його плече голову. Цей короткий жест навіть вразив Раскольникова і здивував; навіть чудно було: як це? ані найменшої відрази, ані найменшої огиди до нього, ані найменшого джоту в її руці! Це вже була якась безмірна зневага до самої себе. Так принаймні він це зрозумів. Соня нічого не говорила. Раскольников потиснув їй руку і вийшов. Йому зробилося дуже тяжко. Коли б можна було піти кудись у цей час і лишитись зовсім самотнім, хоч би й на все життя, він вважав би себе щасливим. Та річ у тому, що останнім часом він, хоч і завжди майже був самотній, ніяк не міг відчутти, що він один. Траплялося йому забиватись за місто, виходити на верстовий шлях, навіть якось забрів він у далекий гай; але що відлюднішим було місце, то дужче він відчував начебто близьку і тривожну присутність когось, від чого не те щоб страшно, а якось уже дуже прикро робилося, так що він хутчій повертався до міста, змішувався з юрбою, заходив у трактири, в пивниці, йшов на Товкучий, на Сінну. Тут було вже начебто легше і навіть самотніше. В якійсь харчевні надвечір співали: він просидів цілу годину, слухаючи, і пам'ятав, що йому навіть було дуже приємно. Але під кінець його раптом охопив знову неспокій, мовби докори сумління раптом почали його мучити. "От сиджу, пісні слухаю, а хіба ж годиться мені це!" — начебто подумав він. А проте він тут же догадався, що й не це єдино його тривожить; було щось, що вимагало негайного розв'язання, але чого ні осмислити, ні словами переказати було неможливо. Все змотувалося в якийсь клубок. "Ні, вже краще б якась боротьба! Краще б знову Порфирій... або Свидригайлов. Швидше б знову який-небудь виклик, чий-небудь напад... Так! так!" — думав він. Він вийшов з харчевні і мало не кинувся бігти. Думка про Дуню і матір нагнала на нього раптом чомусь наче панічний страх. Цієї саме ночі, вдосвіта, він і прокинувся в кущах, на Крестовському острові, змерзлий, у гарячці; він рушив додому і прийшов уже вранці. Після кількох годин сну гарячка минула, але прокинувся він уже пізно: була друга година після полудня.

Він згадав, що на цей день призначено похорон Катерини Іванівни, і зрадів, що не був присутній на ньому. Настя принесла йому їсти; він їв і пив з апетитом, мало не з жадністю. Голова його була свіжішою, і сам він спокійнішим, ніж у ці останні три дні. Він навіть подивувався побіжно припливам свого панічного страху. Двері відчинились, і увійшов Разуміхін.

— А! їсть, отже не хворий! — сказав Разуміхін, взяв стілець і сів коло стола проти Раскольниковова. Він був стривожений і не старався цього приховати. Говорив він з очевидною досадою, але не поспішаючи і не підвищуючи особливо голосу. Можна було б подумати, що в нього визрів якийсь особливий і навіть надзвичайний намір. — Слухай, — почав він рішуче, — про мене так чорт вас забирай усіх, але з того, що я бачу тепер, розумію ясно, що нічого не можу збагнути; будь ласка, не думай, що я прийшов допитувати. Наплювать! Сам не хочу! Тепер, якщо й сам усе розкриватимеш, усі ваші секрети, то я ще й слухати, може, не буду, плюну та й піду. Я прийшов тільки дізнатись особисто й остаточно: чи правда, по-перше, що ти божевільний? Про тебе, бачиш, склалось переконання (ну, там, десь), що ти, можливо, божевільний або дуже до того близький. Признаюсь тобі, я й сам дуже був схильний підтримувати цю думку, маючи на увазі, по-перше, твої дурні і часом паскудні вчинки (які нічим не можна пояснити), а по-друге, твоє недавнє поводження з матір'ю і сестрою. Тільки недолюдок і падлюка, коли не божевільний, міг так повестися з ними, як ти повівся; отже, ти божевільний...

— Ти давно їх бачив?

— Зараз. А ти відтоді не бачив? Де ти вештаєшся, скажи мені, зроби ласку, я вже до тебе тричі заходив. Мати з учорашнього дня серйозно хвора. Зібралась до тебе; Євдокія Романівна почала умовляти, щоб не йшла; слухати нічого не хоче: "Якщо він, каже, хворий, якщо в нього з головою погано, хто ж йому допоможе, коли не мати?" Прийшли ми сюди всі, бо не пускати ж нам її саму. Аж до самого твого порога упрошували заспокоїтись. Увійшли, тебе немає; отут вона й сиділа. Просиділа хвилин з десять, ми над нею стояли, мовчки. Встала і каже: "Коли він з дому виходить, то, значить, здоровий, і матір забув, отже, непристойно і соромно матері біля порога стояти і ласки, мов милостині, випрошувати". Додому повернулась і злягла, тепер у гарячці: "Бачу, каже, для своєї у нього є час". Вона гадає, що своя — це Софія Семенівна, твоя наречена, або коханка, я вже не знаю. Я одразу ж пішов до Софії Семенівни, бо, брат, я хотів про все дізнатись, — приходжу, дивлюсь: труна стоїть, діти плачуть. Софія Семенівна жалобні платтячка їм приміряє. Тебе немає. Подивився, попросив вибачення і пішов, так і Євдокії Романівні доповів. Отже, все це, виходить, дурниця, і немає тут ніякої своєї, найімовірніше, виходить, божевілля. Але ось ти сидиш і яловичину варену уминаєш, наче три дні не їв. Воно, правда, і божевільні теж їдять, та хоч ти й слова до мене не мовив, та ти... не божевільний! у цьому я заприсягнуся. Передусім не божевільний. Отже, хай вам чорт усім, бо тут є якась таємниця, якийсь секрет, а я над вашими секретами сушити голову не маю охоти. Так тільки зайшов, виляйтесь, — закінчив він, підводячись, — душу розважити, але я знаю, що мені тепер робити!

- Що ж ти тепер хочеш робити?
- А тобі яке діло, що я тепер хочу робити?
- Так і дивись, пити почнеш!
- Звідки... звідки це ти дізнався?
- Ще б пак!

Разуміхін трохи помовчав.

— Ти завжди був дуже розсудливим і ніколи, ніколи ти не був божевільним, — зауважив він раптом запально. — Це так: пити почну! Прощай! — і вже хотів вийти.

— Я про тебе, позавчора здається, з сестрою говорив, Разуміхін.

— Про мене! Та... де ж ти міг бачити її позавчора? — раптом спинився Разуміхін, навіть зблід трохи. Можна було вгадати, що серце його повільно й з напругою заколотилося в грудях.

— Вона сюди приходила, сама, тут сиділа, говорила зі мною.

— Вона!

— Еге ж, вона.

— Що ж ти говорив... я хочу сказати, про мене?

— Я сказав їй, що ти дуже хороший, чесний і працьовитий хлопець. Що ти її кохаєш, я їй не говорив, бо вона це знає сама.

— Знає сама?

— Ще б пак! Куди б я не подався, що б зі мною не трапилось, — ти б лишився у них заступником. Я, сказати б, передаю їх тобі, Разуміхін. Кажу це, бо дуже добре знаю, як ти її любиш, і переконаний у щирості твого серця. Знаю, що й вона тебе може любити, і навіть, можливо, вже й любить. Тепер сам вирішуй, як вважаєш, — треба чи не треба тобі пити.

— Родько... Бачиш... Ну... А, чорт! А ти ж куди хочеш подаватись? Бачиш, коли все це секрет, то нехай! Та я... я дізнаюсь, у чому тут секрет... І певен, що неодмінно якась нісенітниця і страшенна дурниця і що ти сам усе й вигадав. А втім, ти найчудовіший хлопець! Найчудовіший хлопець!..

— А я саме хотів ще сказати тобі, але ти перебив, що ти дуже добре оце зміркував, щоб про таємниці і секрети ті не допитуватись. Облиш до якоїсь пори, не турбуйся. Все свого часу дізнаєшся, саме тоді, коли буде треба. Вчора один мені чоловік сказав, що людині повітря потрібне, повітря, повітря! Я хочу до нього піти зараз: розпитати, що він має на увазі.

Разуміхін стояв замислений і схвилюваний і щось міркував.

"Це політичний змовник! Напевно! І він напередодні якогось вирішального кроку — це напевно! Інакше бути не може і... і Дуня знає..." — подумав він раптом.

— То до тебе ходить Євдокія Романівна, — сказав він, скандуючи слова, — а ти сам хочеш бачитись з людиною, яка говорить, що повітря треба більше, повітря і... і, отже, і цей лист... це теж щось із того ж, — зробив він висновок, мовби про себе.

— Який лист?

— Вона листа якогось одержала, сьогодні, дуже її він стривожив. Дуже. Навіть

надзвичайно стривожив. Я заговорив про тебе — просила замовкнути. Потім... потім сказала, що, може, ми дуже скоро розстанемось, потім почала мені за щось гаряче дякувати; потім пішла до себе й замкнулася.

— Вона листа одержала? — задумливо перепитав Раскольников.

— Еге ж, листа; а ти не знав? Гм.

Обидва вони помовчали.

— Прощай, Родіоне. Я, брат... був такий час... а втім, прощай, бачиш, був такий час... Ну, прощай! Мені теж треба йти. Пити не буду. Тепер не треба... чорта лисого!

Він поспішав; та, вже виходячи і вже майже зачинивши за собою двері, зненацька відчинив їх і сказав, дивлячись кудись убік:

— До речі! Пам'ятаєш те вбивство, ну, от що Порфирій: стару оту? Ну, то знай, що вбивця цей знайшовся, признався сам і докази всі подав. Це один з тих самих робітників, малярів, уяви собі, пам'ятаєш, я ще їх тут захищав? Чи повіриш, що всю цю сцену бійки і реготу на сходах зі своїм товаришем, коли оті йшли назустріч, двірник і два свідки, він навмисно підстроїв, щоб очі відвести. Яка хитрість, яке самовладання в такому щеняті! Повірити важко; але ж сам роз'яснив, сам в усьому признався! І як же я тоді вклепався! Що ж, на мою думку, це тільки геній прикидання і знахідливості, геній юридичного відводу, — отже, нема чого особливо дивуватись! Хіба таких не може бути? А що він не видержав характеру і признався, то я йому за це ще більше вірю. Правдоподібніше... Але як же я, як же я тоді вклепався! За них на стінку дерся!

— Скажи, будь ласка, звідки ти про це довідався і чого тебе це так цікавить? — з помітним хвилюванням спитав Раскольников.

— Ото ще! Чого мене цікавить! Спитав!.. А довідався я від Порфирія та від інших. А втім, від нього майже все й довідався.

— Від Порфирія?

— Від Порфирія.

— Що ж... що ж він? — злякано спитав Раскольников.

— Він усе чудово мені роз'яснив. Психологічно роз'яснив, по-своєму.

— Він роз'яснив? Сам же тобі й роз'ясняв?

— Сам, сам; прощай! Потім ще дещо розповім, а тепер справа є. Отож... був такий час, що я подумав... Ну та чого там; потім!.. Нащо мені тепер пити. Ти мене й без горілки впоїв. Адже я п'яний, Родько! Без горілки п'яний тепер, ну та прощай; зайду, дуже скоро.

Він пішов.

"Це, це політичний змовник, це напевно, напевно! — остаточно вирішив Разуміхін, повільно спускаючись сходами. — І сестру втягнув; це дуже, дуже можливо з характером Євдокії Романівни. Зустрічі в них пішли... А вона ж мені теж натякала. З багатьох її слів... і словечок... і натяків усе це виходить саме так! Та і як інакше пояснити всю цю плутанину? Гм! А я було думав... О господи, що це я надумав. Справді, це було затьмарення, і я перед ним винен! Це він тоді біля лампи, в коридорі, затьмарення на мене напустив. Тьху! Яка погана, груба, підла думка з мого боку!

Молодець Миколка, що признався... Та й колишнє тепер усе з'ясовується! Ця хвороба його тоді, його дивні всі такі вчинки, навіть і до того, до того, ще в університеті який він був завжди похмурий, сумний... Але що ж означає тепер цей лист? Тут, можливо, теж що-небудь криється. Від кого цей лист? Я підозріваю... Гм. Ні, про все це я дізнаюсь..."

Він згадав і зміркував все про Дунечку, і серце його завмерло. Він схопився і побіг.

Раскольников, скоро вийшов Разуміхін, встав, повернувся до вікна, поткнувся в куток, у другий, наче забувши про тісноту своєї конури, і... знову сів на диван. Він увесь мовби обновився; знову боротьба — отже, знайшовся вихід!

"Так, отже знайшовся вихід! А то вже занадто все сперлось і закупорилося, тяжко душити почало, дурман обсідав якийсь. Аж від самої сцени з Миколкою у Порфірія почав він задихатись, не бачачи виходу. Після Миколки того ж дня була сцена у Соні; вів і закінчив він її зовсім не так, як би міг уявити собі раніше... Ослаб, значить, вмиє і цілком! Враз! І погодився ж він тоді з Сонею, сам погодився, серцем погодився, що так йому самому з такою справою на душі не прожити. А Свидригайлов? Свидригайлов — загадка... Свидригайлов непокоїть його, це правда, але якось не з того боку. Зі Свидригайловим, можливо, ще теж доведеться боротись. Свидригайлов, можливо, теж цілковитий вихід; але Порфірій річ інша.

Отже, Порфірій сам ще й роз'ясняв Разуміхіну, психологічно йому роз'ясняв! Знову свою прокляту психологію підводити почав! Це Порфірій? Та щоб Порфірій повірив хоч на якусь мить, що Миколка винен, після того, що між ними було тоді, після тієї сцени, віч-на-віч, ще до Миколки, на яку не можна знайти ніякого іншого тлумачення, крім одного? (Раскольникову кілька раз за ці дні пригадувалась і поставала уривками перед очима ця сцена з Порфірієм; цілого спогаду він би не міг знести.) Були тоді вимовлені між ними такі слова, зроблені такі рухи і жести, обмінялися вони такими поглядами, сказано було дещо таким голосом, доходило до таких меж, що вже після цього не Миколці (якого Порфірій наскрізь і з першого слова і жесту розгадав), не Миколці було похитнути саму основу його переконань.

А бач! Навіть Разуміхін почав підозрівати! Сцена в коридорі, біля лампи, не минулася тоді марно. От він і кинувся до Порфірія... Але з якої ж речі той почав його так дурити? З якою це він метою відводить Разуміхіну очі на Миколку? Це вже він неодмінно щось надумав; тут є намір, але який? Щоправда, з того ранку збігло багато часу, — дуже, дуже багато, а Порфірій нічим про себе не нагадував! Що ж, це, звичайно, гірше..."

Раскольников узяв кашкет і, замислений, рушив до дверей. Вперше за всі ці дні він відчув, що принаймні голова в нього свіжа. "Треба кінчити зі Свидригайловим, — думав він, — і будь-що-будь, якнайшвидше: цей теж, здається, чекає, щоб я сам до нього прийшов". І в цю мить така ненависть піднялася раптом з його стомленого серця, що, можливо, він міг би вбити кого-небудь з цих двох: Свидригайлова або Порфірія. Принаймні він відчув, що коли не тепер, то далі він здатний буде це зробити. "Побачимо, побачимо", — повторював він сам собі.

Та тільки-но він одчинив двері в сіни, як раптом зіткнувся з самим Порфірієм. Той

ішов до нього. Раскольников на якусь мить завмер. Було чудно, що він не дуже здивувався Порфирієві і майже його не злякався. Він тільки здригнувся, але швидко, враз приготувався. "Може, розв'язка! Але як же це він підійшов тихенько, мов кішка, і я нічого не чув. Невже підслухував? "

— Не ждали гостя, Родіоне Романовичу, — скрикнув, сміючись, Порфирій Петрович. — Давно завітати збирався, а це йду мимо, думаю — чому б не зайти хвилини на п'ять навідати. Кудись зібралися? Не затримаю. От тільки одну цигарочку, якщо дозволите.

— Та сідайте, Порфирію Петровичу, сідайте, — запрошував гостя Раскольников, з таким, здавалось, привітним і дружнім виглядом, що, далєбі, сам би здивувався, коли б міг подивитись на себе збоку. Рештки самовладання десь із самого дна душі вискрібалися! Отак іноді людина витерпить півгодини смертельного страху перед розбійником, а як прикладуть їй насамкінець ніж до горла, то тут навіть і страх мине. Він прямо сів навпроти Порфирія і, не змигнувши, дивився на нього. Порфирій примружився і почав закурювати цигарку.

"Ну, кажи ж, кажи ж, — начебто так і хотіло вихопитись із серця Раскольникова. — Ну, чого ж, чого ж, чого ж ти нічого не кажеш? "

II

— От, ці цигарки! — заговорив, нарешті, Порфирій Петрович, закінчивши закурювати і віддихнувши, — шкодять же, та ще й як шкодять, а покинути не можу! Кашляю, дерти в горлі почало, і задишка. Я, знаєте, боягуз, поїхав оце до Б-на, — цей кожного хворого мінімум по півгодини оглядає;[6-01] то навіть розсміявся, на мене дивлячись: і стукав, і слухав, — вам, каже, між іншим, тютюн вадить; легені розширені. Ну, а як я його кину? Чим заміню? Не п'ю, от і вся біда, хе-хе-хе, що не п'ю, біда! Та все ж це відносно, Родіоне Романовичу, все відносно!

"Що це він, до своєї улюбленої казенщини вдається, чи що!" — з огидою подумав Раскольников. Уся недавня сцена останньої їхньої зустрічі раптом пригадалася йому, і тодішнє почуття хвилиною прилило до його серця.

— А я до вас уже заходив позавчора ввечері; ви й не знаєте? — говорив далі Порфирій Петрович, оглядаючи кімнату, — в кімнату, в цю саму, заходив. Теж, як і сьогодні, йду мимо — дай, думаю, візитик йому віддам. Зайшов, а кімната навстіж: оглядівся, почекав та й, служниці вашій не сказавши, пішов собі. Не замикаєте?

Обличчя Раскольникова хмурніло дедалі більше. Порфирій мовби вгадав його думки.

— Пояснити дещо прийшов, голубчику Родіоне Романовичу, поговорити! Змушений і зобов'язаний перед вами до такої розмови, — вів він далі з усмішечкою і навіть злегенька плеснув долонею по коліну Раскольникова, але майже в ту ж мить обличчя його раптом зробилося серйозним і заклопотаним; навіть мовби смутком повилося, на подив Раскольникову. Він ніколи ще не бачив і не підозрівав у нього такого виразу. — Дивна сцена сталася останнього разу між нами, Родіоне Романовичу. Воно, правда, і під час першої нашої зустрічі між нами теж відбувалася дивна сцена; але тоді... Ну,

тепер уже все одне до одного! От що: я, може, і дуже винен перед вами; це я відчуваю. Адже як ми розійшлися, чи пам'ятаєте: у вас нерви аж кричать і підколінки тремтять, і в мене нерви кричать і підколінки тремтять. І знаєте, якось воно навіть і непорядно між нами тоді вийшло, не по-джентльменськи. А ми ж все-таки джентльмени; тобто, в усякому разі, передусім джентльмени; це треба пам'ятати. Адже пригадуєте, до чого доходило... зовсім уже навіть і неподобно.

"Що ж це він, за кого мене вважає? " — з подивом запитував себе Раскольников, підвівши голову і пильно дивлячись на Порфирія.

— Я зміркував, що нам тепер краще діяти одверто, — говорив далі Порфирій Петрович, трохи відкинувши голову й опустивши очі, мовби не бажаючи більше бентежити своїм поглядом свою колишню жертву і мовби нехтуючи, своїми колишніми прийомами і хитрощами, — бо такі підозріння і такі сцени довго тривати не можуть. Розвів нас тоді Миколка, а то я й не знаю, до чого б між нами дійшло. Цей клятий міщанин сидів у мене тоді за перегородкою, — можете собі уявити? Ви, звичайно, це вже знаєте; та й самому мені відомо, що він до вас потім заходив; але те, що ви тоді гадали, того не було: ні за ким я не посилав і ніяких розпоряджень я ще тоді не давав. Спитаєте, чому не давав? Та як вам сказати: самого мене це все тоді неначе приголомшило. Я он і по двірників ледве встиг послати. (Адже двірників бачили, либонь, проходячи.) Думка тоді в мене майнула, так собі, швидко, мов блискавка; дуже вже, бачите, був я переконаний тоді, Родіоне Романовичу. Дай же, я думаю, хоч і випущу на якийсь час одне, зате інше вхоплю за хвіст, — а свого, свого принаймні не проґавлю. Дратівливі ви вже дуже, Родіоне Романовичу, зроду; навіть занадто вже, за всіх інших основних властивостей вашої вдачі і серця, які я, тішу себе щодо цього надією, почасти збагнув. Ну, вже, звичайно, і я міг, навіть і тоді, зміркувати, що не завжди так трапляється, щоб отак встала людина та й бовкнула вам усю підноготну. Це хоч і трапляється, особливо коли людину з останнього терпіння виведеш, але в усякому разі рідко. Це і я міг зміркувати. Ні, думаю, мені б хоч рисочку! хоч малюсіньку рисочку, однісіньку, та тільки таку, щоб уже так руками можна взяти було, щоб уже річ була, а не сама тобі психологія. Тому, думав я, якщо людина винна, то вже, звичайно, можна в усякому разі чогось істотного від неї діждатись, дозволено навіть і на найбільш несподіваний результат розраховувати. На вдачу вашу я тоді розраховував, Родіоне Романовичу, найбільш на вдачу! Надіявся вже дуже тоді на вас.

— Та ви... та чого ж ви тепер оце все так говорите, — пробурмотів, нарешті, Раскольников, навіть не обдумавши як слід запитання. "Про що він говорить, — губився він у здогадах, — невже ж справді за невинного мене вважає? "

— Чого так кажу? Я пояснити свої вчинки прийшов, сказати б, за обов'язок святий вважаю. Хочу вам все до останку викласти, як усе було, всю цю історію всього цього тодішнього, так би мовити, затьмарення. Багато примусив я вас перестраждати, Родіоне Романовичу. Я не звір якийсь. Адже ж і я розумію, як ото все перенести людині, пригніченій обставинами, але гордій, владній і нетерпеливій, надто нетерпеливій! Я вас у всякому разі за людину найблагороднішу маю, і навіть із

зачатками великодушності, хоч і не згоден з вами в усіх переконаннях ваших, про що за обов'язок вважаю заявити наперед, прямо і з цілковитою одвертістю, бо насамперед не хочу обманювати. Пізнавши вас, став почувати до вас симпатію. Ви, може, сміятиметесь з цих моїх слів? Маєте право. Знаю, що ви мене з першого погляду не полюбили, бо, по суті, не було ж за що і полюбити. Але вважайте як собі знаєте, а я тепер хочу, зі свого боку, всім, що в моїх силах, змінити у вас те враження і довести, що і я людина з серцем та совістю. Широ кажу.

Порфирій Петрович примовк із гідністю. Раскольников відчув приплив якогось нового переляку. Думка про те, що Порфирій вважає його за невинного, почала зненацька лякати його.

— Розповідати все по порядку, як це почалося тоді, навряд чи потрібно, — вів далі Порфирій Петрович, — я гадаю, навіть і зайве. Та навряд чи й зможу. Бо як це пояснити докладно? Спочатку чутки пішли. Про те, які це були чутки і від кого і коли... і з якого приводу, власне, до вас діло дійшло, — теж, я гадаю, казати зайве. Особисто ж у мене почалося з випадку, з одного цілком випадкового випадку, який однаковою мірою міг трапитись і міг не трапитись, — якого саме? Гм, я гадаю, теж не варт говорити. Все це, і чутки і випадки, збіглися в мене тоді в одну думку. Признаюсь одверто, бо коли вже признаватись, то в усьому, — це я перший на вас тоді і натрапив. От там, скажімо, позначки старої на речах тощо — все це пусте. Таких штук сотню можна налічити. Крім того, мав я нагоду тоді щонайдокладніше довідатись про сцену в конторі кварталу, і теж випадково, і не те щоб так, побіжно, а від розповідача особливого, капітального, який, і сам того не знаючи, на диво цю сцену осмислив. Отак усе це одне до одного, одне до одного, Родіоне Романовичу, голубчику! Ну як тут було не спрямувати свою увагу в певний бік? Зі ста кролів ніколи не складеться кінь, зі ста підозрінь ніколи не складеться доказ, як англійська приказка твердить, та це ж тільки розсудливість каже, а з почуттями ж, з почуттями що накажете вдіяти, бо ж і слідчий — людина. Пригадав я тут і вашу статейку в журналі, пам'ятаєте, ще коли вперше приходили, докладно про неї говорили. Я тоді поглузував, але ж для того тільки, щоб вас на дальше під'юдити. Повторюю, нетерпеливі і хворі ви дуже, Родіоне Романовичу. Що ви сміливі, завзяті, серйозні і... переживали, багато чого переживали, все це я давно вже знав. Мені всі ці переживання знайомі, і статейку вашу я прочитав як знайому. Безсонними ночами і в запалі страшному вона замишлялася, із завмиранням і колотінням серця, з ентузіазмом придушеним. А небезпечний цей придушений, гордий ентузіазм у молоді! Я тоді поглузував, а тепер вам скажу, що дуже мені до серця взагалі, тобто як любителю, ця перша, юна палка проба пера. Дим, туман, струна бринить у тумані.[6-02] Стаття ваша нісенітна і фантастична, але в ній прозирає така щирість, у ній гордість юна і непідкупна, в ній сміливість відчаю; вона похмура, стаття та, але це й добре. Статейку вашу я тоді прочитав, та й відклав набік, і... як відклав її тоді, то й подумав: "Ні, з цією людиною так не минеться!" Ну то як же, скажіть тепер, коли передувало ось таке, та не захопитись було наступним! О господи! Та хіба я кажу що-небудь? Хіба я щось тепер тверджу? Я тільки тоді помітив. Що тут, думаю? Тут

нічого, тобто зовсім нічого, і, може, найвищою мірою нічого. Та й захоплюватись отак мені, слідчому, зовсім навіть не годиться: у мене он Миколка на руках, і вже з фактами, — там як собі хочете, а факти! І теж свою психологію підводить; коло нього треба заходитись, бо тут справа життя і смерті. Навіщо я вам тепер усе це пояснюю? А щоб ви знали і з вашим умом і серцем не винуватили мене за моє злісне тоді поведження. Не злісне воно, щиро кажу, хе-хе! Ви що думаєте: я у вас тоді не був з обшуком? Був, був, хе-хе, був, коли ви отут лежали хворий у ліжечку. Не офіційно і не власного персоною, а таки був. До останньої волосинки у вас у кімнаті все було перетрушено, по перших навіть слідах; але — umsonst![*] Думаю: тепер цей юнак прийде, сам прийде, і дуже скоро; коли винен, то вже неодмінно прийде. Інший би не прийшов, а цей прийде. А пам'ятаєте, як пан Разуміхін почав вам проговорюватись? Це ми зробили для того, щоб вас схвилювати, для того ми навмисно й чутку пустили, щоб він вам проговорювався, а пан Разуміхін не така людина, щоб обурення стримати. Панові Заметову насамперед ваш гнів і ваша одверта сміливість в око впали: ну, як це в трактирі раптом кинути: "Я вбив!" Занадто сміливо, занадто зухвало, і коли, думаю, він винен, то це страшний боець! Так тоді й подумав. Чекаю! Чекаю на вас з усіх сил, а Заметова ви тоді просто ошелешили і... та в тому ж і штука, що вся ця проклята психологія на два кінці! Ну, отож чекаю я на вас, аж дивлюсь, вас Бог і присилає — ідете! Так у мене серце й заколотилося. Ех! Ну, чого вам було тоді приходити? Сміх отой, сміх ваш, тільки-но ввійшли тоді, пам'ятаєте, та так наче крізь скло я все тоді й побачив, а коли б не сподівався я вас таким особливим чином, і в сміху вашому нічого б не помітив. Он воно що значить під настроєм бути. І пан Разуміхін тоді, — ага! а камінь же, камінь же, пам'ятаєте, камінь той, під яким речі оті сховані? Ну, от наче виразно бачу його, де-небудь там, на городі, — на городі ж, казали ви тоді Заметову, а потім у мене, вже вдруге? А як почали ми тоді ту вашу статтю розбирати, як почали ви пояснювати — то отак кожне слово ваше подвійно розумієш, наче під ним друге сидить! Ну от, Родіоне Романовичу, отак я й дійшов до останніх стовпів, та раптом стукнувся лобом і схаменувся. Ні, кажу, що це я! Адже коли забажати, то все це, кажу, до останньої дрібниці можна в інший бік витлумачити, навіть ще натуральніше вийде. Мука! "Ні, думаю, мені б краще вже рисочку!..." Та як почув тоді про ці дзвінки, то весь навіть так і завмер, навіть дрож пройняв. "Ну, думаю, ось вона, рисочка, і є! Вона! " Та вже й не міркував я тоді, просто не хотів. Тисячу б карбованців у ту мить я дав, своїх власних, щоб тільки на вас своїми очима подивитись: як ви тоді сто кроків з міщанином поряд ішли, після того, як він вам "убивця" в очі сказав, і нічого в нього, аж цілих сто кроків, спитати не посміли!.. Ну, а холод отой у спинному мозку? Дзвінки оті, у хворобі, в напівмаренні? Отже, Родіоне Романовичу, чого ж вам після того й дивуватись, що я з вами тоді такі жарти заводив? І чого ви самі в той самий час прийшли? Адже й вас хтось начебто підштовхував, їй-богу, і коли б не розвів нас Миколка, то... а Миколку ж тоді пам'ятаєте? Добре запам'ятали? Та це ж був грім! Адже це грім ударив із хмари, громова стріла! Ну, а як я його зустрів? Стрілі тій і на стілець не повірив, ви ж самі бачили! Та де там! Уже потім, після вас, коли він став дуже й дуже доладно на деякі

пункти відповідати, так що я сам здивувався, і тоді й на копійку йому не повірив! От що значить укріпився, мов адамант.[6-03] Ні, думаю, морген фрі! який уже тут Миколка!

— Мені Разуміхін оце тільки говорив, що ви й тепер обвинувачуєте Миколая і самі Разуміхіна в тому запевняли...

Дух Раскольникову перехопило і він не докінчив. Він слухав у невимовному хвилюванні, як людина, що наскрізь його розкусила, сама себе зрікалась. Він боявся повірити і не вірив. А у двозначних словах він жадібно шукав і ловив щось більш певне й остаточне.

— Пан Разуміхін! — скрикнув Порфирій Петрович, мовби зрадивши запитанню Раскольникова, який досі мовчав, — хе! хе! хе! Та пана Разуміхіна треба було відсторонити: де два б'ються, третій не встрявай. Пан Разуміхін не та людина, та й стороння, прибіг до мене весь такий блідий... Ну та бог з ним, чого його сюди уплутувати! А щодо Миколки, то чи хочете знати, що це за сюжет, у тому вигляді тобто, як я його розумію! Передусім це ще дитина нетямуща, і не те щоб боягуз, а так, мовби художник якийсь. Далєбі, ви не смійтесь, що я його так змальовую. Невинний і до всього податливий. Серце має; фантаст. Він і до співу, він і до танцю, він і казки, кажуть, так розповідає, що з інших місць сходяться слухати. І до школи ходити, і реготати до знемоги через те, що пальця покажуть, і пиячити до нестями, не те щоб від розпустити, а так, коли-не-коли, якщо напоять, по-дитячому ще. Він тоді он і вкрав, а й сам цього не знає; бо "коли на землі лежало, хіба це вкрав?" А чи відомо вам, що він з розкольників, та й не те щоб з розкольників, а просто сектант; у нього в роді бігуни бували, і сам він ще недавно в селі аж два роки у якогось старця під духовним проводом перебував.[6-04] Усе це я від Миколки і від зарайських його дізнався. Та де там! просто в пустиню тікати хотів! Горів цим хлопець, ночами Богу молився, книги старі, "правдиві" читав і зачитувався. Петербург на нього дуже вплинув, особливо жінки, ну й горілка. Податливий, і старця і все забув. Відомо мені, що його художник один тут полюбив, до нього ходити почав, аж тут оця пригода і трапилась! Ну, злякався — вішатись! Тікати! Що ж робити з уявленням, яке склалося в народі про нашу юридику! Іншому ж страшно саме те слово "засудять". Хто винен? Побачимо, що нові суди скажуть. Ой, дав би Бог! Ну от; у в'язниці і згадав він, певно, тепер святого старця; Біблія теж з'явилася знову. Чи знаєте ви, Родіоне Романовичу, що означає у деяких з них "постраждати"? Це не те щоб за когось там, а так просто "постраждати треба"; страждання, отже, прийняти, а від властей — то тим краще. Сидів у мій час один такий найсмирненніший арештант цілий рік у в'язниці, на печі ночами все Біблію читав, ну й зачитався, і зачитався, знаєте, зовсім, та так, що ні з того ні з сього згріб цеглину і кинув у начальника, хоч той нічим його не скривдив. Та і як кинув: навмисно на аршин мимо, щоб шкоди не заподіяти! Ну, звісно, що чекає арештанта, який зізброєю кидається на начальство: і "прийняв, отже, страждання". Так от, я і підозріваю тепер, що Миколка хоче "страждання прийняти" або щось подібне до цього. Це я напевно, навіть із фактів знаю. Він тільки не знає, що я знаю. Що, хіба не припускаєте, щоб з такого люду виходили характери фантастичні? Ще й скільки.

Старець тепер знову почав діяти, особливо ж після петлі пригадався. А втім, сам мені все розповість, прийде. Ви гадаєте, витримає? Заждіть, ще зречеться! З години на годину чекаю, що прийде зізнання зрікатись. Я цього Миколку полюбив і його досконально досліджую. І що б ви думали! Хе! хе! На деякі пункти вельми доладно мені відповідав, очевидно потрібні відомості дістав, хитро приготувався; ну а в інших пунктах просто мов у калюжу, нічогісінько не знає, не відає, та й сам не підозріває, що не відає! Ні, голубе мій, Родіоне Романовичу, тут не Миколка! Тут справа фантастична, темна, справа сучасна, нашого часу випадок, коли помутилось серце людське; коли цитується фраза, що кров "освіжає"; коли все життя проповідується в комфорті. Тут книжні мрії, тут теоретично подразнене серце; тут видно відвагу на перший крок, але відвагу своєрідну, — зважився, та й наче з гори скотився або з дзвіниці впав, і на злочин не своїми наче ногами прийшов.

Двері за собою забув зачинити, а вбив, двох убив, за теорією. Вбив, та й грошей взяти не зумів, а що встиг забрати, то під камінь одніс. Мало було йому, що муку витерпів, коли за дверима сидів, а у двері добивались і дзвоник калатав, — ні, він згодом уже в порожню квартиру, в напівмаренні, пригадати цей дзвоник іде, холоду, що по спині пробігає, знову відчуті з'явилась потреба... Ну та це, щоправда, у хворобі, а то он ще: вбив, та за чесну людину себе має, людей зневажає, блідим ангелом ходить, — ні, який уже тут Миколка, голубе мій, Родіоне Романовичу, тут не Миколка!

Ці останні слова, після всього раніше сказаного і такого схожого на зречення, були занадто вже несподівані. Раскольников увесь затремтів, неначе пронизало його щось.

— То... хто ж убив?.. — спитав він, не витримавши, придушеним голосом. Порфирій Петрович навіть відхитнувся до спинки стільця, немовби страшенно несподіваним і дивним було для нього це запитання.

— Як хто вбив?.. — перепитав він, наче не вірячи своїм ушам, — та ви вбили, Родіоне Романовичу! Ви ж і вбили... — додав він майже пошепки, цілком переконано.

Раскольников схопився з дивана, постояв кілька секунд і знову сів, не кажучи й слова. Дрібні конвульсії раптом пробігли по всьому його обличчю.

— А губка он знову, як і тоді, тремтить, — пробурмотів, мовби навіть співчуваючи, Порфирій Петрович. — Ви мене, Родіоне Романовичу, здається, не так зрозуміли, — додав він, трохи помовчавши, — через те так і здивувались. Я саме для того ж і прийшов, щоб уже все сказати і справу повести у відкриту.

— Це не я вбив, — прошепотів Раскольников, як це роблять злякані маленькі діти, коли їх застукають на місці злочину.

— Ні, це ви, Родіоне Романовичу, ви, і нікому більше, — суворо і переконано прошептав Порфирій.

Обидва вони замовкли, і мовчанка тривала надзвичайно довго, хвилин із десять. Раскольников сперся ліктями на стіл і мовчки куйовдив собі пальцями волосся. Порфирій Петрович сидів смирно і чекав. Раптом Раскольников презирливо подивився на нього.

— Знову ви за старе, Порфирію Петровичу! Все за ті самі ваші прийоми: як ото вам

не набридне, справді?

— Е, годі, що мені тепер прийоми! Інша б річ, коли б тут були свідки; а то ж ми сам на сам шепчемо. Самі бачите, я не для того до вас прийшов, щоб гнати й ловити вас, мов зайця. Признаєтесь чи ні — зараз мені все одно. Для себе ж я й без вас переконаний.

— А коли так, то чого ж ви прийшли? — роздратовано спитав Раскольников. — Я вам знову те саме запитання ставлю: якщо ви мене винним вважаєте, чому не берете ви мене в острог?

— Ну, оце так запитання! По пунктах вам і відповім: по-перше, ув'язнити вас так прямо мені не вигідно.

— Як це не вигідно! Коли ви переконані, то ви повинні...

— Ет, що ж, що я переконаний? Адже все це поки що самі тільки мої гадки. Та й що ж я вас, на спочинок, чи що, туди посаджу? Самі знаєте, якщо проситесь. Приведу я, наприклад, викривати вас отого дурного міщанина, а ви йому скажете: "Ти п'яний, чи що? Хто мене з тобою бачив? Я тебе просто за п'яного і вважав, та ти й був п'яний", — ну, що я вам тоді на це скажу, тим більше що ваше ж правдоподібніше, ніж його, бо в його свідченні сама лише психологія, — яка його пиці навіть і не личить, а ви ж у самісіньку точку влучаєте, бо п'є негідник день і ніч, це ж усі знають. Та й сам я казав вам одверто вже не раз, що психологія ця на два кінці і що другий кінець довший буде, та й багато правдоподібніший, а крім цього, проти вас у мене поки що і немає нічого. І хоч я вас все-таки посаджу і навіть сам-от я прийшов (зовсім не так, як це у людей робиться) вас про все попередити, а все-таки прямо вам скажу (теж не так, як у людей робиться), що мені це буде не вигідно. Ну, а по-друге, я того до вас прийшов...

— Еге ж, по-друге? (Раскольников усе ще задихався.)

— Того, що, як я вже і сказав, коли ввійшов, визнаю себе зобов'язаним перед вами все пояснити. Не хочу, щоб ви мене за недолюдка вважали, тим більше що щиро до вас прихильний, вірте чи не вірте. Внаслідок чого, по-третє, і прийшов до вас з одвертою і прямою пропозицією — повиніться самі. Це вам буде незрівнянно вигідніше, та й мені теж вигідніше — бо з плечей спаде. Ну що, одверто чи ні з мого боку?

Раскольников якийсь час думав.

— Слухайте-но, Порфирію Петровичу, ви ж самі говорите: одна лиш психологія, а тихмчасом заїхали в математику. А що коли ви і тепер помиляєтесь?

— Ні, Родіоне Романовичу, не помиляюсь. Рисочку таку маю. Рисочку ж цю я тоді ж і знайшов; послав Господь!

— Яку рисочку?

— Не скажу, Родіоне Романовичу. Та й в усякому разі тепер і права не маю більше зволікати; ув'язню. Ви от розміркуйте: мені тепер уже все одно, отже, я це тільки лише для вас. Їй-богу, краще буде, Родіоне Романовичу!

Раскольников злісно усміхнувся.

— Та це ж не тільки смішно, це навіть уже безсоромно. Ну, хоч би я був і винним (чого я зовсім не кажу), ну з якої речі мені перед вами винитися, коли самі ви вже

кажете, що я сяду до вас туди на спочинок?

— Е-е, Родіоне Романовичу, не всім словам вірте; може і не зовсім буде на спочинок! Адже це тільки теорія, та ще ж і моя, а який же я для вас авторитет? Я, може, й сам від вас дещо навіть і тепер таю? Не все ж мені вам так взяти та й викласти, хе! хе! По-друге: як це що за вигода? А відомо вам, скільки вам за це знижки вийде? Адже ви коли прийдете, в який час? Ви це тільки розміркуйте! Коли інший уже на себе злочин перейняв і всю справу сплутав? А я вам, от самим Богом присягаюсь, так "там" підроблю і влаштую, що ваша повинна буде мовби зовсім несподіваною. Всю цю психологію ми зовсім відкинемо, всі підозріння на вас в ніщо оберну, так що злочин ваш матиме вигляд чогось подібного до затьмарення, бо, по совісті, це ж затьмарення і було. Я чесна людина, Родіоне Романовичу, і свого слова додержу.

Раскольников сумно мовчав, похиливши голову; він довго думав, і, нарешті, знов усміхнувся, але усмішка його була вже покірлива і тужна:

— Е, не треба! — промовив він, начебто вже зовсім не криючись від Порфирія. — Не варто! Не треба мені зовсім вашої знижки!

— Ну, оцього ж я й боявся! — гаряче і мовби мимоволі вигукнув Порфирій, — оцього ж я й боявся, що не треба вам нашої знижки.

Раскольников сумно і виразисто подивився на нього.

— Ой, життям не гребуйте! — говорив далі Порфирій, — багато його попереду ще буде. Як це не треба знижки, як це не треба! Нетерплячий ви який!

— Чого попереду багато буде?

— Життя! Ви що за пророк такий, чи ж багато знаєте? Шукайте і знайдете.[6-05] Вас, може, Бог на цьому й чекав. Та й не навіки вони, кайдани...

— Знижка буде... — засміявся Раскольников.

— А що, сорому буржуазного, чи що, злякались? Це може бути, що й злякались, та самі того не знаєте, — бо молодість! А все-таки не вам би боятися чи там соромитись винитися.

— Е-ех, наплювать! — зневажливо й з огидою прошептав Раскольников, мовби не бажаючи далі говорити. Він знову підвівся, наче хотів кудись іти, але враз же й сів; видно було, що він у розпачі.

— Ото ж то й воно, що наплювати! Зневірились, та й думаєте, що я вам грубо лещу; та чи ж багато ви он і жили? Чи ж багато тямите? Теорію вигадав, та й соромно стало, що зірвалось, що дуже вже неоригінально вийшло! Вийшло воно мерзотно, це правда, та ви ж все-таки не безнадійний мерзотник. Зовсім не такий уже мерзотник! Принаймні довго себе не морочив, враз до останніх стовпів дійшов. Адже я вас за кого вважаю? Я вас вважаю за одного з тих, кого хоч за кишки тягни, а він собі стоятиме та з усмішкою дивитиметься на своїх катів, — якщо тільки віру або Бога знайде. Ну, й знайдіть, і житимете. Вам, по-перше, давно вже повітря перемінити треба. Що ж, страждання теж річ добра. Постраждайте. Миколка, он, можливо, й правий, коли страждання прагне. Знаю, що не вірується, — а ви не мудруйте лукаво; віддайтесь життю просто, не роздумуючи; не турбуйтеся, — прямо на берег винесе і на ноги

поставить. На який берег? А звідки я знаю? Я тільки вірю, що вам ще довго жити. Знаю, що ви слова мої зараз вважаєте за рацію якусь завчену; та, може, потім згадаєте, згодиться колись; тим-то й кажу. Ще добре, що ви тільки бабисько оте вбили. А що, коли б вигадали ви іншу теорію: чого доброго, ще і в сто мільйонів раз неподобніше б учинили! Ще Богові, може, треба дякувати; звідки ви знаєте: може, вас Бог для чогось і береже. А ви велике серце майте та менше бійтеся. Великої кари, що чекає на вас, злякалися? Ні, тут уже сором лякатись. Коли зробили такий крок, то вже кріпіться. Тут уже справедливість. От і відбудьте те, чого вимагає справедливість. Знаю, що не вірите, а, їй-богу, життя винесе. Самому потім злюбиться. Вам тепер тільки повітря треба, повітря, повітря!

Раскольников навіть здригнувся.

— Та ви ж то хто такий, — скрикнув він, — ви що за пророк? З височини якого це супокою величавого ви мені премудрі пророцтва вирікаєте?

— Хто я? Я кінчена людина, от і все. Людина, яка, можливо, відчуває і співчуває, можливо, дещо й знає, але вже зовсім кінчена. А ви — інша річ: вам Бог життя приготував (хтозна, може й у вас так тільки димом зійде, нічого не буде). Ну що ж з того, що ви в другий розряд людей перейдете? Не за комфортом же шкодувати, вам ото з вашим серцем? Що ж з того, що вас, може, надто довго ніхто не побачить? Не в часі річ, а у вас самому. Станьте сонцем, вас усі й побачать. Сонцю насамперед треба бути сонцем. Ви чого знов усміхаєтесь: що я такий Шіллер? І готовий закластися, гадаєте, що я до вас тепер підлещуюсь. А що ж, може, й справді підлещуюсь, хе! хе! хе! Ви мені, Родіоне Романовичу, на слово краще й не вірте, краще навіть і ніколи не вірте цілком, — це вже така моя вдача, згоден; тільки от що додам: наскільки я негідний і наскільки я чесний, самі, здається, можете зміркувати!

— Ви коли мене думаєте арештувати?

— Та днів з півтора або зо два можу ще дозволити вам погуляти. Подумайте-но, голубчику, Богові помоліться. Та й вигідніше, їй-богу, вигідніше.

— А що, як утечу? — якимось чудно усміхаючись, спитав Раскольников.

— Ба ні, не втечете. Мужик утече, модний сектант утече — чужої думки лакиза, — бо йому тільки кінчик пальчика, як мічманові Дірці,[6-06] показати, то він на все життя в що хочете повірить! А ви ж он вашій теорії вже більше не вірите, — з чим же ви втечете? Та й що вам дасть втеча? Втікачем бути гидко і важко, а вам же насамперед життя треба, становища певного, повітря відповідного, ну а чи ваше ж там повітря? Втечете і самі повернетесь. Без нас вам не обійтись. А коли посаджу я вас у в'язницю — ну місяць, ну два, ну три посидите, а тоді раптом і згадаєте моє слово, самі й прийдете, та ще, чого доброго, для самого себе несподівано. Самі ще за годину якусь не знатимете, що винитися прийдете. Я навіть переконаний, що ви "страждання прийняти надумаете"; мені на слово тепер не вірите, а самі на тому станете. Бо страждання, Родіоне Романовичу, велика річ; ви не дивіться, що я такий гладкий зробився, дарма, зате знаю; не смійтеся з цього, в стражданні є ідея. Миколка має рацію. Ні, не втечете, Родіоне Романовичу.

Раскольников підвівся з місця і взяв кашкета. Порфирій Петрович встав і собі.

— Прогулятись бажаєте? А вечір вже який гарний буде, тільки б гроза не набігла. А втім, і краще, коли б освіжило...

Він теж узявся за кашкета.

— Ви, Порфирію Петровичу, прошу вас, не заберіть собі в голову, — з суворою наполегливістю промовив Раскольников, — що я вам сьогодні признався. Ви людина дивна, і слухав я вас із самої цікавості. А я вам ні в чому не признався... Пам'ятайте це.

— Ну, та вже знаю, пам'ятатиму, — ач, а сам аж тремтить. Не турбуйтеся, голубчику; хай буде воля ваша. Погуляйте трохи; та тільки вже занадто довго гуляти не можна. Про всякий випадок є у мене і до вас проханнячко, — додав він, притишивши голос, — хоч і делікатне воно, та важливе: коли б, тобто про всякий випадок (а втім, не вірю я в це і вважаю вас зовсім на таке не здатним), коли б на випадок, — ну так, про всякий випадок, — взяла б вас охота за ці сорок-п'ятдесят годин якось усе покінчити інакше, фантастичним якимсь способом — ручки отак на себе накласти (припущення безглузде, ну та ви вже даруйте мені за це), то — залишіть коротку, але всепояснювальну записочку. Так, рядків зо два, зо два тільки рядочки, і про камінь там згадайте: благородніше буде. Ну, до побачення... Добрих думок, благих починань!

Порфирій вийшов, якось зігнувшись і мовби уникаючи дивитись на Раскольникова. Раскольников підійшов до вікна і з нервовим нетерпінням вичікував, коли, за його розрахунком, той вийде на вулицю і відійде якнайдалі. Потім поспішно вийшов з кімнати й сам.

III

Він поспішав до Свидригайлова. Чого він міг сподіватись від цієї людини, він і сам не знав. Але в цій людині таїлася якась влада над ним. Усвідомивши це раз, він уже не міг заспокоїтись, а тепер до того ж і настав час.

Дорогою одне питання особливо мучило його: чи був Свидригайлов у Порфирія?

Скільки він міг розібратися і в чому міг би заприсягнутись, — ні, не був! Він подумав ще й ще, пригадав крок за кроком усю сцену з Порфирієм, прийшов до висновку: ні, не був, звичайно, не був!

А коли ще не був, то піде чи не піде він до Порфирія?

Тепер, поки що, йому здавалося, що не піде. Чому? Він не міг би пояснити й цього, а коли б і міг пояснити, то тепер він не став би над цим особливо сушити голову. Все це його мучило, і водночас йому було якось не до того. Дивна річ, ніхто б, може, не повірив цьому, але про свою теперішню, найближчу долю він турбувався якось мало, думав байдужно. Мучило його щось інше, набагато важливіше, надзвичайне, — до нього ж самого стосовне, не до когось іншого, але щось інше, щось головне. До того ж він відчував безмежну моральну втому, хоч розум його цього ранку працював краще, ніж в усі ці останні дні.

Та й чи варт було тепер, після всього, що сталося, намагатися переборювати всі ці нові мізерні труднощі? Чи варт було, наприклад, намагатись інтригувати, щоб Свидригайлов не ходив до Порфирія: вивчати, довідуватись, марнувати час на якогось

там Свидригайлова!

О, як йому все це набридло!

А проте він усе-таки поспішав до Свидригайлова; чи не сподівався часом він чогось від нього нового, порад, виходу? Адже й за соломинку хапаються! Чи не доля, чи не інстинкт якийсь зводить їх разом? Може, це була тільки втома, відчай; може, потрібний був не Свидригайлов, а хтось інший, а Свидригайлов тільки так якось трапився. Соня? Та й чого б він пішов зараз до Соні? Знову просити її сліз? Та й страшною була для нього Соня. Соня уособлювала собою невблаганний вирок, рішення без відступу. Тут — або її дорога, або його. Особливо в цю мить він не в силі був бачити її. Ні, чи не краще перевірити Свидригайлова: що він таке? І він не міг не признатися самому собі, що й справді той для чогось давно вже начебто йому потрібний.

Але ж, одначе, що може бути між ними спільного? Навіть і злочини в них не могли бути однаковими. Цей чоловік до того ж був дуже неприємний, очевидно надзвичайно розпусний, неодмінно хитрий і облудний, можливо і злий. Про нього багато говорять такого. Правда, він клопотався за дітей Катерини Іванівни; та хто знає, для чого і що це може означати? У цього чоловіка завжди ото якісь наміри і проекти.

Зринала раз у раз в усі ці дні в Раскольникову ще одна думка і страшенно його непокоїла, хоч він навіть старався гнати її від себе, така вона тяжка була для нього. Він думав іноді: Свидригайлов увесь час крутився коло нього, та й тепер крутиться; Свидригайлов дізнався про його таємницю; Свидригайлов мав замір проти Дуні. А що коли й тепер має? Чи не напевно можна сказати, що має. А що коли тепер, довідавшись про його таємницю і таким чином здобувши над ним владу, він схоче використати її як зброю проти Дуні?

Думка ця іноді, навіть уві сні, мучила його, але вперше вона зринула в нього так свідомо й виразно якраз тепер, коли він ішов до Свидригайлова. Сама вже думка ця доводила його до чорної люті. По-перше, тоді вже все зміниться, навіть в його власному становищі: треба одразу ж відкрити таємницю Дуні. Треба, може, виказати самого себе, щоб утримати Дунечку від якого-небудь необачного кроку. Лист? Сьогодні вранці вона одержала якогось листа! Від кого в Петербурзі могла б вона одержувати листи? (Лужин хіба?) Правда, там стереже Разуміхін; але Разуміхін нічого не знає. Може, слід відкритись і Разуміхину? Раскольников подумав про це з огидою.

В усякому разі Свидригайлова треба побачити якнайшвидше, остаточно вирішив він. Хвалити Бога, тут не стільки потрібні подробиці, скільки суть справи; але якщо, якщо тільки він здатний, якщо Свидригайлов якось інтригує проти Дуні — то...

Раскольников так втомився за весь цей час, за весь цей місяць, що вже не міг вирішувати тепер подібних питань інакше, як в один тільки спосіб: "Тоді я вб'ю його", — подумав він у холодному відчаї. Тяжке почуття стиснуло йому серце; він спинився посеред вулиці і став роздивлятись, якою дорогою він іде і куди він потрапив? Він був на —ському проспекті, кроків за тридцять або за сорок від Сінної, яку проминув. Увесь другий поверх будинку ліворуч займав трактир. Усі вікна були відчинені навстіж; у трактирі, судячи з того, як мелькали у вікнах фігури, було повно-повнісінько. В залі

виводили пісень наймані співаки, вигравали кларнет і скрипка, гримів турецький барабан,[6-07] верещали жінки. Він хотів повернути назад, дивуючись, чого він зайшов на —ський проспект, аж раптом, в одному з крайніх відчинених вікон трактиру, побачив біля самого вікна за чайним столом Свидригайлова, з люлькою в зубах. Це страшенно, до жаху вразило його. Свидригайлов зі свого місця стежив за ним і розглядав його, не озиваючись, і, що теж вразило Раскольникову, здається, хотів вставати, щоб встигнути потихеньку вийти, поки його не помітили. Раскольников одразу ж удав, ніби не помітив його і дивився замислено вбік, а сам, як і до того, стежив за ним краєчком ока. Серце його тривожно колотилося. Так воно і є: Свидригайлов, очевидно, не хоче, щоб його бачили. Він витяг з рота люльку і вже хотів сховатись; але, підвівшись і відсунувши стілець, мабуть, раптом помітив, що Раскольников його бачить і спостерігає. Між ними відбулося щось подібне до сцени їх першої зустрічі у Раскольникову, коли той спав. Лукава усмішка з'явилася на обличчі Свидригайлова і робилася чимраз ширшою. І той і другий знали, що обидва бачать і стежать один за одним. Нарешті, Свидригайлов гучно зареготав.

— Ну, ну! заходьте вже, коли хочете; я тут! — гукнув він з вікна.

Раскольников піднявся в трактир.

Він знайшов його в дуже маленькій задній кімнаті з одним вікном, вхід у яку був із великої зали, де за двадцятьма маленькими столиками, під викрики хвацького хору, пили чай купці, чиновники і безліч різного люду. Звідкись долинав стукіт більярдних куль... На столику перед Свидригайловим стояла почата пляшка шампанського і склянка, до половини наповнена вином. У кімнаті були ще хлопчик-шарманщик з маленьким ручним органчиком і рум'яна, що аж пашіла здоров'ям, дівчина в підтиканий смугастій спідниці і в тирольському капелюшку зі стрічками,[6-08] співачка, років вісімнадцяти, яка, незважаючи на викрики хору в другій кімнаті, співала під акомпанемент органщика досить сиплим контральто якусь лакейську пісню.

— Ну й годі! — перебив її Свидригайлов, коли зайшов Раскольников.

Дівчина одразу ж перестала співати і стояла в шанобливому чеканні. Співала вона своєї римованої лакейщини теж з якимсь серйозним і шанобливим виразом на обличчі.

— Гей, Пилипе, склянку! — гукнув Свидригайлов.

— Я не питиму, — сказав Раскольников.

— Як хочете, я не для вас. Пий, Катю! Сьогодні нічого більше не потрібно буде, іди! — Він налив їй повну склянку вина і поклав жовтенюку кредитку.[6-09] Катя випила склянку разом, як п'ють вино жінки, тобто не відриваючись, ковтнувши разів зі двадцять, взяла гроші, поцілувала у Свидригайлова руку, яку той дуже серйозно дозволив поцілувати, і вийшла з кімнати, а за нею почвалав і хлопчисько з органом. Обоє їх привели з вулиці. Свидригайлов і тижня не жив у Петербурзі, а все вже навколо нього було на якійсь патріархальній нозі. Трактирний лакей, Пилип, теж був уже "знайомий" і помітно підлещувався. Двері в кімнату замикалися; Свидригайлов у цій кімнаті був як удома і проводив в ній чи не цілі дні. Трактир був брудний, паскудний, ґатунку навіть нижче середнього.

— Я до вас ішов і вас розшукував, — почав Раскольников, — але чого це я тепер раптом завернув на —ський проспект з Сінної! Я ніколи сюди не завертаю і не заходжу. Я завертаю з Сінної праворуч. Та й дорога до вас не сюди. І тільки завернув, от і ви! Дивно!

— Чом же ви прямо не скажете: чудо!

— Тому що це, може, тільки випадок.

— Але ж і вдача яка в усіх цих людей! — зареготав Свидригайлов, — не признається, хоч би в душі й вірив у чудо! Адже ж самі кажете, що, "може", тільки випадок. І які тут усе боягузи щодо своєї власної думки, ви й уявити собі не можете, Родіоне Романовичу! Я не про вас. Ви маєте власну думку і не побоялися мати її. Тим ви й викликали в мене цікавість.

— Більш нічим?

— Та й цього ж досить.

Свидригайлов був, очевидно, в збудженому стані, але тільки трошечки; вина випив він лише півсклянки.

— Мені здається, ви прийшли до мене раніше, ніж довідались, що я здатний мати те, що ви називаєте власною думкою, — зауважив Раскольников.

— Ну, тоді була інша річ. У кожного свої кроки. А відносно чуда скажу вам, що ви, здається, ці останні два-три дні проспали. Я сам призначив вам цей трактир, і ніякого тут чуда не було, що ви просто сюди прийшли; сам розтлумачив вам, як сюди пройти, де саме цей трактир, і сказав години, коли мене можна тут застати. Пригадуєте?

— Забув, — відповів з подивом Раскольников.

— Вірю. Два рази я вам говорив. Адреса відчеканилась у вас у пам'яті механічно. Ви й завернули сюди механічно, а тимчасом точно за адресою, самі того не знаючи. Я, й кажучи вам тоді, не надіявся, що ви мене зрозуміли. Дуже вже ви себе виказуєте, Родіоне Романовичу. Та от ще: я певен, що в Петербурзі багато людей на ходу розмовляють самі з собою. Це місто напівбожевільних. Коли б у нас були науки, то медики, юристи і філософи могли б зробити в Петербурзі найцінніші дослідження, кожний за своєю спеціальністю. Мало де знайдеться стільки темних, різких і чудних впливів на душу людську, як у Петербурзі. Чого варті самі лиш кліматичні впливи! Тимчасом це адміністративний центр усієї Росії, і характер його має відбиватися на всьому. Та не в тому тепер річ, а в тому, що я вже кілька раз дивився на вас збоку. Вийшовши з дому, — ще тримаєте голову прямо. Зробивши якісь двадцять кроків, ви вже її опускаєте, руки закладаєте назад. Ви дивитесь і, очевидно, ні перед собою, ні з боків уже нічого не бачите. Нарешті, починаєте ворухити губами і розмовляєте самі з собою, причому іноді ви звільняєте руку і декламуєте, нарешті зупиняєтесь посеред вулиці надовго. Це дуже погано. Може, вас дехто помічає й крім мене, а це вже невігідно. Мені, власне кажучи, однаково, і я вас не вилікую, але ви, звичайно, мене розумієте.

— А ви знаєте, що за мною стежать? — спитав Раскольников, допитливо на нього позираючи.

— Ні, нічого не знаю, — начебто з подивом відповів Свидригайлов.

— Ну, то й дамо мені спокій, — нахмурившись, пробурмотів Раскольников.

— Гаразд, дамо вам спокій.

— Скажіть краще, якщо ви сюди приходите пити і самі мені призначали двічі, щоб я до вас сюди ж таки прийшов, то чому ви тепер, коли я дивився у вікно з вулиці, ховалися і хотіли піти? Я це дуже добре помітив.

— Хе! хе! А чому ви, коли я тоді стояв у вас на порозі, лежали на своїй софі, заплющивши очі, й удавали, що спите, а тимчасом ви зовсім не спали? Я це дуже добре помітив.

— Я міг мати... причини... ви самі це знаєте.

— І я міг мати свої причини, хоч ви їх і не узнаете.

Раскольников поставив правий лікоть на стіл, підпер пальцями правої руки знизу своє підборіддя і пильно вступився у Свидригайлова. Він розглядав якийсь час його обличчя, яке вражало його вже й раніше. Це було якесь дивне обличчя, схоже начебто на маску: біле, рум'яне, з рум'яними, ясно-червоними губами, з ясно-білявою бородою, обрамлене досить ще густим білявим волоссям. Очі були якісь уже занадто голубі, а погляд їх якийсь занадто важкий і нерухомий. Щось було дуже неприємне в цьому вродливому і надзвичайно моложавому, зважаючи на його справжній вік, обличчі. Одяг Свидригайлова був франтівський, літній, легкий, особливо шикував він білизнаю. На пальці був величезний перстень із дорогим каменем.

— Та невже ж мені і з вами ще тяж треба возитись, — сказав раптом Раскольников, з гарячковим нетерпінням виходячи на відвертість, — хоч ви, можливо, і найбільш небезпечна людина, якщо забажаєте шкодити, та я не хочу ламати себе більше. Я вам покажу зараз, що не так дорожу собою, як ви, певно, думаєте. Знайте ж, я прийшов до вас одверто сказати, що коли ви й досі плекаєте свій давній замір щодо моєї сестри і коли для цього думаєте з дечого скористатись, з того, що відкрито останнім часом, то я вас уб'ю, перш ніж ви мене у в'язницю засадите. Моє слово тверде: ви знаєте, що я зумію його додержати. Друге, коли маєте мені щось заявити, — бо мені весь цей час здавалося, що ви начебто хочете мені щось сказати, — то кажіть швидше, бо час дорогий і, можливо, дуже скоро буде пізно.

— Та куди це ви так поспішаєте? — спитав Свидригайлов, з цікавістю розглядаючи його.

— У кожного свої кроки, — похмуро і нетерпеливо промовив Раскольников.

— Ви самі ж викликали зараз на одвертість, а на перше ж запитання і не хочете відповісти, — зауважив Свидригайлов, усміхаючись. — Вам усе здається, що в мене якісь заміри, а тому й дивитесь на мене підозріливо. Що ж, це цілком зрозуміло у вашому становищі. Та хоч як я бажаю зійтися з вами, але ж і рота не відкрию, щоб переконувати вас у протилежному. їй-богу, справа не варта заходу, та й говорити з вами я ні про що таке особливе не мав наміру.

— Навіщо ж у такому разі я був вам такий потрібний? Адже ви коло мене так упали?

— Та просто як цікавий суб'єкт для спостережень. Мені сподобались ви фантастичністю вашого становища — от чим! Крім того, ви брат особи, яка мене дуже цікавила, і, нарешті, від самої цієї особи свого часу я дуже багато і часто чув про вас, з чого й зробив висновок, що ви маєте на неї великий вплив; хіба цього мало? Хе-хе-хе! А проте, признаюсь, ваше запитання для мене дуже складне, і мені важко на нього вам відповісти. Ну от, наприклад, ви ж ішли до мене тепер не лише в справі, а й за чимсь новеньким? Адже так? Так? — наполягав Свидригайлов з лукавою усмішкою, — ну уявіть же собі після цього, що я сам, ще сюди їхавши, у вагоні, на вас же розраховував, що ви мені теж скажете що-небудь новеньке і що мені у вас же пощастить дещо запозичити! От які ми багаті!

— Що ж саме запозичити?

— Та як вам сказати? Хіба я знаю, що саме? Бачите, в якому поганенькому трактириську весь час просиджую, і це мені подобається, тобто не те щоб подобалось, а так, треба ж десь сидіти. Ну от хоча б оця бідолашна Катя — бачили?.. Ну, був би я, наприклад, хоча б обжера, клубний гастроном,[6-10] а то он що я можу їсти! (Він тицьнув пальцем у куток, де на невеличкому столику, на маленькому жерстяному блюді, лежали залишки жажливого біфштекса з картоплею.) До речі, ви обідали? Я перекусив і більше не хочу. Вина, наприклад, зовсім не п'ю. Крім шампанського, ніякого, та й шампанського за цілий вечір одну склянку, і то голова болить. Це я тепер, щоб підмонтуватись, звелів подати, бо я збираюсь в одне місце і ви бачите мене в особливому настрої. Я через те ото й сховався, мов школяр, бо думав, що ви мені перешкодите; та, здається (він витяг годинника), можу побути з вами цілу годину; тепер пів на п'яту. Вірите, ну, хоч би щось там було; ну поміщиком бути, ну батьком, ну уланом, фотографом, журналістом... н-нічого, ніякої спеціальності! Іноді навіть нудно. Далебі, думав, що ви мені скажете щось новеньке.

— Та хто ви такий і чого сюди прибули?

— Я хто такий? Ви знаєте: дворянин, служив два роки в кавалерії, потім так отут у Петербурзі вештався, потім одружився з Марфою Петрівною і жив у маєтку. Ось моя біографія!

— Ви, здається, картяр?

— Ні, який я картяр. Шулер — не картяр.

— А ви були шулером?

— Еге ж, був шулером.

— Що ж, вас часом били?

— Траплялося. А що?

— Ну, виходить, викликати на дуель могли... та й взагалі, оживляє.

— Не заперечую та до того ж не майстер я філософувати. Признаюсь вам, я сюди, мабуть, більше задля жінок приїхав.

— Тільки що поховавши Марфу Петрівну?

— Атож, — усміхнувся з переконливою одвертістю Свидригайлов. — То що ж? Ви, здається, бачите щось погане в тому, що я про жінок так кажу?

— Тобто бачу я чи ні погане в розпусті?

— В розпусті! Ну, он ви куди! А втім, по черзі відповім вам відносно жінок взагалі; знаєте, я маю настрій побалакати. Скажіть, для чого я буду себе стримувати? Навіщо ж уникати жінок, коли я хоч до них охочий? Принаймні — заняття.

— То ви тут тільки на саму розпусту і надієтесь!

— Ну то що ж, ну й на розпусту. Далася їм розпуста. Але ж люблю принаймні пряме запитання. В цій розпусті принаймні є щось постійне, основане навіть на природі, що не піддається фантазії, щось таке, що завжди жаринкою розпаленою жевріє в крові, що завжди підпалює, що і довго ще, і з роками, можливо, не так швидко заллеш. Згодьтесь самі, хіба це не своєрідне заняття?

— Чого ж тут радіти? Це хвороба, і небезпечна.

— А, он ви куди? Я згоден, що це хвороба, як і все, що надміру, — а тут неодмінно доведеться переступити міру, — але ж це, по-перше, в одного так, в іншого інакше, а по-друге, звичайно, в усьому додержуй міри, обачливості, хоч і підлої, та що ж робити? Адже коли б не було цього, то застрелитись, певно, довелось би. Я згоден, що порядна людина мусить нудитись, але ж...

— А ви могли б застрелитись?

— Ну от! — з огидою відпариував Свидригайлов, — зробіть ласку, не говоріть про це, — додав він покvapливо і навіть без усякого фанфаронства,[6-11] яке відчувалося в усіх його попередніх словах. Він навіть на обличчі наче змінився. — Признаюсь в непростимій слабості, та що подієш: боюся смерті і не люблю, коли говорять про неї. Чи знаєте, що я містик почасти?

— А! привиди Марфи Петрівни! Що ж, і досі з'являються?

— Хай їм, не згадуйте; в Петербурзі ще не було; та і хай їм чорт! — скрикнув він з якимсь роздратуванням. — Ну, давайте краще про це... а втім... Гм! Ех, мало часу, не можу я з вами довго бути, а шкода! Було б що сказати.

— А що у вас, жінка?

— Еге ж, жінка, так, несподіваний один випадок... ні, я не про те.

— Ну, а мерзотність усієї цієї обстановки вас уже не обходить? Уже втратили силу спинитись?

— А ви й на силу претендуєте? Хе-хе-хе! Здивували ж ви мене зараз, Родіоне Романовичу, хоч я й наперед знав, що це так буде. Ви ж твердите мені про розпусту і про естетику! Ви — Шіллер, ви — ідеаліст! Усе це, звичайно, так і повинно бути, і треба було б дивуватись, коли б воно було інакше, та, проте, якось усе-таки чудно насправді... Шкода, що мало часу, бо ви самі дуже, дуже цікавий суб'єкт! А до речі, ви любите Шіллера? Я страшенно люблю.

— Але ж який ви одначе фанфарон! — з якоюсь огидою промовив Раскольников.

— Ну, їй-богу ж, ні! — зареготавши, відповів Свидригайлов, — а втім, не заперечую, хай і фанфарон; та чому ж і не пофанфаронити, коли нікому шкоди від того. Я сім років прожив у маєтку в Марфи Петрівни, а тому, натрапивши тепер на розумну людину, як ви, — на розумну і найвищою мірою цікаву, просто радий побалакати, та, крім того,

випив ці півсклянки вина і вже трошечки в голову вдарило. А головне, є одна обставина, яка мене дуже монтувала, але про яку я... не скажу. Куди ж ви? — злякано спитав раптом Свидригайлов.

Раскольников почав підводитись. Йому зробилось і тяжко, і задушно, і трохи ніяково, що він прийшов сюди. Тепер він упевнився, що Свидригайлов найпустіший і найнікчемніший лиходій у світі.

— Е-ех! Та посидьте, залишіться, — упрощував Свидригайлов, — звеліть собі принести хоча б чаю. Ну посидьте, ну, я не буду дурниць верзти, про себе тобто. Я вам що-небудь розповім. Ну, хочете, я вам розповім, як мене жінка, висловлюючись у вашому стилі, "рятувала"? Це буде навіть відповіддю на ваше перше запитання, бо особа ця — ваша сестра. Можна розповідати? Та й час уб'ємо.

— Розповідайте, але я сподіваюсь, ви...

— О, не турбуйтеся! До того ж Євдокія Романівна навіть у такій поганій і пустій людині, як я, може викликати саму тільки найглибшу повагу.

IV

— Ви, можливо, знаєте (а втім, я ж сам вам і розповідав), — почав Свидригайлов, — що я сидів тут у борговій тюрмі, за великий борг, зовсім не маючи звідки взяти хоч трохи грошей, щоб його сплатити. Не варт вдаватись у подробиці того, як викупила мене тоді Марфа Петрівна; чи знаєте, до якої міри засліплення може іноді покохати жінка? Це була жінка чесна, досить недурна (хоч і зовсім неосвічена). Уявіть же собі, що ця дуже ревнива і чесна жінка дійшла до того, що погодилась, після багатьох жахливих сцен і докорів, на своєрідний контракт зі мною, якого й додержувала протягом усього нашого шлюбу. Річ у тому, що вона була набагато старша від мене, крім того, завжди тримала в роті якусь гвоздичку. Я мав стільки свинства в душі і своєрідної чесності, щоб заявити їй прямо, що вірним цілком їй бути не можу. Це признание довело її до нестями, але, здається, моя груба одвертість їй до деякої міри сподобалася: "Отже, мовляв, не хоче обманювати, коли наперед так заявляє", — ну, а для ревнивої жінки це найголовніше. Після довгих сліз склався між нами отакий собі неписаний контракт: перше, я ніколи не покину Марфу Петрівну і назавжди залишусь її чоловіком; друге, без її дозволу не виїду нікуди; третє, постійної коханки не заведу ніколи; четверте, за це Марфа Петрівна дозволяє мені накидати оком іноді на якусь із покоївок, але не інакше як з її відома; п'яте, боронь мене Боже полюбити жінку нашого кола; шосте, якщо трапиться таке, боронь Боже, що прийде до мене коли-небудь кохання, велике й серйозне, то я повинен відкритись Марфі Петрівні. А втім, щодо останнього пункту Марфа Петрівна була весь час досить спокійна; це була розумна жінка, отже, й не могла ж на мене дивитись інакше, як на розпусника, потіпаку, що неспроможний полюбити серйозно. Але розумна жінка і ревнива жінка — різні речі, і в тому ж і біда. Проте, щоб безсторонньо робити висновок про декотрих людей, треба заздалегідь відмовитись від деяких упереджених поглядів і від повсякденної звички до людей і предметів, що весь час нас оточують. На вашу думку, більш ніж на чию іншу, я маю право покладатись. Може, ви вже дуже багато чули про Марфу Петрівну смішного

і безглузлого. Справді, у неї були деякі дуже смішні звички; але скажу вам прямо, що я щиро шкодую про незчисленні прикrostі, яких я був причиною. Ну, й досить, здається, для цілком пристойного *raison funèbre*[*] найніжнішій дружині найніжнішого чоловіка. Коли виникали між нами сварки, я здебільшого мовчав і не роздратовувався, і це джентльменничання майже завжди досягало мети; воно на неї впливало і їй навіть подобалося; часом вона мною навіть пишалася. Але сестриці вашої все-таки не перенесла. І як це сталося, що вона ризикнула взяти таку красуню у свій дім, у гувернантки! Я пояснюю це тим, що Марфа Петрівна була жінка палка, яка легко піддається всьому, і що вона просто сама закохалася, — буквально закохалася, — у вашу сестрицю. Ну, та і Євдокія Романівна! Я дуже добре зрозумів з першого ж погляду, що тут справа кепська і — що ви думаєте? — вирішив очей навіть на неї не зводити. Але Євдокія Романівна сама зробила перший крок — вірите чи ні? Чи вірите ви також, що Марфа Петрівна до того доходила, що навіть на мене сердилася спочатку за моє постійне мовчання про вашу сестру, за те, що я такий байдужий до її безперервних і закоханих розповідей про Євдокію Романівну? Сам не розумію, чого їй хотілось! Ну, вже звичайно, Марфа Петрівна розповіла Євдокії Романівні про мене всю підноготну. У неї була нещасна риса геть усім розповідати про наші сімейні таємниці і всім безперестану на мене скаржитись; як же було пропустити такого нового і прекрасного друга? Гадаю, що в них і мови іншої не було, як про мене, і, вже безперечно, Євдокії Романівні стали відомі всі ці темні, таємничі казки, які мені приписують... Готовий закластися, що ви теж уже щось подібне чули?

— Чув. Лужин обвинувачував вас, що ви навіть були причиною смерті дитини. Правда це?

— Зробіть ласку, не ворухіть всі ці паскудства, — з огидою буркотливо відказав Свидригайлов, — коли ви так неодмінно захочете довідатись про всю цю нісенітницю, то я коли-небудь розповім вам окремо, а тепер...

— Говорили ще про якогось там вашого лакея в маєтку і що нібито ви були теж причиною чогось такого.

— Зробіть ласку, годі! — перебив знову з неприхованим роздратуванням Свидригайлов.

— Це не той часом лакей, який вам після смерті люльку приходив набивати... Ще ж самі мені розповідали? — дедалі більше роздратовувався і Раскольников.

Свидригайлов уважно подивився на Раскольникова, і тому здалося, що в погляді цього майнула раптом, мов блискавка, злісна усмішка, але Свидригайлов стримався і дуже ввічливо відповів:

— Той самий. Я бачу, що вас теж усе це надзвичайно цікавить, і вважатиму за обов'язок, при першій нагоді, за всіма пунктами задовольнити вашу цікавість. Чорт забирай! Я бачу, що справді можу здатися комусь особою романтичною. Міркуйте ж самі, якою мірою я повинен після цього дякувати небіжчиці Марфі Петрівні за те, що вона наговорила вашій сестриці про мене стільки таємничого й цікавого. Не смію робити висновку про враження; але в усякому разі це було для мене вигідно. За всієї

природної відрази до мене Євдокії Романівни, і незважаючи на мій постійний похмурий і відворотний вигляд, їй зробилося, нарешті, шкода мене, шкода пропащої людини. А коли дівочому серцю стане шкода, то вже, зрозуміло, це для неї найнебезпечніше. Тут уже неодмінно захочеться і "врятувати", і навести на розум, і воскресити, і закликати до більш благородних цілей, і відродити до нового життя та діяльності, — ну, відомо, що можна наміряти в цьому напрямі. Я одразу ж зміркував, що пташка сама летить у сильце, і в свою чергу приготувався. Ви, здається, хмуритесь, Родіоне Романовичу? Нічого, справа, як ви знаєте, обійшлася дурничками. (Чорт забирай, скільки я п'ю вина!) Знаєте, мені завжди було шкода, з самого початку, що доля не дала народитись вашій сестрі в другому або в третьому сторіччі нашої ери, деś дочкою можновладного князика або там якогось правителя чи проконсула в Малій Азії.[6-12] Вона, безперечно, була б однією з тих, які перетерпіли мучеництво, і, вже б звичайно, усміхалася, коли б їй пекли груди розжареними щипцями. Вона б пішла на це навмисно, сама, а в четвертому і в п'ятому сторіччях подалася би в Єгипетську пустелю і жила б там тридцять років, живлячись корінням, екстазом і видіннями.[6-13] Сама вона тільки того й жадає і мріє, щоб за когось якусь муку якнайшвидше прийняти, а не дай їй цієї муки, то вона, чого доброго, і у вікно вистрибне. Я чув щось про якогось добродія Разуміхіна. Він хлопець, кажуть, розумний (що й прізвище його доводить, семінарист, певно), ну то хай і береже вашу сестру. Одним словом, я, здається, її зрозумів, що й вважаю за честь для себе. Але тоді, тобто на початку знайомства, самі знаєте, буваєш завжди якимсь легковажнішим і дурнішим, дивишся хибно, бачиш не те. Чорт забирай, нащо ж вона така гарна? Я не винен! Одним словом, у мене почалося з нестримного любовстрасного пориву. Євдокія Романівна цнотлива страшенно, нечувано й небачено. (Майте собі на увазі, я вам розповідаю це про вашу сестру як факт. Вона цнотлива, може, до хворобливості, незважаючи на свій широкий розум, і це їй пошкодить.) Тут у нас трапилася одна дівчина, Параша, чорноока Параша, покоївка, яку тільки що привезли з іншого села і якої я ще ніколи не бачив, — гарненька дуже, але дурна неймовірно: в сльози, почала голосити на весь двір, і стався скандал. Якось, після обіду, Євдокія Романівна навмисно одшукала мене самого в алеї і, блискаючи очима, зажадала від мене, щоб я дав спокій бідолашній Параші. Це була чи не перша розмова наша наодинці. Я, звичайно, визнав за честь виконати її бажання, постарався удати, що я вражений, засоромлений, ну, одним словом, зіграв роль непогано. Почалися зустрічі, таємні розмови, напучення, повчання, упрошування, умолювання, навіть сльози, — вірите, навіть сльози! От до якої сили доходить у деяких дівчат любов до пропаганди! Я, звичайно, все звернув на свою приреченість, прикинувся прагнучим і жадаючим світла і, нарешті, вдався до найпевнішого і непохитного засобу підкорення жіночого серця, засобу, який ніколи й нікого не зрадить і який діє геть на всіх до одної, без будь-якого винятку. Цей засіб відомий — лестощі. Немає нічого у світі важчого від щирості, і немає нічого легшого від лестощів. Якщо в щирості тільки якась сота частка нотки фальшива, то одразу ж виникає дисонанс, а за ним — скандал. Якщо ж у лестошках навіть усе до останньої нотки фальшиве, то й тоді вони приємні і слухати їх сама

насолода; хай і груба насолода, а все ж таки насолода. І хоч які б були грубі лестощі, в них неодмінно принаймні половина здається правдою. Однаково для всіх людей — різних верств і різного розвитку. Навіть весталку[6-14] можна звести лестощами. А про звичайних людей нічого й казати. Без сміху не можу й згадати, як колись зводив я одну, вірну своєму чоловікові, своїм дітям і своїм чеснотам, панійку. Як це було весело і як мало було клопоту! А пані справді була доброчесною, принаймні по-своєму. Вся моя тактика полягала в тому, що я просто був весь час роздавлений і падав ниць перед її доброчесністю. Я лестив безбожно, і якщо тільки було доб'юся потиску руки, навіть погляду, то докоряю собі, що це я вирвав його в неї силою, що вона опиралась, що вона так опиралась, що я, напевно б, ніколи нічого не дістав, коли б я сам не був такий порочний; що вона, в невинності своїй, не передбачила підступності і піддалася неумисне, сама того не знаючи, не відаючи, і таке інше. Одним словом, я досяг усього, а моя панійка лишалася цілком впевненою, що вона невинна і цнотлива і виконує всі призначення та обов'язки, а впала зовсім випадково. І як же вона розгнівалася на мене, коли я сказав їй кінець кінцем, що, за моїм щирим переконанням, вона так само прагнула насолоди, як і я. Сердешна Марфа Петрівна теж страшенно піддавалася на лестощі, і коли б тільки я захотів, то, звичайно, відписав би все її добро на себе ще за її життя. (Одначе я дуже багато п'ю вина і багато говорю.) Сподіваюсь, ви не розсердитесь, якщо я згадаю тепер, що такий самий ефект почав виявлятися і з Євдокією Романівною. Та я сам був дурний і нетерпеливий і всю справу зіпсував. Євдокії Романівні ще кілька раз і до того (а одного разу якось особливо) дуже не сподобався погляд очей моїх, чи вірите ви цьому? Одним словом, у них чимраз сильніше і необережніше спалахував певний вогонь, що лякав її і став їй, нарешті, ненависний. Не треба розповідати подробиці, але ми розійшлися. Тут я знову вчинив дурницю. Почав у найгрубіший спосіб глузувати з усієї цієї пропаганди і навернень, Параша знову з'явилася на сцену, та й не тільки вона, — одним словом, почався содом. Ой, коли б ви бачили, Родіоне Романовичу, хоч раз у житті оценьята вашої сестриці так, як вони іноді вміють виблискувати! Це байдуже, що я тепер п'яний і от уже цілу склянку вина випив, я правду кажу; запевняю вас, що цей погляд мені снівся; шелесту сукні її я вже, зрештою, не міг переносити. Далєбі, я думав, що у мене дійде до падучої,[6-15] ніколи не уявляв, що можу бути таким несамовитим. Одним словом, треба було помиритись; але це стало вже неможливим. І уявіть собі, що я тоді вчинив? До якої міри отупіння може лють довести людину! Ніколи не робіть нічого в люті, Родіоне Романовичу. Розраховуючи, що Євдокія Романівна, по суті ж, злидарка (ой, даруйте, я не те хотів... але ж хіба не все одно, коли висловлюється те ж саме поняття?), одним словом, живе трудами рук своїх, що в неї на утриманні і мати, і ви (ат, чорт, знову кривитесь...), я й зважився запропонувати їй усі мої гроші (тисяч до тридцяти я міг і тоді дістати), з тим, щоб вона втекла зі мною хоча б сюди, в Петербург. Звичайно, я б при цьому поклявся в довічному коханні, блаженстві, і таке інше. Вірите, так тоді закохався, що, коли б сказала вона мені: заріж або підкинь отрути Марфі Петрівні й одружись зі мною, — це одразу ж було б зроблено! Але скінчилося все

катастрофою, вам уже відомою, і самі можете зробити висновок, до якої люті міг я дійти, довідавшись, що Марфа Петрівна добула тоді цього паскудного приказного, Лужина, і замалим не злагодила весілля, — що, по суті, нічим не відрізнялось від того, що і я пропонував. Хіба не так? Хіба не так? Адже так? Я помічаю, що ви щось дуже уважно почали слухати... цікавий юначе...

Свидригайлов нетерпляче вдарив кулаком по столу. Він розчервонівся. Раскольников бачив ясно, що склянка чи півтори шампанського, які він випив, відсorbуючи непомітно, ковтками, вплинули на нього хворобливо, і вирішив скористатись з нагоди. Свидригайлов був йому дуже підозрілий.

— Ну, після цього я вже цілком переконаний, що ви й сюди приїхали, маючи на думці мою сестру, — сказав він Свидригайлову прямо, нітрохи не криючись, щоб ще більше роздразнити його.

— Е-е, годі вам, — начебто спохватився раптом Свидригайлов, — адже я вам казав... і до того ж ваша сестра терпіти мене не може.

— Та і я переконаний, що не може, але ж не в тому тепер річ.

— А ви переконані, що не може? (Свидригайлов прищулився і глузливо посміхнувся.) Ваша правда, вона мене не любить, але ніколи не ручіться, коли йдеться про справи, які були між чоловіком і дружиною або коханцем і коханкою. Тут завжди є такий куток, який завжди цілому світові лишається невідомим, а відомий тільки їм двом. Ви ручитесь, що Євдокія Романівна на мене з огидою дивилася?

— З деяких слів і словечок ваших під час вашої розповіді я помічаю, що у вас і тепер ще є свої сподівання і найневідкладніші заміри щодо Дуні, зрозуміла річ, підлотні.

— Як! У мене вихоплювалися такі слова і словечка? — дуже наївно злякався раптом Свидригайлов, не звернувши й найменшої уваги на епітет, даний його замірам.

— Та вони й тепер вихоплюються. Ну чого ви, наприклад, так боїтесь? Чого ви раптом так злякались?

— Я боюсь і лякаюсь? Лякаюсь вас? Скоріше вам мене слід боятись, cher ami.[*] І яка ж одначе нісенітниця... А втім, я сп'янів, я це бачу; замалим було знову не проговорився. Під три чорти вино! Гей, води!

Він схопив пляшку і без церемонії викинув її за вікно. Пилип приніс води.

— Все це дурниця, — сказав Свидригайлов, намочуючи рушник і прикладаючи його до голови, — а я вас одним словом можу осадити і всі ваші підозріння на порошок розвіяти. А чи знаєте ви, наприклад, що я одружуюсь?

— Ви вже це мені й раніше говорили.

— Говорив? Забув. Але тоді я не міг говорити напевно, бо навіть нареченої ще не бачив; я тільки мав намір. Ну, а тепер у мене вже є наречена, і все погоджено, і коли б тільки не справи, невідкладні, то я б неодмінно вас узяв і зараз до них повіз, — бо я вашої поради хочу спитати. Ех, чорт! Усього десять хвилин залишається. Бачите, гляньте на годинник; а втім, я вам розкажу, бо це цікава штучка, моє одруження тобто, з певного тобто погляду, — куди ви? Знову йти?

— Ні, я вже тепер не піду.

— Зовсім не підете? Побачимо! Я вас туди повезу, це правда, покажу наречену, та тільки не тепер, а тепер вам скоро вже буде час іти. Ви направо, я наліво. Ви цю Рессліх знаєте? Оцю саму Рессліх, у якої я тепер живу, га? Чуєте? Ні, ви що гадаєте, ота сама, про яку кажуть, що дівчисько, у воді, зимою, — ну, чуєте ви? Чуєте? Ну, то вона мені все це злагодила; тобі, каже, нудно, розважся якийсь час. А я ж чоловік похмурий, невеселий. Ви гадаєте, веселий? Ні, похмурий: шкоди не роблю, а сиджу в кутку; іншим разом по три дні розговорити мене не можуть. А Рессліх ця шельма, я вам скажу, вона ж он що на думці має: я знуджуся, дружину покину і поїду, а дружина їй дістанеться, вона її і пустить по руках; у нашому середовищі тобто, та вище. Є, каже, один такий паралізований батько, відставний чиновник, у кріслі сидить і третій рік на ноги не стає. Є, каже, і мати, дама розсудлива, матуся ота. Син десь у губернії служить, не допомагає. Дочка вийшла заміж і не навідує, а на руках двоє маленьких племінників (своїх начебто мало), та взяли, не давши курсу закінчити, з гімназії дівчинку, дочку свою найменшу, через місяць ще тільки шістнадцять мине, отже через місяць її і віддати можна. Це за мене тобто. Ми поїхали; як це у них смішно; рекомендуюсь: поміщик, удівець, відомої родини, з такими й такими зв'язками, з капіталом, — ну що з того, що мені п'ятдесят, а тій і шістнадцяти немає? Хто ж на те зважає? Ну, а спокусливо ж, га? Адже спокусливо, ха-ха! Подивились би ви, як я розговорився з татусем та з матусею! Заплатити варто, щоб тільки подивитись на мене тоді. Виходить вона, присідає, ну можете собі уявити, ще в коротенькому платтячку, справжній тобі бутончик, не розпустився ще, червоніє, паленіє, мов зоря (сказали їй, звичайно). Не знаю, як ви відносно жіночих личок, але, як на мене, ці шістнадцять років, ці дитячі ще оченята, ця полохливість і сльозинки соромливості, — як на мене, це краще за вроду, а вона ще до того ж і з себе мов лялечка. Білявеньке волоссячко, в маленькі локончики баранчиком закручене, губки пухкенькі, ясно-червоні, ніженьки — розкіш!.. Ну, познайомились, я сказав, що поспішаю через домашні обставини, і другого ж дня, позавчора тобто, нас і благословили. Тепер, як тільки приїду, то одразу ж її до себе на коліна, та так і не спускаю... Ну, червоніє, мов зоря, а я цілую раз у раз; матуся, звичайно, повчає, що це, мовляв, твій чоловік і що це так годиться, одним словом, розкіш! І це становище теперішнє, женихівське, далебі, може, краще й за подружнє. Тут, що називається, *la nature et la vérité!* [*] Ха-ха! Я з нею разів зо два перемовлявся — зовсім не дурне дівчисько; іноді так нишком на мене гляне, — аж пропалить. А знаєте, у неї личко наче у Рафаелевої Мадонни. У Сікстинської ж мадонни обличчя фантастичне, обличчя скорботної юродивої, вам це не впало в очі? Ну, то отаке воно. Тільки ото нас благословили, я другого дня на півтори тисячі й привіз: діамантовий убір один, перловий другий та срібну дамську туалетну шкатулку — отаку завбільшки, з усякою всячиною, то навіть у неї, у тієї мадонни, личко зашарілося. Посадовив я її вчора на коліна, та, мабуть, дуже вже безцеремонно, — вся спалахнула і слізки бризнули, та виказати не хоче, а сама аж палає. Вийшли всі на якийсь час, ми з нею самі лишилися, раптом кидається мені на шию (сама вперше), обнімає мене обома

рученнями, цілує і присягається, що вона буде мені послушною, вірною і доброю дружиною, що вона зробить мене щасливим, що вона все своє життя покладе, кожну мить свого життя, все, все віддасть, а за все те хоче мати від мене тільки саму лиш мою повагу, і більше мені, каже, "нічого, нічого не треба, ніяких подарунків!" Згодьтесь самі, що вислухати таке признання віч-на-віч від такого шістнадцятирічного янголяти з рум'янцем дівочої соромливості і сльозинками ентузіазму в очах, — згодьтесь самі, воно досить приємно. Приємно ж, правда? Адже варт чого-небудь, га? Ну, адже варт? Ну... ну, слухайте... ну, поїдемо до моєї нареченої... тільки не зараз!

— Одним словом, у вас ця жахлива різниця віку та розвитку і розпалює похоть! І невже ви справді так одружитесь?

— А що ж? Неодмінно. Кожен сам про себе дбає і від усіх веселіше той і живе, хто за всіх краще себе зуміє обдурити. Ха-ха! Та чого ви в доброчесність так усім дишлом в'їхали? Згляньтесь, голубчику, я людина грішна. Хе-хе-хе!

— Ви одначе влаштували дітей Катерини Іванівни. А втім... втім, ви мали на це свої причини... я тепер уже розумію.

— Дітей я взагалі люблю, я дуже люблю дітей, — зареготав Свидригайлов. — Щодо цього я можу навіть розповісти один дуже цікавий епізод, дія якого і досі триває. Першого ж дня по приїзді пішов я по різних цих клоаках, ну, після семи років так і допався. Ви, певно, помічаєте, що я зі своєю компанією не поспішаю сходитись, з колишніми тобто друзями і приятелями. Ну, та й скільки можна довше без них протягну. Знаєте: у Марфи Петрівни в маєтку мене до смерті змучили спогади про всі ці таємні місця і місцинки, в яких той, хто знається на цьому, багато чого може знайти. Чорт забирай! Люди пиячать, молодь освічена від бездіяльності перегорає в нездійснених снах і мріях, калічиться в теоріях; звідкись жиди понаїжджали, капітали збивають, а все інше живе розпутно. Так і війнуло на мене це місто з перших годин знайомим запахом. Потрапив я на один так званий танцювальний вечір, — клоака страшенна (а я люблю клоаки, саме щоб отак, знаєте, непристойно трошки), ну, звичайно, канкан,[6-16] яких ніде більш не побачиш і яких за мого часу не було зовсім. Еге ж, щодо цього прогрес. Раптом, дивлюсь, дівчинка, років тринадцяти, гарненько вбрана, танцює з якимсь віртуозом; другий перед нею візаві.[6-17] Коло стіни на стільці сидить її мати. Ну, можете собі уявити, який канкан! Дівчинка ніяковіє, червоніє, нарешті сприймає все це за образу собі і починає плакати. Віртуоз підхоплює її і починає крутити і перед нею кривлятися, всі навколо регочуть і — люблю в таку мить вашу публіку, хоча б навіть і канкану, — регочуть і кричать: "І правильно, так і треба! А не вози дітей!" Ну, мені наплювати, та й що мені до того, логічно чи не логічно вони самі себе втішають! Я зараз же собі місце наглядів, підсів до матері і починаю про те, що я теж приїжджий, що які тут усі нечемні, що вони не вміють відрізнати справжню доброчесність і почувати належну повагу; натякнув, що в мене грошей багато; запропонував довести у своїй кареті; довів додому, познайомився (якусь комірку у жильців наймають, тільки що приїхали). Мені сказали, що знайомство зі мною і вона, і дочка її можуть вважати не інакше як за честь; довідаюсь, що у них тільки й землі що

за нігтями, а приїхали клопотатися про щось у якомусь присутстві; пропоную послуги, гроші; довідуюсь, що вони помилково приїхали на вечір, думаючи, що там справді танцювати вчать; пропоную сприяти зі свого боку навчанню молодії дівичі французької мови й танців. Приймають із захопленням, уважають за честь, і досі знайомий... Хочете, поїдемо, — тільки не зараз.

— Облиште, облиште ваші підлі, брудні анекдоти, розпусна, низька, хтива людина!

— Диви, Шіллер, Шіллер наш, Шіллер який! *Où va-t-elle la vertu se nicher?*[6-18] А знаєте, я навмисно такі речі розповідатиму вам, щоб чути ваші скрики. Насолода!

— Ще б пак, хіба я сам собі в цю мить не смішний? — із злістю пробурмотів Раскольников.

Свидригайлов реготав на все горло; нарешті гукнув Пилипа, розплатився і почав збиратися:

— Ну та й п'яний же я, *assez cause!*[*] — сказав він, — насолода!

— Ще б пак вам та не відчувати насолоди, — скрикнув Раскольников, теж підводячись, — хіба для підтоптаного розпусника розповідати про такі пригоди, маючи на увазі який-небудь жахливий замір у такому ж дусі, — не насолода, та ще за таких обставин і такий людині, як я... Розпалює ж.

— Ну, коли так, — навіть із деяким подивом відповів Свидригайлов, розглядаючи Раскольникова, — коли так, то ви й самі неабиякий цинік. Матеріал принаймні маєте в собі величезний. Усвідомлювати багато можете, багато... та ви й робити можете багато. Ну одначе годі. Щиро шкодую, що з вами мало побалакав, та ви від мене нікуди не подінетесь... От зачекайте тільки...

Він попрямував до виходу з трактиру. Раскольников рушив за ним. Свидригайлов був, проте, не дуже захмелілий; у голову ударило тільки на мить, хміль поступово вивітрювався. Він був чимсь дуже заклопотаний, чимсь надзвичайно важливим, і хмурився. Сподівання чогось, очевидно, хвилювало його й непокоїло. З Раскольниковим в останні хвилини він якось раптом змінився і чимраз ставав грубішим і насмішкуватішим. Раскольников усе це помітив і навіть стривожився. Він став щось підозрівати і вирішив піти за Свидригайловим.

Вийшли на тротуар.

— Вам праворуч, а мені ліворуч, або, може, навпаки, тільки — *adieu, mon plaisir*,[**] до радісної зустрічі!

І він рушив праворуч, у напрямі Сінної.

V

Раскольников пішов слідом за ним.

— Це що! — скрикнув Свидригайлов, обертаючись, — я ж, здається, сказав...

— Це значить те, що я од вас тепер не відстану.

— Що-о?

Обидва спинились, і обидва якийсь час дивилися один на одного, мовби міряючись.

— З усіх ваших напівп'яних розповідей, — різко відказав Раскольников, — я напевно дійшов висновку, що ви не тільки не залишили своїх найпідліших замірів щодо моєї

сестри, але навіть більш ніж будь-коли укріпилися в них. Мені відомо, що сьогодні вранці сестра моя одержала якогось листа. Вам увесь час не сиділося на місці... Ви, правда, водночас могли відкопати яку-небудь дружину; та це нічого не значить. Я хочу переконатись особисто...

Раскольников навряд чи й сам міг визначити, чого йому саме тепер хотілося і в чому саме хотів він особисто переконатись.

— Он як! А хочете, я зараз поліцію покличу?

— Клич!

Вони знову постояли якийсь час один проти одного. Нарешті обличчя Свидригайлова змінилося. Упевнившись, що Раскольников не злякався погрози, він набрав раптом веселого і дружнього вигляду.

— От який! Я навмисно про вашу справу не заводив розмови з вами, хоч мене, зрозуміло, мучить цікавість. Справа фантастична. Відклав до іншого разу, та, далебі, ви здатні й мертвого роздразнити... Ну, ходіть, тільки наперед скажу: я тепер лише на хвилинку додому, щоб грошей узяти; потім замикаю квартиру, беру візника і на цілий вечір на острови. Ну куди ж вам за мною?

— Я поки що на квартиру, та й то не до вас, а до Софії Семенівни, пробачення просити, що на похороні не був.

— Це як ви собі хочете, але ж Софії Семенівни дома немає, Вона всіх дітей одвела до однієї дами, до однієї знатної старенької дами, до моєї колишньої знайомої і розпорядниці в якихось там сирітських закладах.[6-19] Я очарував цю даму, внісши їй гроші за всіх трьох пташат Катерини Іванівни, крім того, і на заклади пожертвував дещо; нарешті розповів їй історію Софії Семенівни, навіть з усіма онерами,[6-20] нічого не утаюючи. Ефект справило надзвичайний. От чому Софії Семенівні і призначено було прибути сьогодні ж, прямо в —ий готель, де тимчасово, наїздом з дачі, зупинилася моя пані.

— Байдуже, я все-таки зайду.

— Як хочете, тільки ж я вам не товариш; та мені що! От ми зараз і дома. Скажіть, я певен, ви через те на мене дивитесь підозріливо, що я сам був настільки делікатний і досі не турбував вас розпитами... ви розумієте? Вам здалося це незвичайним; готовий закластися, що так! Ну от і будь після того делікатним.

— І підслухуй під дверима!

— А, ви про це? — засміявся Свидригайлов, — а я б і справді здивувався, коли б, після всього, ви лишили це без зауваження. Ха-ха! Я хоч дещо й зрозумів з того, що ви тоді... там... накоїли і Софії Семенівни самі розповідали, але, однаке, що воно таке? Я, може, зовсім відстала людина і нічого вже розуміти не можу. Поясніть, заради Бога, голубчику! Просвітіть найновішими початками.

— Нічого ви не могли чути, брешете ви все!

— Та я не про те, не про те (хоч я все-таки дещо й чув), ні, я про те, що ви от все охаєте та охаєте! Шіллер же у вас бентежить раз у раз. А тепер он і під дверима не підслухуй. Коли так, то йдіть та й донесіть начальству, що от, мовляв, так і так,

трапився зі мною отакий казус: у теорії помилочки невеличкої допустився. Коли ви переконані, що під дверима не можна підслухувати, а бабусь можна лушперити чим трапиться, собі на втіху, то їдьте куди-небудь швидше в Америку! Тікайте, юначе! Може, є ще час. Я щиро кажу. Грошей, чи що, немає? Я дам на дорогу.

— Я зовсім про це не думаю, — перебив Раскольников з огидою.

— Розумію (ви однак не утруднюйте себе: коли не хочете, то багато й не говоріть); розумію, які вас питання більш турбують: моральні, чи що? питання громадянина й людини? А ви відкиньте їх геть; навіщо вони вам тепер? Хе-хе! На те, що все ще громадянин і людина? А коли так, то й потикатись не треба було; нічого не за своє діло братись. Ну, застрельтесь; чи не хочеться?

— Ви, здається, навмисно хочете мене роздратувати, аби я тільки од вас відстав...

— От чудний, та ми ж уже прийшли, ласкаво просимо на сходи. Бачите, отут вхід до Софії Семенівни, дивіться, немає нікого! Не вірите? Спитайте Капернаумова; вона їм ключ віддає. Он вона й сама, *madame de Капернаумов*, га? Що? (вона глуха трохи) пішла? Куди? Ну от, чули тепер? Немає її і не буде, можливо, й до пізнього вечора. Ну, тепер ходімте до мене. Адже ви хотіли й до мене. Ну, от ми й у мене. *Madame Рессліх* немає дома. Ця жінка завжди заклопотана, але хороша жінка, запевняю вас... може, вона б вам стала в пригоді, коли б ви були трохи розсудливіші. Ну, от дивіться: я беру з бюро цей п'ятипроцентний білет (он їх у мене ще скільки!), а цей сьогодні за вітром у міняйла піде. Ну, бачили? Більше мені гаяти часу нічого. Бюро замикаємо, квартиру замикаємо, і ми знову на сходах. Ну, хочете, наймемо візника! Я ж на острові. Може, маєте бажання прокататись? От я беру цю коляску на Єлагін, що? Відмовляєтесь? Не витримали? Прокатаймось, нічого. Здається, на дощ збирається, нічого, спустимо верх...

Свидригайлов сидів уже в колясці. Раскольников зміркував, що підозріння його, принаймні зараз, безпідставні. Не відповівши й слова, він повернувся і пішов назад у напрямі до Сінної. Коли б він, ідучи, обернувся хоч раз, то встиг би побачити, як Свидригайлов, від'їхавши не більш як сто кроків, розплатився з візником і сам опинився на тротуарі. Але Раскольников нічого не міг бачити, бо зайшов уже за ріг. Глибока огида гнала його геть від Свидригайлова. "І я міг хоч якусь мить сподіватись чогось від цього брутального лиходія, від цього хтивого розпусника і негідника!" — скрикнув він мимоволі. Щоправда, присуд свій Раскольников проказав занадто поспішно і легковажно. Було щось у Свидригайлові, що принаймні надавало йому хоч якоїсь оригінальності, коли не таємничості. Що ж стосувалося сестри, то Раскольников був усе-таки переконаний, що Свидригайлов не дасть їй спокою. Та занадто вже тяжко й нестерпно ставало про все це думати і передумувати!

За звичкою своєю він, лишившись на самоті, вже через якісь двадцять кроків поринув у задуму. Зійшовши на міст, він спинився коло перил і почав дивитись у воду. А тим часом за ним стояла Євдокія Романівна.

Він зустрівся з нею, входячи на міст, але пройшов мимо, не пізнавши її. Дунечка ще ніколи не бачила його таким на вулиці і була вражена до переляку. Вона спинилась і не

знала: гукнути його чи ні? Раптом вона помітила Свидригайлова, який поспішно підходив з боку Сінної.

Але видно було, що він від когось ховається і наближається дуже обережно. Він не зійшов на міст, а спинився збоку, на тротуарі, стараючись з усіх сил, щоб Раскольников не помітив його. Дуню він уже давно побачив і став робити їй знаки. Їй здалося, що знаками своїми він упрошував її не озиватися до брата і лишити його так, а кликав її до себе.

Дуня так і зробила. Вона потихеньку обминула брата і підійшла до Свидригайлова.

— Ходіть швидше, — прошептав їй Свидригайлов. — Я не хочу, щоб Родіон Романович знав про нашу зустріч. Попереджаю вас, що я з ним сидів тут недалеко, в трактирі, де він розшукав мене сам, і я насилу від нього відкараскався. Він знає звідкись про мій до вас лист і щось підозріває. Вже ж, звичайно, не ви йому сказали? А коли не ви, то хто ж?

— От ми вже завернули за ріг, — перебила Дуня, — тепер брат нас не побачить. Заявляю вам, що я не піду з вами далі. Скажіть мені все тут; усе це можна сказати й на вулиці.

— По-перше, цього ніяк не можна сказати на вулиці; по-друге, ви повинні вислухати й Софію Семенівну; по-третє, я покажу вам деякі документи... Ну та, нарешті, якщо ви не погодитесь зайти до мене, то я відмовляюсь від будь-яких роз'яснень і зараз же йду геть. При цьому прошу вас не забувати, що дуже цікава таємниця вашого улюбленого братика перебуває цілком у моїх руках.

Дуня спинилась в нерішучості і пронизливим поглядом дивилася на Свидригайлова.

— Чого ви боїтесь! — зауважив той спокійно, — місто не село. І в селі шкоди наробили більше ви мені, ніж я вам, а тут...

— Софію Семенівну попереджено?

— Ні, я не казав їй жодного слова і навіть не зовсім певен, чи дома вона тепер. А втім, мабуть, дома. Вона сьогодні поховала свою родичку: не такий день, щоб по гостях ходити. До певного часу я нікому не хочу говорити про це і навіть шкодую почасти, що вам написав. Тут найменша необережність дорівнює вже доносові. Я живу отут, в оцьому будинку, от ми й підходимо. Оце двірник нашого будинку; двірник дуже добре мене знає; он він вітається; він бачить, що я йду з дамою, і вже, звичайно, встиг роздивитися ваше обличчя, а це вам стане у пригоді, якщо ви дуже боїтесь і мене підозріваєте. Вибачте, що я висловлююсь так грубо. Сам я наймаю у жильців. Софія Семенівна живе поряд, за стіною, теж у жильців. На всьому поверсі скрізь жильці. Чого ж ви боїтесь, мов та дитина? Чи вже я такий дуже страшний?

Обличчя Свидригайлова скривилося в поблажливу посмішку; але йому було вже не до сміху. Серце його колотилося, і дух спирало в грудях. Він навмисно говорив голосно, щоб приховати своє хвилювання, що дедалі зростало; але Дуня не встигла помітити цього особливого хвилювання; занадто вже роздратувало її зауваження про те, що вона боїться його, мов дитина, і що він для неї такий страшний.

— Хоч я й знаю, що ви людина... без честі, та я вас анітрохи не боюсь. Ідіть вперед,
— сказала вона, здавалось, спокійно, але обличчя її було дуже бліде.

Свидригайлов спинився біля Сониної кімнати.

— Дозвольте подивитись, чи дома. Нема. Невдача! Але я знаю, що вона може прийти дуже скоро. Якщо вже вона кудись пішла, то не інакше як до однієї дами, у справі своїх сиріт. У них мати померла. Я тут також втрутився і розпоряджався. Якщо Софія Семенівна не повернеться за десять хвилин, то я пришлю її до вас саму, коли хочете, сьогодні ж; ну ось і мій номер. Ось тут мої дві кімнати. За дверима приміщення моєї хазяйки, пані Рессліх. Тепер дивіться сюди, я вам покажу мої головні документи: з моєї спальні оці двері ведуть у зовсім порожні дві кімнати, які здаються внайми. Ось вони... на це вам треба подивитись трохи уважніше.

Свидригайлов займав дві умебльовані, досить просторі кімнати. Дунечка недовіриливо роздивлялася, але нічого особливого не помітила ні в обстановці, ні в розташуванні кімнат, хоч і можна було б дещо помітити, наприклад, що квартира Свидригайлова містилась якось між двома майже незаселеними квартирами. Вхід до нього був не прямо з коридору, а через дві хазяйчині кімнати, майже порожні. Зі спальні ж Свидригайлов, відімкнувши двері, замкнені на ключ, показав Дунечці теж незайняту квартиру, яку здавали внайми. Дунечка спинилася на порозі, не розуміючи, для чого її запрошують дивитись, але Свидригайлов поспішив з поясненням:

— От, подивіться сюди, в цю другу велику кімнату. Запам'ятайте ці двері, вони замкнені на ключ. Біля дверей стоїть стілець, тільки один стілець на дві кімнати. Це я приніс зі своєї квартири, щоб зручніше було слухати. Отут зараз же за дверима стоїть стіл Софії Семенівни; коло нього вона сиділа і розмовляла з Родіоном Романовичем. А я тут підслухував, сидячи на стільці, два вечори підряд, обидва рази години по дві, — і, вже звичайно, міг почути дещо, як ви гадаєте?

— Ви підслухували?

— Еге ж, я підслухував; тепер ходіть до мене, бо тут і сісти ніде.

Він привів Євдокію Романівну назад у свою першу кімнату, що була в нього залогом, і запросив її сісти на стілець. Сам сів з іншого кінця стола, від неї принаймні за сажень, але, певно, в очах його вже блищав той самий племін, який так злякав колись Дунечку. Вона здригнулася і ще раз недовіриливо огляділась. Жест був мимовільний; їй, мабуть, не хотілося виявляти недовірливості. Але відокремлене розташування квартири Свидригайлова, нарешті, її вразило. Їй хотілося спитати, чи дома хоч його хазяйка, але вона не спитала... з гордості. До того ж і інше, непомірно більше страждання, ніж страх за себе, було в її серці. Вона нестерпно мучилася.

— Ось ваш лист, — почала вона і поклала конверт на стіл. — Хіба ймовірно те, що ви пишете? Ви натякаєте на злочин, який нібито скоїв мій брат. Ви дуже одверто натякаєте, ви не смієте тепер відмовлятися. Знайте ж, що я ще до вас чула цю безглузду казку і не вірю їй, жодному слову в ній. Це мерзенне і смішне підозріння. Я знаю цю історію та як і через що її вигадали. У вас не може бути ніяких доказів. Ви обіцяли довести: говоріть же! Та знайте наперед, що я вам не вірю! Не вірю!

Дунечка сказала все це скоромовкою, кваплячись, і на мить обличчя її зашарілося.

— Коли б ви не вірили, то чи могло б статися, щоб ви ризикнули прийти до мене, одна? Чого ж ви прийшли? З самої цікавості?

— Не мучте мене, говоріть, говоріть!

— Нічого й казати, ви хоробра дівчина. Їй-богу, я думав, що ви попросите добродія Разуміхіна супроводити вас сюди. Але його ні з вами, ні поблизу вас не було, я таки дивився: це відважно, хотіли, отже, пощадити Родіона Романовича. А втім, у вас все божественно. Що ж до вашого брата, то що я можу вам сказати? Ви зараз його зустріли самі. Бачили який?

— Не на цьому ж тільки ви ґрунтуєтесь?

— Ні, не на цьому, а на його власних словах. От сюди два вечори поспіль він приходив до Софії Семенівни. Я вам показував, де вони сиділи. Він виклав їй повну свою сповідь. Він убивця. Він убив стару чиновницю, лихварку, якій і сам носив речі в заставу; вбив також сестру її, торговку, на ім'я Лизавету, що несподівано ввійшла під час убивства сестри. Зарубав він їх обох сокирою, яку приніс із собою. Він їх убив, щоб пограбувати, і пограбував; узяв гроші і деякі речі... Він сам усе це розповідав слово в слово Софії Семенівні, яка одна тільки й знає секрет, але в убивстві участі не брала ні словом, ні ділом, а, навпаки, жажнулася так само, як і ви тепер. Будьте певні, вона його не викаже.

— Цього бути не може! — бурмотіла Дунечка блідими, помертвілими губами; вона задихалася, — бути не може, немає ніякої, і найменшої причини, ніякого приводу... Це неправда! Неправда!

— Він пограбував, от і вся причина. Він узяв гроші і речі. Правда, він, за власним його признанням, не скористався ні грішми, ні речами, а відніс їх кудись під камінь, де вони й досі лежать. Але це тільки через те, що він не посмів скористатись.

— Та хіба імовірно, щоб він міг украсти, пограбувати? Щоб він міг про це навіть тільки помислити? — скрикнула Дуня і схопилася зі стільця. — Та ви ж його знаєте, бачили? Хіба він може бути грабіжником?

Вона начебто благала Свидригайлова; вона весь свій страх забула.

— Тут, Євдокіє Романівно, тисячі й мільйони комбінацій і припущень. Грабіжник грабує, зате вже він про себе й знає, що він негідник; а я от чув про одного благородного добродія, який пошту розбив; то хто його знає, може, він і справді думав, що добре діло вчинив! Зрозуміло, я б і сам не повірив, як от і ви, коли б мені сказав хто інший. Але власним ушам я повірив. Він Софії Семенівні і причини всі пояснював; але та й ушам своїм спочатку не повірила, та очам, нарешті, повірила, своїм власним очам. Адже він сам їй особисто розказував.

— Які ж... причини!

— Справа довга, Євдокіє Романівно. Тут, як би це вам висловити, певна теорія, та ж сама, за якою я визнаю, наприклад, що поодинокий злочин річ дозволена, якщо головна мета добра. Єдине зло і сто добрих справ! А ще й те, що, звичайно, прикро для юнака з певними позитивними рисами і з самолюбством непомірним знати, що коли

були б у нього, наприклад, всього тільки тисячі три, вся кар'єра, вся доля його життєвої мети склалася б інакше, а тимчасом цих трьох тисяч немає. Додайте до цього знервованість через голодування, через тісну квартиру, через поганий одяг, через ясне усвідомлення непривабливості свого соціального становища, а разом з тим становища сестри і матері. Найгірше гонор, гордість і гонор, а втім, бог його знає, може, і за хороших нахилів... Я ж його не винувачу, не думайте, будь ласка; та й що мені до того. Тут була теж одна власна теорійка, — така собі теорія, — за якою люди поділяються, бачите, на матеріал і на особливих людей, тобто на таких людей, для яких, зважаючи на їх високе становище, закон не писаний, а які, навпаки, самі творять закони для всіх інших людей, для матеріалу тобто, для сміття. Нічого, така собі теорійка; *une théorie comme une autre*[*] Наполеон його дуже захопив, тобто, власне, захопило його те, що дуже багато геніальних людей на поодинокі зло не зважали, а переступали через нього, не замислюючись. Він, здається, уявив собі, що й він геніальний, — тобто був у цьому якийсь час переконаний. Він дуже страждав і тепер страждає від думки, що от теорію вигадати зумів, а переступити, не замислюючись, і не спроможний, виходить — зовсім він і не геніальний. Ну, а це вже для юнака з самолюбством й принизливо, а як на наш час — то й особливо...

— А докори совісті? Ви заперечуєте в ньому, виходить, будь-яке моральне почуття? Та хіба ж він такий?

— Ах, Євдокіє Романівно, тепер усе перевернулося, а втім, воно ніколи й не було в особливому порядку. Російські люди взагалі широкі люди, Євдокіє Романівно, широкі, як їхня земля, і надзвичайно схильні до фантастичного, до безладного; але біда бути широким без особливої геніальності. А пам'ятаєте, як багато ми про подібні речі і на цю ж тему переговорювали з вами вдвох, сидючи вечорами на терасі в саду, завжди після вечері. Ви ще тоді саме цією широкістю мені докоряли. Хто знає, може, в той самий час і говорили, коли він тут лежав та своє надумував. У нас же в освіченому товаристві особливо священних заповідей немає, Євдокіє Романівно: хіба що хтось собі за книжками складе... або з літописів щось виведе. Але ж це здебільшого вчені і, знаєте, у певному розумінні все телепні, так що навіть і не личить таке світській людині. А втім, мої думки взагалі ви знаєте; я зовсім нікого не обвинувачую. Сам я білоручка, цього й додержуюсь. Та ми про це вже не раз говорили. Я навіть мав щастя зацікавлювати вас моїми міркуваннями... Ви дуже бліді, Євдокіє Романівно!

— Я цю теорію його знаю. Я читала його статтю в журналі про людей, яким усе дозволено... Мені приносив Разуміхін...

— Пан Разуміхін? Статтю вашого брата? В журналі? Є така стаття? Не знав я. От, мабуть, цікаво! Та куди ж ви, Євдокіє Романівно?

— Я хочу бачити Софію Семенівну, — сказала слабким голосом Дунечка. — Як до неї пройти? Вона, може, вже повернулась; я неодмінно хочу її бачити зараз. Хай вона...

Євдокія Романівна не могла домоворити; дихання її буквально припинилося.

— Софія Семенівна не повернеться до ночі. Я так гадаю. Вона мала прийти дуже скоро, коли ж ні, то вже дуже пізно...

— А, то ти брешеш! Я бачу... ти брехав... ти все брехав!.. Я не вірю тобі! Не вірю! Не вірю! — кричала Дунечка несамовито, зовсім не тямлячись.

Майже непритомною впала вона на стілець, якого поспішив підставити їй Свидригайлов.

— Євдокіє Романівно, що з вами, опам'ятайтесь! Ось вода. Ковтніть хоч трохи...

Він бризнув на неї водою. Дунечка здригнулася й отямилася.

— Дуже вплинуло! — бурмотів про себе Свидригайлов, нахмурившись. — Євдокіє Романівно, заспокойтесь! Знайте, що в нього є друзі. Ми його врятуємо, визволимо. Хочете, я повезу його за кордон? У мене є гроші; я за три дні добуду квиток. А відносно того, що він убив, то він ще зробить багато добрих справ, так що все це владнається, заспокойтесь. Великою людиною ще може бути. Ну, що з вами? Як ви себе почуваєте?

— Лиха людина! Він ще насміхається. Пустіть мене...

— Куди ви? Та куди ви?

— До нього. Де він? Ви знаєте? Чого ці двері замкнені? Ми ввійшли сюди в ці двері, а тепер вони замкнені на ключ. Коли ви встигли їх замкнути?

— Не можна ж було кричати на всі кімнати те, про що ми тут говорили. Я зовсім не насміхаюсь; мені тільки говорити цією мовою обридло. Ну куди ви така підете? Чи ви хочете пошкодити йому? Ви його доведете до люті, і він сам себе викаже. Знайте, що за ним уже стежать, уже натрапили на слід. Ви тільки йому пошкодите. Почекайте: я бачив його і говорив з ним зараз; його ще можна врятувати. Почекайте, сядьте, обміркуємо разом. Я для того й кликав вас, щоб поговорити про це віч-на-віч і добре обмірковувати. Та сядьте ж!

— Як же саме ви можете його врятувати? Хіба його можна врятувати?

Дуня сіла. Свидригайлов сів поруч.

— Все це від вас залежить, від вас, тільки від вас, — почав він, блискаючи очима, майже пошепки, збиваючись і навіть не вимовляючи деяких слів від хвилювання.

Дуня злякано одхитнулася від нього. Він теж весь тремтів.

— Ви... одне ваше слово, і він врятований! Я... я його врятую. У мене є гроші й друзі. Я зараз же відправлю його, а сам візьму паспорт, два паспорти. Один його, другий мій. У мене друзі; у мене є ділові люди... Хочете? Я візьму ще й вам паспорт... вашій матері... навіщо вам Разуміхін? Я вас теж люблю... Я вас безмірно люблю. Дайте мені край вашої сукні поцілувати, дайте, дайте! Я не можу чути, як вона шелестить. Скажіть мені: зроби ось це, і я зроблю! Я все зроблю! Я неможливе зроблю. У що ви віруєте, в те і я віруватиму. Я все, все зроблю! Не дивіться, не дивіться на мене так! Ви ж мене вбиваєте...

Він почав навіть марити. З ним щось раптом зробилося, наче йому в голову зненацька ударило. Дуня схопилася й кинулася до дверей.

— Відчиніть! відчиніть! — кричала вона крізь двері, кличучи на допомогу і трясучи двері. — Відчиніть же! Невже нікого немає?

Свидригайлов опам'ятався і встав. Губи його повільно розтягалися в злісну і глузливую усмішку, але ще не перестали тремтіти.

— Там нікого немає, — сказав він тихо і повільно, — хазяйка пішла, і даремно так кричати; тільки себе марно хвилюєте.

— Де ключ? Відчини зараз двері, зараз, негідна людина!

— Я ключ загубив і не можу його знайти.

— А? То це насильство! — скрикнула Дуня, сполотніла і кинулася в куток, де вмить загородилася столиком, що потрапив їй під руку. Вона не кричала; але вп'ялася поглядом у свого мучителя і пильно стежила за кожним його рухом. Свидригайлов теж не зрушував з місця і стояв проти неї в іншому кінці кімнати. Він навіть оволодів собою, принаймні зовні. Але обличчя все ще було бліде і глузлива посмішка не сходила з нього.

— Ви сказали зараз "насильство", Євдокіє Романівно. Коли насильство, то ви ж самі можете зміркувати, що я вжив заходів. Софії Семенівни дома немає; до Капернаумових дуже далеко, п'ять замкнених кімнат. Нарешті, я принаймні вдвоє дужчий за вас, і, крім того, мені боятись нічого, бо вам і потім не можна скаржитись: адже не захочете ж ви справді виказати вашого брата? Та й не повірять вам ніхто: ну, з якої речі дівчина пішла сама до самотнього на квартиру? Так що, коли навіть і братом пожертвуєте, однаково нічого не доведете: насильство дуже важко довести, Євдокіє Романівно.

— Негідник! — прошептала Дуня обурено.

— Як собі хочете, але майте на увазі, я говорив усе це поки що тільки як припущення. За моїм же особистим переконанням, ви цілком праві: насильство — мерзота. Я вів тільки до того, що на совісті вашій зовсім нічого не лишиться, навіть коли б... навіть коли б ви і захотіли врятувати вашого брата добровільно, так, як я вам пропоную. Ви просто, значить, скорилися б обставинам, ну силі, нарешті, коли вже без цього слова не можна. Подумайте про це; доля вашого брата і вашої матері у ваших руках. Я ж буду ваш раб... на все життя... я отут ждатиму...

Свидригайлов сів на диван, кроків за вісім від Дуні. Вона вже не мала й найменшого сумніву, що він не відступить. До того ж вона його знала...

Раптом вона витягла з кишені револьвер, звела курок і поклала руку з револьвером на столик. Свидригайлов схопився з місця.

— Ага! То он як! — скрикнув він з подивом, але злісно усміхаючись, — ну, це зовсім змінює хід справи! Ви мені надзвичайно полегшуєте все самі, Євдокіє Романівно! Та де це ви револьвер добули? Часом чи не пан той Разуміхін? Чи ба! Та револьвер же мій! Давній знайомий! А я ж його тоді як шукав!.. Наші сільські уроки стрільби, які я мав честь вам давати, не минули-таки марно.

— Не твій револьвер, а Марфи Петрівни, яку ти вбив, лиходію! У тебе нічого не було свого в її домі. Я взяла його, відколи почала підозрівати, на що ти здатний. Насмівся зробити хоч крок уперед, і, присягаюсь, я вб'ю тебе!

Дуня була в нестямі. Револьвер вона тримала наготові.

— Ну, а брат? З цікавості запитую, — спитав Свидригайлов, все ще не рухаючись з місця.

— Донось, коли хочеш! Ані з місця! Не руш! Я стрілятиму! Ти дружину свою отруїв,

я знаю, ти сам убивця!..

— А ви твердо впевнені, що я Марфу Петрівну отруїв?

— Ти! Ти мені сам натякав; ти мені говорив про отруту... я знаю, ти по неї їздив... у тебе було все наготовлене... Це неодмінно ти... мерзотник!

— Коли б навіть це була й правда, то через тебе ж... все-таки ти ж була причиною.

— Брешеш! Я тебе ненавиділа завжди, завжди...

— Еге, Євдокіє Романівно! Певно, забули, як у запалі пропаганди вже схилялися й мліли... Я по оченятах бачив; пам'ятаєте, колись увечері, при місяці, ще й соловейко тоді співав?

— Брешеш! (лють заблищала в Дуниних очах) брешеш, наклепнику!

— Брешу? Ну, хай і брешу. Збрехав. Жінкам про ці речі нагадувати не слід. (Він усміхнувся.) Знаю, що вистрілиш, звірятко гарненьке. Ну й стрілай!

Дуня підняла револьвер і, страшенно бліда, з побілілою, тремтячою нижньою губкою, з блискучими, мов огонь, великими чорними очима, дивилася на нього, наважившись, вимірюючи і вижидаючи першого руху з його боку. Ніколи ще він не бачив її такою прекрасною. Вогонь, блиснувши з очей її в ту мить, коли вона піднімала револьвер, наче обпалив його, і серце його з болем стиснулося. Він ступив вперед, і пролунав постріл. Куля слизнула по його волоссю і вдарила ззаду в стіну. Він спинився і тихо засміявся:

— Вжалила оса! Просто в голову цілить... Що це? Кров! — Він витяг хусточку, щоб обтерти кров, яка тоненькою цівочкою стікала по його правій скроні; мабуть, куля трошки зачепила шкіру на голові. Дуня опустила револьвер і дивилася на Свидригайлова не те щоб зі страхом, а з якимсь диким подивом. Вона начебто сама вже не розуміла, що таке вона вчинила і що це коїться!

— Ну що ж, промах! Стріляйте ще, я чекаю, — тихо промовив Свидригайлов, усе ще всміхаючись, але якось похмуро, — а то так я вас схопити встигну, перш ніж ви зведете курок!

Дунечка здригнулася, швидко звела курок і знову підняла револьвер.

— Облиште мене! — сказала вона в розпачі, — присягаюсь, я знову стрілятиму... Я... вб'ю!..

— Ну що ж... за три кроки і не можна не вбити. Ну, а не вб'єте... тоді... — Очі його блиснули, і він ступив ще два кроки.

Дунечка вистрілила, осічка!

— Зарядили неакуратно. Нічого! У вас там є ще один капсуль. Поправте, я почекаю.

Він стояв перед нею за два кроки, чекав і дивився на неї з дикою рішимістю, запалено-жагучим, важким поглядом. Дуня зрозуміла, що він швидше помре, ніж відпустить її. "І... і, вже звичайно, вона вб'є його тепер, за два кроки!.."

Раптом вона відкинула револьвер.

— Кинула! — з подивом промовив Свидригайлов і глибоко звів дух. Щось немовби враз одійшло у нього від серця, і, може, не самий тільки тягар смертного страху; та навряд чи він і відчував його в ту мить. Це був порятунок від іншого, більш сумного і

тяжкого почуття, якого б він і сам не міг цілком визначити.

Він підійшов до Дуні і тихо обняв її рукою за стан. Вона не опиралася, але, вся затремтівши, мов лист, із благанням в очах дивилася на нього. Він хотів щось сказати, але губи його тільки кривилися, а вимовити він нічого не міг.

— Випусти мене! — благально сказала Дуня. Свидригайлов здригнувся: це ти було вимовлене якось уже не так, як перед тим.

— То не любиш? — тихо спитав він.

Дуня заперечливо похитала головою.

— І... не можеш?.. Ніколи? — з розпачем прошептав він.

— Ніколи! — прошептала Дуня.

Минула мить жахливої німої боротьби в душі Свидригайлова. Невимовно сумним поглядом дивився він на неї. Раптом опустив руку, одвернувся, швидко відійшов і став біля вікна.

Збігла ще мить.

— Ось ключ! (Він витяг його з лівої кишені пальта і поклав позад себе на стіл, не дивлячись і не повертаючись до Дуні.) Беріть; ідіть швидше!..

Він невідривно дивився у вікно.

Дуня підійшла до стола взяти ключ.

— Швидше! Швидше! — повторив Свидригайлов, усе ще не рухаючись і не повертаючись. Але в цьому "швидше" забриніла якась страшна нотка.

Дуня відчула її, вхопила ключ, кинулася до дверей, швидко відімкнула їх і вирвалася з кімнати. За хвилину, мов несамовита, не пам'ятаючи себе, вибігла вона на канаву і метнулася в напрямку до —го мосту.

Свидригайлов постояв ще біля вікна хвилин зо три; нарешті повільно обернувся, оглядівся навколо і тихо провів долонею по лобі. Дивна усмішка скривила його обличчя, жалібна, смутна, слабка усмішка, усмішка розпачу. Кров, що вже засихала, забруднила йому долоню; він подивився на кров із злістю, потім намочив рушника і вимив собі скроню. Револьвер, який Дуня відкинула аж до дверей, раптом потрапив йому на очі. Він підняв і оглянув його. Це був маленький, кишеньковий тризарядний револьвер старої системи; у ньому лишилося ще два заряди й один капсуль. Один раз можна було вистрілити. Він подумав, поклав револьвер у кишеню, взяв капелюх і вийшов.

VI

Увесь той вечір аж до десятої години він пробув у різних трактирах і клоаках, переходячи з одного в інший. Звідкись з'явилась і Катя. Вона знову співала, іншої вже лакейської пісні, про те, що якийсь "падлюка і тиран"

Почав Катю цілувати.

Свидригайлов частував і Катю, і шарманщика, і хористів, і лакеїв, і двох якихось писарчуків. З цими писарчуками він зв'язався, власне, через те, що в обох у них були криві носи: у одного ніс йшов набік вправо, а в другого вліво. Це вразило Свидригайлова. Вони затягли його, нарешті, в якийсь сад для розваг, де він заплатив за

них і за вхід. У цьому саду була одна-однісінька трирічна ялинка і ще три кущики. Крім того, якась будівля правила за "вокзал", [6-21] по суті, пивницю, але там можна було замовити також і чай, і крім того стояло кілька зелених столиків і стільців. Хор із поганих співаків і якийсь п'яний мюнхенський німець із червоним носом, схожий на паяца, але чомусь надзвичайно понурий, звеселяли публіку. Писарчуки посварилися з якимись іншими писарчуками і почали було бійку. Свидригайлова вони обрали суддею. Він судив їх уже з чверть години, але вони зчинили такий галас, що годі було щось розібрати. Найпевніше було те, що хтось із них щось там украв і навіть устиг тут-таки продати жидові, що саме нагодився; але, продавши, не схотів ділитись зі своїм товаришем. Нарешті, стало відомо, що та продана річ була чайна ложка, яка належала вокзалу. У вокзалі виявили, що вона зникла, почали шукати, справа набирала клопітливих розмірів. Свидригайлов заплатив за ложку, встав і вийшов із саду. Було близько десятої години. Сам він не випив за весь час і краплі вина і лише замовив собі у вокзалі чаю, та й то більше для годиться. А тим часом вечір був душний і похмурий. На десяту годину наступили звідусіль чорні хмари: вдарив грім, і дощ линув, як водоспад. Уже не краплі, а цівки води періщили по землі. Раз у раз спалахувала блискавка, і можна було полічити аж до п'яти протягом кожного спалаху. Змоклий геть до нитки, добрів він додому, зацепив двері, відімкнув своє бюро, витяг усі свої гроші і порвав два-три документи. Потім, поклавши гроші в кишеню, він хотів був переодягтися, але, глянувши у вікно і прислухавшись до грози й дощу, махнув рукою, взяв капелюха і вийшов, не замкнувши квартири. Він пройшов просто до Соні. Та була вдома.

Вона була не сама: навколо неї сиділо четверо маленьких дітей Капернауова. Софія Семенівна поїла їх чаєм. Вона мовчки і шанобливо зустріла Свидригайлова, з подивом оглянула його змоклий одяг, але не сказала й слова. Перелякані ж діти усі одразу ж подалися геть із кімнати.

Свидригайлов сів до стола, а Соню попросив сісти поруч. Та боязко приготувалась слухати.

— Я, Софіє Семенівно, може, в Америку поїду, — сказав він, — а через те, що бачимось ми з вами, мабуть, востаннє, то я прийшов деякі розпорядження зробити. Ну, ви ту даму сьогодні бачили? Я знаю, що вона вам говорила, не варт розповідати. (Соня зробила була рух і почервоніла.) Вдача цих людей відома. Що ж до сестриць і до братіка вашого, то вони справді влаштовані, і гроші, що належать їм, я видав на кожного, під розписки, куди слід, у певні руки. Ви, проте, ці розписки візьміть собі, так, про всякий випадок. Ось, візьміть! Ну, з цим тепер покінчено. Ось три п'ятипроцентні білети, разом на три тисячі. Це ви візьміть собі, самій собі, і хай це так між нами й буде, щоб ніхто й не знав, хоч би ви там що почули. Вони ж вам придадуться, бо, Софіє Семенівно, так жити, як досі, — не можна, та й потреби вам більше нема ніякої.

— Ви ж мене так облагодіяли, і сиріт, і небіжчицю, — залепетала Соня, — що коли досі я вам так мало дякувала, то не вважайте...

— Та годі, годі.

— А ці гроші, Аркадію Івановичу, я вам дуже вдячна, але ж вони мені тепер не потрібні. Саму себе я завжди прогодою, не зважте це за невдячність: коли ви такі добрі, то ці гроші...

— Вам, вам, Софіє Семенівно, і, будь ласка, без зайвих розмов, бо мені навіть і ніколи. А вам знадобляться. У Родіона Романовича дві дороги: або куля в лоб, або Владимиркою.[6-22] (Соня дико глянула на нього і затремтіла.) Не турбуйтеся, я все знаю, від нього ж самого, і не люблю я язиком ляпати, нікому не скажу. Це ви його добре вчили тоді, щоб він сам пішов і повинився. Це йому буде багато вигідніше. Ну, а як випадє Владимирка — він нею, а ви ж за ним? Адже так? Ну, а коли так, то, виходить, гроші і знадобляться. Для нього ж знадобляться, розумієте? Даючи вам, я все одно що йому даю. До того ж ви он обіцяли й Амалії Іванівні борг сплатити; я ж чув. Що це ви, Софіє Семенівно, так необачно такі контракти і зобов'язання на себе берете? Це ж Катерина Іванівна заборгувала тій німкені, а не ви, тож і начхати б вам на німкеню. Так на світі не проживеш. Ну, а коли вас хто питатиме, — завтра чи там післязавтра, — про мене або відносно мене (а вас питатимуть напевно), то ви про те, що я оце до вас заходив, не згадуйте, і гроші ні в якому разі не показуйте і не кажіть, що я вам дав, нікому. Ну, тепер до побачення. (Він підвівся зі стільця.) Родіонові Романовичу привіт. До речі: тримайте гроші до певного часу хоча б у пана Разуміхіна. Знаєте пана Разуміхіна? Та, звичайно, знаєте. Це хлопець хороший. Однесіть до нього завтра або... коли настане час. А доти якнайдалі заховайте.

Соня теж схопилась зі стільця і перелякано дивилась на нього. Їй дуже хотілося щось сказати, щось запитати, але вона в першу мить не сміла, та й не знала, як їй почати.

— Як же це ви... як же ви, тепер під такий дощ і підете?

— Ну, в Америку збиратися, та дощу боятись, хе-хе! Прощайте, голубонько, Софіє Семенівно! Живіть і довго живіть, ви іншим у пригоді станете. До речі... скажіть панові Разуміхіну, що я велів привіт йому передати. Так-таки й перекажіть: Аркадій, мовляв, Іванович Свидригайлов привіт вам передає. Тільки неодмінно.

Він пішов, лишивши Соню враженою і переляканою, з якимсь невиразним і тяжким передчуттям.

Як з'ясувалося потім, того ж вечора, після одинадцятої години він зробив ще один зовсім уже ексцентричний і несподіваний візит. Дощ усе ще не вщухав. Змоклий до рубця, прийшов він у двадцять хвилин на дванадцятую в невелику квартиру батьків своєї нареченої, на Васильєвському острові, в третій лінії, на Малому проспекті. Насилу достукався і спочатку викликав був велике замішання; але Аркадій Іванович, коли хотів, міг очарувати своїми манерами, так що перший (хоч, проте, дуже глибокодумний) здогад розважливих батьків нареченої, що Аркадій Іванович, мабуть, так уже десь напився, що вже й не знає, що робить, — одразу ж відпав сам собою. Паралізованого батька викотила в кріслі до Аркадія Івановича жаліслива і розсудлива мати нареченої і, за своїм звичаєм, одразу ж почала свої розпитування здалеку. (Ця жінка ніколи не ставила запитань прямих, а завжди спочатку пускала в хід усмішки і

потирання рук, а потім, коли треба було про щось дізнатися неодмінно і напевно, наприклад: коли саме має намір Аркадій Іванович призначити весілля, то починала з повних зацікавлення і майже жадібності запитань про Париж та про тамтешнє придворнє життя і потім уже доходила за чергою й до третьої лінії Васильєвського острова.) Іншим часом усе це, звичайно, викликало велику пошану, але цього разу Аркадій Іванович був якийсь дуже нетерплячий і рішуче зажадав, щоб наречена вийшла до нього, хоч йому й доповіли з самого початку, що вона лягла вже спати. Зрозуміла річ, наречена прийшла. Аркадій Іванович зразу ж сказав їй, що на якийсь час мусить у дуже важливій справі виїхати з Петербурга, а тому приніс їй п'ятнадцять тисяч карбованців на срібло в різних білетах і просить взяти їх від нього в подарунок, бо він давно мав намір подарувати їй цю дрібничку перед весіллям. Особливо логічного зв'язку між подарунком і негайним від'їздом та неодмінною потребою прийти для того під дощ і опівночі в цих поясненнях, звичайно, зовсім не було, але все обійшлося. Навіть неминучі охання і ахання, розпити і дивування зробились якось раптом незвичайно помірні і стримані; зате вдячність була виявлена щонайпалкіша і підкріплена навіть сльозами дуже розсудливої матері. Аркадій Іванович встав, засміявся, поцілував наречену, поплескав її по щічці, сказав, що скоро повернеться, і, помітивши в її очицях хоч і дитячу цікавість, але разом з тим і якесь дуже серйозне, німе запитання, подумав, поцілував її вдруге і тут же щиро подосадував у душі, що подарунок буде негайно забрано на схов під замок найрозсудливішої з матерів. Він вийшов, лишивши всіх у незвичайно збудженому стані. Але жаліслива матуся одразу ж, пошепки і скоромовкою, дала пояснення деяким важливим, але незрозумілим вчинкам Аркадія Івановича, а саме, що він людина визначна, ділова людина і зі зв'язками, багач, — бог знає, що там у нього на думці, здумав і поїхав, здумав і гроші віддав, отже, й дивуватись нема чого. Звичайно, якось воно чудно, що він увесь мокрий, але англійці, наприклад, ще ексцентричніші, та й усі ці люди вищого тону не зважають на те, що там про них скажуть, і не церемоняться. Може, він навіть навмисне так ходить, щоб показати, що він нікого не боїться. А головне, про це ні слова нікому не слід говорити, бо хто зна, що з цього вийде, а гроші швидше під замок, і звичайно вже, найкраще в усьому цьому, що Федоська просиділа на кухні, а головне, зовсім, зовсім, зовсім не треба говорити нічого цій пройдисвітці Рессліх і так далі, і так далі. Просиділи і пошептали години до другої. Наречена, проте, пішла спати раніше, здивована і трохи смутна.

А Свидригайлов тим часом точнісінько опівночі переходив через —ков міст, прямуючи на Петербурзьку сторону.[6-23] Дощ ущух, але шумів вітер. Він починав дрижати і в якусь мить з особливою цікавістю і навіть запитливо подивився на чорну воду Малої Неви. Та скоро йому стало дуже холодно стояти над водою; він обернувся і пішов на —ий проспект. Він ішов —им проспектом, якому начебто не було кінця, вже довго, майже з півгодини, не раз спотикаючись у темряві на дерев'яній мостовій, але не переставав з цікавістю розшукувати щось з правого боку проспекту. Десь тут, аж у кінці проспекту, проїжджаючи недавно мимо, він помітив якийсь готель, дерев'яний,

але великий, і назва його, скільки він пам'ятав, була начебто Адріанополь. Він не помилився: готель у цій глушині був такою помітною точкою, що не можна було не знайти його, навіть у темряві. Це був довгий дерев'яний почорнілий будинок, у якому, незважаючи на пізню пору, ще світилося і не припинявся рух. Він увійшов і в якогось халамидника, що зустрівся йому в коридорі, спитав номер. Той, окинувши поглядом Свидригайлова, розворушився і одразу ж повів його у далеку кімнату, душну і тісну, де аж у кінці коридора, в кутку, під сходами. Та іншої не було; всі були зайняті. Халамидник дивився запитливо.

— Чай є? — спитав Свидригайлов.

— Це можна.

— А ще що є?

— Телятина, горілка, закуска.

— Принеси телятини й чаю.

— А більше нічого не треба? — спитав навіть із деяким подивом халамидник.

— Нічого, нічого!

Халамидник пішов, зовсім розчарований.

"Гарненьке, мабуть, місце, — подумав Свидригайлов, — як це я не знав. Я теж, деś певно, маю вигляд гульця, що повертається з якогось кафешантану,[6-24] та вже по дорозі історію мав. А цікаво однак, хто тут зупиняється і ночує?"

Він запалив свічку й оглянув кімнату пильніше. Це була комірчина така маленька, що Свидригайлов у ній навіть майже не міг випростатись, з одним вікном; дуже брудна постіль, простий фарбований стіл і стілець займали її майже всю. Стіни мали такий вигляд, наче були збиті з дощок і обклеєні обшарпаними вже шпалерами, такими запорошеними і подертими, що колір їх (жовтий) угадати ще можна було, але малюнок на них годі було розпізнати. Частина стіни й стелі була зрізана навкіс, як звичайно в мансардах, але тут над цим косяком були сходи. Свидригайлов поставив свічку, сів на ліжку і замислився. Але дивний і безперервний шепіт, який часом зростає мало не до крику, в сусідній комірчині, привернув, нарешті, його увагу. Цей шепіт не припинявся відтоді, як він увійшов. Він прислухався: хтось лаяв і мало не зі сльозами докоряв іншому, але чути було тільки один голос. Свидригайлов встав, затулив свічку рукою і на стіні одразу ж блиснула щілінка; він підійшов і став дивитись. У кімнаті, трохи більшій, ніж його, було двоє відвідувачів. Один із них без сюртука, з на диво кучерявим волоссям і з червоним запаленим обличчям, стояв у ораторській позі, розставивши ноги, щоб зберегти рівновагу, і, вдаряючи себе кулаком у груди, патетично докоряв другому, що той злидар і що навіть чину не має, що він витяг його з грязі і що коли хоче, тоді й може вигнати його, і що все це бачить саме тільки око Всевишнього. Друг, до якого були звернені ці докори, сидів на стільці і мав вигляд людини, яка страшенно хоче чхнути, але їй ніяк це не вдається. Вряди-годи він баранячим і мутним поглядом дивився на оратора, але, очевидно, не мав і найменшого уявлення, про що йдеться, та навряд чи щось і чув. На столі догорала свічка, стояв майже порожній графин з-під горілки, чарки, хліб, склянки, огірки і чашки, з яких пили чай. Оглянувши уважно цю

картину, Свидригайлов з байдужим виглядом одійшов від щілинки і знову сів на ліжку.

Халамидник, повернувшись з чаєм і телятиною, не міг втриматися, щоб не спитати знову: "Чи не треба ще чого?", і, діставши знову негативну відповідь, пішов і більше вже не повертався. Свидригайлов допався до чаю, щоб зігрітись, і випив склянку, але з'їсти не зміг ні шматочка, бо зовсім втратив апетит. У нього, мабуть, починалася гарячка. Він зняв із себе пальто, піджак, закутався в ковдру і ліг у постіль. Йому було прикро: "Все-таки краще б цього разу бути здоровим", — подумав він і усміхнувся. В кімнаті було душно, свічка горіла тьмяно, на дворі шумів вітер, десь у кутку шкрябала миша, та й взагалі в кімнаті мовби тхнуло мишами і чимсь шкіряним.

Він лежав і наче марив: думки змінювали одна одну. Здавалось, йому дуже хотілося хоч до чого-небудь приліпитись уявою. "Це під вікном, мабуть, якийсь сад, — подумав він, — шумлять дерева; як я не люблю шуму дерев уночі, під час бурі і в темряві, погане відчуття!" І він згадав, як, проходячи оце повз Петровський парк, з огидою навіть подумав про нього. Тут згадав до речі і про —ков міст, і про Малу Неву, і йому знову начебто зробилось холодно, як і тоді, коли він стояв коло ріки. "Ніколи в житті своєму не любив я води, навіть у пейзажах, — подумав він знову і раптом ще раз усміхнувся якійсь дивній думці: — адже, здається, тепер повинно бути байдуже до всієї цієї естетики і комфорту, а тут он саме і розбірливим зробився, наче той звір, що неодмінно місце собі вибирає... в подібному ж випадку. Чом би не повернути тоді на Петровський! Бач, темно здалося, холодно, хе! хе! Мало не почуттів приємних заманулося!.. До речі, чому я свічки не загашу? (Він загасив її.) У сусідів полягали, — подумав він, не побачивши світла в знайомій щілині. — А от, Марфо Петрівно, от тепер би вам і завітати, і темно, і місце підхоже, і хвилина оригінальна. Та от саме тепер і не прийдете..."

Йому раптом чомусь пригадалося, як недавно, за годину до виконання задуму щодо Дунечки, він радив Раскольникову доручити її охороні Разуміхіна. "Справді, я, мабуть, більше, щоб себе розпалити, говорив тоді це, як і вгадав Раскольников. А шельма, одначе, цей Раскольников! Надто багато на себе взяв. Ще й якою шельмою може згодом стати, коли дурощів позбудеться, а тепер надто вже жити йому хочеться! Щодо цього такі людці — падлюки. Ну, та хай йому чорт, як хоче, мені що".

Йому все не спалося. Поступово образ Дунечки, якою він її оце бачив, почав вимальовуватись перед ним, і раптом дроз пройшов його тілом. "Ні, це вже треба тепер кинути, — подумав він, опам'ятавшись, — треба про щось інше думати. Дивно й смішно: ні до кого я ніколи не почував великої ненависті, навіть мститися ніколи особливо не бажав, а це погана ознака, погана ознака! Сперечатись теж не любив і не гарячився — теж погана ознака! А скільки я їй наобіцяв тоді, тьху чорт! А, мабуть, і переробила б мене якось..." Він знову замовк і зціпив зуби: знову образ Дунечки постав перед ним, точнісінько якою була вона, коли стрілила вперше і страшенно злякалась, опустила револьвер і, помертвівши, дивилась на нього, так що він двічі встиг би схопити її, а вона й руки б не звела на захист, якби він сам їй не нагадав. Він згадав, як йому в ту мить наче жаль її стало, мовби серце стиснуло... "Е! під три чорти! Знову ці думки, все це

треба кинути, кинути!..."

Він уже почав дрімати: гарячковий дроз проходив; раптом щось начебто пробігло під ковдрою по його руці й нозі. Він здригнувся: "Тьху, чорт, та це чи не миша! — подумав він, — це я телятину залишив на столі... " Йому дуже не хотілося розкриватись, вставати, мерзнути, але раптом щось неприємне знов шорхнуло йому по нозі; він зірвав із себе ковдру і запалив свічку. Трусячись у гарячковому ознобі, нахилився оглянути постіль, — нічого не було; він струсив ковдру і раптом на простирало вискочила миша. Він кинувся ловити її, але миша не збігала з ліжка, а мелькала зигзагами в усі боки, шмигала з-під його пальців, перебігала по руці і раптом шурхнула під подушку; він відкинув подушку, але в ту ж мить відчув, як щось скочило йому за пазуху, бігає по тілу, і вже за спиною, під сорочкою. Він нервово задрижав і прокинувся. В кімнаті було темно, він лежав, закутавшись, як і до того, в ковдру, за вікном завивав вітер. "Яка погань! " — подумав він з досадою.

Він підвівся і сів на краєчку постелі, спиною до вікна. "Краще вже зовсім не спати", — вирішив він. Від вікна, проте, йшов холод і тягнуло вогкістю: не встаючи з місця, він напнув на себе ковдру і закутався нею. Свічки він не запалював. Ні про що не думав, та й не хотів думати; але видіння зринали одне за одним, мелькали уривки думок, без початку й кінця і без зв'язку. Він наче впадав у півдрімоту. Чи то холод, чи темрява, чи вогкість, а чи вітер, що завивав за вікном і хитав дерева, викликали в ньому якийсь настійливий фантастичний потяг і бажання, — але йому почали уявлятися квіти. В думці його постав прекрасний пейзаж, світлий, теплий, майже жаркий день, святковий день, клечальна неділя. Багатий, розкішний сільський котедж в англійському стилі, оточений запашними клумбами квітів, обсаджений грядками, що простяглися навколо всього будинку; ганок, затінений виткою зеленню, з рядами трояндових кущів біля нього; світлі прохолодні сходи, застелені розкішним килимом, обставлені рідкісними квітами в китайських вазах. Він особливо помітив у вазах з водою, на вікнах, букети білих, ніжних нарцисів, що схилялися на своїх яскраво-зелених товстих і довгих стеблах, з міцним приємним запахом. Йому навіть одійти від них не хотілось, але він піднявся сходами і ввійшов у велику, високу залу, і знову й тут усюди, біля вікон, коло широко розчинених дверей на терасу, на самій терасі, скрізь були квіти. Підлоги були посипані свіжою накошеною запашною травою, вікна були відчинені, свіже, легке, прохолодне повітря линуло в кімнату, пташки співали під вікнами, а посеред зали, на застелених білими атласними покривалами столах, стояла труна. Ця труна була оббита білим гроденапем і обшита білим густим рюшем.[6-25] Гірлянди квітів обвивали її з усіх боків. Уся в квітах лежала в ньому дівчинка, в білому тюлевому платті, зі складеними і притиснутими до грудей, наче вирізьбленими з мармуру, руками. Але розпущене ясно-біляве волосся її було мокре, вінок з троянд повивав її голову. Строгий і вже скостенілий профіль її лиця був теж наче вирізьблений з мармуру, але посмішка на блідих губах її була сповнена якоїсь недитячої, безмежної скорботи і великого жалю. Свидригайлов знав цю дівчинку: ні ікони, ні свічок не було біля цієї труни і не чути було молитов. Ця дівчинка була самовбивця — утоплена. Їй було тільки чотирнадцять

років, але це було вже розбите серце, і воно згубило себе, зневажене кривдою, яка жахнула і здивувала цю молоду дитячу свідомість, залила незаслуженим соромом її ангельськи чисту душу і вирвала останній зойк відчаю, не почутий, а зухвало зневажений темної ночі, в темряві, в холоді, під мокру відлигу, коли завивав вітер...

Свидригайлов прокинувся, встав з ліжка і підійшов до вікна. Він навпомацки знайшов засувку й одчинив вікно. Вітер ринув несамовито в його тісну комірчину і наче памороззю обліпив йому обличчя та прикриті лише сорочкою груди. Під вікном, мабуть, справді був сад і, здається, теж для розваг; напевно вдень тут теж співали хористи і подавали на столики чай. Тепер же з дерев і кущів летіли у вікно бризки, було темно, як у льоху, так що ледь-ледь можна було розрізнити якісь чорні плями, що позначали предмети. Свидригайлов, нахилившись і спираючись на підвіконня, дивився уже хвилину із п'ять, не відриваючись, у цю млу. Серед темряви й ночі пролунав гарматний постріл, за ним другий.

"А, сигнал! Вода прибуває, — подумав він, — до ранку хлине туди, де нижче, на вулиці, залле підвали і погребі, виплинуть підвальні щури і серед дощу і вітру люди почнуть, лаючись, мокрі, перетягати свій мотлох на верхні поверхи... А котра ж тепер година? " І тільки подумав він про це, як десь близько, цокаючи і наче поспішаючи щосили, стінний годинник пробив три рази. "Еге, та за годину вже розвиднятиметься! Чого вичікувати? Вийду зараз, піду прямо на Петровський, знайду там де-небудь великий кущ, весь змочений дощем, так що трохи зачепиш плащем, і мільйони бризок обдадуть голову..." Він одійшов від вікна, зачинив його, запалив свічку, натягнув на себе жилетку, пальто, надів капелюх і вийшов зі свічкою в коридор, щоб відшукати халамидника, який спить де-небудь у комірці між усяким мотлохом і недогарками свічок, розплатитись з ним за кімнату і вийти з готелю. "Найслушніший час, кращого не можна й вибрати!"

Він ходив і ходив довгим і вузьким коридором, не знаходячи нікого, і хотів уже голосно гукнути, коли раптом у темному кутку, між старою шафою і дверима, розгледів якийсь дивний предмет, начебто щось живе. Він нахилився зі свічкою і побачив дитину — дівчинку років п'яти, не більш, яка дрижала й плакала, в змоклому, мов та підлогомийна ганчірка, платтячку. Вона наче й не злякалась Свидригайлова, але дивилася на нього з тупим подивом великими чорними оченятами і зрідка схлипувала, як схлипують діти, що довго плакали, але вже перестали і навіть втішилися; а тим часом коли-не-коли знову раптом схлипнуть. Личко дівчинки було бліде і виснажене; вона залякла від холоду, але "як же вона потрапила сюди? Значить, вона тут сховалася і не спала цілу ніч". Він почав її розпитувати. Дівчинка раптом пожвавішала і швидко-швидко залепетала йому щось своєю дитячою мовою. Тут було щось про "мамусю" і що "мамуся поб'є", про якусь чашку, яку "льозбиля" (розбила). Дівчинка говорила не змовкаючи; с'як-так можна було вгадати з усіх цих розповідей, що це нелюбима дитина, яку мати, певно завжди п'яна куховарка, чи не з цього ж готелю, залякала, раз у раз лупцюючи, що дівчинка розбила материну чашку і так злякалась, що втекла ще звечора; довго, мабуть, ховалася де-небудь на дворі під дощем, нарешті,

пробралася сюди, сховалась за шафою і просиділа тут у кутку цілу ніч, плачучи, трусячись від вогкості, темряви і страху, що її тепер за все це дуже битимуть. Він узяв її на руки, пішов до себе в кімнату, посадив на ліжко і почав роздягати. Діряві черевички її, надіті на босу ногу, були такі мокрі, наче всю ніч пролежали в калюжі. Роздягнувши, він поклав її на постіль, накрив і закутав усю з головою в ковдру. Вона одразу ж заснула. Кінчивши все, він знову похмуро задумався.

"Ото ще зв'язався! — подумав він раптом з важким і злісним відчуттям. — Нісенітниця яка!" З досадою взяв він свічку, твердо намірившись розшукати халамидника та швидше піти звідси. "Ех, дівчисько!" — подумав він, проклинаючи все, але, вже відчинивши двері, повернувся ще раз подивитись на дівчинку, чи спить вона і як вона спить? Він обережно підняв трохи ковдру. Дівчинка спала міцним і блаженным сном. Вона зігрілась під ковдрою, і рум'янець вже розлився на її блідих щічках. Але дивна річ: цей рум'янець був набагато яскравіший і більший, ніж міг бути звичайний дитячий рум'янець. "Це гарячковий рум'янець", — подумав Свидригайлов; це було зовсім ніби від вина, наче їй дали випити цілу склянку. Ясно-червоні губки аж палають, пашать, та що це? Йому раптом здалося, що довгі чорні віії її наче здригаються і моргають, мовби підводяться, і з-під них визирає лукаве, гостре, якимось не по-дитячому підморгує оченятко, наче дівчинка не спить, а прикидається. А й справді: її губки розсуваються в усмішку; кінчики їх здригаються, начебто ще здержуючись. Та ось вона вже зовсім перестала здержуватись; це вже сміх, справжній сміх; щось нахабне, визивне світиться в цьому зовсім не дитячому обличчі; це розпуста, це обличчя камелії,[6-26] нахабне обличчя продажної камелії з французок. От, уже зовсім не криючись, розплющуються обидва ока: вони обводять його вогняним і безсоромним поглядом, вони кличуть його, сміються... Щось безмірно огидне й образливе було в цьому сміху, в цих очах, в усій цій мерзоті на дитячому обличчі. "Як! п'ятирічна! — прошептав охоплений жахом Свидригайлов, — це... що ж це таке?" Та ось вона вже зовсім повертається до нього усім палаючим личком, простягає руки... "А, проклята!" — закричав, здригнувшись від жаху, Свидригайлов, заносючи над нею руку... Але в ту ж мить прокинувся.

Він на тому самому ліжку, так само закутаний у ковдру; свічка не запалена, а на дворі вже зовсім розвиднілося.

"Кошмар цілу ніч!" Він із злістю підвівся, відчуваючи, що весь розбитий, кістки боліли. Надворі густий туман і нічого крізь нього не видно. П'ята година кінчається, проспав! Він встав і одягнув ще вогкі піджак і пальто. Намацавши в кишені револьвер, витяг його і поправив капсуль; потім сів, добув з кишені записник і на заголовній, найбільш помітній сторінці написав великими літерами кілька рядків. Перечитавши їх, він замислився, спершись ліктями на стіл. Револьвер і записник лежали поруч біля ліктя. Мухи, прокинувшись, ліпилися до непочатої порції телятини, що стояла тут же на столі. Він довго дивився на них, і, нарешті, вільною правою рукою почав ловити одну муху. Багато доклав він зусиль, але ніяк не міг вловити. Нарешті, піймавши себе на цих цікавих вправах, опам'ятався, здригнувся, встав і рішуче пішов з кімнати. За хвилину

він був на вулиці.

Молочний, густий туман лежав над містом. Свидригайлов пішов слизькою, брудною дерев'яною мостовою в напрямі Малої Неви. Йому ввижалися вода Малої Неви, що високо піднялася за ніч, Петровський острів, мокрі стежки, мокра трава, мокрі дерева й кущі і, нарешті, той самий кущ... З досадою почав він розглядати будинки, щоб думати про щось інше. Ні прохожого, ні візника не траплялося на проспекті. Похмурі й брудні стояли яскраво-жовті дерев'яні будиночки із закритими віконницями. Холод і вогкість проймали все його тіло, і його почало морозити. Зрідка він натрапляв на вивіски крамниць і кожну старанно перечитував. Ось уже скінчилась дерев'яна мостова. Він уже порівнявся з великим цегляним будинком. Брудний, змерзлий песик з підібганим хвостом перебіг йому дорогу. Хтось п'яний, як ніч, у шинелі лицем униз, лежав упоперек тротуару. Він подивився на нього і пішов далі. Висока каланча мелькнула зліва. "Диви! — подумав він, — та ось і місце, навіщо на Петровський? Принаймні при офіційному свідку..." Він замалим не усміхнувся цій новій думці і повернув на —ську вулицю. Тут і був той великий будинок з каланчею. Біля замкнених великих воріт стояв, притулившись до них плечем, невеличкий чоловічок, закутаний у сіре солдатське пальто і в мідній ахіллесівській касці.[6-27] Дрімотним поглядом холодно подивився він скося, коли Свидригайлов підійшов до нього. На обличчі його була та одвічна похмура скорбота, що так кисло відбилася на всіх без винятку обличчях єврейського племені. Обидва вони, Свидригайлов і Ахіллес, якийсь час мовчки розглядали один одного. Ахіллесові, нарешті, здалося неладом, що людина не п'яна, а стоїть перед ним за три кроки, дивиться в очі і нічого не говорить.

— А що зь вам тутецька тре-еба? — промовив він, усе ще не ворущачись і не змінюючи своєї позиції.

— Та нічого, брат, здрастуй! — відповів Свидригайлов.

— Тутецька не місце.

— Я, брат, їду в чужі краї.

— В цузї краї?

— В Америку.

— В Америку?

Свидригайлов вийняв револьвер і звів курок. Ахіллес трохи підвів брови.

— А насцо зь оці зарти (жарти), тутецька не місце!

— Та чому ж би й не місце?

— А тому зь, сцо не місце.

— Ну, брат, це байдуже. Місце хороше; коли тебе почнуть питати, так і відповідай, що поїхав, мовляв, в Америку.

Він приставив револьвер до своєї правої скроні.

— Але зь тутецька не мозна, тутецька не місце! — стрепенувся Ахіллес, розширяючи все більше й більше зіниці.

Свидригайлов спустив курок...

Того ж дня, але вже ввечері, годині о сьомій, Раскольников підходив до квартири матері і сестри своєї, — до тієї самої квартири в будинку Бакалєєва, де улаштував їх Разуміхін. Вхід на сходи був із вулиці. Раскольников ішов, все ще стримуючи ходу і мовби вагаючись, зайти чи ні? Але тепер він не повернувся б нізачо; так він уже вирішив. "До того ж усе одно вони ще нічого не знають, — думав він, — а мене вже звикли вважати за дивака..." Костюм його мав жахливий вигляд: усе брудне, бо пробуло цілу ніч під дощем, потріпа-не, подерте. Обличчя його було майже потворне від втоми, непогоди, фізичного перенапруження і боротьби з самим собою протягом мало не цілої доби. Всю цю ніч провів він на самоті, не знати де. Але принаймні він дійшов остаточного рішення.

Він постукав у двері, йому відімкнула мати. Дунечки не було дома. Навіть і служниці на той час не було. Пульхерія Олександрівна спочатку зацікавилася від радісного здивування, потім вхопила його за руку і потягла в кімнату.

— Ну, от і ти! — почала вона, затинаючись від радості. — Не сердься на мене, Родю, що я тебе так по-дурному зустрічаю, зі сльозами; це я сміюся, а не плачу. Ти думаєш, я плачу? Ні, це я радію, а вже в мене така дурна звичка: сльози самі ллються: це в мене після смерті твого батька, від усього плачу. Сідай, голубчику, втомився, десь певно, бачу. Ой, як ти забруднився.

— Я під дощем учора був, мамо... — почав Раскольников.

— Та ні ж, ні! — сполошилася Пульхерія Олександрівна, перебиваючи його, — ти думав, я тебе так одразу ж і почну допитувати, за бабською давньою звичкою, не турбуйся. Я ж розумію, все розумію, тепер я вже навчилася по-тутешньому і, далєбі, сама бачу, що тут розумніше. Я раз назавжди вирішила: де вже мені втямити, які в тебе думки та вимагати в тебе звіту? У тебе, може, й бозна-які справи і плани на думці, або наміри там які-небудь народжуються, то мені тебе й штовхати під руку: про що, мовляв, думаєш? Я от... А, господи! Та чого ж я бігаю туди й сюди, як очманіла... Я от, Родю, твою статтю в журналі читаю вже втретє, мені Дмитро Прокопович приніс. Я так і ойкнула, як побачила, та й дурна ж, думаю про себе, он у нього яка робота, ось і розгадка всього! У нього, може, нові думки в голові на ту пору, він їх обмірковує, а я його мучу й бентежу. Читаю, друже мій, і, звичайно, багато чого не розумію; та воно, проте, так і має бути: де вже мені?

— Покажіть-но, мамо.

Раскольников взяв газету і глянув мигцем на свою статтю. Хоч і чудно це було в його становищі і настрої, але ж його охопило те дивне й ущипливо-солодке почуття, яке переживає автор, коли вперше бачить себе надрукованим, до того ж і двадцять три роки давали себе взнаки. Це тривало якусь мить. Прочитавши кілька рядків, він нахмурився, і страшна туга стисла йому серце. Вся його душевна боротьба останніх місяців пригадалася йому разом. З огидою і досадою кинув він статтю на стіл.

— Та тільки, Родю, хоч і дурна я, але ж таки можу зробити висновок, що ти дуже скоро будеш одним з перших людей, коли не найпершим у нашому вченому світі. І сміли вони про тебе думати, що ти збожеволів. Ха-ха-ха! ти не знаєш — вони ж так

думали! От, хробаки нікчемні, та чи їм же знати, що таке розум! Адже й Дунечка теж замалим не повірила — бач як! Небіжчик батько твій двічі посилав у журнали — спершу вірші (у мене й зошит зберігся, я тобі коли-небудь покажу), а потім уже й цілу повість (я сама випросила, щоб дав мені переписати), і вже як молились ми обоє, щоб прийняли! Я, Родю, днів шість-сім тому он як побивалася, дивлячись на твій одяг, як ти живеш, що їси і в чому ходиш. А тепер бачу, що і в цьому дурна була, бо захочеш, усе тепер одразу добудеш, розумом і хистом. Це ти, поки що, значить, не хочеш тепер, бо важливішими справами зайнятий...

— А що, Дуні вдома немає, мамо?

— Нема, Родю. Дуже часто її не бачу дома, залишає мене саму. Дмитро Прокопович, спасибі йому, заходить зі мною посидіти і все про тебе говорить. Любить він тебе і поважає, мій друже. Про сестру ж не кажу, щоб вона вже була така до мене непоштива. Я не нарікаю. У неї свій характер, у мене свій; у неї свої таємниці якісь завелися, ну а в мене таємниць від вас нема ніяких. Звичайно, я твердо впевнена, що Дуня надто розумна і, крім того, і мене і тебе любить... та не знаю вже, до чого воно дійдеться. От ти мене ошчасливив тепер, Родю, що зайшов, а вона, бач, і прогуляла, прийде, я й скажу: а без тебе брат заходив, а ти ж де це була? Ти мене, Родю, дуже не балуй: можна тобі — зайди, не можна — нічого не поробиш, і так підожду. Я все ж таки знатиму, що ти мене любиш, з мене й того досить. Буду ось твої твори читати, буду про тебе чути від усіх, а коли-не-коли — і сам зайдеш провідати, чого ж ще? От зайшов же зараз, щоб утішити матір, я ж бачу...

Тут Пульхерія Олександрівна раптом заплакала.

— Знов я! Не зважай на мене, дурну! Ой, господи, та чого ж я сиджу, — скрикнула вона, схоплюючись з місця, — кава ж є, а я тебе й не пригощаю! Бач, егоїзм старечий що значить. Зараз, зараз!

— Мамо, облиште це, я зараз піду. Я не для того прийшов. Прошу вас, вислухайте мене.

Пульхерія Олександрівна боязко підійшла до нього.

— Мамо, хоч би що сталося, хоч би що ви про мене почули, хоч би що вам про мене сказали, чи будете ви любити мене так, як тепер? — спитав він раптом від повноти серця, мовби не думаючи про свої слова і не зважаючи їх.

— Родю, Родю, що з тобою? Та як же ти про це питати можеш? Та хто про тебе мені що скаже? Та й не повірю я нікому, хто б до мене не поткнувся, просто вижену.

— Я прийшов вас запевнити, що я вас завжди любив, і тепер радий, що ми самі, радий навіть, що Дунечки немає, — говорив він далі в тому ж пориві, — я прийшов вам сказати прямо, що хоч ви й нещасні будете, а все ж знайте, що син ваш любить вас тепер більше, ніж себе, і що все, що ви думали про мене, ніби я жорстокий і не люблю вас, усе це була неправда. Вас я ніколи не перестану любити... Ну й досить; мені здавалось, що так треба було зробити і з цього почати...

Пульхерія Олександрівна мовчки обнімала його, пригортала до серця і тихо плакала.

— Що з тобою, Родю, не знаю, — сказала вона нарешті, — думала я весь оцей час, що ми просто надокучаємо тобі, а тепер бачу з усього, що тобі велике горе готується, через те ти й тужиш. Давно вже я передчуваю це, Родю. Даруй мені, що про це заговорила: про це тільки й думаю і ночами не сплю. Цю ніч цілісіньку і сестра твоя в маренні пролежала і все про тебе згадувала. Чула я щось, але нічого не второпала. Весь ранок мов перед стратою ходила, чогось чекала, передчувала і от дочекалась! Родю, Родю, куди ж ти? Їдеш, чи що, кудись?

— Їду.

— Так я й думала! То і я ж з тобою поїхати можу, коли тобі треба буде. І Дуня теж; вона любить тебе, вона дуже любить тебе, і Софія Семенівна, хай уже, хай з нами їде, коли треба, бачиш, я охоче її за дочку навіть візьму. Нам Дмитро Прокопович допоможе всім зібратись, але... куди ж ти... їдеш?

— Прощайте, мамо.

— Як! Сьогодні ж? — скрикнула вона, наче втрачаючи його навіки.

— Я не можу, мені пора, мені треба дуже...

— І мені не можна з тобою?

— Ні, а ви станьте на коліна і помоліться за мене Богові. Ваша молитва, може, й дійде.

— Дай же я перехрещу тебе, благословлю тебе! Отак, отак.

О боже, що це ми робимо!

Справді, він був радий, він був дуже радий, що нікого не було, що вони були тільки вдвох з матір'ю. Наче за весь цей страшний час враз розм'якло його серце. Він упав перед нею, він ноги їй цілував, і обоє, обнявшись, плакали. І вона не дивувалась і не розпитувала вже його. Вона вже давно розуміла, що з сином коїться щось жахливе, а тепер настала якась страшна для нього хвилина.

— Родю, любий ти мій, дитино моя, — говорила вона, ридаючи, — ти ж тепер такий самий, як був маленький, так само приходив до мене, так само обнімав і цілував мене; ще коли ми з батьком жили й бідували, ти втішав нас самим уже тим, що був з нами, а як поховала я батька, — то скільки раз ми, обнявшись, з тобою отак, як тепер, на могилці його плакали. А що я давно плачу, то це серце материнське біду передчувало. Я скоро вперше тебе побачила, тоді, ввечері, пам'ятаєш, коли ми тільки приїхали сюди, все з одного твого погляду вгадала, так серце у мене тоді й здригнулось, а сьогодні, як відчинила тобі, глянула, ну, думаю, година лиха, мабуть, прийшла. Родю, Родю, ти ж не зараз їдеш?

— Ні.

— Ти ще прийдеш?

— Так... прийду.

— Родю, не сердься, я й розпитувати не смію. Знаю, що не смію, але так, два тільки словечка скажи мені, чи далеко ж місце оте, куди ти їдеш?

— Дуже далеко.

— Що ж там, служба яка, кар'єра, чи що, тобі?

— Що Бог дасть... помоліться тільки за мене...

Раскольников пішов до дверей, але вона вхопилася за нього і розпачливим поглядом дивилась йому в очі. Обличчя її спотворилось від жаху.

— Годі, мамо, — сказав Раскольников, уже глибоко жалкуючи, що надумав прийти.

— Не навіки ж? Не навіки? Ти ж прийдеш, завтра прийдеш?

— Прийду, прийду, прощайте.

Він нарешті вирвався.

Вечір був свіжий, теплий і ясний; ще зранку стало на погоду. Раскольников ішов до себе додому, він поспішав. Йому хотілось кінчити все ще до заходу сонця. До того ж часу не хотілося б ні з ким зустрітись. Піднімаючись у свою квартиру, він помітив, що Настя, одірвавшись від самовара, пильно стежить за ним і проводить його очима. "Чи нема, часом, кого в мене?" — подумав він і з огидою пригадав Порфирія. Але, дійшовши до своєї кімнати і відчинивши її, він побачив Дунечку. Вона сиділа одна-однісінька, в глибокому роздумі і, здається, давно вже чекала його. Він зупинився на порозі. Вона підвелась із дивана злякано і стала перед ним. У її нерухомому, втупленому в нього погляді були жах і невтішна скорбота. І з самого того погляду він уже збагнув одразу, що їй усе відомо.

— Що ж, мені заходити, чи йти геть? — спитав він недовіжливо.

— Я цілий день просиділа у Софії Семенівни: ми чекали тебе обидві. Ми думали, що ти неодмінно туди зайдеш.

Раскольников зайшов до кімнати і знесилений сів на стілець.

— Я наче ослаб, Дуню; дуже вже знемігся; а мені хотілося б хоч у цю хвилину володіти собою цілком.

Він недовіжливо глянув на неї.

— Де ж ти був цілу ніч?

— Не пам'ятаю добре; бачиш, сестро, я остаточно хотів вирішити все і багато раз ходив поблизу Неви; це я пам'ятаю. Я хотів там і покінчити, але... не зважився... — прошептав він, знову недовіжливо глянувши на Дуню...

— Славу Богу! А як ми боялися саме цього, я і Софія Семенівна. Виходить, ти в життя ще віруєш; слава Богу, слава Богу!

Раскольников гірко усміхнувся.

— Я не вірував, а оце зараз разом із матір'ю, обнявшись, плакали; я не вірую, а її просив за себе молитись. Це бозна-як діється, Дунечко, і я нічого в цьому не розумію.

— Ти у матері був? Ти ж їй і сказав? — жахнулася Дуня. — Невже ти зважився сказати?

— Ні, не сказав... словами; але вона багато чого зрозуміла. Вона чула вночі, як ти марила. Я певен, що вона вже половину розуміє. Я, може, зле зробив, що заходив. Уже й не знаю, чого й заходив. Нікчемна я людина, Дуню.

— Нікчемна людина, а на страждання готовий іти! Адже ж ідеш?

— Іду. Зараз. До річч, щоб уникнути цього сорому, я й хотів утопитись, Дуню, але подумав, уже стоячи над водою, що коли я досі вважав себе сильним, то хай же і

сорому тепер не побоюся, — сказав він, випереджаючи можливі запитання. — Це гордість, Дуню?

— Гордість, Родю.

Мовби вогонь блиснув у його погаслих очах; йому начебто приємно зробилось, що він ще гордий.

— А не думаєш ти, сестро, що я просто злякався води? — спитав він з потворною усмішкою, заглядаючи їй в очі.

— О Родю, досить! — гірко вигукнула Дуня.

Якийсь час тривала мовчанка. Він сидів, похиливши голову і дивлячись собі під ноги; Дунечка стояла край іншого кінця стола і з мукою дивилась на нього. Раптом він підвівся.

— Пізно, пора. Я зараз іду з повинною. Але я не знаю, для чого я йду з повинною.

Сльози текли по її щоках.

— Ти плачеш, сестро, а чи можеш ти подати мені руку?

— І ти сумнівався в цьому?

Вона міцно обняла його.

— Хіба ти, йдучи на страждання, не змиваєш уже наполовину свій злочин? — скрикнула вона, стискаючи в обіймах і цілуючи його.

— Злочин? Який злочин? — скрикнув він раптом у якійсь несподіваній люті, — те, що я вбив гидку, зловредну вошу, стару лихварку, нікому не потрібну, яку вбити — сорок гріхів проститься, яка з бідних людей сік смоктала, хіба ж це злочин? Не думаю я про нього, і змивати його не думаю. І чого мені всі тичуть з усіх боків: "злочин, злочин!" Тільки тепер ясно бачу всю безглуздість своєї малодушності, тепер, коли я вже вирішив іти на цей непотрібний сором! Просто через нікчемність і бездарність свою вирішив, та хіба ще з вигоди, як пропонував... отой... Порфирій!..

— Брате, брате, що це ти кажеш! Але ж ти кров пролив! — у розпачі скрикнула Дуня.

— Яку всі проливають, — підхопив він мало не в нестямі, — яка ллється і завжди лилась на світі, як водоспад, яку ллють, мов шампанське, і за яку вінчають у Капітолії і називають потім благодійником людства. Та глянь ти тільки пильніше, придивись! Я сам хотів добра людям і зробив би сотні, тисячі добрих справ за одну цю дурницю, навіть не дурницю, а просто неприємну хвилину, бо вся ця думка була зовсім не така вже дурна, якою тепер вона здається, коли зазнав невдачі... (коли зазнаєш невдачі, все здається дурним!) Цією дурницею я хотів тільки поставити себе в незалежне становище, перший крок зробити, грошей добути, а там би все окупилося незмірними, порівняно з тим, корисними ділами... Але я, я й першого кроку не витримав, бо я — нікчема! Ось у чому вся й річ! І все-таки вашими очима не буду дивитись: коли б мені вдалося, то мене б увінчали, а тепер — у пастку!

— Та це ж не те, зовсім не те! Брате, що це ти кажеш!

— А! Не та форма, не така естетично гарна форма! Ну, я зовсім не розумію: чому гатити в людей бомбами, знищувати правильною облогою більш пристойна форма?

Боязнь естетики — перша ознака безсилля!.. Ніколи, ніколи ясніше не усвідомлював я цього, як тепер, і більше ніж будь-коли не розумію, в чому ж мій злочин! Ніколи, ніколи не був я впевненішим і переконанішим у своїй правоті, ніж тепер!..

Його бліде, зморене обличчя навіть розчервонілось. Але, вимовляючи останнє слово, він несподівано зустрівся поглядом з Дунею, і стільки, стільки муки за себе побачив він у її погляді, що мимоволі схаменувся. Він відчув, що все-таки зробив нещасними цих двох бідолашних жінок. Все-таки він є причиною...

— Дуню, люба! Якщо я винен, прости мені (хоч мені й не можна простити, якщо я винен). Прощай! Не будемо сперечатись! Пора, давно пора. Не йди за мною, прошу тебе. Мені ще треба зайти... А ти тепер іди і сядь коло матері. Я дуже прошу тебе! Це останнє, найбільше моє прохання до тебе. Не одходь від неї весь час; я залишив її в тривозі, яку вона навряд чи знесе; вона або помре, або збожеволіє. Будь же коло неї! Разуміхін буде з вами; я йому казав... Не плач за мною, я постараюсь бути і мужнім, і чесним, усе життя, хоч я і вбивця. Може, ти ще почуєш колись про мене. Я не осоромлю вас, побачиш; я ще доведу... а тепер поки що до побачення, — поспішив він закінчити, знову помітивши якийсь дивний вираз, що з'явився в Дуних очах, коли вона почула останні його запевнення і обіцянки. — Чого ж ти так плачеш? Не плач, не плач; не на вік же розлучаємось!.. Ага! Стривай, забув!..

Він підійшов до стола, взяв з нього товсту запилену книгу, розгорнув її і вийняв закладений між аркушами маленький портретик, аквареллю, на слоновій кістці. Це був портрет хазяйчиної дочки, його колишньої нареченої, що вмерла в гарячці, тієї чудної дівчини, яка хотіла йти в монастир. Якийсь час він вдивлявся в це виразисте і хворобливе личко, поцілував портрет і віддав Дуні.

— От з нею я багато переговорив і про це, тільки з нею, — промовив він задумливо, — її серцеві я багато розповів з того, що потім так неподобно здійснив. Не турбуйся, — звернувся він знову до Дуні, — вона не згодна була, як і ти, і я радий, що її вже немає. Головне, головне тепер у тому, що все тепер піде по-новому, переломиться надвоє, — скрикнув він раптом, знову повертаючись до туги своєї, — все, все, а чи готовий я до того? Чи хочу я того сам? Це, кажуть, для мого випробування потрібно! Навіщо, навіщо всі ці безглузді випробування? Навіщо вони, хіба ж краще я буду усвідомлювати тоді, роздавлений муками, ідіотством, у старечому безсиллі, після двадцятирічної каторги, ніж тепер усвідомлюю, і нащо мені тоді й жити? Нащо я тепер погоджуюсь так жити? О, я знав, що я нікчема, коли сьогодні, вдосвіта, стояв над Невою!

Обоє, нарешті, вийшли. Тяжко було Дуні, але вона любила його! Відійшовши кроків п'ятдесят, вона обернулася ще раз, щоб подивитись на нього. Його ще було видно. Дійшовши до рогу, обернувся й він; востаннє вони зустрілись поглядами; але, помітивши, що вона на нього дивиться, він нетерпеливо і навіть із досадою махнув рукою, щоб вона йшла, а сам круто повернув за ріг.

"Я злощусь, я це бачу, — думав він про себе, відчувши сором за свій досадливий жест рукою до Дуні. — Але навіщо ж вони самі мене так люблять, коли я того не вартий!

О, коли б я був один і ніхто не любив мене і сам би я нікого не любив! Не було б усього цього! А цікаво, невже за ці наступні п'ятнадцять-двадцять років так уже упокориться душа моя, що я з благоговінням хникатиму перед людьми, називаючи себе на кожному слові розбійником? Справді, так і буде, так і буде! Для цього ж вони і засилають мене тепер, цього ж їм і потрібно... Ось вони сновигають усі вулицею туди й сюди, а кожен же з них падлюка і розбійник уже з натури своєї; гірш того — ідіот! А от спробуй не засудити мене, і всі вони посатаніють від благородного обурення! О, як я їх усіх ненавиджу!"

Він глибоко задумався над тим: "внаслідок яких же це душевних процесів він дійде до того, що, нарешті, перед усіма ними вже без роздуму упокориться, думкою упокориться! А що ж, чом би й ні? Звичайно, так і повинно бути. Хіба двадцять років безперервного гніту не доб'ють остаточно? Вода камінь точить. І навіщо, навіщо жити після того, навіщо я йду зараз, коли сам знаю, що все це буде тільки так, як пописаному, і не інакше!"

Він уже, може, всоте від учорашнього дня запитував себе про це, але все-таки йшов.

VIII

Коли він увійшов до Соні, вже починало сутеніти. Цілий день Соня прождала його в страшенному хвилюванні. Вони чекали разом з Дунею. Та прийшла до неї ще зранку, згадавши вчорашні слова Свидригайлова, що Соня "про це знає". Не будемо переказувати докладно їх розмову і говорити про сльози обох жінок та наскільки зійшлися вони між собою. Дуні це побачення додало принаймні одну надію, що брат не буде самотній: до неї, Соні, до першої прийшов він зі своєю сповіддю; в ній шукав він людину, коли йому стала потрібна людина; вона ж і піде за ним, куди пошле доля. Дуня й не питала, але знала, що це буде так. Вона дивилась на Соню навіть з якимсь благоговінням і спочатку майже бентежила її цим своїм благоговійним почуттям. Соня готова була мало не заплакати: вона, навпаки, вважала себе не гідною навіть глянути на Дуню. Образ Дуні, коли та попрощалась з нею тоді з такою увагою і пошаною під час їх першої зустрічі у Раскольника, відтоді навіки лишився в її душі як одне з прекрасних і недосяжних видінь у її житті!

Дунечка, нарешті, не витерпіла і залишила Соню, щоб ждати брата в його квартирі; їй все здавалось, що туди він прийде раніше. Лишившись одна, Соня одразу ж почала мучитись від страху, думаючи, що, може, й справді він заподіє собі смерть. Того ж боялася й Дуня. Але обидві вони весь день навперебій переконували одна одну безліччю доказів, що цього не може статися, і були спокійніші, поки були разом. А тепер же, тільки-но вони розійшлись, і та і друга почали лише про саме це й думати. Соня пригадувала, як вчора Свидригайлов сказав їй, що у Раскольника два шляхи — Владимирка або... Вона знала до того ж його гордість, зарозумілість, самолюбство й невір'я... "Невже ж сама тільки малодушність і страх смерті можуть примусити його жити? " — подумала вона, нарешті, в розпачі. Сонце тим часом уже заходило. Сумна стояла вона коло вікна і пильно дивилася в нього, — але у вікно видно було тільки

капітальний небілений мур сусіднього будинку. Нарешті, коли вже вона дійшла до остаточного переконання, що його вже немає на світі, — він увійшов у її кімнату.

Радісний крик вихопився з її грудей. Але, глянувши пильно в його обличчя, вона раптом зблідла.

— Атож! — сказав, усміхаючись, Раскольников, — я по твої хрести, Соню. Сама ж ти мене на перехрестя посишала; що ж тепер, як дійшло до діла, то й злякалася?

Соня вражено дивилась на нього. Чудним здався їй його тон; холодний дріж пробіг її тілом, але за хвилину вона догадалась, що і тон і слова ці — все було напускне. Він от і говорив з нею, дивлячись якимось у кутік і наче уникаючи глянути їй просто в очі.

— Бачиш, Соню, я зміркував, що так, мабуть, буде й вигідніше. Тут є обставина... Ну, та довго розповідати, та й нема чого. Мене тільки, знаєш, що злостить? Досадно мені, що всі ці дурні, звірячі пики обступлять мене зараз, витріщатимуть на мене свої баньки, ставитимуть мені свої дурні запитання, на які треба відповідати, — показуватимуть пальцями... Тьху! Знаєш, я не до Порфирія йду; обрид він мені. Я краще до мого приятеля Пороха піду, ото здивую, ото ефекту своєрідного досягну. А слід би бути спокійнішим; занадто вже я жовчний став останнім часом. Віриш: я зараз погрозив сестрі мало не кулаком за те тільки, що вона обернулася востаннє глянути на мене. Це ж просто свинство — такий стан! До чого я дійшов! Ну, що ж, де хрести?

Він був мов не свій. Він навіть і на місці не міг встояти, ні на одному предметі не міг зосередити уваги; думки його стрибали одна через одну, він заговорювався; руки його злегка тремтіли.

Соня мовчки вийняла з ящика два хрести, кипарисовий і мідний, перехрестилася сама, перехрестила його і наділа йому на груди кипарисовий хрестик.

— Оце, значить, символ того, що хрест приймаю на себе, хе-хе! Наче я досі мало страждав! Кипарисовий, тобто протонародний; мідний — це Лизаветин, собі береш, — покажи-но? То на ній він був... у ту хвилину? Я знаю теж подібні два хрести, срібний та іконку. Я їх скинув тоді тій бабі на груди. От би ті зараз мені, далєбі, ті б і надіти... А втім, дурниці плету я все, а про діло й забуду; неуважний я якийсь!.. Бачиш, Соню — я, власне, того й прийшов, щоб тобі наперед сказати, аби ти знала... Ну, от і все... Я ж тільки того й прийшов. (Гм, я, проте, думав, що скажу більше.) Та ти ж і сама хотіла, щоб я пішов, ну от і сидітиму в тюрмі, і здійсниться твоє бажання; ну чого ж ти плачеш? І ти теж? Облиш, годі, ох, як мені все це тяжко!

Жаль однак народився в його грудях; серце його стислося, на неї дивлячись: "А ця, ця ж чого? — думав він, — хто я їй? Чого вона плаче, чого виряджає мене, наче мати або Дуня? Нянька буде мені!"

— Перехрестись, помолися хоч раз, — тремтячим, боязким голосом попросила Соня.

— О, будь ласка, це скільки хочеш! І від щирого серця, Соню, від щирого серця... Йому хотілося, проте, сказати щось інше.

Він перехрестився кілька раз. Соня схопила свою хустку і накинула її на голову. Це була зелена драдедамова хустка, певно та сама, про яку згадував тоді Мармеладов,

"фамільна". У Раскольникова майнула про це думка, але він не спитав. Справді, він уже сам став відчувати, що дуже неуважний і якось неподобно стривожений. Він злякався цього. Його раптом вразило і те, що Соня хоче піти з ним.

— Що ти? Куди? Залишайся, залишайся! Я сам, — скрикнув він у малодушній досаді і, майже озлившись, пішов до дверей. — І навіщо тут цілий почет! — бурмотів він, виходячи.

Соня лишилася серед кімнати. Він навіть і не попрощався з нею, він уже забув про неї; один ущипливий і бунтівливий сумнів скипів у душі його.

"Та чи те, чи те я роблю? — знову подумав він, спускаючись сходами, — невже не можна ще зупинитись і знову все виправити... і не ходити?"

Але він усе-таки йшов. Він раптом зрозумів остаточно, що не варто вже більше ставити собі запитання. Вийшовши на вулицю, він згадав, що не попрощався з Сонею, що вона лишилася серед кімнати у своїй зеленій хустці, не сміючи ворухнутись після його окрику, і спинився на мить. Але раптом йому сяйнула одна думка: наче її тільки й бракувало досі, щоб уразити його остаточно.

"Ну для чого, ну навіщо я приходив до неї зараз? Я їй сказав: у справі, у якій же це справі? Ніякої зовсім і не було справи! Сказати, що йду; то що ж? Диви, яка потреба! Люблю, чи що, я її? Адже ж ні, ні! От відігнав же її зараз, мов собаку. Хрести, чи що, мені справді від неї потрібні були? О, як низько впав я! Ні, — мені сліз її треба було, мені переляк її бачити треба було, дивитись, як серце її болить і крається! Треба було хоч за щось зачепитись, зволікти трохи, на людину подивитись! І я смів так на себе надіятись, так багато думати про себе, злидень я, нікчема я, негідник, негідник!"

Він ішов набережною канави, і йти вже було недалеко. Але, дійшовши до моста, він спинився і раптом повернув на міст, в інший бік, і попрямував на Сінну.

Він жадібно оглядався навколо, вдивлявся напружено в кожний предмет і ні на чому не міг зосередити уваги; все якось вислизало. "От через тиждень, через місяць мене провезуть куди-небудь у арештантській кареті, цим мостом, як ото тоді дивитимусь я на цю канаву, запам'ятати б це? — зринула раптом у нього думка. — Оця ось вивіска, як-то прочитаю я тоді ці самі літери? Он тут написано: "Товариство" і запам'ятати б це а, літеру а, і подивитись би на неї через місяць, на це саме а: як ото тоді я дивитимусь? Що тоді я відчуватиму й думатиму?.. Боже, які вони всі дрібні, всі мої теперішні думки!.. Звичайно, все це, може, й цікаво... з певного погляду... (ха-ха-ха! про що я думаю!) я дитиною стаю, я сам перед собою фанфароню; ну, чого я присоромлюю себе? Та й штовхаються ж як! Он цей товстун — німець, мабуть, — що штовхнув мене: ну, чи знає він, кого штовхнув? Жінка з дитиною просить милостиню, цікаво, що вона вважає мене щасливішим за себе. А що, от би й подати їй для курйозу. Чи ба, п'ятак зберігся в кишені, звідки? На, на... візьми, матінко!"

— Борони тебе Боже! — почувся жалібний голос жебрачки.

Він вийшов на Сінну. Йому неприємно, дуже неприємно було бачити людей, але він ішов саме туди, де було більше людей. Він би віддав усе на світі, щоб лишитись самотнім; але відчував, що й одної хвилини не зможе пробути на самоті. В юрбі

бешкетував якийсь п'яний: йому все хотілося танцювати, але він щоразу падав. Його обступили. Раскольников протиснувся крізь натовп, якийсь час дивився на п'яного і раптом коротко й уривисто зареготав. За мить він уже забув про п'яного, навіть не бачив його, хоч і дивився на нього. Він одійшов, нарешті, навіть не усвідомлюючи, де він, але, коли дійшов до середини площі, в ньому раптом наче щось зрушилось, якесь нове почуття одразу оволоділо ним, захопило його всього — з тілом і думкою.

Він раптом пригадав Сонині слова: "Піди на перехрестя, вклонися людям, поцілуй землю, бо ти й перед нею согрішив, і скажи усьому світові голосно: "Я вбивця!" " Він увесь затремтів, згадавши це. І так уже здушила його нерозважна туга й тривога усього цього часу, і особливо останніх годин, що він аж кинувся в можливість цього цілого, нового, повного відчуття. Якимсь випадком воно раптом підступило до нього: загорілося в душі однією іскрою і враз, мов вогнем, охопило його всього. Все миттю в ньому розм'якло, і полилися сльози. Як стояв, так і впав він на землю...

Він став на коліна серед площі, вклонився до землі і поцілував цю брудну землю з насолодою і щастям. Тоді встав і вклонився вдруге.

— Ач, як набрався! — сказав біля нього якийсь парубок.

Залунав сміх.

— Це він у Єрусалим іде, братці, з дітьми, з батьківщиною прощається, всьому світові вклоняється, столичне місто Санкт-Петербург і землю його цілує, — додав якийсь п'яненький з міщан.

— А хлопець ще молодий! — докинув третій.

— З благородних! — зазначив хтось солідним голосом.

— Тепер їх не розбереш, хто благородний, а хто ні.

Всі ці слова й вигуки розхолодили Раскольникова, і слова "я вбив", які, може, готові були зірватись у нього з язика, замерли в ньому. Він спокійно, проте, зніс усі ці вигуки і, не оглядаючись, пішов переулком, у напрямку контори. Одне видіння майнуло перед ним дорогою, але він не здивувався йому; він уже передчував, що так воно і повинно було бути. В той час, коли він, на Сінній, вклонився до землі вдруге, обернувшись вліво, він побачив, кроків за п'ятдесят від себе, Соню. Вона ховалася від нього за одним з дерев'яних бараків, що стояли на площі, тож вона супроводила його в цьому скорботному поході! Раскольников відчув і зрозумів у цю хвилину, раз назавжди, що Соня тепер з ним навіки і піде за ним хоч на край світу, куди б його не закинула доля. Серце його наче перевернулось... та — ось уже він і дійшов до фатального місця...

Він досить бадьоро ввійшов у двір. Треба було піднятись вгору сходами. "Поки ще піднімуся", — подумав він. Взагалі йому здавалося, що до фатальної хвилини ще далеко, ще багато часу лишається, багато про що можна ще передумати.

Знову те саме сміття, та сама шкаралупа на гвинтоподібних сходах, знову двері квартир відчинені навстіж, знову ті самі кухні, з яких іде чад і сморід. Раскольников від того самого дня тут не був. Ноги його німіли і підгинались, але він ішов. Спинився тільки на мить, щоб звести дух, щоб заспокоїтись, щоб увійти людиною. "А для чого? навіщо? — подумав він раптом, усвідомивши свій рух. — Коли вже треба випити цю

чашу, то чи не однаково? Чим огидніше, тим краще. — В уяві його майнула в цю мить фігура Іллі Петровича Пороха. — Невже справді до нього? Чи не можна до когось іншого? Чи не можна до Никодима Хомича? Повернути зараз і піти до самого наглядача на квартиру? Принаймні хоч обстановка буде не та... Ні, ні! До Пороха, до Пороха! Коли вже пити, то пити все разом..."

Похоловши і погано вже себе тямлячи, відчинив він двері в контору. Цього разу тут було дуже мало людей, стояв якийсь двірник та ще якийсь простий чоловік. Сторож і не виглядав з-за своєї перегородки. Раскольников пройшов у другу кімнату. "Може, ще можна буде і не говорити", — майнула думка. Якийсь чоловік з писарів контори, в цивільному сюртуку, готувався щось писати біля бюро. В другому кутку сідав до стола ще один писар. Заметова не було. Никодима Хомича, звичайно, теж не було.

— Нікого немає? — спитав Раскольников, звертаючись до чоловіка біля бюро.

— А вам кого?

— Чи ба-а! Ані чутки чувати, ані видом видати, а руський дух... як це там у казці... забув! М-моє ш-шанування! — пролунав раптом знайомий голос.

Раскольников затремтів. Перед ним стояв Порох; він несподівано вийшов із третьої кімнати. "Це сама доля, — подумав Раскольников, — чого він тут? "

— До нас? Яким побитом? — весело вигукував Ілля Петрович. (Він був, видно, в чудовому і навіть трошечки збудженому настрої.) — Коли в якійсь справі, то ще рано завітали. Я сам випадково... А втім, чим можу. Я, знаєте... як? як? Даруйте...

— Раскольников.

— Ну що ви: Раскольников! Та невже ви могли подумати, що я забув! Ви вже, будь ласка, не вважайте мене за такого... Родіон Ро... Ро... Родіонович, адже так, здається?

— Родіон Романович.

— А так, а так! Родіон Романович, Родіон Романович. От це ж я й питаю. Навіть не раз розпитував, як ви там. Щиро скажу, з того часу я дуже шкодував, що ми так тоді з вами... мені потім пояснили... я дізнався, що молодий літератор і навіть учений... і, сказати б, перші кроки... Господи! Та хто ж з літераторів і вчених з самого початку не робив оригінальних кроків! Я і дружина моя — ми обоє поважаємо літературу, а що вже дружина, то страх як!.. Літературу і мистецтво! Аби благородство було, а всього іншого можна здобути талантами, знанням, розумом, генієм! Капелюх — ну що, наприклад, таке капелюх? Капелюх — це тільки покришка, я його у Ціммермана куплю, а того, що під капелюхом ховається і капелюхом прикрито, того вже я ні за які гроші не куплю!.. Я, знаєте, хотів навіть до вас іти, щоб пробачитись, та думав, може, ви... Одначе як же це я навіть і не питаю: ви справді в якійсь справі? До вас, кажуть, рідні приїхали?

— Еге ж, мати й сестра.

— Мав навіть честь і щастя бачити вашу сестру, — освічена і прекрасна особа. Скажу вам, я пошкодував, що ми тоді з вами так погарячилися. Казус! А що я на вас тоді, з приводу вашої неприємності, таким поглядом глянув, — то потім воно якнайкраще з'ясувалося! Бузувірство і фанатизм! Розумію ваше обурення. Може, з приводу прибуття родини квартиру міняєте?

— Ні-ні, я тільки так... Я зайшов спитати... Я думав, що знайду тут Заметова.

— А так! Ви ж заприятелювали; чув, аякже. Ну, Заметова у нас уже немає, — не застали. Еге ж, втратили ми Олександра Григоровича! З учорашнього дня немає вже його в нас; перейшов... і, йдучи, з усіма навіть посварився... так якось неввічливо навіть... Легковажний хлопчисько, правду казати; а надії подавав; та от, що з ним вдієш, з блискучим юнацтвом нашим! Іспит, чи що, якийсь складати хоче, адже у нас же тільки б побазікати та пофанфаронити, на тому іспит і кінчиться. Це ж не те, що, наприклад, ви або там пан Разуміхін, ваш друг! Ваша кар'єра — вчена частина, і вас уже не зіб'ють невдачі! Вам усі ці радощі життя, можна сказати, — nihil est,[*] аскет, монах, пустельник!., для вас книга, перо за вухом, учені дослідження — он де ваш дух! Я сам деякою мірою... записки Лівінгстона, може, читали?[6-28]

— Ні.

— А я читав. Та тепер дуже багато їх, нігілістів, розвелосся; ну та воно й зрозуміло; часи ж які, я вас питаю? А проте я з вами... адже ви ж, напевне, не нігіліст! Кажіть одверто, одверто!

— Н-ні...

— Ні, знаєте, ви вже зі мною одверто, ви не бійтесь, кажіть, наче самому собі! Одна річ служба, інша річ... ви думали, я хотів сказати: дружба, ба ні, не вгадали! Не дружба, а почуття громадянина і людини, почуття гуманності і любові до Всевишнього. Я хоч і офіційна особа, і на роботі, але громадянина і людину я завжди відчувати в собі повинен і усвідомлювати... Ви ось згадали про Заметова. Заметов, він хіба що бешкет учинити на французький манір десь у непристойному місці, за склянкою шампанського або донського здатний, — он що таке ваш Заметов! А я, може, сказати б, згорів через свою відданість і високі почуття і, крім того, маю певну вагу, чин, обіймаю посаду! Одружений і маю дітей. Виконую обов'язок громадянина і людини, а він хто, я вас питаю? Ставлюсь я до вас як до людини, облагородженої освітою. От ще цих повитух надміру розвелосся.[6-29]

Раскольников звів запитливо брови. В його свідомості слова Іллі Петровича, який, мабуть, недавно встав з-за столу, лунали і сипалися, як порожні звуки. Але деякі з них він все ж таки трохи розумів; він дивився запитливо, не відаючи, чим все це кінчиться.

— Я кажу про цих стрижених дівок, — говорив далі балакучий Ілля Петрович, — я прозвав їх повитухами і вважаю, що назва ця дуже влучна. Хе-хе! Лізуть в академію, анатомії вчать; ну скажіть, от я захворію, то чи покличу я дівицю лікувати себе? Хе-хе!

Ілля Петрович реготав, цілком задоволений своїми дотепами.

— Воно, правда, жадоба освіти невтримна; але ж просвітився, і досить. Навіщо ж зловживати? Навіщо ж ображати благородних осіб, як це робить отой негідник Заметов? За що він мене образив, я вас питаю? Он ще скільки цих самогубств пішло, — ви цього уявити собі не можете. Отак проживає останні гроші і вбиває самого себе. Дівчиська, юнаки, старі теж... Он ще сьогодні вранці повідомлено про якогось пана, що недавно приїхав. Ниле Павловичу, чуєте, Ниле Павловичу! як його, джентльмена того,

про якого повідомили оце, що застрелився десь на Петербурзькій?

— Свидригайлов, — сипло і байдуже відповів хтось із другої кімнати.

Раскольников здригнувся.

— Свидригайлов! Свидригайлов застрелився! — скрикнув він.

— Як! Ви знаєте Свидригайлова?

— Еге ж... знаю... Він недавно приїхав...

— А так, недавно приїхав, дружину поховав, людина зовсім безшабашна, і раптом застрелився, і так скандально, що уявити не можна... залишив у своєму записнику кілька слів, що вмирає при здоровому розумі і просить нікого не винуватити в його смерті. Цей гроші, кажуть, мав. А ви звідки його знаєте?

— Я... знайомий... моя сестра жила в них у домі гувернанткою...

— Он що... То ви нам, виходить, можете про нього розповісти. А ви і не підозрівали?

— Я його вчора бачив... він пив вино... я нічого не знав.

Раскольников відчував, що на нього мовби щось упало і придушило його.

— Ви знову начебто зблідли. У нас тут таке важке повітря...

— Еге ж, мені вже пора, — пробурмотів Раскольников, — пробачте, потурбував...

— О, будь ласка, скільки завгодно! приємність зробили, і я радий сказати...

Ілля Петрович навіть руку простягнув.

— Я хотів тільки... я до Заметова...

— Розумію, розумію, і зробили нам приємність.

— Я... дуже радий... до побачення... — усміхався Раскольников.

Він вийшов; він хитався. В голові йому паморочилось. Він не відчував, чи стоїть ще на ногах. Він став спускатися сходами, тримаючись правою рукою за стіну. Йому здалося, що якийсь двірник, з книжкою під пахвою, штовхнув його, підіймаючись у контору назустріч йому; що якийсь песик заливався-гавкотів десь у нижньому поверсі і що якась жінка кинула в песика качалкою і нагримала. Він спустився вниз і вийшов на подвір'я. Тут, біля виходу, стояла бліда, вся помертвіла Соня і дико, дико на нього подивилась. Він спинився перед нею. Щось болюче і змучене відбилося на її обличчі, щось розпачливе. Вона сплеснула руками. Потворна, розгублена усмішка видавилась на його устах. Він постояв, усміхнувся і повернув назад, знову в контору.

Ілля Петрович уже сидів і переглядав свої папери. Перед ним стояв той самий чоловік, який штовхнув тоді Раскольникова, підіймаючись сходами.

— А-а-а! Ви знову! Залишили щось?.. Та що з вами?

Раскольников із зблідлими губами, дивлячись прямо перед собою, тихо наблизився до нього, підійшов до самого стола, сперся на нього рукою, хотів щось сказати, але не міг; вихоплювались тільки якісь невиразні звуки.

— Вам недобре, стілець! Ось, прошу, сядьте! Води!

Раскольников сів, але не зводив очей з обличчя вельми неприємно здивованого Іллі Петровича. Обидва якийсь час дивились один на одного і чекали. Принесли води.

— Це я... — почав було Раскольников.

— Випийте води.

Раскольников відвів рукою воду і тихо, спроквола, але виразно проказав:
— Це я вбив тоді стару чиновницю і сестру її Лизавету сокирою і пограбував.
Ілля Петрович розкрив рота. Звідусіль збігалися цікаві.
Раскольников повторив своє зізнання...

ЕПІЛОГ

I

Сибір. На березі широкої, пустинної ріки стоїть місто, один з адміністративних центрів Росії; у місті фортеця, у фортеці тюрма.[E-01] В тюрмі вже дев'ять місяців відбуває кару зсильнокаторжний другого розряду,[E-02] Родіон Раскольников. Від того дня, як він скоїв злочин, минуло півтора року.

Судочинство в його справі пройшло без відчутних утруднень. Злочинець упевнено, точно і ясно потверджував своє зізнання, не заплутуючи обставин, не пом'якшуючи їх собі на користь, не перекручуючи фактів, не забуваючи про найменші подробиці. Він змалював до найменшої дрібниці весь процес убивства: пояснив таємницю застави (дерев'яної дощечки з металевою пластинкою), яку знайшли тоді в руках у старої, розповів докладно про те, як взяв в убитої ключі, описав, які вони були, згадав про скриньку і що в ній було; навіть перелічив деякі з предметів, що там лежали; пояснив загадку вбивства Лизавети; розповів про те, як приходив і добивався Кох, а за ним студент, переказавши все, що вони між собою говорили; як він, злочинець, збіг потім вниз і чув гамір, зчинений Миколкою і Митькою; як він сховався в порожній квартирі, як дістався додому, а під кінець сказав і про камінь у дворі, на Вознесенському проспекті коло воріт, під яким і знайшли речі й гаманець. Словом, справа з'ясувалася цілком. Слідчих і суддів дивувало, між іншим, те, що він сховав гаманець і речі під камінь, не покористувавшись ними, а найбільше те, що він не тільки не пам'ятав докладно, які саме речі взяв, а навіть і скільки їх було, не міг сказати до ладу. Саме ця обставина, що він і разу не розкрив гаманця і не знав навіть, скільки ж у ньому лежить грошей, здалася неймовірною (в гаманці виявилось триста сімнадцять карбованців на срібло і три двогривеники; від довгого лежання під каменем деякі верхні, найцінніші, кредитки дуже попсувалися). Довго домагалися: чому саме обвинувачений тільки про цю обставину говорить неправду, тимчасом як в усьому іншому признається добровільно, нічого не приховуючи? Нарешті, дехто (особливо з психологів) припустили навіть можливість того, що й справді він не заглядав у гаманець, а тому й не знав, що в ньому було, і, не знаючи, так і поклав під камінь, а вже з цього і робили висновок, що сам злочин не міг інакше й статися, як у стані певного тимчасового божевілля, сказати б, у стані хворобливої мономанії вбивства і грабунку, без будь-якої дальшої мети і корисливого розрахунку. Тут, до речі, приспіла найновіша модна теорія тимчасового божевілля,[E-03] яку так часто намагаються застосувати в наш час до деяких злочинців. До того ж давній іпохондричний стан Раскольникова упевнено посвідчили багато людей, лікар Зосимов, колишні його товариші, хазяйка, служниця. Все це значно сприяло висновку, що Раскольников не зовсім скидається на звичайного вбивцю, лиходія і грабіжника, бо тут щось інше. На превелику досаду тих, хто обстоював цю

думку, сам злочинець майже не намагався обороняти себе; на останні запитання: що саме могло схилити його до вбивства і що спонукало його вчинити грабунок, він відповідав цілком ясно, з найгрубішою точністю, що причиною всього були його скрутний стан, його злидні і безпорадність, бажання зміцнити перші кроки своєї життєвої кар'єри за допомогою принаймні трьох тисяч карбованців, які він сподівався знайти у вбитої. Зважився ж він на вбивство через свій легкодумний і малодушний характер, роздратований до того ж нестатками і бідкуванням. А на запитання, що саме спонукало його прийти із зізнанням, прямо відповів, що чистосердне каяття. Все це було вже майже брутально...

Вирок, проте, був м'якшим, ніж можна було сподіватись, зважаючи на тяжкість скоєного злочину, і, може, саме через те, що злочинець не тільки не хотів виправдуватись, але навіть мовби сам докладав зусиль, щоб іще більше звинуватити себе. Всі дивні й особливі обставини були взяті до уваги. Хворобливого і скрутного стану злочинця перед тим, як він скоїв злочин, ніхто не брав під сумнів. Те, що він не скористався пограбованим, пояснили почасти пробудженням каяття, почасти тим, що під час скоєння злочину він був у не зовсім здоровому розумі. Обставини несподіваного вбивства Лизавети навіть правили за доказ на підтвердження останнього припущення; людина вчиняє два вбивства і водночас забуває, що двері не зачинені! Нарешті, добровільне зізнання, саме тоді, коли справа так заплуталась унаслідок неправдивого показання на себе занепалого духом фанатика (Миколая), а також і те, що проти справжнього злочинця не тільки безперечних доказів, а навіть і підозрінь майже не було (Порфирій Петрович цілком додержав свого слова), — все це остаточно сприяло пом'якшенню долі обвинуваченого.

Виявилися, крім того, зовсім несподівано й інші обставини, що дуже допомогли підсудному. Колишній студент Разуміхін розшукав десь відомості і подав докази, що злочинець Раскольников, під час перебування в університеті, останні свої гроші витрачав, щоб допомогти своєму бідному і сухотному університетському товаришеві і майже цілком утримував його протягом півроку. Коли ж той помер, піклувався про старого і хворого батька померлого товариша (який утримував і годував свого батька своєю працею мало не від тринадцятирічного віку), улаштував, нарешті, старого в лікарню, і коли той теж помер, поховав його. Всі ці відомості також до деякої міри сприятливо вплинули на вирішення долі Раскольникова. Сама колишня хазяйка його, мати померлої нареченої Раскольникова, вдова Зарніцина, посвідчила теж, що коли вони ще жили в іншому будинку, коло П'яти Рогів, Раскольников під час пожежі, вночі, виніс з якоїсь квартири, що вже зайнялася, двох маленьких діток, сам же при цьому дістав серйозні опіки. Цей факт був докладно розслідуваний і досить повно засвідчений багатьма людьми. Отже, закінчилося тим, що злочинець був засуджений до каторжних робіт другого розряду на строк усього тільки вісім років, зважаючи на добровільне зізнання і на деякі обставини, що пом'якшували його провину.

Ще на початку процесу мати Раскольникова тяжко захворіла. Дуня й Разуміхін визнали за потрібне вивезти її з Петербурга на весь час суду. Разуміхін вибрав місто в

районі залізниці і недалеко від Петербурга, щоб мати могла регулярно стежити за перебігом процесу і водночас якнайчастіше бачитися з Євдокією Романівною. Хвороба Пульхерії Олександрівни була якась дивна, нервова і супроводилась чимось подібним до божевілля, коли не цілковитого, то принаймні часткового. Дуня, повернувшись додому після останнього побачення з братом, застала матір уже зовсім хворою, в жару і в маренні. Того ж вечора домовилася вона з Разуміхіним, що саме відповідати матері, коли та почне розпитувати про брата, і навіть вигадала разом із ним, для матері, цілу історію про від'їзд Раскольника кудись далеко, аж на кордон Росії, з якимсь приватним дорученням, що дасть йому, нарешті, і гроші і славу. Але їх вразило, що сама Пульхерія Олександрівна нічого про це ні тоді, ні згодом не розпитувала. Навпаки, у неї самої виявилася готовою ціла історія про несподіваний від'їзд сина; плачучи, розповідала вона, як він приходив до неї прощатись; при цьому обережно натякала, що тільки їй відомі деякі дуже важливі і таємничі обставини і що в Роді є багато дуже сильних ворогів, отже, йому треба навіть переховуватись. А щодо майбутньої кар'єри його, то вона теж здавалась їй безсумнівною і блискучою, ось тільки зміняться деякі несприятливі обставини; запевняла Разуміхіна, що син її буде згодом навіть людиною державною, бо це доводить його стаття і його блискучий літературний таланти. Статтю цю вона читала безперервно, читала іноді навіть уголос, замалим не спала разом із нею, а все-таки, де саме перебуває тепер Родя, майже не розпитувала, хоч навіть те, що з нею помітно уникали заводити про це мову, — тільки це вже могло б збудити її підозріливість. Почали, нарешті, боятись цього дивного мовчання Пульхерії Олександрівни щодо деяких обставин. Вона, наприклад, навіть не скаржилась, що від нього немає листів, тимчасом як раніше, у своєму невеличкому місті, тільки й жила самою надією і самим сподіванням одержати якнайшвидше листа від улюбленого Роді. Остання обставина була надто незрозумілою і дуже непокоїла Дуню; їй спадало на думку, що мати, може, передчуває щось жахливе в долі сина і боїться розпитувати, щоб не почути чогось ще жахливішого. В усякому разі Дуня ясно бачила, що Пульхерія Олександрівна не зовсім у здоровому розумі.

Разів зо два, проте, трапилося, що вона сама так навела мову, що не можна було, відповідаючи їй, не згадати про те, де саме перебуває тепер Родя, коли ж відповіді мимоволі вийшли незадовільними і підозрілими, вона раптом дуже засмутилась, зробилася похмурою і мовчазною, і це тривало досить-таки довго. Дуня побачила, нарешті, що тяжко говорити неправду й вигадувати, і прийшла до остаточного висновку, що краще вже зовсім мовчати; але ставало дедалі ясніше, що сердешна мати підозріває щось жахливе. Дуня пригадала між іншим слова брата, що мати прислухалася до її марення вночі, напередодні того останнього фатального дня, після зустрічі її зі Свидригайловим; чи не почула старенька чогось тоді? Іноді, після кількох днів і навіть тижнів похмурого, важкого мовчання і безмовних сліз, хвора якось істерично пожвавлювалась і починала раптом говорити вголос, майже не змовкаючи, про свого сина, про свої надії, про майбутнє... Фантазії її були часом дуже дивні. Її тішили, їй підтакували (вона сама, може, бачила ясно, що їй підтакують і тільки тішать

її), а вона все-таки говорила...

Через п'ять місяців після того, як злочинець добровільно зізнався, вийшов йому вирок. Разуміхін приходив на побачення до нього в тюрму, коли тільки це було можливо. Соня теж. Нарешті, настала й година розлуки; Дуня поклялася братові, що ця розлука не навек; Разуміхін теж. У молодій і гарячій голові Разуміхіна твердо усталилася думка в наступні три-чотири роки закласти, по можливості, хоча б початок майбутнього статку, зібрати хоч скількись грошей і переїхати в Сибір, де ґрунт багатий в усіх відношеннях, а працівників, людей і капіталів мало; оселитись там у тому самому місті, де буде Родя, і... всім разом почати нове життя. Прощаючись, усі плакали. Раскольников у ті останні дні був дуже задумливий, багато розпитував про матір, раз у раз турбувався про неї. Навіть так мучився за неї, що це тривожило Дуню. Дізнавшись докладно про тяжкий моральний стан матері, він одразу спохмурнів. Із Сонею він був чомусь особливо неговіркий увесь цей час. Соня за допомогою грошей, які залишив їй Свидригайлов, давно вже зібралась і приготувалася рушити за партією арештантів, з якою відправлять і його. Про це ніколи й слова не було мовлено між нею і Раскольниковим; та обоє знали, що це так буде. А коли всі прощалися востаннє, він дивно усміхався, слухаючи палкі запевнення сестри і Разуміхіна про щасливу їх будучину, коли він вийде з каторги, і передрік, що хворобливий стан матері закінчиться незабаром бідою. Він і Соня нарешті вирушили. Через два місяці після того Дунечка вийшла заміж за Разуміхіна. Весілля було сумне і тихе. А втім, серед запрошених були Порфирій Петрович і Зосимов. Останнім часом Разуміхін мав вигляд людини, яка на щось твердо зважилася. Дуня вірила сліпо, що він виконає всі свої наміри, та й не могла не вірити; в цій людині відчувалася залізна воля. До речі, він почав знову слухати університетські лекції, щоб закінчити курс. Вони обоє раз у раз складали плани майбутнього; обоє твердо розраховували через п'ять років обов'язково переселитись у Сибір. До того ж часу покладалися там на Соню...

Пульхерія Олександрівна з радістю благословила дочку на шлюб з Разуміхіним, але після їх одруження стала наче ще більш зажуреною і занепокоєною. Щоб хоч трохи розрадити її, Разуміхін розповів їй між іншим про того студента і старого його батька і про те, що Родя дістав опіки і навіть хворів, врятувавши від смерті минулого року двох діток. Обидві звістки довели Пульхерію Олександрівну, яка і без того вже майже втрачала розум, до стану надзвичайного захоплення. Вона безперервно говорила про це, заводила мову і на вулиці (хоч Дуня завжди супроводила її). В каретах загального користування, в крамницях, піймавши хоч якого-небудь слухача, починала говорити про свого сина, про його статтю, як він допомагав студентові, дістав опіки на пожежі тощо. Дунечка навіть не знала, як спинити її. Крім небезпеки такого захопленого, хворобливого настрою, вже й те загрожувало бідою, що хтось міг пригадати прізвище Раскольникова з недавньої судової справи і сказати Пульхерії Олександрівні про це. Пульхерія Олександрівна розпиталася навіть, де живе мати двох урятованих на пожежі діток, і збиралася неодмінно піти до неї. Нарешті, неспокій її зріс до крайньої межі. Іноді вона несподівано починала плакати, часто лежала недужа і в гарячці марила.

Якось вранці вона заявила прямо, що, за її розрахунками, Родя незабаром має прийти, що вона пам'ятає, як він, прощаючись із нею, сам казав, що точно через дев'ять місяців треба сподіватись його. Заходилася прибирати в квартирі і готуватись до зустрічі, почала опоряджати кімнату, яка йому призначалася (свою власну), чистити меблі, прати і вішати нові занавіски тощо. Дуня стривожилася, але мовчала і навіть допомагала їй готувати кімнату до зустрічі брата. Після тривожного дня, проведеного у вигадуванні все чогось нового й нового, в радісних мріях і сльозах, уночі Пульхерія Олександрівна занедужала і вранці була вже в жару і в маренні. Почалася гарячка. Через два тижні вона померла. В маренні вихоплювались у неї слова, з яких можна було зрозуміти, що вона багато більше підозрювала про тяжку долю сина, ніж навіть припускали.

Раскольников довго не знав про смерть матері, хоч листування з Петербургом установилося, ще скоро він прибув до Сибіру. Ішло воно через Соню, яка акуратно раз на місяць писала в Петербург на ім'я Разуміхіна й акуратно раз на місяць одержувала з Петербурга відповідь. Сонині листи здавалися спочатку Дуні й Разуміхіну якимись сухими, якось не могли їх задовольнити; але потім обоє вони дійшли висновку, що писати краще не можна, бо і з цих листів зрештою складалося все-таки цілком повне і точне уявлення про долю їх безталанного брата. Листи свої Соня наповнювала найзвичайнісінькою буденщиною, дуже простим і неприхованим описом усієї обстановки каторжного життя Раскольникова. Тут не було й слова про свої надії, ні гадань про майбутнє, ні натяку про власні її почуття. Замість спроб хоч щось сказати про його душевний стан і взагалі про внутрішнє його життя наводилися самі факти, тобто власні його слова, докладні відомості про стан його здоров'я, чого він побажав тоді й тоді під час побачення, про що попросив її, що доручив їй тощо. Всі ці відомості оповідалися надзвичайно докладно. Образ нещасного брата нарешті склався сам собою, вималювався точно і ясно; тут не могло бути й помилок, бо ж це все були певні факти.

Але невтішний висновок могли зробити Дуня та її чоловік з цих відомостей, особливо спочатку. Соня раз у раз повідомляла, що він завжди похмурий, мовчазний і навіть майже нітрохи не цікавиться тим, що вона розповідає йому щоразу з їхніх листів: що він питає іноді про матір; і коли вона, побачивши, що він уже сам угадує правду, сказала йому, нарешті, про її смерть, то, на подив їй, навіть і звістка про смерть матері на нього начебто не дуже сильно вплинула, принаймні так здалося їй на перший погляд. Вона повідомляла, між іншим, що хоч він, як видно, дуже заглиблений у самого себе і від усіх мовби замкнувся, — до нового життя свого він поставився дуже прямо і просто; що він ясно розуміє своє становище, не сподівається для себе нічого кращого, не має ніяких легковажних надій (що цілком зрозуміло в його стані) і нічому майже не дивується в новій обстановці, яка оточує його, так мало схожій на будь-що колишнє. Повідомила вона, що здоров'я його задовільне. Він ходить на роботи, від яких не ухиляється і на які не напрошується. До їжі майже байдужий, а їжа ця, крім неділь і свят, така погана, що, нарешті, він охоче взяв від неї, Соні, трохи грошей, щоб пити

щодня чай; щодо всього іншого просив її не турбуватись, запевняючи, що всі ці турботи про нього викликають у нього тільки досаду. Далі Соня повідомляла, що живе він у тюрмі разом з усіма, які там казарми всередині, вона не бачила, але гадає, що там тісно, брудно і нездорово; що спить він на нарах, стелячи собі повстину, і що нічого не хоче собі придбати. Але живе він так грубо і бідно зовсім не через те, що поклав це собі наперед, умисно, а так, просто від того, що не виявляє будь-якої зацікавленості у поліпшенні своєї долі. Соня одверто писала, що він, особливо спочатку, не тільки не цікавився її відвідинами, але навіть наче вони викликали в нього незадоволення і він був мовчазний і навіть грубий з нею, але що зрештою ці побачення перейшли у нього в звичку і навіть мало не в потребу, так що він дуже навіть журився, коли вона кілька днів хворіла і не могла навідуватись до нього. Зустрічається ж вона з ним у свята біля тюремних воріт або в кордегардії,[E-04] куди його викликають до неї на кілька хвилин; а в будні — на роботах, куди вона заходить до нього, чи в майстернях або в цегельнях, а то й у сараях на березі Іртиша. Про себе Соня повідомляла, що їй пощастило завести в місті навіть деякі знайомства і заступників; що вона шиє, і через те, що в місті немає порядної кравчихи, то стала в багатьох сім'ях навіть потрібною; не згадувала тільки, що через неї і Раскольников здобув заступництво у начальства, що йому почали полегшувати роботи тощо. Нарешті, прийшла звістка (Дуня навіть помітила деяке особливе хвилювання і тривогу в її останніх листах), що він усіх цурається, що в тюрмі каторжні його не полюбили; що він цілісніть дні мовчить і стає дуже блідим. Раптом, з останнім листом, прийшла звістка, що він захворів дуже серйозно і лежить у шпиталі, в арештантській палаті...

II

Він хворів уже давно; та не муки каторжного життя, не робота, не харчі, не брита голова, не латаний одяг зламали його: о! хіба він боявся тих мук і тих знущань! Навпаки, він навіть радий був роботі: знесилившись на ній фізично, він принаймні здобував собі кілька годин спокійного сну. І що важила для нього їжа — ці пісні щі з тарганами? Студентом будши, він часто і того не бачив. Одяг тепер мав теплий і пристосований до його способу життя. Кайданів на собі він майже не відчував. То чи соромитись йому було своєї бритої голови і короткої куртки? І перед ким? Перед Сонею? Соня сама боялася його, то чи перед нею було соромитись?

Але ж ні. Він соромився навіть і Соні, яку мучив за це своїм зневажливим і грубим поведженням. Та не бритої голови і кайданів він соромився: дуже вже була вражена його гордість; він і захворів через свою уражену гордість. О, який би він був щасливий, коли б сам міг обвинуватити себе! Він би стерпів тоді все, навіть сором і ганьбу. Але він суворо судив себе, і озлоблене сумління його не знайшло ніякої особливо страшної провини в його минулому, крім хіба звичайного промаху, який з кожним може статись. Він соромився саме того, що він, Раскольников, пропав так безоглядно, безнадійно, по-дурному безглуздо, з якогось присуду сліпої долі, і мусить смириться і упокориться перед "безглуздя" якогось присуду, щоб хоч трохи заспокоїтись.

Тривога безпредметна і безцільна тепер, а в майбутньому сама тільки безперервна

жертва, якою нічого не здобувалось, — от що чекало його на світі. І яка користь із того, що через вісім років йому буде ще тільки тридцять два роки і можна ще почати життя знову! Навіщо йому жити? Яка мета в тому житті? До чого прагнути? Хіба тільки щоб животіти? Та він же тисячу раз і раніше готовий був віддати своє життя за ідею, за надію, навіть за фантазію. Самого тільки існування завжди було йому мало; він завжди хотів більшого. Може, з огляду на саму тільки силу своїх бажань він і зважив тоді, що він людина, якій дозволено більш, ніж кому іншому.

І хоч би доля дарувала йому каяття — пекуче каяття, що крає серце, відгонить сон, таке каяття, від тяжких мук якого ввижається зашморг і прірва! О, він був би радий йому! Муки й сльози — адже це теж життя! Але ж він не кається в тому, що вчинив.

Принаймні він міг би злоститись на свою дурість, як і злостився він колись на огидні й дурні дії, які довели його до тюрми. Але тепер, уже в тюрмі, на волі, він знову переглянув і обміркував усі колишні свої вчинки і зовсім не визнавав їх такими дурними й огидними, якими вони здавалися йому в той фатальний час, раніше.

"Та чим же, чим, — думав він, — моя думка була дурнішою за інші думки й теорії, що рояться і стикаються одна з одною у світі, відколи цей світ стоїть? Досить тільки подивитись на все цілком незалежним, широким і вільним від звичайних упереджень поглядом, і тоді, певна річ, моя думка здасться зовсім не такою... страшною. О заперечники і ви, жалюгідні мудреці, чому ви зупиняєтесь на півдорозі!

Ну, чим мій вчинок здається їм таким огидним? — говорив він сам собі. — Тим, що він — злодіяння? Що означає слово злодіяння? Совість моя спокійна. Звичайно, я карний злочин скоїв, звичайно, порушив букву закону і пролив кров, ну то й беріть за букву закону мою голову... і годі! Звичайно, в такому разі навіть і багато хто з благодійників людства, що не успадкували владу, а самі її перебрали, мали б накласти головою при перших же своїх кроках. Але ті люди перенесли свої вчинки, і через те вони праві, а я не переніс, отже, я й не мав права дозволити собі цей вчинок".

От у чому тільки і визнавав він свій злочин: тільки в тому, що не переніс його і признався добровільно.

Його мучила ще одна думка: чому він не заподіяв собі смерть? Чого він стояв тоді над рікою, а за краще визнав повинитися? Невже така сила в цьому бажанні жити і так важко подолати її? Подолав же Свидригайлов, хоч він і боявся смерті?

Він з мукою запитував себе про це і не міг збагнути, що вже й тоді, коли стояв над рікою, може, відчував у собі, у своїх переконаннях глибоку неправду. Він не розумів, що це відчуття могло бути провісником майбутнього перелому в житті його, майбутнього воскресення його, майбутнього нового погляду на життя.

Він скоріше припускав тут самий тільки незбагнений тягар інстинкту, якого не міг подолати і через який не мав сили переступити (бо неспроможний до того і нікчемний). Він придивлявся до інших каторжників і дивувався: як і вони всі любили життя, як дорожили ним! Йому здалося, що саме тут, у тюрмі, всі ще більше люблять життя і цінують його, ще більш дорожать ним, ніж на волі. А яких же страшних мук і знущання зазнали деякі з них, особливо бродяги! Невже так багато може важити для

них один якийсь промінь сонця, дрімучий ліс або струмок холодної води десь у далекій хащі, на який натрапив колись, може, позаторік, і про зустріч з яким бродяга мріє як про побачення з коханкою, бачить його уві сні, зелену травичку навколо, співучу пташку десь у кущі? Що більше він придивлявся, то більше бачив у них незрозумілого.

В тюрмі, в середовищі каторжників, він, звичайно, багато чого не помічав, та й не хотів зовсім помічати. Він жив, якось начебто схиливши голову: йому гидко і нестерпно було дивитись. Але зрештою багато що почало дивувати його, і він якось мимоволі почав помічати те, про що раніше і не гадав. Взагалі ж найбільш почала дивувати його та страшна, та непрохідна прірва, яка лежала між ним і всім цим людом. Здавалося, він і вони були різних націй. Він і вони дивились одне на одного недовірливо і неприязно. Він знав і розумів загальні причини такого роз'єднання; але ніколи не думав він раніше, щоб ці причини були справді такі глибокі й непереборні. В тюрмі були також заслані поляки, політичні в'язні. Ті просто вважали всіх цих людей за темних хлопів і згорда зневажали їх, але Раскольников не міг бути такої думки: він ясно бачив, що всі ці темні хлопи багато в чому розумніші за отих гордих поляків. Були тут і росіяни, які теж занадто зневажали цих людей, — один колишній офіцер і два семінаристи; Раскольников ясно бачив і їхню помилку.

А його самого не любили й уникали всі. Його навіть почали кінець кінцем ненавидіти — чому? Він не знав того. Зневажали його, сміялись із нього, глузували з його злочину ті, хто був багато більшим злочинцем, ніж він.

— Ти з панів! — говорили йому. — Чи ж тобі було до сокири братись; не панська то зовсім справа.

На другому тижні Великого посту настала його черга говіти разом з усією казармою. Він ходив до церкви молитись разом з іншими. Чомусь, він і сам не знав через що, — виникла якось сварка; всі гуртом, розлючені, напустилися на нього.

— Ти безбожник! Ти в Бога не віруєш! — кричали йому. — Вбити тебе треба.

Він ніколи не говорив з ними про Бога і про віру, але вони хотіли вбити його як безвірника; він мовчав і не заперечував. Якийсь каторжник кинувся на нього, зовсім не тямлячи себе; Раскольников чекав його спокійно і мовчки; брови його не поворухнулися, жодна риса його обличчя не здригнулася. Конвойний устиг вчасно стати між ним і вбивцею — інакше б пролилася кров.

Нерозв'язним було для нього ще одне питання: чому всі вони так полюбили Соню? Вона не запобігала перед ними; зустрічали її вони рідко, іноді тільки на роботах, коли вона приходила на часинку, щоб побачити його. А проте всі вже знали її, знали й те, що вона за ним пішла, знали, як вона живе і де живе. Грошей вона їм не давала, особливих послуг не робила. Раз якось, на Різдво, принесла вона на всіх в'язнів милостиню: пирогів і калачів. Але поволі між ними і Сонею зав'язалися більш близькі стосунки: вона писала їм листи до їхньої рідні і носила на пошту, їхні родичі і родички, приїжджаючи в місто, залишали, за вказівкою в'язнів, у Соні речі для них і навіть гроші. Дружини їх і коханки знали її і ходили до неї. І коли вона з'являлася на роботах, приходячи до Раскольникова, або зустрічалася з партією арештантів, коли ті йшли на

роботи, — всі скидали шапки, всі віталися: "Серденько, Софіє Семенівно, ненько ти наша, ніжна, жаліслива! " — говорили грубі, тавровані каторжні цій маленькій і худенькій істоті. Вона усміхалася до них. Вони любили навіть її ходу, оглядалися, щоб подивитись їй услід, як вона йде, і хвалили її, хвалили її навіть за те, що вона така маленька, та вже й не знали, за що ще похвалити. До неї навіть ходили лікуватись.

Він пролежав у лікарні весь кінець посту і великодній тиждень. Уже одужуючи, він пригадав свої сни, коли ще лежав у гарячці і в маренні. Йому часто тоді привиджувалося, що весь світ приречений у жертву якійсь страшній, нечуваній і небаченій язві-морвиці, яка насувається з глибин Азії на Європу. Всі неминуче мають загинути, крім деяких, дуже не багатьох обранців. З'явилися якісь не знані досі трихіни, істоти мікроскопічні,[E-05] що вселялися в тіла людей. Але ці істоти були духи, наділені розумом і волею. Люди, які прийняли їх у себе, одразу ж робилися біснуватими і божевільними. Але ніколи, ніколи люди не вважали себе такими розумними і непохитними в істині, як вважали заражені. Ніколи не вважали більш непохитними своїх присудів, своїх наукових висновків, своїх моральних переконань і вірувань. Цілі селища, цілі міста й народи заражались і божеволіли. Всі були охоплені тривогою і не розуміли один одного, кожен думав, що тільки він уособлює істину і ніхто інший, і мучився, дивлячись на інших, бив себе в груди, плакав і ламав собі руки. Не знали, кого і як судити, не могли погодитись, що саме вважати за зло, а що за добро. Не знали, кого обвинувачувати, а кого виправдовувати. Люди вбивали один одного в якійсь безтямній злобі. Вирушали одні на одних цілими арміями, але армії, вже в поході, зненацька починали самі нищити себе, лави порушувалися, воїни нападали один на одного, кололи і різали, кусали і пожирали один одного. В містах ціліснінький день били на сполох: скликали всіх, але хто і чого кличе, ніхто не знав, а всі були охоплені тривогою. Кинули свої повсякденні справи, бо кожен висував свої думки, свої поправки, і не могли погодитись; занедбалось землеробство. Подекуди люди збиралися гуртом, погоджувалися всі на чомусь, присягалися уникати розбрату, та одразу ж і починали щось зовсім інше, ніж те, на що вони самі оце пристали, починали звинувачувати один одного, билися і різалися. Почалися пожежі, почався голод. Всі і все гинуло. Моровиця ширилась і посувалася далі й далі. Врятуватись в усьому світі могли лише кілька чоловік, це були чисті й обрані, призначені почати новий рід людський і нове життя, оновити й очистити землю, але ніхто й ніде не бачив цих людей, ніхто не чув їх слова й голосу.

Раскольников мучило те, що це нісенітне марення так сумно і так тяжко зринає раз у раз у його пам'яті, що так довго не полишає його враження від цих гарячкових думок. Почався вже другий тиждень після Великодня; стояли теплі, ясні, весняні дні; в арештантській палаті розчинили вікна (заґратовані, коло яких ходив вартовий). Соня за весь час його хвороби могла тільки два рази навідати його в палаті; щоразу треба було клопотатись про дозвіл, а це було нелегко. Але вона часто приходила у двір шпиталю, до вікон, здебільшого надвечір, іноді навіть так тільки, щоб постояти там якусь часинку і хоч здалека подивитись на вікна палати. Якось надвечір Раскольников, що вже майже

зовсім одужав, заснув; прокинувшись, він випадково підійшов до вікна і раптом побачив віддалік, біля воріт шпиталю, Соню. Вона стояла і начебто чогось чекала. Щось немовби пронизало в ту мить його серце: він здригнувся і швидше відійшов од вікна. На другий день Соня не прийшла, на третій теж; він відчув, що чекає її і непокоїться. Нарешті його виписали. Повернувшись у тюрму, він почув від арештантів, що Софія Семенівна хвора, лежить дома і нікуди не виходить.

Звістка ця його дуже стривожила, він посилав розпитатись про неї. І незабаром довідався, що хвороба її не тяжка. Дізнавшись у свою чергу, що він за нею так тужить і побивається, Соня надіслала йому записку, олівцем, у якій повідомляла, що їй уже легше, що в неї звичайна, незначна простуда і що вона скоро, дуже скоро, прийде побачитись з ним на роботу. Коли він читав цю записку, серце йому дуже й боляче колотилося.

День знову був ясний і теплий. Рано-вранці, годині о шостій, він рушив на роботу на берег ріки, де в сараї була збудована випалювальна піч для алебастру і де товкли його. Пішло туди всього три робітники. Незабаром один з арештантів з конвойним повернувся в тюрму за якимсь інструментом; другий почав колоти дрова і кидати в піч. Раскольников вийшов із сараю до самого берега, сів на складені там колоди і почав дивитись на широку й тиху ріку. З високого берега було видно далеко навкруги. З того боку ледве чутно долинала пісня. Там, в облитому сонцем неозорому степу, ледь примітними цятками чорніли кочові юрти. Там була воля й жили інші люди, зовсім не схожі на тутешніх, там ніби й час спинився, наче й не минув ще вік Авраама, коли він пас свої череди.[Е-06] Раскольников сидів, дивився нерухомо, не відриваючи очей; думка його переходила в мрії, в споглядання; він ні про що не думав, але якась туга хвилювала його і мучила.

Раптом біля нього опинилась Соня. Вона підійшла ледве чутно і сіла поруч. Було ще дуже рано, холод ще не спав. На ній був її убогий, старий бурнус і зелена хустка. Обличчя її ще свідчило про недавню хворобу, схудло, зблідло й змарніло. Вона привітно і радісно усміхнулась до нього, але, за своєю звичкою, несміливо простягла йому руку.

Вона завжди простягала йому руку несміливо, іноді навіть і не давала зовсім, мовби побоюючись, що він відштовхне її. Він завжди начебто з огидою брав її руку, завжди наче з досадою зустрічав її, часом затято мовчав, коли вона приходила. Траплялося, що вона боялась його і поверталася в глибокій скорботі. Але тепер їх руки не рознімались; він якось мигцем і швидко глянув на неї, нічого не промовив і втупив очі в землю. Вони були самі, їх ніхто не бачив. Конвойний на той час одвернувся.

Як це сталося, він сам не знав, але раптом щось начебто підвело його і мовби кинуло до її ніг. Він плакав і обнімав її коліна. В першу мить вона дуже злякалась, і все обличчя її помертвіло. Вона схопилася з місця і, тремтячи, дивилась на нього. Та зараз же, в ту ж мить вона все зрозуміла. В очах її засяяло безмежне щастя; вона збагнула, і в неї вже не було сумніву, що він любить її, безмірно любить, і що прийшла, нарешті, ця хвилина...

Вони хотіли говорити, і не могли. Сльози бриніли в їх очах. Вони обоє були бліді й

виснажені; але в цих хворих і блідих обличчях уже сяяла зоря оновленого майбутнього, справжнього воскресіння до нового життя. Їх воскресила любов, серце одного містило невичерпні джерела життя для серця іншого.

Вони вирішили чекати й терпіти. Їм лишалося ще сім років; а до того часу стільки нестерпної муки і стільки безмірного щастя! Але він воскрес, і він знав це, відчував цілковито всім оновленим еством своїм, а вона — та вона ж і жила самим тільки його життям!

Увечері того ж дня, коли вже замкнули казарми, Раскольников лежав на нарах і думав про неї. Того дня йому навіть здалося, наче всі каторжники, колишні вороги його, вже дивились на нього інакше. Він навіть сам починав говорити до них, і вони відповідали йому лагідно. Він згадав тепер це, але ж воно так і повинно було бути: хіба не повинно тепер усе змінитись?

Він думав про неї. Він згадав, як весь час терзав її і краяв їй серце; згадав її бліде, худеньке личко, але його майже і не мучили тепер оці спогади: він знав, якою безмірною любов'ю спокутує тепер усі її страждання.

Та й що таке ці всі, всі муки минулого! Все, навіть злочин його, навіть вирок і ув'язнення здавалися йому тепер, у першому пориві, чимсь далеким, дивним, що мовби навіть і не з ним трапилось. А втім, він не міг того вечора довго і весь час про щось думати, зосередитись на чомусь; та він нічого б і не розв'язав тепер свідомо; він тільки відчував. Замість діалектики настало життя, а у свідомості мало виникнути щось зовсім інше.

Під подушкою у нього лежало Євангеліє. Він узяв його машинально. Ця книга належала їй, була та сама, з якої вона читала йому про воскресіння Лазаря. В перші дні каторги він думав, що вона замучить його релігією, говоритиме з ним про Євангеліє і нав'язуватиме йому книги. Але, на великий його подив, вона й разу не заговорила про це, й разу навіть не запропонувала йому Євангелія. Він сам попросив його у неї незадовго до того, як захворів, і вона мовчки принесла йому книгу. Та він досі її не розкривав.

Він не розкрив її і тепер, але одна думка промайнула в нього: "Хіба можуть її переконання не бути тепер і моїми переконаннями? Її почуття, її прагнення, принаймні..."

Вона теж весь той день була схвильована, а вночі навіть знову захворіла. Але вона була така щаслива, що майже злякалася свого щастя. Сім років, тільки сім років! На початку свого щастя, іноді, вони обидва ладні були дивитись на ці сім років як на сім днів. Він навіть і не знав того, що нове життя не дурно ж йому дістанеться, що його ще треба дорого купити, заплатити за нього великим майбутнім подвигом...

Але тут уже починається нова історія, історія поступового оновлення людини, історія поступового переродження її, поступового переходу з одного світу в інший, знайомства з новою, досі зовсім невідомою дійсністю. Це могло б стати темою нової розповіді, — а цю розповідь нашу закінчено.

Пояснення

Частина 1

1-01

На початку липня, надзвичайно жаркої пори... — У вересні 1865 р. в листі до М. Каткова Достоевський зазначив, що в "Злочині і карі" "дія сучасна, цього року". Літо 1865 р. в Петербурзі справді було надзвичайно спекотним. Столична газета "Голос" повідомляла: "Жара нестерпимая (сорок градусов на солнце, духота, зловоние с Фонтанки, каналов" (1865. 18 июля, № 196).

1-02

...наймав у пожильців... — Себто "свою" комірчину двічі бездомний Раскольников наймав у людей, які й самі наймали житло.

1-03

...в С-му провулку... до К-на мосту. — 1907 р. вдова письменника А. Г. Достоевська розшифрувала деякі скорочення в тексті. Так, С-й провулок — це Столярний провулок, де мешкав сам Достоевський під час створення роману, а К-н міст — Кокушкін міст через Єкатерининський канал (нині канал Грибоедова), поблизу Сінної площі.

1-04

...у дратівливому напруженні, схожому на іпохондрію. — Іпохондрія — хворобливий стан людини, що характеризується страхом за своє здоров'я й надмірним занепокоєнням.

1-05

Через близькість Сінної, велику кількість певного ґитибу закладів... — Сінна площа на той час являла собою великий стихійний базар, навколо якого було багато таких "закладів", як найдешевші й найбрудніші дома розпусти.

1-06

У цих глибинних петербурзьких вулицях і провулках... — Тобто тих, які прилягали до центру міста (на відміну від окраїнних).

1-07

"Гей ти, німецький капелюшник! " Капелюх цей був високий, круглий, ціммерманівський ... — Ціммерман — відомий у Петербурзі власник капелюшної фабрики і крамниці на Невському проспекті, у домі лютеранської ("німецької") церкви св. Петра.

1-08

...до величезного будинку, оберненого однією стіною на канаву, а другою — на —у вулицю. — Канавою мешканці Петербурга ХІХ ст. називали Єкатерининський канал; —а вулиця — може бути і Садова, і Горохова (обидві виходять на канал).

1-09

Сходи були темні й вузькі, "чорні"... — Доми мали зазвичай парадні й "чорні" сходи.

1-10

Кацавейка — утеплена простора коротка кофта, в яку в ХІХ ст. вбиралися лише люди похилого віку або простолюди.

1-11

Два білетики — два рубля.

1-12

Сибірка — довгий двобортний сюртук "у талію", який на "гладкому, здоровезному" дядьку мав виглядати досить кумедно.

1-13

По Под'ячеській пішов,

Свою милую знайшов... — варіація популярної на ті часи пісні "Трактирщик":

В первый год я постарался,

Сот пяток домой послал,

Тогда мил в долгу остался —

Свою женушку ласкал <...>

Вдруг случилось несчастье

Мне по Невскому пройти!

Мне по Невскому пройти!

Я по Невскому прошел,

Свою прежнюю нашел...

Мы нечаянно сошлись,

Поздоровались...

1-14

З-під нанкового жилета стирчала манишка... — Нанка — груба дешева бавовняна тканина (назва походить від місця первісного виробництва — китайського міста Нанкіна), ознака бідності. Манишка — "дешева розкіш", як називали її сучасники Достоевського: ця вставка-нагрудник імітувала наявність білої сорочки, якої вимагав чиновницький "дрес-код", але бідний чиновник не міг собі її дозволити.

1-15

Титулярний радник — 9-й чин у введеній ще Петром I "Табелі про ранги", згідно з якою всі чини цивільної та військової служби розподілялися на 14 класів (найвищий — 1-й). Титулярний радник — цивільний чин, що відповідав військовому чинові капітана.

1-16

...чи ночували ви коли-небудь на Неві, на барках з сіном? — Ідеться про місце ночівлі жебраків і волоцюг у 1860-х роках. Див., наприклад, роман В. Крестовського "Петербурзькі нетрі", розділи якого друкувалися в журналі Ф. М. і М. М. Достоевських "Эпоха" (1864. № 1).

1-17

...що жалість у наш час навіть наукою заборонена і що так уже робиться в Англії, де політична економія. — 1865 р. вийшов друком перший повний російський переклад праці англійського економіста і філософа Джона Стюарта Мілля (1806—1873) "Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии" (СПб.: Изд. А. Н. Пыпина, 1865). В етиці Мілля дотримувався теорії так званого утилітаризму. Ось приклад його етичних міркувань: "Нравственность может

быть определена следующим образом: такие правила для руководства человеческими поступками, через соблюдение которых всему человечеству доставляется существование, наиболее свободное от страданий и наиболее богатое наслаждениями, притом не только человечеству, но, насколько это допускает природа вещей, и всякой твари, которая только обладает чувством". Етика Мілля справила неабиякий вплив на моральну концепцію головного ідейного антагоніста Достоевського — М. Г. Чернишевського, втілену в його романі "Що робити?" (1863), популярному в молоді 1860-х років. До речі, Олександр Пипін, який видав переклад Мілля, був не лише одним із найближчих співробітників Чернишевського, а й його кузеном.

1-18

...по жовтому білету пішла... — Повія, аби легалізуватися, мала отримати в поліції спеціальне посвідчення (жовтого кольору).

1-19

...все таємне стає явним... — З Євангелія від Марка (4: 22): "...немає нічого захованого, що не виявиться, і немає таємного, що не вийде наяв".

1-20

"Се людина! " — слова Понтія Пілата про Христа з Євангелія від Івана (19:5).

1-21

...штаб-офіцерська дочка. — До штаб-офіцерів належали старші офіцерські чини: майори, підполковники і полковники.

1-22

...при випуску з шаллю танцювала... — Такою була почесна нагорода для випускниць інститутів шляхетних дівчат, які закінчили навчання з відзнакою.

1-23

На Кірі Перському спинились. — Тобто ледве розпочали вивчення давньої історії: Кір (бл. 593 — 530 до н. е.) — засновник Давньоперського царства.

1-24

..."Фізіологію" Льюїса... — Джордж Генрі Льюїс (1817— 1878) — англійський філософ-позитивіст, учений, популяризатор науки і літературний критик. Ідеться про російське видання: Физиология обыденной жизни. Сочинение Д. Г. Льюиса. Перевод с английского профессором Московского университета С. А. Рачинского и Я. А. Борзенкова. Издание книгопродавца А. И. Глазунова. М., 1861—1862. Т. 1—2. Зберігся рахунок на цю книжку на ім'я Достоевського з книгарні Баунова: письменник придбав її 1863 р. Його явно цікавили спроби Льюїса розв'язувати морально-філософські питання людського життя з погляду природничих наук. Публіцисти "молодого покоління" сприйняли цю згадку в романі як "пасквіль": "...г. Достоевский в своем новом романе... не говорит прямо, что либеральные идеи и естественные науки ведут молодых людей к убийству, а молодых девиц к проституции, а так, косвенным образом дает это почувствовать. <...> Обратим внимание читателя <...> на следующее обстоятельство. Автор, пред тем как пустить "по желтому билету" едва грамотную Соню, дочь пьянчужки Мармеладова, дает ей прочесть, что бы вы думали? Поль де Кока? Баркова?

Нет — "Физиологию Льюиса" (!!!) Тут автор, обыкновенно столь верный художественной правде, не отступил даже пред очевидной несообразностью: девушке, всё образование которой, по собственным словам его, остановилось на "Кире Персидском", он дает читать ученое сочинение, в котором она не в состоянии понять ни бельмеса" (Неделя. 1866. № 5, 10 апреля).

1-25

...чи багато може, на вашу думку, бідна, але чесна дівчина чесною працею заробити?.. — Проблема організації та оплати жіночої праці — одна зі злободенних тем суспільної полеміки 1860-х років, зокрема роману Чернишевського "Що робити?", а також популярних публічних лекцій Є. П. Карновича "Про жіночу працю". Цієї теми неодноразово торкалися журнали братів Ф. М. і М. М. Достоевських "Время" і "Эпоха".

1-26

Статський радник — цивільний чин 5-го класу.

1-27

...наділа бурнусик — Бурнус — просторий плащ із капюшоном, шитий по краях тасьмою, загальнопоширений одяг як жінок, так і чоловіків: "Ведь уж все нынче носят бурнусы, уж все; кто же нынче не носит бурнусов?" (О. Островський. "Старий друг краще нових двох").

1-28

...взяла тільки нашу велику драдедамову зелену хустку (спільна така у нас хустка є, драдедамова)... — Автор не даремно змушує Мармеладова зупиняти увагу свого слухача Раскольникова (і читача роману) на цій хустці, бо вона ще не раз з'явиться у книзі як неодмінна "спільна" деталь, що розкриває не просто бідність родини Мармеладових, а трагічний сюжет їхнього життя. Драдедам (від фр. drap de dames) — тонке ("дамське") сукно. На той час це була найдешевша тканина, що легко рвалася.

1-29

"Хуторок " — популярна на той час пісня Є. Климовського на слова О. Кольцова.

1-30

Манишки коленкорові — подвійний сурогат: манишка замість сорочки (див. прим. 1-14) і коленкор замість шовку, як от у "Шинелі" Гоголя: "На подкладку выбрали коленкору, но такого добротного и плотного, который, по словам Петровича, был еще лучше шелку и даже на вид казистей и глянцеvитей".

1-31

Віцмундир — формений фрак цивільних чиновників (від лат. vice — "замість": замість мундира).

1-32

... яко тать у нощі — "Як розбійник вночі", вислів з церковнослов'янського тексту Біблії.

1-33

...у пивниці біля Єгипетського мосту — Цей міст через Фонтанку в "єгипетському стилі" (ієрогліфи на порталах і на огорожі, чотири скульптури сфінксів на в'їздах),

споруджений у 1825 — 1826 рр., сполучав парадну частину імперської столиці з районом армійських казарм. Отже, на пивницю, де Мармеладов пропивав свій віцмундир, дивився сфінкс як на "одвічну загадку руської душі".

1-34

Півштоф (від нім. Stoff — пляшка, що вміщує 1,23 л) — посудина, що дорівнює пляшці вина.

1-35

"Прощаються ж і тепер гріхи твої мнозі, за те, що возлюбила много..." — Змінена цитата з Євангелія від Луки (7: 47—48).

1-36

"...образу звіриного і печаті його..." — Йдеться про Антихриста, який зображений в Апокаліпсисі у вигляді звіра, що правитиме світом і всіх, хто прийме його царство, відзначатиме своєю печаткою.

1-37

...полювання на красного звіра... золотопромисловість... — "Красний звір" — старовинний вираз, означає "пушний звір". Тут Раскольников іронічно порівнює "ремесло" Соні з найбільш непевними, ризикованими видами заробітку.

1-38

Так буває у деяких мономанів — Тобто у людей, що аж до божевілля зосереджені на одній думці, ідеї тощо (від гр. monos — один, єдиний і mania — божевілля).

1-39

...з Р-ї губернії. — Єдина губернія в Росії XIX ст., назва якої починалася на літеру "Р", — Рязанська. Так само і прізвище "Раскольников" натякає на Рязанську губернію, де мешкало багато старовірів ("раскольників"). З Рязанщини походить також і один із "двійників" Раскольникова — маляр-старовір Миколка (див. далі).

1-40

...лист був чималий, важкий, на два лоти ... — Лот (від нім. Loth) — міра ваги в Росії XIX ст. (один лот дорівнював 12, 797 г). Тоді, як і тепер, плата за доставку кореспонденції залежала від її ваги.

1-41

...під впливом Бахуса. — Бахус (Вакх, Діоніс) — давньогрецький бог виноградарства, виноробства, родючих сил природи, натхнення і релігійного екстазу.

1-42

... намірялися учинити нам страшну образу, вимазавши дьогтем ворота нашої оселі ... — За давнім народним звичаєм, так учиняли з розпусними жінками.

1-43

Надвірний радник — цивільний чин 7-го класу, відповідав військовому чинові підполковника.

1-44

...він хоче відкрити в Петербурзі публічну адвокатську контору. — Після судової реформи 1864 р. було дозволено відкривати приватні (публічні) адвокатські контори.

Один з імовірних прототипів Петра Петровича Лужина — присяжний повірений Павло Петрович Лижин, який у червні 1865 р. подав позов на Достоевського щодо неплатежів за векселями. Восени 1866 р. той самий П. П. Лижин фігурував у процесі Каракозова (див. статтю) як один з можливих адвокатів. Утім, Лижин відмовився захищати царевбивцю, пославшись на брак досвіду в кримінальних справах (див.: Покушение Каракозова. М., 1928. С. XVII).

1-45

...там у нього одна велика справа в сенаті. — Сенат — найвищий судовий орган у тогочасній Росії, розглядав зокрема апеляції за вироками місцевих судів (очевидно, саме таку апеляцію подав адвокат Лужин).

1-46

...справити весілля в ці ж м'ясниці... — "М'ясниці" — народна назва "загальниць", тобто тих періодів у православному літургічному році, коли немає постів навіть у середу та п'ятницю. Саме у дні "м'ясниць" воліли справляти весілля: посту ще немає і можна приготувати щедрю трапезу для гостей. У церковному році було п'ять загальниць. Мати Раскольникова має на увазі літню "загальницю зелених свят" (троїцьку), що триває від дня Святої Трійці до неділі Всіх Святих (у червні — липні).

1-47

...зразу ж після Пречистої. — Очевидно, мається на увазі Перша Пречиста (народна назва; повна назва за церковною традицією — день Успіння Пресвятої Богородиці), що святкується 28 серпня (16 серпня за ст. ст.). Успінню (кінець земного життя Пресвятої Богородиці й початок її небесного життя) передуює двотижневий Успенський піст (1 — 15 серпня за ст. ст.).

1-48

...преблагополучно прокотимося в третьому класі. — Місця 3-го класу в потягах залізниці були найдешевші. Особам дворянського стану, до якого належали Раскольникови, не личило їздити у вагонах 3-го класу.

1-49

Прямував же він до Васильєвського острова через В-й проспект ... — Ідеться про Вознесенський проспект — початок звичного для Раскольникова шляху на Васильєвський острів (цей шлях неодноразово згадано в романі): Вознесенським проспектом, потім Ісаакіївською площею, Конногвардійським бульваром і через Неву Миколаївським мостом. На Васильєвському острові розташований Санкт-Петербурзький університет, студентом якого все ще вважають Раскольникову (хоч фактично він покинув навчання).

1-50

Голгофа (від давньоєвр. *gulgoleth* — череп) — місце страти за воротами давнього Єрусалима. Тут, згідно з Євангеліями, розп'яли Ісуса Христа. Алюзія Родіона прозора: сестра Дуня бажає бути "розп'ятою", принести себе в жертву за свою сім'ю.

1-51

І отак воно завжди у цих шіллерівських прекрасних душ буває... — Йоганн Фрідріх

Шіллер (1759 — 1805), великий німецький поет і драматург, співець шляхетних душ, мав великий вплив на творчість Достоевського.

1-52

...Анна в петлиці є... — Орден св. Анни мав чотири ступені. Найвищим ступенем був четвертий. Анна 1-го ступеня вважалася незначною нагородою, і таких орденів було доволі багато.

1-53

...за весь Шлезвіг-Гольштейн не віддасть... — Шлезвіг-Гольштейн — земля у південній частині Ютландського півострова. 1864 р. через Шлезвіг-Гольштейн воювали Пруссія і Данія. У рік публікації роману (1866) точилася австро-пруссська війна, після якої Шлезвіг-Гольштейн перейшов до Пруссії.

1-54

...радше в негри піде до плантатора... — Північно-Американські Сполучені Штати були одною з останніх держав світу, де існувало рабство і, відповідно, жорстока експлуатація праці чорношкірих рабів. Майже одночасно зі скасуванням кріпацтва на теренах Російської імперії (царським указом від 19 лютого 1861 р.) у Північній Америці внаслідок Громадянської війни 1861— 1865 рр. також було офіційно скасовано й фактично ліквідовано рабство.

1-55

...в латиші до остзейського німця... — У прибалтійських (остзейських) губерніях Російської імперії, зокрема на території сучасної Латвії, поміщиками здебільшого були німці. У російській публіцистиці 1860-х років жваво обговорювалося питання про те, як не допустити подальшої поміщицької експлуатації селян після офіційного скасування кріпацтва. Гостру статтю з цього приводу, в якій наводився саме аргумент німецької експлуатації селян-латишів, збиралися друкувати брати Достоевські у своєму журналі "Время" 1862 р., однак цю статтю не пропустила цензура. "В статье проводится мысль, — писал цензор, — что положение свободных (с 1817 г.) остзейских крестьян хуже, нестерпимее быта наших крепостных" (див.: Русская литература. 1962. № 1. С. 228).

1-56

...власну казуїстику вигидаємо... — Казуїстика (від лат. casus — випадок) — у середньовічній юриспруденції й теології — застосування до окремих випадків загальних догматів; звідси ширше або переносне значення — спритність у доведенні хибних або сумнівних положень.

1-57

...в єзуїтів запозичимо... — Єзуїти (від лат. форми ім'я Ісус — Jesus) — члени католицького "Ордену Ісуса", заснованого у XVI ст. з метою усталення влади католицької церкви, що похитнулася під ударами нового вчення — протестантизму. Задля досягнення цієї мети єзуїти користалися будь-якими засобами. Саме єзуїти сформулювали знамените гасло "Мета виправдовує засоби" (лат. Finis sanctificat media). Його авторство приписується єзуїтському казуїсту Ескобару-і-Мендосі (1589—1669). Ця знаменита фраза увійшла до єзуїтської "Книги моральної теології"

(1644) і стала девізом "Ордену Ісуса". Родіон звинувачує Дуню і Соню в запозиченні "казуїстики єзуїтів", хоч сам, як ми далі побачимо, давно вже взяв на озброєння цю ж саму "казуїстику".

1-58

Чули ми це, але ж це буки — Буки — назва другої літери слов'янського алфавіту — у говірній мові "означає нечто неверное, гадательно будущее" (див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. I. С. 139).

1-59

Зевес (Зевс) — верховний бог у давньогрецькій міфології.

1-60

...йшов він тоді по К-му бульвару. — По Конногвардійському.

1-61

...без парасольки і без рукавичок — Жінці або дівчині "з благородного суспільства" не личило виходити з дому теплої пори без парасольки (від сонця) і без рукавичок.

1-62

Якийсь процент, кажуть, повинен йти щороку... кудись... до чорта, мабуть, щоб інших освіжати і їм не перешкоджати. Процент! — 1865 р. 30-річний професор економіки, німець Адольф Вагнер очолив кафедру етнографії, географії та статистики в Дерптському університеті (тоді територія Російської імперії, нині Тартуський університет в Естонії), і в російській пресі почали жваво обговорювати його ідею "відповідності людських учинків законам статистики".

1-63

Острови — збірна назва Кам'яного, Крестовського та Єлагіна островів.

1-64

Кумач — льняна тканина яскраво-червоного кольору.

1-65

Кичка — традиційний святковий головний убір заміжньої жінки, який повністю ховав волосся.

1-66

Коти — тут: жіноче взуття (напівчобітки).

1-67

...подався на Т-в міст. — На Тучков міст, тобто рушив назад.

1-68

Коло самого К-ного провулка ... — Конного провулка.

1-69

Колезька реєстраторша — дружина або (як у даному випадку) вдова колезького реєстратора — чиновника найнижчого, 14-го, класу.

1-70

...мало не ідіотка... — Слово "ідіот" у XIX ст. взагалі й у Достоевського зокрема означало не стільки розумову відсталість, скільки душевну простоту (пор. з князем Мишкіним — головним героєм роману Достоевського "Ідіот").

1-71

...колезьку секретаршу... — Вище автор повідомляв, що Альона Іванівна — колезька реєстраторша (колезький секретар — чин 10-го класу, тобто на 4 класи вищий за колезького реєстратора). Залишається тільки міркувати, хто в даному разі помиляється: епізодичний персонаж-студент, що "говорить офіцерові про лихварку", умовний (не "всевідаючий") автор або реальний автор роману (просто помилка Достоевського, який не зіставив інформацію з сусідніх сторінок рукопису через брак часу на його підготовку до друку — див. статтю).

1-72

...у Н-ій губернії — Очевидно, у найближчій до Санкт-Петербурга — Новгородській.

1-73

Проходячи повз Юсупов сад, він навіть дуже захопився був думкою про будівництво високих фонтанів... — У Юсуповому саду на Садовій вулиці був високий фонтан.

1-74

...коли б поширити Літній сад на все Марсове поле і навіть з'єднати з палацовим Михайлівським садом... — Тобто, засадивши деревами великий військовий плац (Марсове поле), з'єднати два не дуже великі парки в центрі міста і перетворити задуршливі кам'яні джунглі на місто-сад.

1-75

...зазирнувши в кухню і побачивши на ослоні відро з водою... — У 60-х роках ХІХ ст. в Петербурзі ще не було водогону. Водовози продавали мешканцям воду, яку брали з річок та каналів. У деяких дворах стояли колодязі.

Частина 2

2-01

...в конторі квартального наглядача. — Тобто представника поліції, який відповідав за дотримання правопорядку на певній міській ділянці, що називалася кварталом. Квартальному наглядачеві був підпорядкований невеличкий штат службовців, розміщений у спеціальній конторі.

2-02

Чухонці — фіни, корінне населення місцевості, де на початку ХVІІІ ст. постала нова столиця Російської імперії. Звісно, Достоевський добре пам'ятав стислу й точну пушкінську характеристику цієї місцини, якою вона була усього лише за півтора століття до подій роману: "приют убогого чухонця" (див. пролог "петербурзької повісті" — "Мідного вершника"). У неврожайні, та ще й холерні 1860-ті роки фіни масово бігли в Санкт-Петербург із навколишніх сіл. Ця друга на той час за чисельністю після німців етнічна меншина злидарювала в місті. Отож "чухонці" в нетрях навколо Сінної площі, описаних Достоевським, і залишалися доволі "убогими".

2-03

...двірники з книжками під пахвою... — Йдеться про так звані "подвірні книжки", в яких реєстрували мешканців.

2-04

Письмоводитель — чиновник, який вів канцелярські справи.

*

Дякую (нім.)

2-05

Ви в присутствії. — Тобто: "Ви перебуваєте в офіційному (державному) закладі".

2-06

...ганц фортеп'ян ...зайн рок ... ман мус ... гедрюкт ... (нім.) — все піаніно ... його сюртук ... має ... надруковане.

2-07

...то я тебе саму на цугундер... — Тобто на розправу, від нім. zu hundert — до сотні (ударів).

2-08

Будинок — Ноїв ковчег ... — Письмоводитель згадує біблійну оповідь про праведного Ноя, якого Бог попередив про всесвітній потоп, і той збудував ковчег, у якому врятував усе розмаїття земної фауни. У Петербурзі XIX ст. цей вираз вживали щодо домів столичних меценатів Олексія Оленіна (набережна Фонтанки, 101) та Михайла Вієльгорського (Михайлівська площа, 4), де збирався вищий світ, але туди міг прийти і бідний студент, і митець-початківець. Отже, порівняння письменника будинку, де вбито стару лихварку, з "Ноевим ковчегом" має не тільки суто побутове поверхове значення (там багатолюдно). У контексті та підтексті роману воно спрямовано проти ідеї про те, що таке створіння, як стара лихварка, "нікому не потрібне і, навпаки, для всіх шкідливе". Адже в Ноевому ковчезі мають жити й рятуватися всі Божі істоти, і чинити тут будь-який відбір означає не більше й не менше, як перебирати на себе функції Бога.

2-09

Він пішов до Неви В-м проспектом ... — Знов ідеться про Вознесенський проспект як початок звичного для Раскольниково шляху до Неви: Вознесенським проспектом, далі через Ісаакіївську площу і Конногвардійський бульвар.

2-10

...на Товкучому — Мається на увазі "товкучий торг" на Олександрівському ринку на Садовій вулиці.

2-11

...жінка — людина чи не людина? Ну і, зрозуміло, урочисто доводиться, що людина. Херувимов це по лінії жіночого питання готує... — Прототипом Херувимова (попівсько-семінарське прізвище) деякі достоевськознавці вважають випускника Тобольської семінарії, радикального публіциста журналу "Современник" Г. З. Єлисеєва, з яким автор роману запекло полемізував у своїх журналах. Таке припущення вірогідне, бо в тому ж таки журналі "Современник" (1861. № 5) Єлисеєв надрукував науково-популярний огляд "Разные мнения о том, женщины — люди ли? — Мнения древних, мнения новейшие. — Наше предубеждение в пользу женщин".

2-12

...потім з другої частини "Confessions"... — "Сповідь" великого французького письменника і філософа Жан-Жака Руссо (1712—1778), видана після його смерті, вразила сучасників відвертістю опису почуттів автора і тим поклала початок сентименталізму як новому літературному напрямку.

2-13

Херувимову хтось сказав, що нібито Руссо — це своєрідний Радищев. — Хтось — це, очевидно, ідейний наставник і кумир Єлисеєва М. Г. Чернишевський, який у своїй статті "Антропологічний принцип у філософії" (1860) назвав Руссо "революційним демократом". Звісно, така характеристика більше підійшла б молодшому сучасникові Руссо — російському публіцисту О. М. Радищеву (1749— 1802), якого Катерина II за книжку "Подорож із Петербурга до Москви" назвала "бунтівником, гіршим за Пугачова" і заслала в Сибір.

2-14

На Миколаївському мосту... — Перший постійний міст через Неву, відкритий 1850 р. Спочатку його було названо Благовіщенським, оскільки він виводив до Благовіщенської площі та Благовіщенської церкви, але після смерті імператора Миколи I в 1855 р. міст дістав назву Миколаївський (з 1918 р. — міст Лейтенанта Шмід-та, від 2007 р. — знову Благовіщенський).

2-15

Тим промишляють... — Тогочасна преса повідомляла про випадки, коли бідняки навмисно кидалися під колеса, аби отримати винагороду за отримані тілесні пошкодження.

2-16

...обличчям до Неви, в напрямі палацу. — Зимового палацу, себто імператорської резиденції.

2-17

...собору, який ні з якої точки не вимальовується краще, ніж коли дивитись на нього звідси... — За свідченням художника М. В. Добужинського, це спостереження є абсолютно точним: саме з середини Миколаївського мосту можна споглядати, як уся маса Ісаакіївського собору розкладається по діагоналі, демонструючи повну симетрію у розташуванні складових частин.

2-18

...не доходячи кроків із двадцять до каплиці... — Мармурова каплиця Миколаївського мосту (всередині був мозаїчний образ св. Миколая, а ззовні — св. Олександра Невського) до наших днів не збереглася.

*

Від фр. *avenante* — приємна, принадна.

2-19

...про графиню нічого не було сказано. — Алюзія на поезію Пушкіна "Паж, або П'ятнадцятий рік":

Хотите знать мою богиню,

Мою севильскую графиню?..

Нет, ни за что не назову!

2-20

...пом'ятого круглого капелюха... не знати чому називаючи цю річ пальмерстоном ... — Справді, "пальмерстонами" наприкінці 1850-х років називали не капелюхи, а чоловічі пальта особливого крою. Саме таке вдягав лорд Генрі Джон Темпл Пальмерстон, який був членом парламенту 58, а міністром — 48 років поспіль (абсолютний рекорд усіх часів і народів!), а у 1855—1865 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Великобританії. На початку Кримської війни був міністром внутрішніх справ, вимагав від уряду рішучого наступу на Росію. У російській агітаційній поезії часів Кримської війни саме Пальмерстон уособлював ворожі сили:

Вот в воинственном азарте Воевода Пальмерстон Поражает Русь на карте Указательным перстом.

(В. П. Алфер'єв)

На хвилі мілітаристських настроїв 70-річний Пальмерстон очолив уряд і разом із союзниками Великобританії (Францією й Туреччиною) домогся перемоги у Кримській війні. 26 травня 1856 р. у Лондоні було навіть влаштовано його "тріумф" — на кшталт тріумфів римських імператорів. Відтоді улюблене британським політиком пальто стало модним у Європі, а в Росії — впізнаваною деталлю карикатур. Зі смертю 81-річного Пальмерстона (18 жовтня 1865 р.) відійшла в небуття ціла епоха. Очевидно, саме це має на увазі Разуміхін, іронічно називаючи чудернацький старомодний капелюх Раскольникова "пальмерстоном".

2-21

...от що значить у самого Шармера замовляти! — Є. Ф. Шармер — відомий петербурзький кравець, у якого замовляв одяг і сам Достоевський.

2-22

Реляція (від лат. relatio — донесення) — письмове повідомлення командування про хід воєнних дій.

2-23

"Пале де Кристаль" ("Кришталевий палац") — готель з рестораном, відкритий 1862 р. на розі Садової вулиці та Вознесенського проспекту.

2-24

...пристав у слідчих справах... правознавець. — Після судової реформи 1864 р. приставів у слідчих справах було замінено на судових слідчих, незалежних від поліції, однак на момент дії (який по суті збігається з роком написання роману — 1866-м) судових слідчих ще за звичкою називали "поліційним" словом "пристав", і вони, як-от Порфирій Петрович, ще користувалися казенними квартирами. До того ж Порфирій Петрович не простий "пристав", а "правознавець", тобто закінчив спеціальне Імператорське училище правознавства, що готувало працівників судів з дітей дворян.

2-25

І руки гріє. — Тобто бере хабарі.

2-26

"А на Пісках, каже, у коломенських ". — Піски — тодішня окраїна Петербурга, назва пов'язана з піщаними ґрунтами цієї місцевості. Артіль малярів з м. Коломни (Московської губернії) справді мешкала на Пісках.

2-27

Жувенівські рукавички — від імені французького рукавичника Ксав'є Жувена, який 1834 р. винайшов спеціальну колодку, що надавала рукавичкам відповідної форми.

2-28

А ми замалим не двісті років як від усякого діла відучені... — У цих словах Разуміхіна віддзеркалюється парадоксальне ставлення Достоевського до реформ Петра І. На думку самого царя-реформатора, вони мали на меті саме залучення широких кіл росіян до справжнього діла — у європейському розумінні діловитості. Однак, як уважав автор "Злочину і кари", своє справжнє, соборне і самобутнє "діло" російський народ і його нечисленна еліта творили саме до Петра, а петровська реформа завела Росію у глухий кут. У записних зошитах Достоевського за 1864 — 1865 рр. читаємо: "З петровською реформою, з життям європейським ми прийняли в себе буржуазію та відділилися від народу, як і на Заході".

2-29

А наука каже: возлюби передусім самого себе, бо все на світі на особистому інтересі побудовано. Возлюбит самого себе, то й справи свої улаштуєш як слід, і каптан твій лишиться цілий. — У цих сентенціях Лужина пародіюються погляди інтелектуалів із табору російських демократів-шістдесятників, насамперед їхніх вождів. Джерела міркувань Лужина легко знайти в їхніх творах (звісно ж, поверхово прочитаних та примітивізованих), насамперед у романі Миколи Чернишевського "Що робити?". Дмитро Писарев, зокрема, у статті "Історичні ідеї Огюста Конта" (Русское слово. 1865. № 11. С. 206) писав: "Если каждый будет постоянно стремиться к своей собственной выгоде и если каждый будет правильно понимать свою собственную выгоду, то, конечно, никто не будет снимать рубашку с самого себя, но зато это добродетельное снятие окажется излишним, потому что каждый будет отстаивать твердо и искусно собственную рубашку, и вследствие этого каждая рубашка будет украшать и согревать именно то тело, которое ее выработало".

2-30

...колишній студент на великій дорозі пошту пограбував... — У листі до М. Н. Каткова (вересень 1865 р.), у якому Ф. М. Достоевський знайомив видавця зі змістом майбутнього роману (див. статтю), наведено цей реальний факт із російського життя першої половини 1860-х років. Отже, він був важливий для формування задуму "Злочину і кари".

2-31

...передові, за громадським своїм станом, люди фальшиві гроші роблять — Улітку 1865 р. в Харкові розглядалася гучна справа про підробку грошей загальною сумою 70 тис. карбованців. Молодий юрист Анатолій Коні, який не побоявся навести незаперечні

докази співучасті у злочині трьох "передових, за громадським своїм станом" людей — предводителя дворянства, відомого в губернії поміщика й відставного гусарського полковника, — фактично на цій справі зробив собі ім'я (див: Кони А. Ф. Дело о подделке серий// Собр. соч. М., 1966. Т. I. С. 74—83).

2-32

...у Москві ловлять цілу компанію підроблювачів білетів останньої позики з лотереєю, — і серед головних учасників якийсь лектор всесвітньої історії — Достоевський уважно читав детальні звіти про розгляд цієї справи в газеті "Московские ведомости" (серпень — вересень 1865 та січень 1866 рр.). Справді, головні речові докази у справі було знайдено під час обшуку на квартирі професора всесвітньої історії Олександра Неофітова. З'ясувалося, що Неофітов позичив у багатії московської купчихи Куманіної 15 000 карбованців під заставу трьох облігацій (вартістю 5 000 карбованців кожна), підроблених його спільниками. Куманіна і Неофітов були родичами між собою, а також родичами й самого Достоевського (з боку матері), котрий, як і Неофітов, був одним з офіційних спадкоємців Куманіної (див.: Ильин Н. Достоевский в споре за куманинское наследство// Звенья. М., 1951. Т. IX. С. 548—559).

2-33

...убивають нашого секретаря за кордоном, з причини грошової й загадкової... — Газета "Голос" (1865. 24 авг., № 233) повідомляла про слухання справи відставного поручика російської армії, що звернувся (у квітні того ж року) до російського посольства в Парижі з вимогою грошей для повернення на батьківщину. Отримавши офіційну відмову, він наступного дня прийшов до посольства й поранив кинджалом трьох дипломатів.

2-34

...мов панночка, в криноліні, в мантильці... — Кринолін — конструкція з лозини, китового вуса або металу для надання форми жіночій спідниці; мантилья — мереживна накидка, покривало. Криноліни та мантильї були в моді протягом 1850-х років, а на час написання роману таке вбрання виглядало вже дещо пародійно: тому не панночка, а мов панночка.

2-35

Фланер (фр. flâneur) — гультай, швендя.

2-36

...ліхтарі газові блищать... — Газові ліхтарі у Петербурзі запроваджено від 1822 р. У 60-х роках XIX ст. газові ліхтарі освітлювали всю центральну частину міста, а всі інші райони — гасові.

2-37

...у напрямі до В-го. — До Вознесенського проспекту.

2-38

Арм'як — довгополий каптан з грубого домотканого сукна.

2-39

...де це я читав, як один якийсь засуджений до страти, за годину до смерті,

говорить чи думає, що коли б довелося йому жити де-небудь на височині... на скелі — Йдеться про роман Віктора Гюго "Собор Паризької богоматері" (кн. XI, розд. 2), переклад якого було надруковано в журналі братів Достоевських. "По временам он взглядывал на род узкой площадки, случайно устроившейся из скульптурных украшений футах в десяти ниже его, и молил Бога, чтобы он допустил его провести весь остаток жизни на этом крошечном пространстве, если бы даже довелось ему жить еще двести лет" (Время. 1862. № 12. С. 230).

2-40

Аршин (тюрк.) — застаріла міра довжини (71,12 см).

2-41

Ізлер — власник заміського парку "Мінеральні води".

2-42

Ацтеки... — Бартола — Массімо — 1865 р. всі петербурзькі газети повідомляли про те, що на Малій Морській вул., № 16 можна побачити знаменитих ліліпутів, нібито нащадків ацтеків — давнього індіанського племені в Мексиці, — юнака Массімо і дівчину Бартоло. 29 червня 1865 р. їм було навіть надано аудієнцію в царському палаці в Петергофі.

2-43

Сюртук (фр. surtout — поверх усього) — чоловічий верхній одяг, що поступово протягом XIX ст. витісняв фрак з різних сфер суспільного життя (зрештою залишивши йому лише офіційну) та став прообразом сучасного піджака.

2-44

...читав у "Московских ведомостях ", що в Москві цілу зграю фальшивомонетчиків викрили. — Див. прим. 32.

*

Молокососи, жовтороті (від фр. blanc-bec)

2-45

Assez causé! ("Годі базікати!" фр.) — слова Вотрена в романах Бальзака. Читачі мали сприймати цю репліку Раскольника як саме літературну, запозичену в конкретного автора. Недарма вже в наступній сцені Разуміхін йому каже, що такі, як він, обкрадають чужих авторів або є перекладом з іноземного.

2-46

Спермацетна мазь — біла жироподібна речовина, видобувається з черепної коробки кашалотів, використовується в парфумерії, медицині та техніці.

2-47

Раскольников пішов просто на —ський міст — Вознесенський міст через Єкатеринінський канал.

2-48

Бекеша — чоловічий верхній одяг на хутрі, в талію.

2-49

Татусь був статський полковник і вже майже губернатор... — Цивільний чин

статського радника прирівнювався до військового чину полковника. Губернаторами призначали чиновників або військових, які мали нижній генеральський чин дійсного статського радника (генерал-майора).

2-50

...у предводителя... — Йдеться про почесну виборну посаду предводителя дворянства повіту або губернії, якому надавалося право виступати від імені дворян свого повіту або губернії, захищати їхні інтереси тощо.

2-51

Камер-юнкер (від нім. Kammerjunker) — найнижче придворне звання.

2-52

...священик із запасними дарами... — Рештки хліба та вина, якими причащалися віруючі у неділю, священики зберігають "про запас" — саме на випадок, якщо хтось вмиратиме і його треба буде сповідати і причастити вдома.

Частина 3

3-01

Клавикорди (від лат. clavis — ключ та гр. chorde — струна) — клавішно-струнний музичний інструмент XV — XVIII ст., на час дії (написання) роману — дещо в музичному сенсі примітивно-архаїчне.

3-02

...пісенька є, російська справжня: "Зальюсь слезьми горючими..." — Така пісня знавцям російського фольклору невідома. Очевидно, назва пародійно сконструйована автором роману, який "зачепився" за пораду Аполлона Григор'єва російським поетам не псувати народне слезьми книжним слезами (див.: Григорьев А. Русские народные песни с их поэтической и музыкальной стороны // Отечественные записки. 1860. Апр.).

3-03

Рубінштейн Антон Григорович (1829 — 1894) — видатний композитор і піаніст. Достоевський чув гру Рубінштейна, коли вони разом виступали в березні 1862 р. на літературно-музичному вечорі на користь "Товариства допомоги нужденним літераторам та вченим".

3-04

...про прусську палату панів... — Законодавчий орган Пруссії — рейхсрат — за зразком парламенту Великобританії складався з двох палат: верхньої (палата панів, Herrenhaus) та нижньої (палата депутатів, Abgeordnetenhaus).

3-05

...тририбна підвалина світу... — За народним повір'ям, земля стоїть на трьох китах.

3-06

Кацавейка — див. прим. 1-10.

3-07

Дебаркадер (від фр. débarquer — висадитися з човна) — цікавий випадок розширення семантики слова для визначення нового явища (у даному випадку — платформи залізничного вокзалу) за аналогією зі старим (місця для висадки пасажирів

у морському порту). Перший потяг у Російській імперії пройшов 30 жовтня (11 листопада) 1837 р. від столиці до приміського Царського Села.

3-08

Та королева... яка штопала свої панчохи в тюрмі... — Йдеться про французьку королеву Марію-Антуанетту (1755—1793), ув'язнену під час Великої Французької революції та страчену за вироком революційного трибуналу.

3-09

Тафта — тут: чорна бавовняна тканина, яку використовували як бинт.

*

Здихайте, собаки, коли вам погано! (фр.)

3-10

...на Митрофаніївському... — Тобто на Митрофаніївському цвинтарі, розташованому на окраїні міста: тут зазвичай ховали солдат, ремісників і бідних чиновників.

3-11

...треба б у часть заявити. — Часть — підрозділ міської поліції. У 1860-х роках таких підрозділів у Петербурзі було 12. Їх, у свою чергу, було поділено на 38 дільниць.

3-12

Ну і матеріальний старий метод... — Тобто метод, оснований на "матеріальних" доказах (фактах), а не на модних в описувану добу "психологічних" прийомах розслідування.

3-13

Лазаря співати... — Вираз походить від "вірша про бідного Лазаря", який, за євангельським сюжетом, збирав крихти з-під столу багатія. Цього "вірша" співали жебраки-каліки, випрошуючи милостиню.

3-14

Ромео — герой трагедії В. Шекспіра "Ромео і Джульєтта" (1595).

3-15

...десяти вершків на зріст! — Вершок — старовинна міра довжини (= 4,45 см). У XIX ст. зріст людини визначався вершками "понад два аршини", тобто зріст Разуміхіна два аршини (71,12 см x 2 = 142,24 см) плюс десять вершків (4,45 см x 10 = 44,5 см) — більш ніж 186 см.

3-16

Та навіщо ж стільці ламати... — репліка з першої дії комедії М. Гоголя "Ревізор" (1836).

3-17

Це на звичайному, на простому папері? — поспішив перебити Раскольников, знову цікавлячись фінансовою стороною справи. — Як правило, офіційні документи до державних установ громадяни мали подавати на спеціальному "гербовому" папері, що продавався також у державних установах і коштував чималі гроші.

3-18

Почалося з погляду соціалістів. Він відомий: злочин є протест проти

ненормальності соціального устрою... — Російські соціалісти на чолі з М. Чернишевським — постійним ідейним опонентом Достоевського — зазнали очевидного впливу в цьому питанні класиків соціал-утопізму, російські переклади праць яких також належали прихильникам автора роману "Що робити?" На доказ сказаного порівняймо дві цитати. Роберт Оуен (Об образовании человеческого характера. СПб., 1865. С. 62): "Лица, совершающие теперь преступления, не виноваты в них: вся вина лежит на системах, в которых они были воспитаны. Устраните обстоятельства, способствующие совершению преступлений, — и преступлений не будет. Замените их условиями, при которых зарождается склонность к порядку, правильности, воздержанности, трудолюбию — и эти качества непременно явятся". М. Чернишевський ("Що робити?", розд. 24): "Теперь вы занимаетесь дурными делами, потому что так требует ваша обстановка, но дай вам другую обстановку, и вы с удовольствием станете безвредны, даже полезны".

3-19

Через те вони так інстинктивно и не люблять історії: "неподобства самі в ній та дурощі"... — Об'єкт полеміки Достоевського (власне, Разуміхіна) стає ширшим за "соціалістів" й поступово захоплює весь спектр руху Просвітництва. Адже саме просвітники XVIII ст. постійно й від самого початку протиставляли "природну", "добру від природи" людину — людству, "зіпсованому історією". Варто лише пригадати, як палко боронив "велику історію" Великої Британії Ґуллівер при дворі короля Бробдінґнеґу і як розумно та логічно король і королева велетнів ганьбили одвічну криваву чвару дрібних істот, яку ці дурні істоти називають "великою історією" ("Мандри Ґуллівера" Дж. Свіфта).

*

Фаланстер — у теорії утопічного соціалізму тип будинку, в якому мали селитися общини.

3-20

Іван Великий — дзвіниця церкви Івана Великого на території Московського Кремля. Ця найвища споруда Москви XIX ст., збудована ще у XVI ст., насправді сягає у висоту понад 80 м, тобто приблизно 40 сажнів. Сажень — старовинна міра довжини (=2,134 м).

3-21

Кеплерові і Ньютонові відкриття — Йоганн Кеплер (1571 — 1630) — великий німецький астроном, відкрив закони руху планет; Ісаак Ньютон (1643 — 1727) — великий англійський фізик і математик, відкриття якого здійснили революційний переворот у природознавстві.

3-22

...законодавці й установники людства, починаючи від най-стародавніших, продовжуючи Лікурґами, Солонами, Магометами, Наполеонами — Лікурґ — легендарний законодавець Спарти. Солон (бл. 638 — бл. 559 до н. е.) — політичний діяч давніх Афін, великий реформатор і законодавець. Магомет (бл. 570—632) — засновник

ісламу. Наполеон Бонапарт (1769—1821) — французький імператор, за правління якого було прийнято Цивільний та Кримінальний кодекси Франції.

*

Хай живе віковічна війна (фр.)

3-23

Новий Єрусалим — образ із Апокаліпсиса (Одкровення Івана Богослова, розд. 21), що символізує віру християн у майбутнє здійснення всіх людських сподівань на Бога. Новий Єрусалим відкрився улюбленому учню Ісуса Христа — Івану Богослову — у видінні на острові Патмос: "І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався від Бога... І почув я гучний голос із престолу, який кликав: "Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! ...і Бог кожен сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерті. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде...3-24

Воскресіння Лазаря — подія, описана в Новому Заповіті (Євангеліє від Івана, розд. 11).

3-25

...хто ж у нас на Русі себе Наполеоном не вважає? — Відверта цитата з "Євгенія Онегіна" Пушкіна:

Мы все глядим в Наполеоны;

Двуногих тварей миллионы

Для нас орудие одно.

(Розд. 2, строфа XIV)

3-26

...тридцять градусів Реомюра... — Рене Антуан Реомюр (1683—1757) винайшов 1730 р. спиртовий термометр, шкала якого визначалася точками кипіння й замерзання води, розділялася на 80 градусів. Отже, 100 градусів за шкалою Цельсія, прийнятою в наш час, дорівнюють 80 градусам шкали Реомюра. Таким чином, 30° за Реомюром = 37,5° за Цельсієм.

3-27

Дзвіниця В-ї церкви — Вознесенської церкви на перетині Вознесенського проспекту з Єкатеринінським каналом ("канавою").

3-28

...справжній володар, якому все дозволяється, громить Тулон, вчиняє різанину в Парижі, забуває армію в Єгипті, витрачає півмільйона людей у московському поході і відбувається каламбуром у Вільні; і йому ж, після смерті, славу співають, — отже, і все дозволяється. — Йдеться про Наполеона Бонапарта (1769— 1821). 1793 р. капітана Бонапарта призначили начальником артилерії в армію, що облягала зайнятий англійцями Тулон. Тулон було взято, а сам Наполеон отримав звання бригадного генерала за внесок у підсумковий успіх облоги. На той час Наполеону було 24 роки. Через два роки, 13 жовтня 1795 р., він розгромив у Парижі повстання роялістів, застосувавши артилерію на вулицях міста: жертви обчислювалися сотнями. 1799 р. Наполеон — головнокомандувач французької армії в Єгипті — таємно покинув її, щоб

очолити державний заколот. Втративши у російському поході 1812 р. 550 тисяч лише загиблими, Наполеон після втечі до Литви у Вільні (нині Вільнюс) заявив (і ця фраза стала крилатою): "Від великого до смішного лише один крок, і хай судять нащадки".

3-29

Наполеон, піраміди, Ватерлоо... — Перед початком однієї з битв у Єгипті Наполеон так звернувся до своїх солдатів: "З висоти цих пірамід сорок століть дивляться на вас". Ватерлоо — містечко в Бельгії, де 18 червня 1815 р. відбулася остання битва Наполеона (він її програв).

3-30

Несу, мовляв, цеглинку на загальне щастя ... — Майже буквальна цитата улюбленого гасла французького соціаліста-утопіста Віктора Консідерана (1808 — 1893), учня Шарля Фур'є.

3-31

О, як я розумію "пророка", з шаблею, на коні: велить Аллах, і корися, "тремтяче" створіння! — В оригіналі: "дрожащая" тварь — пряма цитата не з Корану (який тут мається на увазі), а з "Наслідування Корану" (1824) О. С. Пушкіна:

...Люби сирот и мой Коран Дрожащей твари проповедуй.

Пушкін, у свою чергу, скористався з дуже неточного французького перекладу слів Аллаха, сказаних пророку Магомету і так записаних у Корані (сура 50, аят 45): "Нагадуй Кораном тому, хто боїться Моєї загрози! "

3-32

Салоп — верхній, як правило, утеплений ватою або хутром жіночий одяг з довгою пелериною, з широкими рукавами або без рукавів (у вигляді накидки). Вже від 1830-х років салопи вийшли з моди, і цей одяг залишився в гардеробі тільки бідних чиновниць.

*

З латинського вислову: Homo sum et nihil humanum a me alienum puto (Я людина, і ніщо людське мені не чуже).

**

Добра війна (фр.)

Частина 4

4-01

Апоплексія (від гр. apoplezzo — вражаю, приголомшую) — тяжкий хворобливий стан, що настає внаслідок крововиливу в головний мозок.

4-02

...кілька років тому, ще за часів благодійної гласності, осоромили у нас всенародно і все літературно якогось дворянина — забув прізвище! — та того, що німкеню відшмагав у вагоні, пригадуєте? — Про поміщика Козляїнова, який відшмагав випадкову сусідку по вагону — німкеню з Риги, на початку 1860-х років писала мало не вся російська преса, що тоді ж викликало іронічне зауваження про благодійну гласність у журналі братів Достоевських "Время": "Только во времена незнакомой нам гостыи, прозванной благодетельной гласностью, стало возможным осмеивать некоторые лица всем

надоевшие, или злоупотребившие закон и власть им предоставленную, или, наконец, такие, как, например, господин Козляинов, которые нет-нет да отдают немку..." (Время. 1861. № 1. С. 53).

4-03

"Неподобный вчинок Века " стався (ну, "Єгипетські ночі ", оте читання публічне, пригадуєте?...) — "Безобразный поступок Века" — сенсаційна стаття у "С.-Петербургских ведомостях" (1861. 3 марта), автором якої був відомий публіцист та борець за права жінок М. Л. Михайлов. Об'єктом його полеміки стала стаття Петра Вейнберга у журналі "Век" (1861. № 8). Цей популярний поет і перекладач висловлював обурення вчинком дружини голови пермської казенної палати Толмачова, яка насмілилася на літературно-музичному вечорі в Пермі прочитати вірші Пушкіна (з його незакінченої повісті "Єгипетські ночі") про легендарну пропозицію єгипетської цариці І ст. до н. е. Клеопатри чоловікам її країни провести з нею ніч в обмін на життя. Достоевський слідом за Михайловим також осудив виступ Вейнберга (Время. 1861. № 3): "Читать такое художественное произведение, как "Египетские ночи" Пушкина, вслух, в обществе, разумеется, несколько не стыдно, так же точно как не стыдно останавливаться в восторге перед Венерой Медицейской на выставке в зале, где толпятся посетители всех возрастов и обоих полов. Но в обществе много предрассудков: обнаженные статуи ставят перед публикой принято; читать "Египетские ночи" тоже можно... Но на женщину за это чтение восстанут. Женщине у нас еще нет таких прав".

4-04

Оті чорні очі! — Про чорні очі Толмачової, які "палали" під час її читання еротичної поезії Пушкіна, писав у звіті про цю непересічну для свого часу подію пермський кореспондент "С.-Петербургских ведомостей".

4-05

А відносно цих клубів, Дюссотів, пуантів цих ваших... — Ідеться про місця зустрічей або прогулянок великосвітської публіки: аристократичні клуби, модний ресторан Дюссо (Dussot) на Великій Морській вулиці і так звану "стрілку" (фр. *pointe*) Єлагіна острова.

4-06

...грек один там ніжинський. — У Ніжині на Чернігівщині у ХІХ ст. була велика і багата грецька громада, дехто з ніжинських греків займався лихварством.

4-07

Я б, може, тепер в експедицію на Північний полюс поїхав... — 1865 р. російські газети повідомляли, що готується експедиція "для достижения и исследования Северного полюса земного шара" (Голос. 1865. 14 апр.).

*

Я у п'яному вигляді поганий (фр.)

4-08

...Берг у неділю в Юсуповому саду на величезному аеростаті полетить... — Берг —

власник петербурзьких атракціонів, який у 1865—1866 рр. неодноразово літав на повітряних кулях з Юсупово-го саду.

*

Щоб догодити вам (фр.)

4-09

...на станції Малій Вішері ... — Мала Вішера — місто і залізнична станція на однойменній річці в Новгородській губернії.

4-10

Літія — богослужіння, що відбувається під час виносу тіла померлої людини з її дому або, за бажанням рідних, при церковному поминанні померлого.

4-11

А годинник цей я справді, всі сім років, щотижня сам заводив, а забуду — то завжди, було, й нагадає. — Прихована цитата з популярного в літературних колах роману англійського письменника Лоренса Стерна "Життя та думки Трістрама Шенді, джентльмена" (1760—1767). У цьому романі батько головного героя так само регулярно раз на тиждень заводить годинник, а мати головного героя регулярно про це нагадує батькові. Однак у Стерна це нагадування має подвійний сенс: це ще й нагад чоловікові про його чоловічі обов'язки, оскільки після заведення годинника неодмінно був секс, тож заведення годинника пов'язане і з самим фактом народження Трістрама Шенді. Отже, читач "Злочину і кари", знайомий з романом Стерна, міг здогадатися, для чого саме Марфа Петрівна щоразу нагадувала Свидригайлову завести годинник.

4-12

Кухмістерська (від нім. Küche — кухня і Meister — майстер) — дешева їдальня.

4-13

Рафаелева Мадонна — йдеться про Сікстинську мадонну, величезне за розмірами (256 x 196 см) полотно, створене великим італійським живописцем Рафаелем (1483 — 1520) для вівтаря церкви монастиря святого Сікста в П'яченці на замовлення папи Юлія II. Була придбана 1754 р. курфюрстом Саксонії Августом III Фрідріхом і досі експонується у Дрезденській галереї. Саме там її бачив Достоевський, який називав цю картину "найвищим виявом людського генія".

4-14

.../ в будинку Вяземського на Сінній колись не раз ночував... — "Будинок Вяземського" біля Сінної площі — так звана "В'яземська лавра" — виходив двома великими флігелями на Забалканський проспект і одним на Фонтанку. Тут було багато трактирів, вертепів, домів розпусти, а також нічліжка мешканців петербурзького "дна". "Вяземська лавра" описана В. Крестовським у романі "Петербурзькі нетрі" (1864 — 1866).

4-15

Любов до майбутнього супутника життя, до чоловіка, повинна переважати любов до брата — Тут схильність Лужина "мислити самотійно", заглиблюючись мало не у "гамлетівські" запитання, і його конфлікт із братом нареченої пародійно зіставляються

зі знаменитою суперечкою Гамлета і Лаерта біля могили Офелії (В. Шекспір. "Гамлет", 5-й акт), під час якої Гамлет у полемічному запалі вигукує, що він "її любив, що й сорок тисяч братів, з'єднавши всю свою любов, мою не здужали б". Лужин при цьому на характерний для нього наївно-егоїстичний манір міняє місцями суб'єкт та об'єкт гамлетівського кохання: адже він каже не те, що його любов до нареченої повинна переважати любов до неї брата, а що її любов до нього повинна переважати її любов до брата.

4-16

Сентенційно (від лат. *sententia* — думка, судження) — повчально.

4-17

... пробившись із низів, до хворобливості звик милуватися собою, високо цінив свій розум і здібності і навіть іноді, наодинці, любувався своїм обличчям у дзеркалі. — Перші читачі роману, серед яких надзвичайно популярними були гоголівські "Мертві душі" (1842), мали помітити схожість цього портрета Лужина з портретом гоголівського Чічікова (аж до звички любитися своїм обличчям у дзеркалі). Отже, для них очевидним мав бути "родовід" персонажа Достоевського, його належність до певного типу персонажів російської літератури та реалій російського життя — хоча й не без деякої еволюції за двадцять із чимось років. Загалом Гоголь для персонажів "Злочину і кари" є мірою спостережливості й дотепності. (Див. слова Порфирія Петровича, які він скаже далі, у главі VI, Раскольникову: "Дотепні, дотепні ви. І все ото ви помічаєте! Справді грайливий розум! Найкумеднішу ж ото струну і зачепите... хе-хе! Це ж, здається, Гоголю, з письменників, кажуть, ця риса була найбільш властива?")

4-18

...черевички Поленьці і Лені купити... — Досі молодшу дівчинку в родині Мармеладових автор роману називав Лідією. Цю помилку, пропущену автором і першими редакторами через те, що роман писався і друкувався поспіхом (див. статтю), не прийнято виправляти в подальших виданнях.

4-19

На сьому версту — себто у божевільню, розташовану в містечку Удільна за сім верст від Петербурга.

4-20

Вона Бога узришь. — Пор. російський переклад Євангелія від Матвія (5: 8): "Блаженны чистые сердцем, ибо они Бога узрят". Це одна з так званих "заповідей блаженства" з Нагірної проповіді Ісуса Христа.

4-21

"Був же хворий один, Аазар у Віфанії... " — початок 11-ї глави Євангелія від Івана.

4-22

...закінчиш на Сінній... — Тобто в домі розпусти на Сінній площі.

4-23

"Царство Небесне належить таким". — Цитата з Євангелія від Матвія (19:14): "Ісус же сказав: "Пустіть діток, і не бороніть їм приходити до Мене, — бо Царство Небесне

належить таким" ".

*

На короткій нозі (фр.)

*

Так уж заведено (фр.)

4-24

...статські, дійсні статські і навіть таємні радники... — Йдеться про чиновників 5,4 і 3 класів, що відповідали генеральським чинам в армії.

4-25

Он реформа йде, і ми хоч у назві будемо перейменовані ... — Судовою реформою 1864 р. передбачалося запровадження судів, незалежних від адміністрації, а в певних категоріях справ — судів присяжних. Станові суди, за винятком комерційних, військових та духовних, було скасовано. Уводилися гласність, змагальність, усність судочинства, рівноправність сторін і т. ін. Порфирій Петрович має на увазі ту частину судової реформи, за якою попереднє слідство передавалося судовим органам і ставилося під контроль суду та прокуратури. Слова ми хоч у назві будемо перейменовані слід розуміти в тому сенсі, що 1864 р. було створено незалежний від поліції інститут судових слідчих, які замінили приставів слідчих справ.

4-26

...у Севастополі, зараз же після Альми... — Під час Кримської війни 1853—1856 рр. після поразки російської армії в битві на річці Альмі 8 вересня 1854 р. англо-французькі війська розпочали облогу Севастополя.

4-27

...першу лінію будує... — Тобто будує першу лінію траншей.

4-28

За кордон поляк утече — Після жорстокого придушення царським військом польського повстання 1863 — 1864 рр. багато поляків емігрувало.

*

Блазень (фр.)

4-29

...точнісінько як колишній австрійський гофкрігсрат на папері ото вони і Наполеона розбили... а дивись, генерал їхній Мак і здається в полон з усією своєю армією — Гофкрігсрат — військова рада при дворі австрійського імператора. Йдеться про події 1805 р., коли австрійську армію під проводом фельдмаршала Карла Мака (1752—1828) оточили французи під Ульмом (австрійська фортеця на Дунаї). Іронічне ставлення Порфирія Петровича до дій австрійського гофкрігсрату перегукується з таким самим ставленням до них Кутузова в романі Л. Толстого "Війна і мир", перший том якого друкувався у журналі "Русский вестник" 1865—1866 рр. — тобто там само, де й "Злочин і кара", але трохи раніше. Отже, Достоевський змусив свого героя пригадати подію хоча й 60-річної давнини, але актуальну для перших читачів його роману.

4-30

...отой поодинокий випадок, incognito, і збреше як слід у найхитріший спосіб ... — Словом incognito (лат. невідомий, нерозпізнаний) персонажі комедії М. Гоголя "Ревізор" (1836) називають псевдоревізора Хлестакова, який саме збрехав як слід у найхитріший спосіб.

4-31

Правительствующий сенат — установа, створена Петром I 1711 р. як вища державна інституція; у XIX ст. набув функцій найвищої судової інстанції.

4-32

Пароксизм (від гр. збудження) — сильне напруження, спричинене хворобою, а в здоровому стані — пристрастю або сильним почуттям.

4-33

...брешеш, полішинель проклятий! — Полішинель (фр. polichinelle) — блазень, персонаж французького лялькового театру.

4-34

...приголомшити раптом попами та депутатами... — Під "депутатами" тут маються на увазі поняті, тобто неупереджені свідки "з вулиці", яких кличуть слідчі для того, аби своєю присутністю і підписами у протоколі вони засвідчили, що слідчі дії відбувалися згідно із законом і саме так, як це документально зазначено. Приблизно таку саму роль у відповідних випадках відігравали представники церкви: вважалося, що в їхній присутності ані обвинувачувані, ані слідчі або інші учасники слідчих дій не будуть брехати.

4-35

...з волоссям, остриженим кружальцем... — Поширена на той час зачіска простолюду "під макітру": на голову ставили горщик (макітру) і вистригали все волосся, що під нього не потрапило.

Частина 5

5-01

...несесери, сердоліки, матерії і на всю цю дурницю від Кнопа та з англійського магазину — Несесер (фр. від лат. necessarius — необхідний) — маленька валізка або коробка, в якій зібрані необхідні дрібниці для дороги, туалету і т. ін. Сердолік (від гр. sardonux, sardon) — напівдорогоцінний камінь, звичайно яскравого червоно-жовтого або червоного кольору, використовують у ювелірній справі. Кноп — власник галантерейного магазину на Невському проспекті. Англійський магазин, що так само торгував переважно галантереєю (з Англії), розташовувався на Мільйонній вулиці.

5-02

Нігілісти (від лат. nihil — ніщо) — цим словом, придуманим автором роману "Батьки і діти" (1862) І. Тургенєвим, консервативні письменники і публіцисти, не вдаючись до деталей, називали всю шістдесятницьку молодь, налаштовану більш-менш революційно.

5-03

Комуна (від фр. commune — община) — ідейна община, у якій люди спільно живуть,

мають спільні інтереси, власність, ресурси і, у найрадикальніших випадках, спільну роботу, спільні прибутки. Ідею життя комунами пропагував М. Чернишевський у романі "Що робити?" (1863). Інший письменник-шістдесятник В. Слепцов, перейшовши від слів до діла, організував комуну на Знаменській вулиці. На Середній Міщанській вулиці також у 1860-ті роки існувала комунa. Очевидно, саме її мав на увазі автор "Злочину і кари".

5-04

П'ятипроцентні білети — облігації державної позики.

5-05

Кредитки — кредитні білети, грошові знаки, паперові гроші.

5-06

Серії — білети державного казначейства.

5-07

...занадто грубо повелася... з батьками, мовляв, можна було б зглянутись на них — Неодноразово повторений ліберальними критиками закид головному героєві роману І. Тургенева "Батьки і діти" — "нігілісту" Базарову.

*

Будемо розрізняти (фр.)

5-08

Добролюбов Микола Олександрович (1836—1861) — відомий критик і публіцист революційного табору, один із провідних співробітників журналу "Современник", який видавали М. Некрасов і М. Чернишевський. Наприкінці 1850-х уважався радикалом, але після ранньої смерті був перевершений у радикалізмі іншими представниками молоді публіцистики (Д. Писарев, В. Зайцев), згуртованої навколо журналу "Русское слово". Як зазначали достоевськoзнавці, в уста Лебезятникова автор "Злочину і кари" вкладав слова, "мало не прямо взяті зі статей Писарева" (Кирпотин В. Я. Разочарование и крушение Родиона Раскольникова. М., 1970. С. 265).

5-09

Белінський Віссаріон Григорович (1811—1847) — критик і публіцист, відомий своїм радикалізмом. У 1840-ві роки очолював гурток літературної молоді, звідки вийшло чимало знаменитих письменників, зокрема й сам Достоевський. Останній до кінця життя вважав Белінського своїм учителем, але не поділяв його радикальних поглядів.

5-10

...зрозуміла шкоду цілування рук, тобто що мужчина зневажає жінку нерівністю, цілуючи їй руку. — Пародія на слова Віри Павлівни в романі Чернишевського "Що робити?": "Не надобно мужчинам целовать рук у женщин. Это, мой милый, должно бы быть очень обидно для женщин: это значит, что их не считают такими же людьми..."

5-11

Про асоціації робітників у Франції вона теж слухала уважно. — Див. статтю Ю. Жуковського (Современник. 1864. № 4, 6) "Историческое развитие вопроса о рабочих ассоциациях во Франции", у якій акцентувалися ті ж самі моральні принципи, якими

керувалися персонажі роману Чернишевського "Що робити?" при організації швацьких майстерень.

5-12

...багато вища, наприклад, за діяльність якого-небудь Рафаеля або Пушкіна, бо корисніша! — Пор. максими "нігіліста" Базарова з "Батьків і дітей" І. Тургенева: "Порядочный химик в двадцать раз полезнее всякого поэта" і "Рафаэль гроша медного не стоит".

5-13

...а тепер звернімося до рогів! Цей поганий, гусарський, пушкінський вислів... — Ідеться про рядки Пушкіна з "Євгенія Онегіна":

И рогоносец величавый,
Всегда довольный сам собой,
Своим обедом и женой.

(Розд.1, строфа XII)

5-14

"Друже мій, — сказав би я їй, — я тебе люблю, але ще крім того хочу, щоб ти мене поважала, — от! " — Пор. з відповідним епізодом у романі Чернишевського "Що робити?" і словами Лопухова, який дізнався, що Віра покохала Кірсанова: "Разве ты перестанешь уважать меня? (...) Не жалею меня: моя судьба несколько не будет жалка оттого, что ты не лишишься через меня счастья".

5-15

Хорунжева — дружина хорунжого (пол. chorąży) — молодшого офіцера в польській армії.

5-16

Штабс-капітан — військовий чин, середній між поручиком і капітаном.

5-17

Провіантський чиновник — чиновник, який заготовляв провіант для армії (інакше — інтендантський).

*

Повністю (фр.)

5-18

...дочка надвірного радника і кавалера, отже, й справді майже полковницька дочка. — Цивільний чин надвірного радника дорівнював армійському чинові підполковника. Отже, батько Катерини Іванівни — не тільки надвірний радник, а ще й кавалер (якогось ордена) — справді був "майже полковником".

5-19

"...гельд не платив" — грошей не платив (нім. geld — гроші).

5-20

Бурмейстер — від нім. Btirgermeister — бургомістр, градоначальник.

*

Боже милосердий! (нім. Gott der barmherzige).

5-21

...то й ти туди ж, ковбаснице — На той час майже всі ковбасні крамниці у Петербурзі належали німцям.

5-22

...як це там кажуть: щоб права рука, чи що, не знала... одним словом, якимось так... — У Євангелії від Матвія (6:3—4) сказано: "А як ти чиниш милостиню, — хай не знатиме ліва рука твоя, що робить правиця твоя, щоб таємна була твоя милостиня, а Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі явно". Характерно, що Лебезятников переплутав ліву руку з правою, тобто уподібнився до язичників, людей нетямущих, про яких у тій же Біблії (Книга пророка Йони, 4:11) сказано, що вони "не вміють розрізняти правиці своєї від своєї лівиці", себто не орієнтуються бодай в елементарних етичних питаннях.

5-23

..."Загальний висновок позитивного методу" й... статтю Підерита (а втім, також і Вагнера)... — Збірка перекладів статей іноземних учених-матеріалістів "Общий вывод положительного метода" вийшла друком у Петербурзі в рік написання та публікації "Злочину і кари". До неї увійшли статті Рудольфа Вірхова, Клода Бернара, Якоба Молешотта, а також згадані тут статті німецького лікаря й письменника Теодора Підерита та німецького ж економіста Адольфа Вагнера. Назви цих статей у збірці звучать так: Підерита — "Мозг и дух. Очерк физиологической психологии для всех мыслящих читателей", а Вагнера — "Законосообразность в, по-видимому, произвольных человеческих действиях с точки зрения статистики".

5-24

"Пан є лайдак! " — Вжите Достоевським польське слово "лайдак" (łajdak), тобто мерзотник, зафіксовано також у словниках української мови.

5-25

Монблан — гірський масив у Західних Альпах, через який Наполеон на чолі армії рушив у травні 1800 р. до Італії та розгромив австрійське військо у битві під Маренго 14 червня.

5-26

Легістраторша — просторічний варіант слова "реєстраторша " (див. прим. 1-69).

5-27

Катехізис (гр.) — стислий виклад християнського віровчення у формі запитань та відповідей. Тут ужито іронічно, себто за протилежністю.

5-28

...вчить співати "Хуторок"... — див. прим. 1-29

5-29

...а чи відомо вам, що в Парижі вже провадилися серйозні дослідження щодо можливості виліковувати божевільних, впливаючи самим тільки логічним переконанням? Один там професор — він недавно помер... — 1866 р. у 66-річному віці помер відомий французький психіатр Жан-Батіст Паршапп. У статтях із цього приводу, надрукованих у петербурзьких газетах та журналах, можна було прочитати "науково-популярні"

виклади дослідів цього лікаря і вченого на кшталт розповідей Лебезятникова.

5-30

...на канаві біля —ського мосту... — Тобто на Єкатеринінському каналі біля Вознесенського мосту.

5-31

Гарус (пол. *harus*) — м'яка кручена вовняна пряжа.

*

Тримайся прямо (фр.)

5-32

...біля аркуша, на якому розписувались, і я розписалася... — У домах високих сановників у передпокої у святкові дні клали спеціальний аркуш, аби відвідувачі, котрі за своїм низьким соціальним статусом не мали доступу в дім, але були так чи інакше пов'язані з його хазяїном, приходили й розписувалися на цьому аркуші з метою засвідчити свою повагу.

*

Говори до мене по-французьки (фр.)

5-33

...не "Петрушку" ж ми якогось виставляємо на вулицях... — Ідеться про головну дійову особу однойменної народної лялькової драми, яку виконував лялькар у супроводі шарманщика. Імпровізована дія "Петрушки" полягала, як правило, у розмові лялькаря з лялькою, тобто із самим Петрушкою.

5-34

Не співати ж "Гусар на саблю опираєсь"! — Мова йде про популярну в XIX ст. пісню на слова поезії К. Батюшкова "Розлука". Музику приписують відомому меценатові графу М. Вієльгорському, у петербурзькому салоні якого у 1840-ві роки бував Достоевський.

5-35

"Cinq sous" ("П'ять су") — приспів пісні "Посаг дівчини з Оверні", музика Пюже. Ця пісня виконувалася у популярній французькій драмі А. Деннері та Г. Лемуана "Божа милість" (1841), яка мала великий успіх у Петербурзі у 1840-х роках.

5-36

Можна б навіть: "Malborough s'en va-t-en guerrel", бо це зовсім дитяча пісенька і її співають у всіх аристократичних домах, коли заколисують дітей. — Ця жартівлива французька пісенька виникла як сатира на англійського герцога Мальборо (1650—1722), або Мальбука, як його називали французи, на початку XVIII ст., коли англійські війська на чолі із герцогом Мальборо вели загарбницьку війну у Франції. Як будь-яка політична сатира, вона не пережила б свого часу, якби на початку 1780-х років годувальниця французького принца, вивезена з глухої провінції, не співала цю пісню, заколисуючи наступника престолу. Колискову підхопила королева Марія-Антуанетта, а за нею весь її двір. Відтоді в усіх аристократичних домах Парижа заколисували дітей, співаючи цю пісню. Під час Великої Французької революції (1789 —

1793), після страти Людовіка та Марії-Антуанетти, багато хто з французьких аристократів знайшов притулок у Росії, де місцева аристократія залюбки переймала їхні звичаї, слівця, анекдоти, пісні і т. ін.

*

Мальбрук в похід зібрався,
Невідомо, коли повернеться... (фр.)

**

П'ять су, п'ять су,
Щоб влаштувати наше господарство... (фр.)

5-37

...гліссе-гліссе, па-де-баск! — Назви танцювальних фігур.

5-38

Du hast Diamant en und Perl en... ("У тебе є алмази і перла... ") — романс німецького композитора Г. Стігелі на вірші Г. Гейне з циклу "Знов на батьківщині " ("Книга пісень "). Достоевський уперше почув цей романс у Любліні влітку 1866 р., саме під час роботи над п'ятою частиною роману.

*

Ти маєш чудові очі,
Дівчино, чого ж тобі ще? (нім.)

5-39

В жар полудня, в долині Дагестана... — романс на слова поезії М. Лермонтова "Сон" (1841), музика Х. Г. Пауфлера (1854).

Частина 6

6-01

...поїхав оце до Б-на, — цей кожного хворого мінімум по півгодини оглядає... — Йдеться про Сергія Петровича Боткіна (1832 — 1889) — хоча й молодого, але вже й тоді знаменитого лікаря, професора петербурзької Медично-хірургічної академії, в якого Достоевський сам був на прийомі 1865 р., тобто у рік роботи над романом.

6-02

Дим, туман, струна бринить у тумані. — Неточна цитата із "Записок божевільного" М. Гоголя ("сизый туман стелется под ногами; струна звенит в тумане"). Достоевський пригадував ці рядки у листі до І. Тургенева 23 грудня 1863 р.

*

Даремно (нім.)

6-03

От що значить укріпився, мов адамант. — Адамант (за-стар.) — діамант, алмаз.

6-04

...він з розкольників, та й не те щоб з розкольників, а просто сектант; у нього в роді бігуни бували, і сам він ще недавно в селі аж два роки у якогось старця під духовним проводом перебував. — Бігуни — одна із сект російського розколу, яка виникла наприкінці XVIII ст. серед селян, міщан, біглих солдатів і була ще відомою в народі як

"прочанська", або "сопільківська" (від назви села Сопілки поблизу Ярославля). Бігуни вірили, що спасіння душі треба заслужити важкими і, головне, несправедливими, незаслуженими стражданнями. Старці — духовні наставники із ченців-пустельників.

6-05

Шукайте і знайдете. — Пряма цитата з Нагірної проповіді Ісуса Христа (Євангеліє від Матвія, 7:7).

6-06

Мічман Дірка — персонаж, який згадується в комедії М. Гоголя "Одруження", хоча надто смішливим був не він, а згаданий там само мічман Петухов. Очевидно, Достоевський переплутав двох персонажів гоголівської комедії.

6-07

Турецький барабан — дуже гучний барабан, який спочатку військові, а потім і всі інші європейські оркестри запозичили в турецьких військових оркестрів.

6-08

Тирольський капелюшок зі стрічками — елемент народного вбрання в австрійській провінції Тироль, популярній серед європейських туристів починаючи з середини XIX ст. Щоправда, у самому Тиролі цей крилатий капелюх був чоловічим — мисливським: оздоблювали його не стрічками, а пір'ям і видавали за успішне полювання (кількість пер дорівнювала кількості вбитої дичини).

6-09

Жовтенька кредитка — один карбованець (рубль), який був жовтого кольору.

6-10

Клубний гастронім — тобто той, хто любить смачно поїсти і для цього відвідує Англійський клуб у Петербурзі або в Москві. Адже саме Англійський клуб славився своїми кухарями (хоч зазвичай не англійцями, а французами).

6-11

...без усякого фанфаронства... — Тобто без нахабної, пихатої похвальби (від фр. *fanfare* — звук труби, *fanfaron* — хвалько).

*

Надгробне слово (фр.)

6-12

...в другому або в третьому сторіччі нашої ери, десть дочкою можновладного князька або там якогось правителя чи проконсула в Малій Азії. — З півостровом Мала Азія пов'язані життя багатьох святих — перших християн. Однак свята мучениця, з якою далі Свидригайлов порівнює Дуню, — свята Агата, або Агафія, справді жила в III ст. (пом. 251 р.), але не на півострові Мала Азія, а на острові Сицилія в період гонінь на християн імператора Деція. Агата народилася у багатій сицилійській родині. Вона знехтувала залицяння міського префекта, тоді той "пригадав", що вона була християнкою, і, скориставшись з антихристиянських законів імператора Деція, піддав її всіляким знущанням. Спочатку Агату відправили в дім розпусти, потім запроторили в тюрму, де відтяли їй груди. Після тортур святу Агату спалили на кострі. На картині

італійського художника Себастьяно дель Пьомбо (1485—1547) "Мучеництво святої Агати", яку Достоевський бачив у флорентійській галереї Пітті 1862 р., двоє римських катів з обох боків підносять до грудей Агати розпалені щипці. Зовнішність Агати на картині дель Пьомбо дуже нагадує портрет Дуні, як вона описана на початку роману.

6-13

...а в четвертому і в п'ятому сторіччях подалася би в Єгипетську пустелю і жила б там тридцять років, живлячись корінням, екстазом і видіннями. — Йдеться про святу Марію Єгипетську (пом. 522 р.), яка спочатку була блудницею, а потім навернулася до віри й прожила сорок сім років у пустелі Йорданській, замолюючи свої гріхи.

6-14

Весталка — в Давньому Римі жриця Вести, богині домашнього вогнища. Весталка давала обітницю цноти.

6-15

Падуча — епілепсія, тобто довготривалий неврологічний розлад, що характеризується виникненням судомних нападів. Епілептиком був і сам автор роману.

*

Любий друже (фр.)

*

Природність і щирість (фр.)

6-16

Канкан — французький жіночий естрадний танець із "нескромними" рухами — скандальна новина Європи середини XIX ст.

6-17

Візаві (фр. vis-à-vis) — "обличчям до обличчя", одне проти одного.

6-18

Où va-t-elle la vertu se nicher? ("Де тільки не гніздиться доброчесність?") — Так сказав великий французький комедіограф Жан-Батіст Мольєр (1622—1673), коли його зупинив жебрак, якому він щойно подав золоту монету: бідолаха вирішив, що добродійник помилився і дав золоту замість срібної.

*

Годі язиком ляпати! (фр.)

*

Прощай, моя радість (фр.)

6-19

Сирітські заклади — сирітські будинки, що існували в Російській імперії ще від часів Катерини II. Тут утримувалися сироти обох статей у віці від 7 до 11 років. У 12 років сиріт відправляли або до навчальних закладів, або на службу, на фабрики та заводи, або до приватних осіб для навчання ремесел.

6-20

З усіма онерами (фр. honneur — почесні, пошана) — з усіма почеснями.

*

Теорія, як і будь-яка інша (фр.)

6-21

Вокзал — слово, яке спочатку вживалося в Росії у значенні "місце розваг" (від англ. Vauxhall — назви містечка поблизу Лондона, де був великий парк розваг). Після відкриття першої в Росії залізниці від Петербурга до Павловська залізничну станцію було влаштовано біля павловського вокзалу (у первісному значенні слова), і лише відтоді слово "вокзал" поступово набуло нового значення (залізнична станція), однак ще певний час зберігало й старе.

6-22

Владимирка — так у просторіччі називали тракт від Москви в напрямку міста Владимира. Цим трактом каторжні пішки йшли до Сибіру.

6-23

...через —ков міст, прямуючи на Петербурзьку сторону. — Ідеться про Тучков міст через Малу Неву з Васильєвського острова на Петербурзьку сторону.

6-24

Кафешантан (від фр. café і chantant — той, що співає) — кафе з естрадою. 1865 р. в Петербурзі було три кафешантани.

6-25

Ця труна була оббита білим гроденаплем і обшита білим густим рюшем. — Гроденапль (фр. gros de Naples) — міцна шовкова тканина, яку спершу виготовляли в Неаполі; рюш (фр. ruche) — смуги матерії або стрічки, складені зборками, використовується для оздоблення жіночих суконь, капелюхів тощо, а також трун.

6-26

Камелія — повія (від назви роману Дюма-сина "Пані з камелією", головною героїнею якого була повія).

6-27

...в мідній ахіллесівській касці. — Героя давньогрецьких міфів Ахілла (Ахіллеса) зазвичай зображували в шоломі з гребенем.

*

Ніщо (лат.)

6-28

...записки Аівінгстона, може, читали? — Девід Лівінгстон (1813 — 1873) — англійський мандрівник, дослідник Африки. 1865 р. в Лондоні вийшла його книга "Мандри по Замбезі", а під час роботи Достоевського над романом його друг М. Страхів готував російське видання "Мандрів" Лівінгстона.

6-29

От ще цих повитух надміру розвелосся. — У такий спосіб поручик Порох висловлює своє негативне ставлення до жіночої освіти. Адже освічені жінки могли на той час працювати лише за двома спеціальностями: ті, що дістали медичну освіту, — акушерками, а всі інші — вчительками.

Епіграф

Е-01

Сибір. На березі широкої, пустинної ріки стоїть місто, один з адміністративних центрів Росії; у місті фортеця, у фортеці тюрма. — Ідеться про Омський острог на березі Іртиша, де сам Достоевський відбув чотири роки каторги.

Е-02

...зсильнокаторжний другого розряду — Розряди визначалися за ступенем тяжкості злочинів. Згідно з Уложенням про покарання 1845 р. каторжні роботи розподілялися на три розряди залежно від місця їх проведення : 1) в рудниках; 2) у фортецях; 3) на заводах.

Е-03

...приспіла найновіша модна теорія тимчасового божевілля — 1865 р. вийшла друком і широко обговорювалася стаття німецького психіатра Людвіга Снелля про "мономанію", яка пасувала до "випадку Раскольникова".

Е-04

Кордегардія (фр. corps de garde) — караульне приміщення.

Е-05

...якісь не знані досі трихіни, істоти мікроскопічні ... — Наприкінці 1865 — на початку 1866 рр. у російських газетах з'явилися публікації про не відомі на той час медицині мікроскопічні істоти — трихіни та спричинювані ними масові епідемії (див., напр.: Петербургский листок. 1866. № 7). Тоді ж вийшла і набула популярності брошура М. Руднева "О трихинах в России. Нерешенные вопросы трихинной болезни" (СПб., 1866).

Е-06

...наче й не минув ще вік Авраама, коли він пас свої череди. — У Старому Заповіті (Книга Буття, розд. 12) розповідається про 75-річного Авраама — багатого мешканця халдейського (шумерського) міста Ура на річці Євфрат, власника великих черед худоби, якому Бог наказав вийти з родиною й чередами із землі халдейської та йти до обітованої землі, аби утворити новий народ. Вони перейшли на той берег Євфрату і стали називатися "іврим" (євреї), тобто "ті, що перейшли річку". Отже, вік Авраама, коли він пас свої череди — це доба, коли історія починається з чистого аркуша.